

VAKIFLAR DERGİSİ

XXXI. SAYI

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI

ANKARA - 2008

ÖNSÖZ

Vakfet, yaşa ve yaşat. İşte bu ilkeyle başlamıştık söze. Vakıf kültürünü yaşamak ve yaşatmak adına mimari, hukuki, sosyal ve kültürel alanda, tüm hassasiyetimizle Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak koşumuzu sürdürmeye devam ediyoruz. Bizlere bırakılan köklü tarihi zenginliğin ve kültürel mirasın gelecekte de yaşayabilmesi için, her geçen gün çalışma alanlarımızı genişleterek hedeflerimizi büyütüyoruz. Farklı hizmet alanlarında oluşan çok yönlü faaliyetlerimizi yürütürken, bir yandan da yarınlara iz bırakmak gayesiyle, bilimsel ve sanatsal yayınlar hazırlayarak dünyayı vakıf ışığıyla aydınlatmaya çalışıyoruz. Çünkü biliyoruz ki, güçlü medeniyetler kendilerini yazıyla aktarırlar. Vakıflar Genel Müdürlüğü böylesine güzel bir misyonu Vakıflar Dergisi'yle yerine getirmektedir.

Türk kültürünü ve vakıf medeniyetini belgeleriyle canlı tutan ve okuyucusuna yaşam zenginliği katarak bu kültürün toplumla bütünleşmesini yayın yoluyla sağlayan Vakıflar Dergisi, Genel Müdürlüğümüzün önemle üzerinde durduğu hizmet alanlarından biridir. İlk sayısından bugüne bilimsel ve akademik çalışmalara yer vererek Türk yayın dünyasında önemli bir boşluğu dolduran Vakıflar Dergisi, başta vakıf medeniyeti olmak üzere, konuyla ilişkili tarih, kültür, sanat ve edebiyatı da içine alan yazılarıyla yayınlarına devam etmektedir.

İlk yayınlandığı 1938 yılından bu yana nitelikli yazılarıyla, araştırmacı ve yazarlara eşsiz bir kaynak oluşturan Vakıflar Dergisi; derinlikli içeriği ve konusunda uzman değerli hocaların emeğiyle titiz bir seçkiden geçerek hazırlanmaktadır. Vakıf bilinciyle geçmişin izinden geleceğe yol açan dergimiz, özellikle son yıllarda çağdaş yaklaşımlarla hazırlanarak bugünün entelektüel bakışına renkli ufuklar açmayı hedeflemiştir. Sorgulayan, araştıran, düşünen, eleştiren, yorumlayan, bilimsel çalışmalarla kendini ve kültürünü tanımlayan dinamik bir gençliğe ve aydınlık bir topluma ulaşma yolunda önemli başarılarla imza atan yayınlarımız, güçlü içeriğiyle geçmişte olduğu gibi bugünde başvuru kaynağı olmaya devam edecektir.

Ülkemizin önemli bilim adamları, araştırmacı ve yazarların çalışmalarına yer vererek onların başarılarını destekleyen Vakıflar Dergisi, farklı konuları ve zengin içeriğiyle bir kültür ve sanat hareketi oluşturmaya devam etmektedir. Genel Müdürlüğümüzün son yıllarda sayısı hızla artan ve olumlu projelerle neticelendirilen kültürel faaliyetlerine yer veren dergimizin 31. sayısına ulaşmanın haklı gururunu yaşıyoruz. Dergimizin bu sayısına yazılarıyla katkı sağlayan değerli bilim adamlarımıza, ve derginin yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Bilimin ışığında, vakıf kültürünü yaşatmaya devam edeceğiz.

Yeni sayılarımızla buluşmak dileğiyle...

Yusuf BEYAZIT
Vakıflar Genel Müdürü

VAKIFLAR DERGİSİ

XXXI. SAYI

ISSN 1011-7474

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Yusuf BEYAZIT

Yayın Koordinatörü

Aydın ŞEÇKİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Enver ALTINTAÇ

Yayın İnceleme Kururlu

Prof. Dr. İlber ORTAYLI
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Prof. Dr. Mahmut KAYA
Prof. Dr. Hakkı ACUN
Mehmet ÇETİN

Bu Sayıda Makaleleri İnceleyen İlim Adamları

Prof. Dr. İlber ORTAYLI
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
Prof. Dr. Mahmut KAYA
Prof. Dr. Hakkı ACUN
Yrd. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU
Mehmet ÇETİN

Editör

Mehmet KURTOĞLU

Tashih

M. Salih ARVAS

Yazılan yazılarda ileri sürülen
fikir ve beyanlardan yazarları sorumludur.
Makaleler kaynak gösterilmek kaydıyla iktibas edilebilir.

İsteme Adresi

Vakıflar Genel Müdürlüğü
Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Atatürk Bulvarı No: 10 ULUS/ANKARA
Tlf: 0 312 509 60 00

Basım Yeri

Vakıf Sistem Matbaası
(0 312) 354 67 72 - 385 07 05

ANKARA - 2008

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Orhan Cozmi Tuncer

Diyarbakır Vakıf Yapıları, Mahalleleri ve Dinsel Haritası1

Doç. Dr. Enver Çakar

Cebele'de İbrahim Edhem Makamı ve Vakfı25

Ferruh Toruk

Amasya Kent Dokusunun Fiziksel Gelişimi35

Yrd. Doç. Dr. Seyfi Başkan

Artvin Halk Yapı Sanatı71

Mutlu Özgen

Tokat Kenti'nin Ticaret Mekânları141

Dr. Erkan Tural

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'nde Bürokratik Reform205

Kamil Şahin

Karahanlılar Dönemi Darul Merda Hastanesi, Vakfiyesi227

Yrd. Doç. Dr. Sevay Ahtılgan

Tokat Müzeleri245

Nilgün Çevrimli

Nevşehir Hacı Bektaş Müzesindeki Tekke Eşyalarından Bir Grup Madeni Keşkül305

*Orhan Cezmi TUNCER

**DİYARBAKIR VAKIF YAPILARI,
MAHALLELERİ VE DİNSEL HARİTASI (1511-1950)***

Diyarbakır'ı tanıtmak üzere şimdiye kadar pek çok yayın yapıldı¹. Bunlar dönemlere, yönetimlere, yapı türlerine, sanat, dil, inanç, etnografya ve folkloruna kadar değişik ağırlıktadır. Bazıları bunlardan sadece birkaçını da içerebiliyor. Son yıllarda arşiv araştırmaları da yararlı bilgiler veriyor. Burada, bu bilgilerin ışığında yıllara göre, karşılaştırmalı bir Diyarbakır Anıtlar Monografisi verilecek, kentin sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimi yanında bir dinsel haritası değerlendirilmesi sunulacaktır².

1515 yılında Diyarbakırlılar kendi istekleriyle kentin kapılarını Osmanlılara açtılar. İlk sayım 1518'de yapıldı³. 16.yy'da kent birdenbire gelişti, nüfusu giderek arttı, göçler aldı ve bayındır oldu. Bu gelişim, mahalle, yapı tür ve sayılarının çoğalmasından da anlaşılıyor. Vakıf kurmaya (eskisi gibi) devam edildi. Bu yöntem, zaten Asya'dan beri bilinip uygulanan en verimli / yararlı yöntemdi. Nitekim Osmanlı öncesi Artuklularında da aynı sonuç görülüyor.

1. BÖLÜM: Cami, Mescit, Medrese ve Hamamlar

Camiler / mescitler:

1540 tarihli Yazım (Tahrir) defterine göre⁴.

- 1- Hacı Abdurrahman
- 2- Medrese-i Şeyh Abdurrahman
- + 3- Havace Ahmet
- 4- Alaca
- 5- Alaeddin al-Reşit
- 6- Havace Ali
- 7- Şeyh Baştin
- 8- Hacı Bekr Siirdî
- 9- Seyyid Cafer (veya Yiğit Ahmet)
- 10- Hacı Oğlu
- 11- Hacı Hamza Enderun-i Kal'a
- 12- Hacı Hıdırşah
- 13- Derviş Hüseyin
- 14- Hacı Hüseyin Çelebi
- + 15- Hüsrev Paşa
- 16- İkyal

- 17- İmadi
- + 18- Havace İsmail (veya Kavvas Mescidi)
- + 19- Cami-i Kebir
- 20- Kıstal
- 21- Köprü Yapan
- 22- Kubad Beg
- 23- Kubbe-i Cedit
- + 24- Lale Beg
- + 25- Şeyh Matar
- 26- Muallak-ı Kebir
- 27- Muhammet Paşa
- 28- Muhammed Riş-i Cedit
- 29- Kal'a-i Nasiri (Hz. Süleyman, O.C.T.?)
- + 30- Nebi
- 31- Hacı Osman
- 32- Riş-i Atik
- 33- Rubai
- 34- Sa'sa
- 35- Hacı Seydi
- 36- Sinan
- + 37- Sino Oğlu
- 38- Suluki (Subuki?)
- + 39- Tacettin
- + 40- Hacı Yusuf (Tabakhane? O.C.T.).
- 41- Hacı Yusuf Büzüşk

Bunlardan Havacı Ahmet bilinen Hoca Ahmet (Aynı Minareli) olmalı. Havace İsmail günümüzde Kavvas Mescidi olarak anılır. Şeyh Matar daha çok Dört Ayaklı minare, Sin oğlu Sinoğlu Camisi, Hacı Yusuf ise Dabakhane Camisi olarak anılmaktadır.

*Prof. Dr. Orhan Cezmi Tuncer, Gazi Ü. Mim. Bl. Restorasyon Anabilim Dalı Başkanı emeklisi.

¹ İlhan, M. Mehdi, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır'ı Üzerine Yapılan Araştırma ve Yayınlar" Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Ankara 2008, s. 49.

² Tuncer, Orhan Cezmi, "Diyarbakır Kenti Kimliği", 1. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, Ankara 2001, s. 164.

³ Sayımların dönemlere, beklentilere göre amaç ve yöntemleri farklı olabiliyor. Tapu Tahsis Defterleri, Salmemeler, Vakıf Kayıtları, Şer'iyeye Sicilleri vb. Bunlara örnekler.

⁴ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyud-i Kadime Arşivi 1964 tarihli defter (İlhan, a.y s. 46, 58, 59).

41 yapıdan 10 tanesi (+ işaretli) günümüze erişir ve kuşkusuz *onarım* adı altında halk bunların özgünlüğünü bırakmamıştır.

Dizinde adı geçen cami / mescitlerin, kendi adını mahallelere verdiği anlaşılıyor. Gelirleri ayrı ayrı verildiğine göre bir yapı, değişik adla ikinci kez yazılmış olamaz. Yiğit Ahmet Mahallesi adı (v.b.) günümüze kadar gelir. Seyyit Cafer Mescidinin yıkıldığı anlaşılıyor. Tersine günümüzde bu mahallede Hacı Büzürk Mescidi (Akkoyunlu, 15. y sonu 16. y başı) o mescidin yerine sonradan yapılmış olabilir. Çünkü dizinde adı yoktur. Derviş Hüseyin Mahallesi de adını yakın tarihe kadar koruyordu ve mescidi de günümüze erişmedi.

1540 Tapu Tahrir Defterine Göre Şehirdeki Vakıflar⁵

1- Hacı Abdurrahman (1540'tan önce)+
2- Havace Ahmet (Hoca Ahmet 1489 Akkoyunlu)+
3- Alaca+
4- Alaettin al-Reşit (Ali b. Raşit?)+
5- Havace Ali (Hoca Ali, 1540'tan önce) . . .+
6- Şeyh Baştin-
7- Hacı Bekr Siirdi (Ebubekir Akkoyunlu?) . . .+
8- Seyyit Cafer (Yiğit Ahmet)-
9- Hacı Oğlu-
10- Hacı Hamza (Enderun-i Kal'a)-
11- Hacı Hıdırşah (Hızır Şah, Akkoyunlu?) . . -
12- Derviş Hüseyin+
13- Hacı Hüseyin Celebi (1564'ten önce) . . .+
14- Hüsrev Paşa+
15- İkyal (İmam Ukayl, Akkoyunlu?)+
16- İmadi (İmadiye)+
17- Havace İsmail (Kavası Sagir Mescidi) . . .+
18- Ulu Cami+
19- Kıstal (Kastal? Hacı Ali Paşa)+
20- Köprü Yapan (Yaban Köprüsü)+
21- Kubad Beg+
22- Kubbe-i Cedit (1540'tan önce)+
23- Lale Beg (Lala Kasım, Akkoyunlu)+
24- Şeyh Matar+

25- Muallak-ı Kebir+
26- Muhammet Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa?) . .+
27- Muhammet Ris-i Cedit-
28- Kal'a-i Nasri (Hz. Süleyman Camisi, O.C.T. ?)+
29- Nebi Aleyhiselam+
30- Hacı Osman (Kaşık Budak, Yiğit Ahmet ve Hacı Büzürk Mahallesi arasındaydı)+
31- Riş-i Atik (Muhammet)+
32- Rubaî-
33- Sasa+
34- Hacı Seydi (1540'tan önce)+
35- Sinan (Sinan Bey, 1540'tan önce)+
36- Sin Oğlu+
37- Sulukî (Subuki?)+
38- Tacettin (1518 öncesi, Akkoyunlu)+
39- Hacı Yusuf (Tabakhane)+
40- Hacı Yusuf Büzürk+

40 adet vakıf, kuşkusuz kendi adlarıyla anılan mescitler nedeniyle kurulmuştu. Ancak buna ait bilgi olmayıp gelenek üzerine böyle düşünülüyor. Hacı Abdurrahman (dizinde 1 numara), Hoca Ali (5), Kubbe-i Cedit (22), Hacı Seydi (34) ve Sinan Bey (35) adlı beş yapı, 1515-40 arasında yapılmamışlarsa Akkoyunlulara ait olabilir. Hoca Ahmet (2.no), Lale (Lala) Bey (23) ve Tacettin (38) Mescitleri (3 adet) Akkoyunlu yapıtıdır.

Osmanlı Dönemi ilk yapısı, ilk beylerbeyi Fatih / Bıyıklı Mehmet Paşa Camisidir (1516-20). Bunu Hüsrev Paşa (1521-28) ve Hadım Ali Paşa'ninkiler (1534-37) izleyecektir.

1790 - 1840 yılları arasında (19. yy 1. yarısı) camiler⁶

1- Ulu
2- Kale
3- Murteza Paşa (Hz. Ömer O.C.T.)
4- Mustafa Paşa (İç Kale'de)
5- İbn-i Sin (İç Kale'de)

⁵ Bizbirlik, Alpay, 16. y ortalarında Diyarbakir Beylerbeyliğinde Vakıflar Ankara, 2002, s. V. VI.

⁶ Yılmazçelik, İbrahim, 19. y İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, s. 50.

- 6- Sefa (İpariye)
- 7- Veli Kethuda (İç Kale Kapısı kuzeydoğusunda)
- 8- Nasuh Paşa
- 9- Göl (Balıklı)
- 10- Paşa
- 11- Ömer Şeddat
- 12- Fatih Paşa
- 13- Hoca Ahmet
- 14- Nebi
- 15- Hüsrev Paşa
- 16- Behram Paşa
- 17- İskender Paşa
- 18- Şeyh Matar
- 19- Kara
- 20- Lala (Lale) Beğ
- 21- Arap Şeyh
- 22- Kadi
- 23- Defterdar
- 24- Muallak
- 25- Şeyh Seyyit Sa'saa
- 26- Şeyh Yusuf
- 27- Aziz
- 28- Melek Ahmet Paşa
- 29- Hadım Ali Paşa
- 30- Hüsamettin

Mescitler (a.y.s. 65)

- 1- Mervanlı
- 2- Çağaloğlu
- 3- Salos
- 4- Kavvas-ı Kebir
- 5- Dabakhane
- 6- İbrahim Beğ
- 7- Tacettin
- 8- Hacı Büzürk
- 9- Kavvas-ı Sağır
- 10- Molla Bahattin
19. yy'da yeri belirlenemeyen mescitler (a.y. s. 65)
- 1- Ebubekir
- 2- Hacı Abdurrahman
- 3- Hacı Ağa
- 4- Çoban Çavuş

- 5- Yağhane
- 6- Sokullu
- 7- Siyami Beğ
- 8- Hoca Mahmut
- 9- Şah
- 10- Ferraş
- 11- Hamdi Beğ
- 12- Doğancıbaşı
- 13- Bozkaya
- 14- Sefer Çelebi
- 15- Koca Ali
- 16- İffet
- 17- Reyhaniye
- 18- Kalenderhane
- 19- Siirt'li
- 20- İbn-i Müderris
- 21- Ertak
- 22- Hoca Müslim
- 23- Çıgar
- 24- Çölü
- 25- Sukuñi
- 26- Alaca
- 27- Pelit Ahmet
- 28- Mehdi Mehmet

19. yy'da yerleri bilinen ancak belgelerde adına rastlanmayan mescitler (a.y. s. 65)

- 1- Kubat Beğ
- 2- Kılbaş
- 3- Mervani
- 4- Salos
- 5- Reisoğlu
- 6- Rabia
- 7- Dilaver
- 8- Hamza Beğ
- 9- Çobyan
- 10- Balıklı
- 11- İpekoğlu

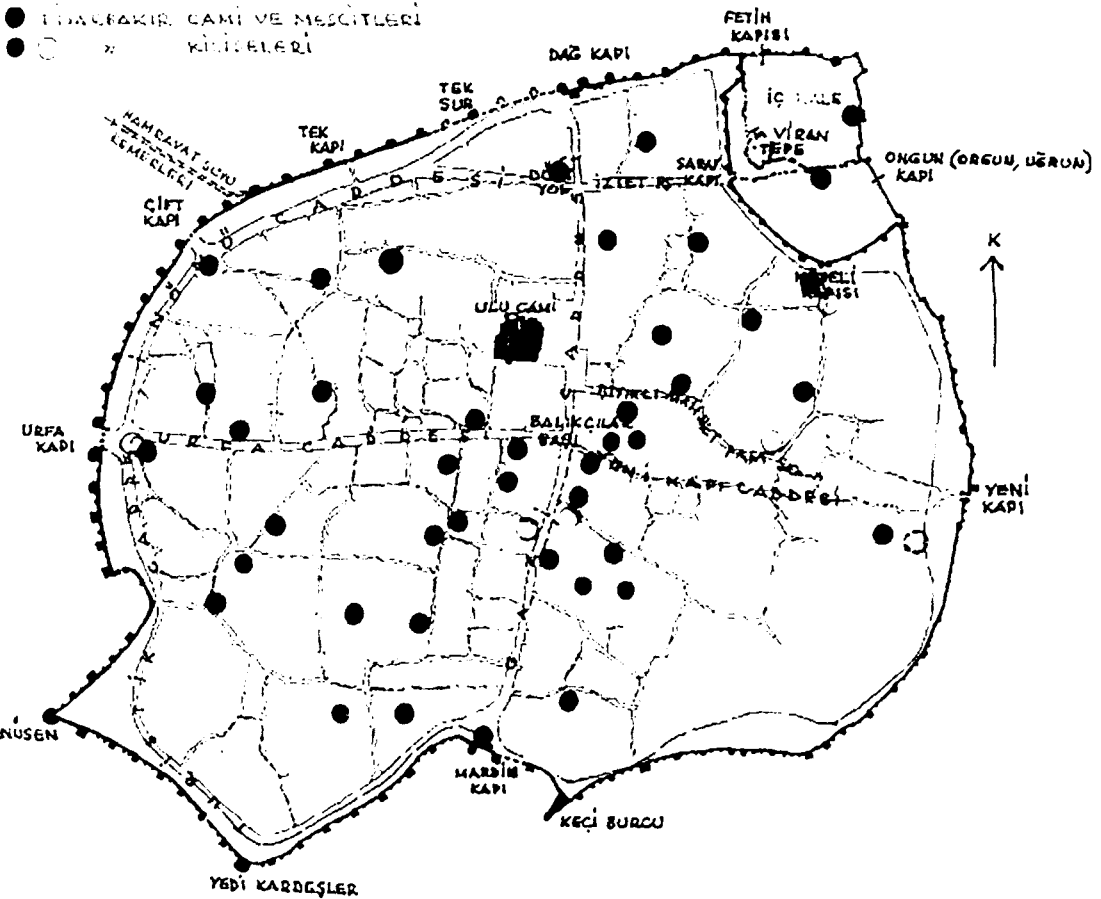
19. yy'da yerleri bilinen ve çalışır durumda olan mescitler (a.y. s.68)

- 1- Ahmet Hoca Tekkesi
- 2- Ablak

- 3-Yiğit Ahmet
- 4-Hüseyin Efendi
- 5-Ali b. Reşit
- 6-Çakal
- 7-Memeddin
- 8-Kastal
- 9-Tacettin
- 10-Molla Bahattin
- 11-Hacı Büzürk
- 12-İzzettin
- 13-İç Kale
- 14-Hacı Hızır
- 15-Dabbağhane
- 16-İmadiye
- 17-Berberiye
- 18-Şeref Çavuş
- 19-Hanzade
- 20-Hisarlı

- 21-Hacı Abdurrahman
- 22-Hacı Osman
- 23-Derviş Hüseyin
- 24-Kaşık Budak
- 25-Nalçacı
- 26-Şeyh Küçük Said
- 27-Dabanoglu
- 28-Ukayl
- 29-Abdal Dede
- 30-Sulukiye

1540 Tapu Tahrir Defterine göre şehirdeki vakıflar (cami ve mescitler) 40 taneyken, 1790-1840 arasında ve 19. yy. 1. yarısında sayıları 79'u bulur. Gelişen kent için bu artış ilkin Osmanlı dirlik ve düzenindedir. Çift isimler konusu ayrıca incelenmelidir.

Medreseler

1540 (İlhan, s. 54)	Evliya Çelebi	Yılmazçelik	Acar	20. y.
1649-50	1790-1840	Abdurrahman		
1-Şeyh Abdurrahman				
2-Hüsrev Paşa	+	+		
3-Kayıtba'iyye(?)				
4-Mesudiye	Mercaniye (? O.C.T)	Cami Kebir Med	+	+
5-Şücaiyeye	+	+		
	6-Sincariye	(Zinciriye)	+	+
	7-Nebi Peygamber	Seyfettin	+	+
	8-Parlı/İpariye	+	+	
	9-Sarolizade			
	10-Şeyh Rumi	Aziz M. Urmevî		
	11-Tefsir			
		12-Hoca Ahmet	+	
		13-Nasuh Pş.		
		(Servinaz Hanım)		
		14-Hacı İsmail b. Ali		
		15-Behram Paşa		
		16-Melek Ahmet Pş.		
		17-İskender Paşa		
		18-Hadım Ali Paşa		
		19-İmadiye	+	
		20-Molla İsa		
		21-Mimarzade		
		Seyit Ahmet Efendi		
		22-Ragıbiye	+	+
		23-Latifiye		
		24-Kadiriye		
			26-Taciye	+
			27-Sultan Sasa'a	+
			28-Ziyaiye	
			29-Şeyh Yusuf	+
			30-Balıkli Göl	+
				31-Ablak
				32-Cami ul Esved
				33-Sulukiye

–Fatih Paşa (1516-21) ve Hadım Ali Paşa Medreselerinin adının geçmesi gerekirdi.

–Behram Paşa (1564-72) adına E. Çelebi de değinmez. Melek Ahmet Paşa'nınki de katılırsa bunları ilkin Yılmazçelik sıralar.

–Dilaver Paşa, Sarolizade, Köprülüzade, Veli Kethuda adları hiçbirinde yoktur.

Acar, Osmanlı medrese ve dar'ül kur'aları için şu bilgileri veriyor (O.Y. 137-140)

<u>16. yy.</u>	<u>17. yy.</u>	<u>18. yy.</u>	<u>19. yy.</u>	<u>20. yy. vakıf kaydı</u>
1-Fatih Paşa (1516-21)				+
2-Husreviye (1521-28)				+
3-Hadım Ali Paşa (1535-37)			+	
4-İskenden Paşa (1553-66)				
5-Behram Paşa (1564-72)				
6-Melek Ahmet Paşa (1587-91)				
7-Sarılızade (Salos, Salori? 16.y).				
	8-Nasuh Pş. (Selvinaz Hatun 1606-11)			+
	9-Aziziye (Şeyh Rumi) (1591-1620)			+
	10-Kadiriye (1799)			
			11-Latifiye (Bakır 1807)	
			12-Ragibiye (1826-33)	+
			13-Sulukiye	+
			14-Molla İsa	+
			15-Molla-Seyit Mimarzade	
				16-Zinciriye
				17-Mesudiye
				18-İmadiye
				19-Hoca Ahmet
				20-Safa
				21-Balıklı
				22-Şeyh Yusuf
				23-Dilaveriye
				24-Darul Kurra
				25-Ablak
				26-Sücaeddin
	27-Ziyaiye			
	28-El Hac Hasan			
	29-Abdülkadir Ef.			
	30-Seyit Ahmet			

Hace (Hoca) Ahmet (Aynı Minareli) Cami ve Medresesi (Acar, s. 137) Abdal Dede Mahallesinde Behram Paşa Camisi güneyindedir. Medresesi caminin avlusundaydı. 1489 yılında Şiraz'lı Hoca Ahmet yaptırır. Müderrisliğine 1814'te atanan kişiye "İptidal-i Dâhil" ünü verilmesi derecesini gösteriyor.

Osmanlı Dönemi Medreseleri: Daha önceki 12 taneye Osmanlılar yenilerini ekler. 16.yy'da giderek sayıları 32'yi bulur. Yılmazçelik'in, 19. yy ilk yarısında 73 mahalle, 79 cami, mescit ve tekke ile 24 medrese, mektep ve kitaplığı olduğunu belirtirse de bazı isimlerin birden fazla yazıldığı, buna karşılık bazılarının da yazılmadığına Acar dikkatimizi çeker (ve dipnot 153). 20. yy başlarında 42 medrese vardı (en çok Konya, sonra Aydın ve İstanbul). Diyarbakır 4. sıradaydı. 20. yy başında, Maarif İdaresine bağlı 11 medrese vardı (Mesudiye, Ragibiyye, Zinciriye, Ablak, Balıklı, Camiu'l-Esved, Sultan Sa'saa, Sulukiye, Cami Nebi ve Şeyh Yusuf).

16-20 yy. Arasında Osmanlılar 20'den fazla medrese açar. Çoğunluğu bağlı olduğu yapı topluluğu içindeydi ve cami vakıflarına bağlıydı. Bunlardan ikisi Dar'ul-Kurra (Kur'an Medresesi) yani uzmanlık, diğerleri genel medreselerdir. Bir ara sayıları 35'i bulur.

Medreseler

Yüzyıllara göre medreselerin ve bağlı oldukları camilerin dağılımı şöyledir (Acar, s. 140).

16. yy.	17. yy.	18. yy.	19. yy.
Fatih Paşa (1516-24)			
Hüsreviye (1521-28)			
Hadım Ali Paşa (1535-37)			
İskender Paşa (1553-66)			
Behram Paşa (1564-72)			
Melek Ahmet Paşa (1587-91)			
	Dilaver Paşa. (1615-20)		
	Nasuh Paşa (1606-11)		
	Aziziye (1591-1620)		
	Şeyh Rumî		
	Sarolizade (?)		
		Köprülüzade (1717)	
		Veli Kethuda (?)	
			-Kadiriye
			-Latifiye (Şafiiler Ca.)
			-Hacı İsmail bin Ali
			-Molla İsa
			-Mimarzade Seyit
			Ahmet Efendi
			-Bakir
			-Ragibiye
			(1826-32)

Yazarların ayrı ayrı verdiği medrese isimleri tek bir dizine dökülünce:

1540 yazımı	Evliya Çelebi	Yılmazçelik	Acar	20. yy.	
16. yy	1654-55 ve 17. yy	1790-1840 ve 18. yy		Abdurrahman	
vakıf kaydı					
1-Mesudiye	Mercaniye (?OCT)	Cami Kebir	+	+	
2-Şücaiyе	-	+	+	+	
3-Şeyh Abdurrahman	-	-	-	-	
4-Fatih Paşa (1616-21)	-	-	-	+	
5-Hadım Ali Paşa (1535-37)	-	+	-	+	
6-Hüsrev Paşa (1521-28)	-	-	-	+	
7-İskender Paşa (1553-66)	-	+	-	-	
8-Behram Paşa (1564-72)	-	+	-	-	
9-Melek Ahmet Paşa (1587-91)	-	+	-	-	
10-Sarılızade (Salos?)	Sarolizade(?)	-	-	-	
<u>11-Kayıtba'ıyye(?)</u>	-	-	-	-	
11 adet	Sincariye (Zinciriye)	+	+	+	
	Nebi Peygamber	Seyfettin	+	+	
	Parlı/Safa/İpariye	+	+	+	
	Şeyh Rumi (Aziziye)	Urmevi (1591-1620)	-	-	+
	Tefsir	-	-	+	
	Nasuh Paşa (Selvinaz) 1606-11)	+		+	
	<u>Dilaveriye (1615-20)</u>				
	9 adet				
		Hoca Ahmet	+	+	
		Hacı İsmail b. Ali	-	-	
		İmadiye	+	+	
		Molla İsa	+	+	
		Mimarzade Seyit		+	+
		Ahmet Efendi	+		Seyit Ahmet (?)
		Ragıbiye (1826-32)		+	+
		Latifiye	+	-	
		Kadıriye	+	-	
		Köprülüzade (1717)	-	-	
		<u>Veli Kethuda</u>	-	-	
		22 adet			

DIYARBAKIR VAKIF YAPILARI, MAHALLELERİ VE DİNSEL HARİTASI (1511-1950)

Taciye	+
Sultan Sa'saa	+
Ziyaiye	+
Şeyh Yusuf	+
Balıklı Göl	+
Hacı İsmail bin Ali	-
Bakir	+
20 adet	
Ablak	
Cami'ül Esved	
Sulukiye	
Dar'ul Kur'ra	
El Hac Hasan	
<u>Abdulkadir Ef.</u>	
28 adet	

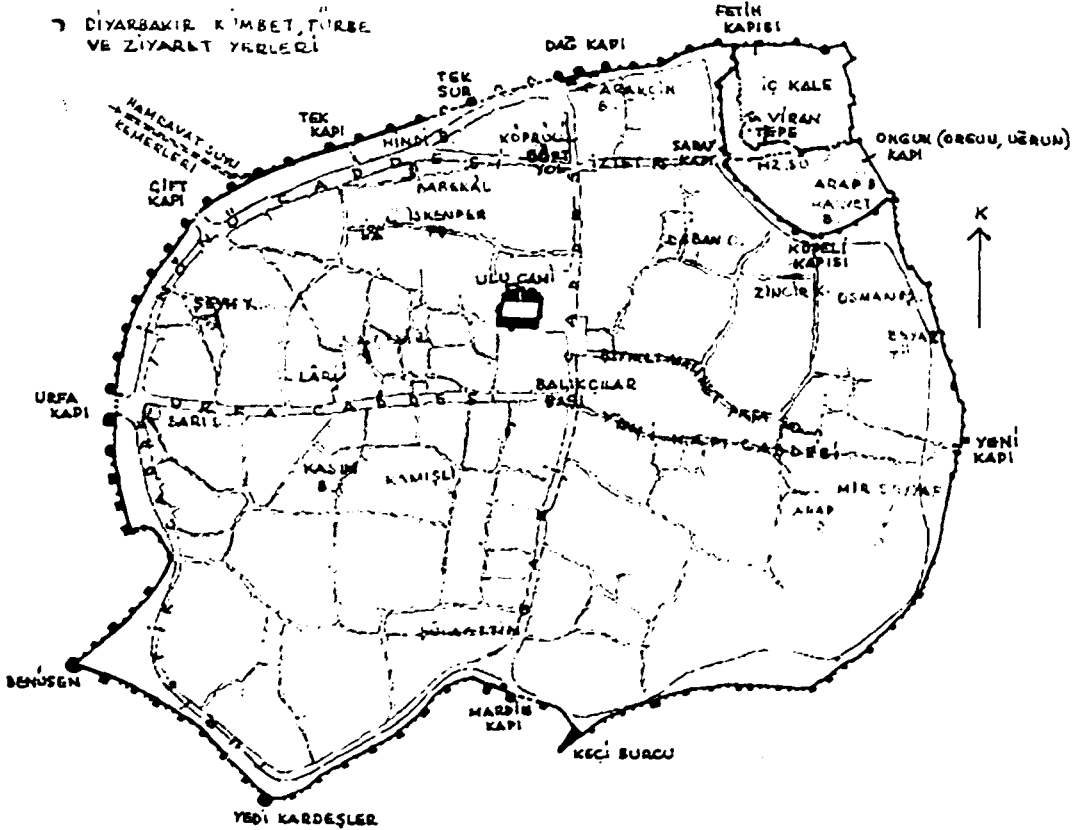
Bu çakıştırmalı dizine bakılınca yine aynı kaygılar dikkat çekiyor.

-Şeyh Abdurrahman Medresesi Tefsir (17. yy) ve Kayıtbâ'iyne 1540 ve 16. yy'dan sonra kapanmış olmalı. Yeri de bilinmiyor.

-Fatih Paşa Camisi, Hüsrev Paşa Osmanlıların Diyarbakır'da ilk camisi olmasına karşın, sonraki sayımlarda adı geçmiyor (20. yy'a kadar)

-Hadım Ali Paşa, İskender Paşa vb. Atlamalı yazıma geçiyor.

Bu durumda yine yayınların özenilerek yapılmadığı kanısı uyanıyor. Bu nedenle güvenilirliği çok zayıflıyor veya amaçları farklıydı.

Zaviyeler, Tekkeler

1540 yazımı ve 1568 ⁷	Evliya Çelebi (1654-55)	Bizbirlik (a.y. s. 79)
1- Hasan Padişah (Balıklı Z.)	+	+
2-İbrahim Beğ Beycan ⁸	-	+
3-Ulu Cami	-	-
4-Babü'ddin Vakfı	-	-
5-Kasap Hacı Hüseyin Vakfı ⁹	-	-
<u>6-Bayındırıye Zaviyesi</u>	-	-
6 adet		
	7-Şeyh A. Rumî	-
	<u>8-İpariye/Safa</u>	-
	2 adet	
		9-Gülşeni (Sarı Saltuk)
		10-Örfizade
		11-İmam-ı Murat
		12-Hacı Halil
		<u>13-Mahmut Beğ</u>
		7 adet

Toplam 15 tekke, zaviye adı vardır. 16. yy'da kent kapılarını Osmanlılara açtıktan sonra bu sosyal kurumun yaşama girdiği anlaşılıyor. Bir şeyhin eli altında göçedenler için konut olarak da kullanılması kentin gelişmesi açısından gereklidi.

Babü'ddin Vakfı Tekkesi'nin daha sonraki yüzyıllarda çalışmadığı anlaşılıyor. Bayındırıye de böyle olup Bitlis/Ahlat Emir Bayındır adını çağrıştırarak Akkoyunlu Dönemi olduğunu düşündürmektedir.

⁷ İlhan, a.y. s. 54 ve dipnot 20'deki bilgiler ile Bizbirlik (16. yy ortaları) a.y. s. XIII).

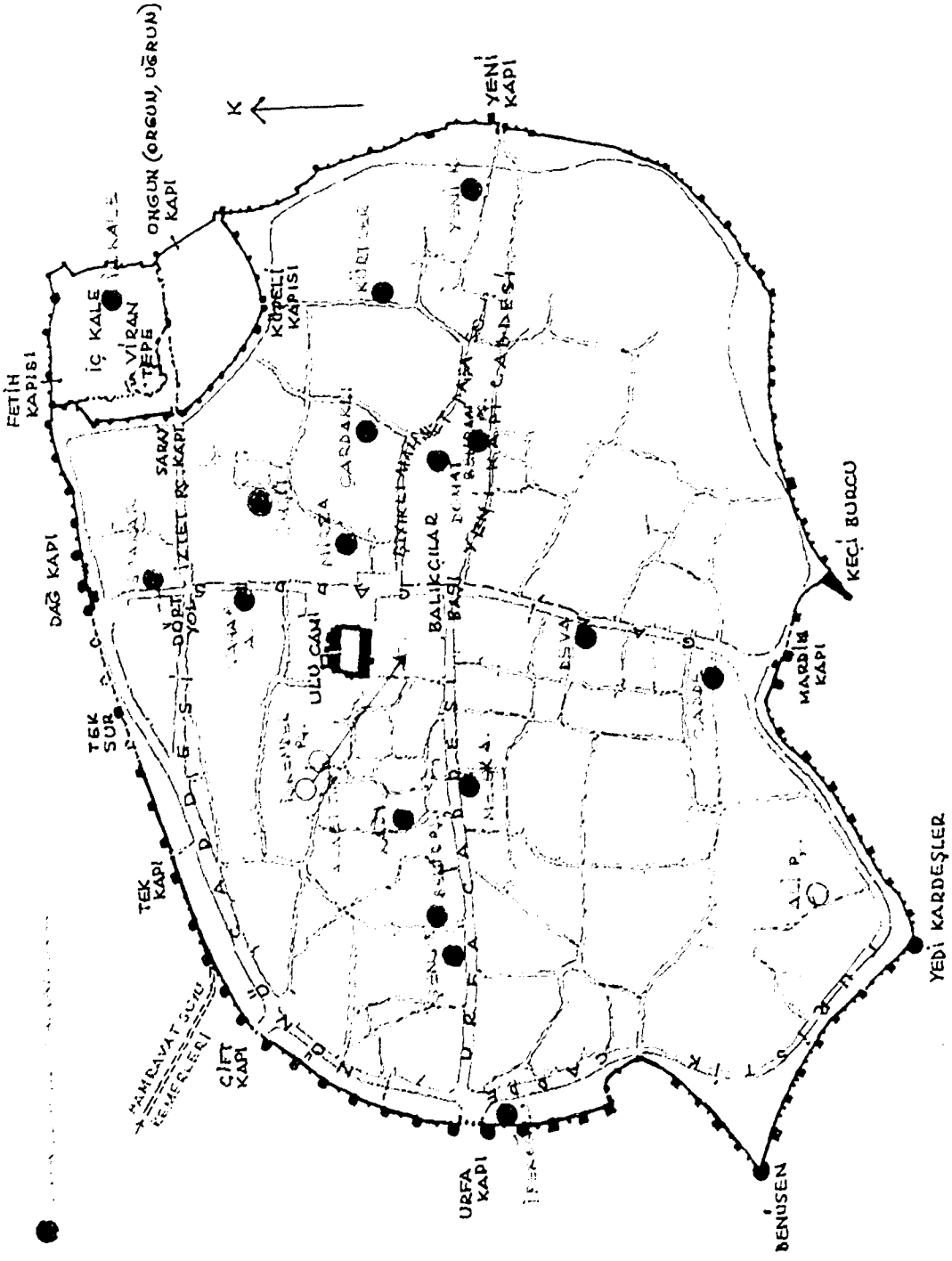
⁸ İbrahim Beğ (Kubbe-i Sinan der biruni Kal'a) Dağ Kapı dışında şimdiki Vali Konağı yerindeydi. Bir süre Gülşeni Tekkesi olarak kullanıldı (Bizbirlik a.y. s. 335).

⁹ Nebi Camisi minaresinde adı geçer. Onun vakfından ayrı olduğu anlaşılıyor.

Hamamlar

1540 (İlhan a.y.)	Evliya Çelebi ¹⁰ (1654-55 a.y. s. 130)	Yılmazçelik (1790-1840 1840 a.y. s. 84)	Buckingham (1815)
1-Hamam-ı Cedit	İskender Pş. (Çarşı)	Yeni	+
2-Benam-ı Hacı Halil	-	-	-
3-Kadı	İpariye (Taş Pazarında)Esbek	+	-
4-Kebir ¹¹	Melek Ahmet Paşa (Deva)	+	-
5-Kubat	-	-	-
6-Mahmut Bey	-	-	-
7-Mirza	-	+	-
8-Saray	İç Kale (?)	+	+
<u>9-Süca</u>	Mardin Kapı'da	Cadde	-
9 adet	Hamam-ı Atik (eski)	Küçük	-
	Behram Pş. (1564-67)	+	-
	Çardaklı	+	+
	Zibilci	Su akar (Suvakiye)	-
	Yeni Kapı	Rüstem Paşa	-
	Der nezd-i Saray	Bıyıklı Mehmet Paşa	-
		İpekoğlu (İbn-i Ziyal)	-
	Eşrik (Eşek?, Esbek	Hadım Ali Paşa	-
	Eski	Vahap Ağa	+
	<u>Urfa Kapı İçinde hamam</u>	Bekir Paşa	
	14 adet	Cemşit Beğ	
		Damat	
		<u>Alaettin</u>	
		19 adet	Çarşı
			<u>As</u>
			6 adet

¹⁰E. Çelebi, Yirmiden fazla hamam olduğunu belirtip en ünlülerini sayar (+ işaretliler Yılmazçelik (a.y. s. 84). As Hamamı bildiklerimizden biri olmalı (O.C.T.). Kebir, Hamam-ı Kebir (Büyük Hamam), Hüsrev Paşa vakfından olup 6300 akçe gelirliydi. Sonradan Deva Hamamı adını alır.

Hanlar

Evliya Çelebi (cilt 6, s. 128)

- 1- Melek Ahmet Paşa
- 2-At Pazarı
- 3-Hüsnü Paşa
- 4-Hasan Paşa (1572-75)¹²
- 5-Deliller (1527)
- 6-İbrahim Paşa
- 7-Tütün Hanı
- 8-Çifte (~16. yy)
- 9-Rüsteş Paşa (1539-42)
- 10-Melek Ahmet Paşa (1591)
- 11-Kayseriye (İskender Paşa 1565)
- 12-İpekoğlu (1676'dan önce)
- 13- Han-ı Cedit (1569 Behram Paşa)

Yerleri belli olmayanlar

- 14-Sipahioğlu (1842)
- 15-Halit Ağa (1842)
- 16-Şevketlu
- 17-Gümüşhaneli Defterdar (1844)
- 18-Börekçiyan (1799)
- 19-Alaca (1676. Yeni Kapı yakınlarında)
- 20-İskenderoğlu (1842)
- 21-Karakaş (1800, Palancılar Çarşısı'nda)
- 22-İshakoğlu (1817)
- 23-Zincir (İç Kale'de 1837)

1 Kasım 1895 Cuma günü Ermenilerin çıkardığı uzun ve üç gün süren yangında yanan yerler arasında bir "Yeni Han" adı geçer. Bunun yukarıdaki (13. sıra) Han-ı Cedit olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak Ermenilerin hedef aldıkları Cami Kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sa'sa Camileri ve çevresinde olabilir bu han¹³.

Çarşılar¹⁴

Evliya Çelebi cilt 6, s. 129, 1654-55

1-Hasan Paşa	8-Kuyuncular
2-Sipahi	9-Haffaflar
3-Attarlar	10-Palancılar (Şeyh Matar Camisi yanında)
4-Kuyuncular	11-Gazazlar
5-Demirciler	12-Hallaçlar
6-Çilingirler	13-Kazancılar
7-Cevahirciler	

¹²Polonyalı Simoen (1612) burada konaklar, İnciciyan (1804), Buckingham (1815).

¹³Yazıcı, Serkan, "Diyarbakır'da 1895 Ermeni Olayları" Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, Ankara 2008, s. 737.

¹⁴Evliya Çelebi 66 esnaf sınıfını belirtir. İlhan (a.y. s. 83) bu sayıyı 76'ya çıkarır.

Bedestenler

-Evliya Çelebi'ye göre Sihapi Pazarındadır (Ulu Cami arkası kuzeybatı O.C.T.) ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyi olduğu anlaşılıyor. Bedesteni de bu pazarın içindeydi.

-Hasan Paşa Kapalı Çarşısını (Arasta) kuyumcuların kullandığını Evliya Çelebi belirtiyor. Burada haffal ve başka esnaflar da vardı. Hüsrev Paşa vakfındandır (19. yy'da). Günümüzde de yine kuyumcular kullanıyor.

Pazarlar

-Sinek Pazarı, İparye (Sefa) Camisi doğusundadır. Hüsamettin Camisi ve Alaettin Hamamı bu Pazar çevresindeydi.

-Yoğurt Pazarı (Fatih Mehmet Pş. Mahallesi ile İzzettin Mahalleleri arasındaydı).

Diğer Çarşılar

-Kürkçüler (İç Kale'de idi)

-Kaledibi (Taht-el Kale) İç Kale'nin güney batısında, daha çok sabze ve meyve satılırdı.

-Semerciler. Biri Urfa Kapı, diğeri Dağ Kapı içindeydi.

-Melek Ahmet Çarşısı, kendi camisi karşısında Ablak Mesciti Mahallesindeydi.

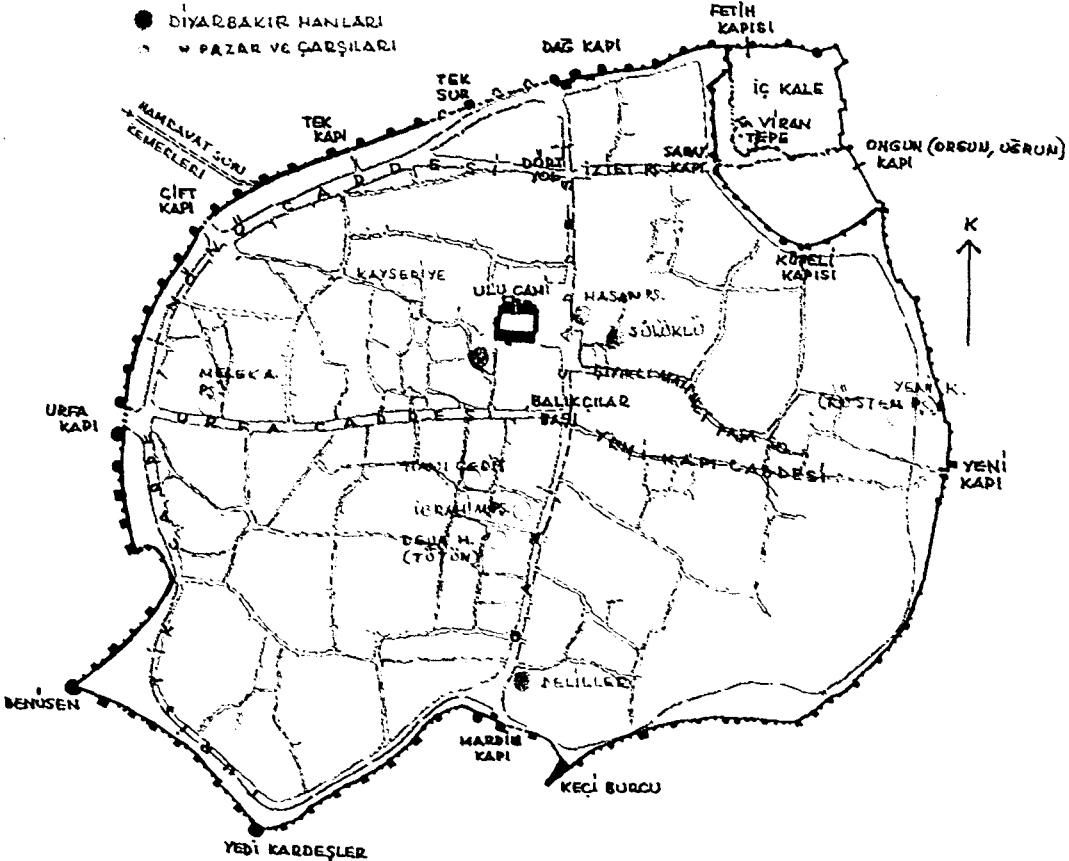
-Yeni, Nasuh Pş. Camisi çevresindeydi (İç Kale güneyi)

-Uzun, Melek Ahmet Caddesindeki dükkânların genel adıdır.

-Kılınççılar. Biri Ulu Cami'nin doğu ve güneyinde (Meydan), diğeri İzzettin Mahallesindeydi.

-İplik, Iskender Paşa Camisi güney ve batısında idi. İçinde külâhçılar, pembeciler, kavukçular da vardı.

-Pastacılar, Beyt, Soğan, Üzüm (vb) pazarcılarının yeri bilinmiyor.

2. BÖLÜM (MAHALLELER)

1518 yazımında, kentte adını kapılarından alan dört mahalle vardır¹⁵. 2. Defterde kentin tüm cami ve mescitlerinin, kendi adlarıyla anılan mahallelerde olduğu belirtilir. Öyleyse yeni yapılar da katılırsa mahalle adları bu önceliğe göre değiştirilmiştir. Artuklu ve Akkoyunlu yapıları içinde böyle bir düzen zaten vardır. Bu defterlerde Müslüman olanlar ile olmayanlar iki ayrı kümede verilmiştir. 1518'de mahallelerdeki nüfus şöyledir¹⁶:

Mahalle Adı	Müslüman	Gayrimüslimler	Notlar
Bab-ı Cebel	1,900	309	-
Bab-ı Ma	1,914	3,095	157 Yahudi
Bab-ı Mardin	835	1,454	-
Bab-ı Rum	2,168	1,127	-
Karacıyan (Çingeneler? O.C.T.)	-	-	301
Genel Toplam 13,103?	6,817	5,985	458
(13.260 O.C.T.)	(% 52)	(% 45)	(% 3)

-Dizine bakılınca; Müslim ve diğerlerinin adı geçen mahallelerde karışık oturdukları anlaşılıyor. 1515'ten üç yıl sonrası için bu karışım doğaldır. Akkoyunlu öncesi Artuklu ve Arap Dünyasında yerleşim ve yaşam açısından dinsel bir öncelik / ayrıcalık olmadığı anlaşılıyor.

Bizans Döneminde surlar son şeklini alır. Sadece İç Kale, Kanuni günlerinde kentten alınan payla iki katına çıkarılır. Sur içi ~1.6 km² ve 1950'lerde sur dışına taşana dek yaşamını burada sürdürmüştür. Her Orta Çağ kenti gibi burayı da birbirine dik iki cadde dört eşit olmayan parçaya böler. Bu; Urfa Kapı - Yeni Kapı ve Dağ Kapı - Mardin Kapı şeklinde tanımlanabilmektedir. Böylece güneydoğu - güneybatı ile kuzeydoğu - kuzeybatı dilimleri oluşur. Denizden yükseklikleri ve kapladıkları alan farklıdır.

16. yy 1. yarısında dinsel dağılım şöyledi (İlhan a.y. s 58-59)

Dinsel gruplar	1,518	1,540	artış
Müslümanlar	8,444	8,761	317 (% 4)
Hristiyanlar	5,985	11,612	5,627 (% 84)
Yahudiler	157	160	3 (% 02)
Toplam	14,586	20,533	5,947 (% 41)

-1518-40 arasında (22 yılda) kentin nüfusu % 41 artar. Çünkü dirlik, düzen ve güvenlik sağlanmıştır.

-Hristiyanların sayısı % 84 çoğalır. Bu Osmanlının dil, din, anasoy ve renk ayrımı yapmadan halkının tümünü kendi şemsiyesi

¹⁵ İlhan, Mehdi, "16. y. 1. yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, 1518-40 Tarihli Tapu Tahrir Defterinden Notlar." A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fk. Tarih Bölümü, cilt XVI, sayı 26, Ankara 1994, s. 46.

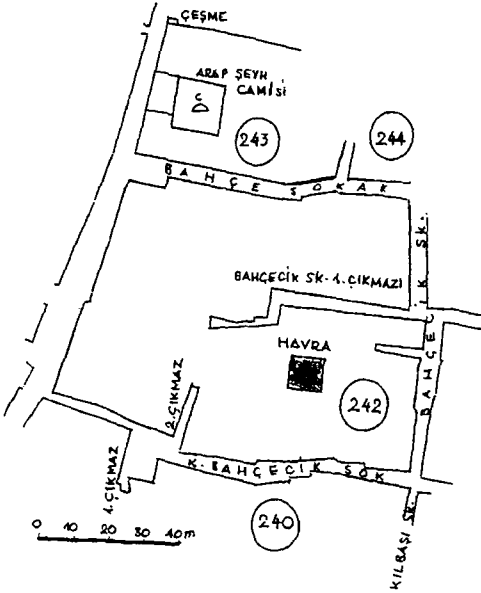
¹⁶ İlhan'ın verdiği rakamlar toplamında yanlışlıklar vardır.

altında topladığının kanıtıdır. 16. yy'da Batı Dünyası bu yücelikten/incelikten yoksundu. Sağlıklı yaşamın sağlanması ölüm sayısını da azaltıyor (ömür uzuyor). Gelişim kente göçü de arttırıyor.

-Dağ Kapı Semtinde Müslümanlar, diğerlerinin ~6 katıdır.

-Urfa Kapı Semtinde de Müslümanlar diğerlerinin iki katıdır. Dağ ve Urfa Kapı Semtlerini yeğlediklerini anlaşıyor.

-157 adet Yahudi, güneydoğu dilimine yerleşmiş ve havraları 1950'lere kadar varlığını korumuştur.

1540 yazımında mahalleler 27 tane¹⁷ ve hepsi adını kendi mescidinden alır. Tacettin, İbrahim, Lala Kasım Mescitleri ve mahalleleri, Akkoyunlu dönemindedir. 1518'den 22 yıl sonraya varılırken yeni yeni mescitlerin ve onlara bağlı mahallelerin oluşum ve değişimi Osmanlı düzeninin yönetim anlayışı ve canlılığını yansıtır.

17. yy'a gelindiğinde mahalle sayısı 37'e erişir (Yılmazçelik, a.y. s. 28). Yeni mahalle isimleri, bazılarının bölünüp sayılarının arttığı veya kendi aralarında adres değişiklikleri olduğu anlaşılıyor. Bazı mahalleler şark ve garp diye bölünür (Mehmet Paşa-ı Garp, Mehmet Paşa-ı Şark) gibi. Diğer bir değişiklik kebir -

sağırdır (Hızır İlyas-ı Kebir, Hızır İlyas-ı Sagir gibi). Hacı Osman-ı Müslim - Hacı Büzürki Müslim gibi adlar da ortaya çıkar. Kent nüfusu arttıkça, mahalle alanları ufaltılıp yeni isimler üretildiği anlaşılıyor.

17. yy. 2. yarısında dört yeni mahalle adı ortaya çıkar.

-Yeni Kapıda Perakende Mehmet Paşa,

-Kurşunlu Cami yakınında Dabanoğlu (Bıyıklı Mehmet Paşa Camisi batısı),

-Ablak

-Hacı Hacedur. Bu arada Hasırcı Mahallesi adı Hasır-ı Kebir olur.

1540 yazımında kırk vakıf adı vardır ve adlarını bağlı oldukları mescitlerinden almışlardır (Yılmazçelik a.y. s. 29).

Evlia Çelebi'ye göre (1655-56) (cilt 6, s. 126) Diyarbakır cami ve mescitleri onsekiz tanedir ve hepsi buldukları mahallelere adlarını verirler. O nedenle Müslüman adlıdır. Kal'a-i Nasrî Camisinin Hz. Ömer olduğunu sanıyoruz. Bunlardan Muallak, Şemsi Efendi Mescitleri günümüze erişmemiştir.

18.yy ilk yarısında vergi dağılımı defterinden öğrenilen mahalle adı 94'tür. 1. Defter 1733, ikincisi 1740 tarihlidir. Bunları 1747 tarihli izleyecektir. 94 sayısı bu üç deftere göredir. Burada da 29 yeni ismin (mahalle) 2. deftere girdiği, 55 yeni ismin 3. defterde yer aldığı görülüyor. Yine bazıları bölünür, bazıları yanındakilerle birleştirilip yeni adlar alırlar.

Yılmazçelik (a.y. s. 31) bu dönem mahallelerine bakarak kentin oldukça büyüdüğünü (alan sınırlı olduğuna göre yoğunlaştı demek isteniyor, O.C.T.) ve şehirleşmenin tamamlandığını ileri sürüyor. Diğer önemli bir ayrıntı ise dinsel grupların mahallelerinin belirginleşmesidir. Birarada oturanlar vardır. Ancak gayrimüslimlerin kendi aralarında mezheblere göre ayrışmaları da görülüyor ve dinsel grupların yapısal özelliklerini taşıyor. İki yeni mahalle kent dışına taşar. Til Alo ve Örenli.

¹⁷Yılmazçelik, İbrahim, XIX. y İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara 1995, s. 28.

1785 tarihinde mahalle sayısı 94'ten 95'e çıkar (Yılmazçelik, s. 33). Burada Zımmi adıyla 11 mahalle yanında Hızır İlyas-ı Kebir, Hacı Haçedür, Çöpi, Hızır, İlyas-ı Sagir, Küçük Kinisa, Köprüyan, Mar Habip, Meryamun, Molla Hennan, Meryem-i Sagir, Meryem-i Kebir, Rumiyan, Şemsiyan, Usta Bercis, Usta Bescisi-Zımmi ve Yahudiyan adları gayrimüslimlere ait olmalıdır.

1785-1850 arasında mahalle sayısı 120'yi bulur (a.y. s. 34-36), Gayrimüslim mahalle adları varlığını korur.

1847 tarihinde mahalle sayısı birdenbire 59'a inmiştir (a.y. s. 36). Şaşılacak biçimde Müslüman adı, eskisi gibi öne çıkar ve çoğu günümüze erişir. Çöpyan (Çopyan) adı varlığını korur. Bu ad ilk kez 1799 tarihli bir vakfiyede ortaya çıkmıştır.

Rakamlardaki bu artış ve inişin doğrudan siyasal koşullardan kaynaklandığına kuşku yoktur. İleride bu ayrıntı işlenecektir.

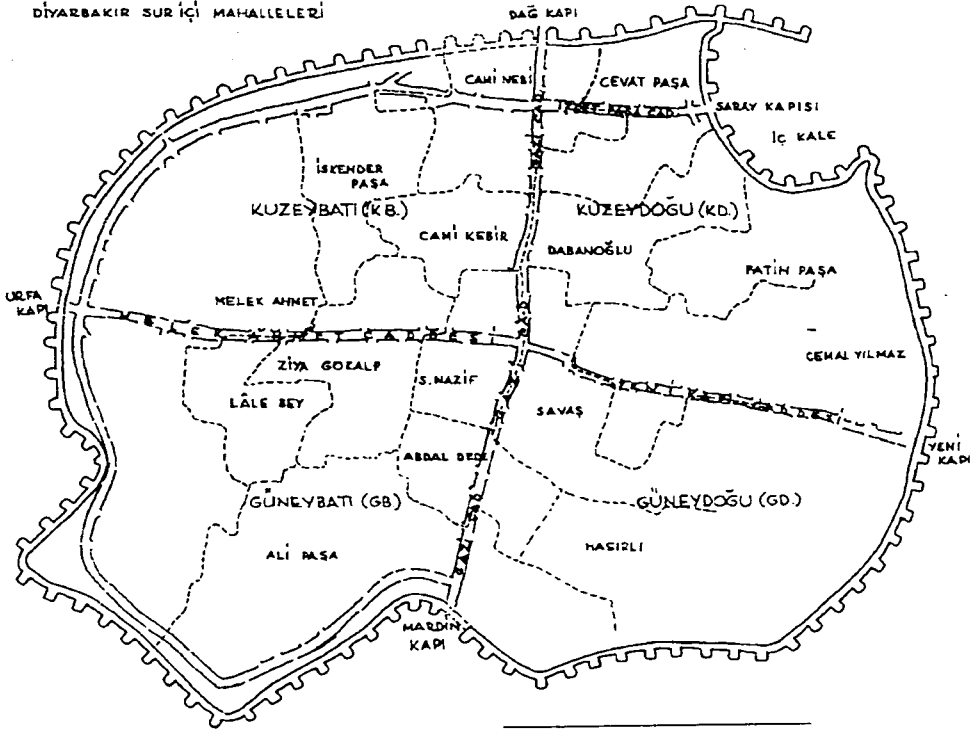
20. yy'a gelindiğinde mahalle adlarının elden geçtiği, Fatih Paşa, Arap Şeyh, Mehmet Alaattin, Lala Bey, Kavaskibir, Ali Paşa gibi eski isimler yanında Gazi Alaattin, Aylak, Hasım Alaattin gibi yeni isimlerin ortaya çıktığı görülmektedir (Yazıcı ay. 2008, s. 743).

Kentin kadastrosu yapılıp paftalara dökülünce "Diyarbakır Evleri" için bunlar baz alındı¹⁸.

Dinsel Gruplar Açısından Mahalleler

Osmanlı İmparatorluğu anasoy, dil, din ve renk mozayığıydı. Ancak yönetim (devlet) Türk kökenli ve Müslümanlarda olup çoğunluktadır. Gayrimüslimler her yere eşit dağılmamış, ticaretin etkin olduğu yerlerde yoğunlaşmışlardır.

Yazımlarda dinsel gruplar belirtilir. Bununla da yetinilmez. Onların mezhep farkları da işlenir. Bu mahalleleri açısından ışık tutucudur. Yine de bazı mahallelerde Müslümanlar ve

¹⁸Tuncer, Orhan Cezmi, Diyarbakır Evleri, Ankara. Sur dışlarına doğru evlerin nitelik ve niceliği oldukça bozulunca yayınıma girmedi. O nedenle sunulan haritamızda oralardaki mahalle adları işlenmemiştir.

gayrimüslimler birarada da oturabildiler. Bunların geçiş bölgelerinde olması dikkat çekiyor. Buna karşılık bir Yahudi mahallesinde Rum veya Süryani yoktur. Bu konuda onların çok daha tutucu / bağnaz oldukları anlaşılıyor.

1785-1850 arasında Müslüman mahalleleri 65 tanedir (Yılmazçelik, s. 46).

Gayrimüslimler 13 mahallededir (a.y.s. 47)

1-Hace Maksut	8-Meryem-i Sağır
2-Mar Habip	9-Köprüyan
3-Küçük Kınisa	10-Sarraf İskender
4-Meryemun	11-Meryem-i Kebir
5-Bekçıyan	12-Yahudiyan
6-Şemsiyan	13-Molla Hennan
7-Rumiyan	

Hristiyanlar Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nasturi ve Kaldanî mezhebindeydiler. Bazıları anasoy olarak anılıyordu. Levantenler de bunlardan bir gruptur. Hepsi Osmanlı yönetimi düzeninde Zımmi idiler ve belli bir vergi ödüyorlardı.

Çok kesin olmasa da, isimlerine bakarak bu mahallelerin kent içindeki yerleri belirlenebilmektedir. Söz gelimi Meryemun, Meryem-i Sağır, Meryem-i Kebir mahalleleri Meryem Ana Kilisesine yakın / bitişik alanlar olmalıdır. Yahudiler bunlara karışmayıp Yeni Kapı semtinde yoğunlaşmışlardı. Havraları için daha önce kadastro paftasında yeri belirtilmişti. Bekçıyan, Rumiyan, Köprüyan, Sarraf İskender Mahallelerinin yerleri belirlenemiyor. Ancak kentin güney yarısında olmaları şansı çoktur. Kiliselerin adlarına bakarak Ermeni Katolik, Protestan, Süryani, Mar Hanonyo, Surp Sargis (Hızır İlyas / Mor Dumyana), Mar Petyun, Süryani Katolik, Surp Gragos ve Latin adlı kiliseler kuşkusuz kendi cemaatlerinin yoğunlaştıkları yerlerdeydiler. Olaya tersten bakınca, kiliseler onların (mezhep) mahallelerini belirtiyor.

Yılmazçelik'e göre karışık mahalleler 42 tanedir (a.y. s. 48). Bunlar çoğunlukla kuzeydoğu diliminde ve güney yarıdaydılar.

Ancak müslim-gayrimüslim oranıtısı belirtilmemektedir. Yazar sıraladığı 21 mahallede Müslümanların çoğunlukta olduğundan söz ediyor. Kaşık Budak, Melek Ahmet, Murtaza Paşa, Dabanoğlu (4 adet) bunlardan bazılarıdır. 1785-1850 arasında kentte 65 Müslüman, 13 gayrimüslim ve 42 karışık mahalle vardı (toplam 120 adet) ve Müslümanlar çoğunlukta idi. 42 karışık mahalleden 14 tanesi kendi mescitleriyle tanınmaktadırlar.

1540, 1790 – 1840, 19. y. ve 1950'lere kadarki dizinler yan yana sıralandığında belirgin ayrıcalıklar ortaya çıkıyor.

Değerlendirme

Osmanlılara kendi istekleriyle katılmanın ödülünü kentli 16. yy'da hemen görür. Güvenlik, hakça yönetim (ayırım gözetmeyen) ekonomi, sağlık, ticaret, ulaşım v.b. artar. Bunlar bayındırlığa da yansır. Özellikle cami ve mescitlerin kentin kuzey yarısı ile güneybatısında diğerlerine göre daha yavaş da olsa artışı oldukça önemli ve anlamlıdır. Artuklu ve Akkoyunlu yapılarına yenileri eklenmiştir. Bunlardan günümüze erişenler haritaya işlenmiş bulunuyor.

Medreseler çoğunlukla bir cami veya mescidin içinde veya yanındaydı. 1540 ve sonrasında varlıklarını korurlar ve tutarlılıkları dikkati çeker. Diğer bir anlatımda 16. yy'dakiler sonraki yüzyıllarda da vardır. Ancak 19. yy'da sayılarında bir azalma görülür.

Zaviye ve tekkelerin sayısının yukarıdakilerden az olması doğaldır. Balıklı ve İbrahim Beğ Zaviyesi dışında 1540 ve 1568'dekiler varlığını daha sonra sürdürmezken yenileri kurulur. Bunlar bağlı olduğu vakfın ekonomik gücü ve günün değişen koşullarından kaynaklanmış olabilir.

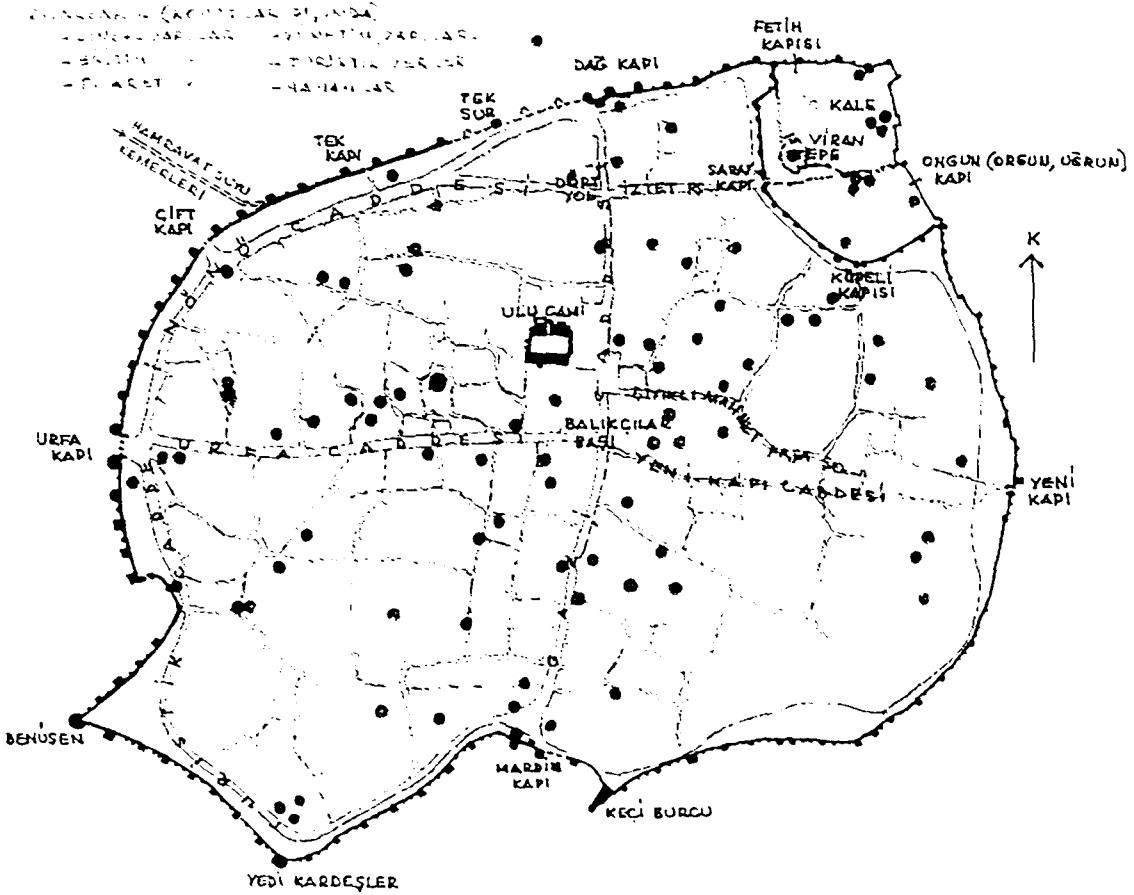
1540'da adı bilinen 9 hamamdan 5 tane 19. yy'da çalışabiliyorken bunlara yenileri eklenir. 27'yi bulan sayı kentin doğrudan sağlığa özenin bir göstergesi olup, zibillerin yakılması nedeniyle de doğrudan temizliği sağlıyordu. Kentin dört ana kapısı hemen içinde

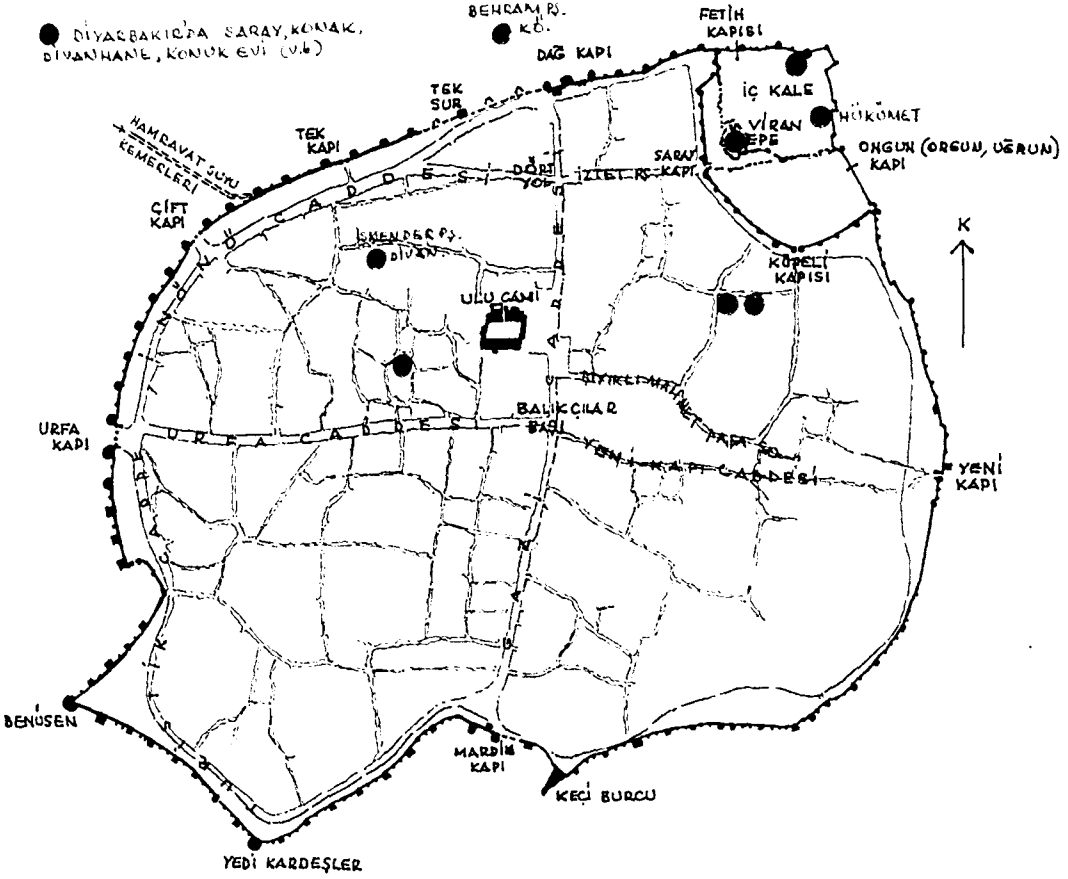
birer tanesinin bulunması hem gelen yolcuların temizliği açısından gezginleri rahatlatılıyor hem de bulaşıcı hastalıkları önüyordu. Hamamların kentin, güneydoğu dilimi dışında her yere dağıldığı görülüyor. Bu ilginç bir göstergedir.

Kentin ekonomik ve ticaretinin göstergesi olan Han, Çarşı, Bedesten, Pazar yerleri ve dükkânlar iki bölgede odaklanıyorlar. İlki ordunun yöneticilerin büyük çoğunlukta buldukları büyük pazar oluşturan İç Kale ve bunun kente açılan kapıları, diğeri Ulu Cami çevresidir. Bıyıklı Mehmet Paşanın bir yapı topluluğu yapması Kûpeli Kapısı ve Nasuh Paşa Camisi çevresindeki yoğunlaşmayı daha güneye çekmeyi kolaylaştırmıştır. Melek Ahmet Paşa Caddesi boyunca uzanan dükkânların "Uzun Çarşı" adıyla anılması çok doğaldır. Sonuçta iki

ana yol, Balıkçılarbaşı Semtinde birleşiyor ve ticaretin ağırlık merkezi oluyordu. Bununla Ulu Cami arası, Safa Camisi güneyi, Zinciriye Medresesi kuzeyindeki gelişme genelde kentin ortalarının çevreye yayıldığı 2. ve 3. halkalardı. Günün koşulları, ticaretin ve isteğin yönlendirdiği gelişmelerdi. Buna karşılık kentin ilk yapı topluluklarından olan Ali Paşa Camisi Medrese, Tekke ve Hamamına karşın çevresine ticaretin yayılmamış olmasının araştırılması gerekir. Gayrimüslim çevreye yakınlığı önemli olabilir.

Dağ Kapı - Mardin Kapı ana yolu Balıkçılarbaşı Semtinde Melik Ahmet Caddesiyle birleşirken devreye Urfa Kapı da girmiştir. Böylece kuzey yarı, ağırlık kazanır.

Saray, konak, Divanhanesi, Konuk Evi, (Tekke hariç) üst düzey yönetimin gerek kendileri ve gerekse yönetimlerini sürdürdükleri yapıların İç Kalede yoğunlaşmış giderek bunu izleyen halkalar şeklinde kente yayılmaları, yine kentin kuzey yarısının yeşillenmesini sağlamıştır. Behram Paşa Konağının Dağ Kapısı dışına taşması da bizi bu yönde bir yerde destekliyor. Urfa Kapısında bu şans ilgi görmemiştir. 20. yy. 1. çeyreğine kadar Urfa Kapısı dışı Müslim ve gayrimüslim mezarlığıydı¹⁹. Anayol bunları ikiye ayırıyordu. Bu bir etken olabilir. Mardin Kapısı güneyinde, Dicle Vadisine bakan köşkların yaz aylarında kullanıldığı biliniyor. Ancak bunlar kentin varlıklı ailelerine ait olup yönetimle belli dolaylı veya candan ağırlama bağları vardı. Ancak bilinen kadarıyla 19. yy'dan daha eski değildir.

Diyarbakır mezar yapıları incelendiği zaman bunların, güneydoğu dilimi dışına yapılmaları oldukça önemlidir. Tüm Müslüman yapılarıdır ve Müslüman mahalleleriyle

doğrudan bağı vardır. Güneydoğu diliminde Yeni Kapıya yakın olan Arap Şeyh Camisi, diğerlerinin en yenisi olup haziresinde 19. yy. Osmanlı şahideleri vardır.

Dinsel yapılar (cami, mescit) eğitim (medrese, dar-ül kurra), ticaret yapıları (han, çarşı, bedesten, pazar yerleri), sağlık yapıları (hamam)²⁰ ve sosyal içerikliler (tekke, zaviye) ile yönetim yapıları (saray, divanhanesi, darphane, hapisane, konak, köşk vb.) bir haritada birleştirildiğinde yine güneydoğu diliminin payının az olduğu buna karşın kuzey yarı ile güneybatı diliminin yoğunlukta olduğu görülür. Kuşkusuz bunun sosyal, yönetsel ve dinsel nedenleri vardır.

Kentin su kaynakları ve kent içinde dağılımları incelendiğinde Höyük altındaki İç Kale Suyu kentin kuzeydoğusundadır.

¹⁹Gabriel'in verdiği fotoğrafta da bu durum iyice görülüyor.

²⁰Güneydoğu diliminde hiçbir çeşme kümbet, türbe ve hamam yoktur.

-Balıklı Göl kentin kuzeybatı dilimindedir.

-Şakkulacuz Kaynağı Urfa Kapı içindedir.

-Hamravat Suyu kente kuzeybatı köşede kentin en yüksek yerinde kantaralarla girer.

-Seyrantepe Semtinden getirilen su (İbrahim Bey Suyu) kuzey yönden Dağ Kapıdan kente girer.

-Ali Pınar Köyü Suyu kente batıdan gelir ve büyük bir olasılıkla Şakkulacuz Suyunun ana kaynağıdır.

-Kentın topografyasına bakıldığında; kuzeybatı köşe, güneydoğu köşeden 18 m ve Dağ Kapı Mardin Kapı'dan 16 m yukarıdadır. Urfa Kapı Yeni Kapı'dan 4 m yüksektedir. Tüm su kaynakarı bu yüksekliklerden kentin güneydoğusuna doğru doğal bir akıntıyla dağıtılmışlardır. Suyun, havanın temiz olduğu yerlere Türk Müslümanlar sahip çıkmış ve yerleşmişlerdir. Bu seçimi her dönem, uygarlık böyle uyguladı. İslam öncesinden gelen bir süreç ve anlayıştı. Kentin en alt kotlu güneydoğu dilimi Zımmilere kalmıştır. Özellikle 19. yy siyasal çizgisi bunu hızlandırmıştır. Bu durum yönetilenlerin (zımmi) toplum içindeki doğal bir sınıflamasıdır.

Bunlara karşın, nedeni açıklanamayan ve inanırlığına gölge düşen iki teknik ayrıntı vardır. Sayımlar / yazımlar vergi için, askere alınacakların belirlenebilmesi için veya vakıf sayımı nedeniyle kültürel içerikli olabilir. Her devletin kendi birikimini / değerini (potansiyel) rakamlara dökmesi çok doğal ve gereklidir. Günün politikasına göre mahalleler büyütülüp bölüştürülebilir veya gelişime uyarak yenileri kurulabilir. Ancak cami, mescit, han, hamam vb. vakıf yapılarında 1/1 incelemeye girildiğinde:

-İlk yazımda adı geçen bir mescidin sonrakilerde olmaması, ancak günümüze gelmesi açıklanamamaktadır (Hoca Ahmet, Hüsrev Paşa, Lala Beğ, Nebi Cami vb.)

-Akkoyunlu yapısı Sefa/Parlı Camisi 1540 sayımında yokken 1790-1840'ta birden dizine girer ve sonrakilerde yine yazılmadan

günümüze gelir. Bu örnekler en az 30-40 tanedir. Nasuh Paşa Camisi adı sadece 1790-1840 yazımında vardır ve Türbesiyle birlikte günümüze erişir²¹.

Bu ve bunun gibi örnekler yazımların çok ciddi yapılmadığı kanısı uyandırıyor. Veya o günkü koşullar bunu böyle yazmayı mı gerektirmiş olmalıdır?

Diğer önemli ayrıntı daha somut ve matematikselidir. 1540 yazımında cami, mescit toplamı 40'tır. 1790-1840'ta 36, 19'da 28, yine 19.y'da 37 olup günümüze erişenler bundan da azdır. Böylesine bir inişli çıkışlı dalgalanma bunların yıkıldıkça yerine yeni adlarla yenilerinin (veya aynı mahallede) yapıldığını önemsenecek boyutta düşündürüyor.

Diyarbakır, yaptığımız son hesaba göre 1,660 km²'dir. Meydan, yol, büyük yapı toplulukları, içeride sura yakın boş alanlar (bostan, sebze bahçeleri v.b) düşülürse kullanılan ve yaşanılan alan neredeyse yarıya düşer. Yalnız cami/mescit bile bu alanı zorlarken gerideki han, hamam, bedesten, kapalıçarşı (arasta) ve çarşılarla neredeyse yer kalmıyor gibidir? Kaldı ki kentin nüfusu giderek artmaktadır.

Tüm bunlar, sayımdaki/yazımdaki isimlerin/rakamların çok abartılı olup en azından değişik adlarla ikiye, üçer kez yazıldığını düşündürüyor ve son nüfus sayımlarımızda gidilmeyen sokak/mahalle ve köylere karşılık bazı sandıkların abartılı yantısılmasını anımsatıyor. Nitekim bilgisayarlı sayımlarımızda Türkiye nüfusunun da rakamsal olarak azaldığı görülüyor. Yeni araştırmalar yayımlandıkça bu soruların azalacağı umudundayız. Yazımları yan yana dizip karşılaştırdığımızda açıklayamadığımız bu sorunu tarihçiler inandırıcı biçimde açıklamak durumundadırlar.

²¹Kentte çıkan bir başkaldırısı bastırmak için İç Kale/Höyükten atılan top, minaresini yıkmış bu nedenle kot minareli cami adıyla anılır olmuştur ve türbesi de dahil cami tarafımızdan onarılmıştır.

SONUÇ

Diyarbakır kenti kuzeybatıdan güneydoğuya doğru doğal bir eğim (iniş)dedir. Yer altı (kuyular da dahil) ve yer üstü (kaynaklar) suları bu bileşkede akar, Dicle Vadisi sağ (batı) yakasındaki Esfel Bahçelerini ve değirmenlerini beslerler. Kent böyle bir topoğrafyadadır.

-Kentli, Toros Dağlarından güneye doğru esen serin ve temiz havayı ilkin bu kuzey yarıda solur. Yöneticiler, kentin üst düzeyindekiler kurulu bu düzeni Osmanlı Döneminde de sürdürünce, artakalan güneydoğu çeyreği gayrimüslimlere kalır. Bu, onların 2. sınıf vatandaş olmaları anlamına gelmez. Romalıların ünlü yazıtları Dağ Kapısında idi. Kentin ilk tapınağı kuzeydoğu dilimindeydi. Müslüman Arap, Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemide bu kural sürdü. Osmanlı'yı bir an önce çöktürüp pastadan pay almak için Batı'nın kışkırttığı gayrimüslimler ve bunlara karşı alınan önlemler, onları bu dilimde daha çok yoğunlaştırmaya neden oldu. Kentte ilkin, Müslim ve gayrimüslimlerin birarada yaşadıkları mahalleler boşalınca, bazıları yurt dışına çıkınca, savunma güdüsü onları buraya daha

çok yöneltti. Osmanlı, Müslüman ağırlıklı bir devlet olmasına karşın gayrimüslimlere farklı gözle bakmadı. Ermenileri "sadık vatandaş" bile ilan etti. Batının kovdukları kendi vatandaşlarına bu yönetim sahip çıktı. Dünya biliyor ki Osmanlı dil, din, anasoy ve renk ayrımı gözetmeyen mozayik bir ülkedir. Bunlara ait sayısız belge ve yazı vardır. Yine de gayrimüslimler kendilerine güneydoğu dilimini (Havralar da dahil) uzun süreçte uygun görmüşlerdir ve en eski kiliseleri burada ve buraya yakın halkadadır.

1518'den başlayarak çeşitli yazımlar, yan yana sıralandığında düzenli (istikrarlı) bir tablo sunmuyorlar. Giderek artan kentli sayısı, kiliseler, tüm Müslüman vakıf yapıları artmasına karşın yaşanır, kullanılır alan 0,800-0,900 km²'yi geçmiyor. Bunca konut, mescit, cami, han, hamam ve çarşının (vb) buraya sığmasına matematiksel olarak şans tanınmaz. Bizce çoğu, ikişer, üçer kez ayrı isimlerde yazıldılar. Çünkü yıkılanların yerine, yöresine yenileri yapıldı. Her bir ufacık mahalleye sığdırılan iki üç mescit hiçbir dönemde görülmedi. Tarihçilerden, bu kuşumuzu giderecek yeni araştırmalar bekliyoruz.

* Doç. Dr. Enver ÇAKAR

**CEBELE'DE İBRAHİM EDHEM MAKAMI VE VAKFI
(1547 Tarihli Evkâf Defterine Göre)**

ÖZET

Cebele'de İbrahim Edhem Makamı ve Vakfı

(1547 Tarihli Evkaf Defterine Göre)

Bu çalışmada 8. yüzyılda yaşamış meşhur sūfilerden biri olan ve mezarının Cebele'de olduğuna inanılan İbrahim Edhem adına kurulmuş bir vakfın 1547 yılında işleyişi ile gelir ve giderleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İbrahim Edhem, vakıf, Cebele, Trablusşam

ABSTRACT

The Place and Waqf of Ibrahim Adham in Cabala (According to The Awqâf Defteri Dated 1547)

In this article, it was studied that the waqf founded in the name of Ibrahim Adham, using a archival document (an waqfs daftar) dated 1547. Ibrahim Adham was a famous man of mystical Islam in the 8th century. It is believed that his tomb was in Cabala.

Key Words: Ibrahim Adham, waqf, Cabala, Tripoli

Giriş

Doğu Akdeniz sahilinde ve Trablusşam'ın kuzeyinde yer alan Cebele Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında Osmanlı hakimiyetine geçmiş ve Trablusşam sancağının bir kazası olarak Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde yerini almıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında müstakil sancak yapıncaya değin Trablusşam'a bağlı kalan Cebele'nin Trablusşam'ın diğer kazalarıyla birlikte, 1519, 1527, 1536 ve 1547 tarihlerinde olmak üzere, 4 kez tahriri yapılmıştır. Fakat bu tahrirlerden sadece birinin Evkâf ve Emlâk Defteri bulunmaktadır ki, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde 586

numarada kayıtlı bulunan bu defter 1547 (hicrî 954) yılında, Haleb Defterdarı olarak da bilinen Arabistân Defterdârı Muhammed b. Ramazan'ın ma'rifetiyle Kâtip Murad tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar, Trablusşam sancağının tahririni yaptıktan sonra burada yer alan vakıf ve mülklerin isim ve gelirlerini de ayrı bir defter halinde düzenlemişlerdir. Toplam olarak 94 varak yani 188 sayfadan ibaret olan bu defterde İbrahim Edhem vakfına ait olan gelir ve gider kayıtları 4-8. varaklar arasında yer almaktadır.

İbrahim Edhem'in makamı Cebele'de yer aldığı için, daha sonra Cebele'nin müstakil sancak yapılmasıyla birlikte, onun adına kurulmuş olan vakfı da Trablusşam'dan ayrılmıştır. Bundan dolayı, Trablusşam sancağına ait evkâf ve emlâk tahrirlerinin ikincisi olan ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 551 numarada kayıtlı bulunan 1572 tarihli defterde artık İbrahim Edhem Vakfı'nın kaydı yer almamaktadır.

Evkâf defterlerinden anlaşıldığına göre, 16. yüzyılda Cebele ve onun bağlı bulunduğu Trablusşam sancağında vakıf, *hayrat* (*hayrî*) ve *evlatlık* (*zürri*) olmak üzere, iki çeşitti. Bunlardan "evlatlık" olanları mülk sahiplerinin sahibi oldukları toprakların ölümünden sonra akrabaları tarafından satılıp elden çıkarılmasını, borç için veya diyet olarak haczini ve bir dereceye kadar devlet tarafından müsaderesini ve cihaz olarak kadınlara verilmesini önlemek maksadıyla kurulmuş olan vakıflardı. Dolayısıyla evlâtlık vakıf haline sokulmuş aile mülkleri, mirasçılar arasında parçalanıp ufalanmadan, vâkıfın yani kurucusunun tayin edeceği şartlar dahilinde, daima ailenin ancak bazı temsilcilerinin istifade edebileceği bir şekilde ve nesiller halinde bütün olarak kalabilmekteydi. Bu çeşit vakıflarda vakfın geliri ancak uzak bir

* Fırat Üniversitesi Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Elazığ

Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, Elazığ, 2003, s. 369

istikbalde, genellikle soy tükenince, bir hayırlı maksada vaat ve tahsis edilmiştir², ki, Trablusşam'da bu çeşit vakıflara çokça rastlanmaktadır.

İkincisi olan "hayrat vakıf" Osmanlı Devleti'nde en yaygın olan vakıf çeşididir. Sadece hayır maksadıyla kurulmuş olan bu çeşit vakıfların geliri kurucusu yani vâkîfi tarafından belirli bir cami, mescit, medrese, zaviye, tekke, hankâh, hastane (bimaristan), türbe ve mezar gibi yerlerin bakım ve masrafları için bağlanmıştır³. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin diğer sancaklarında olduğu gibi, Trablusşam sancağında da çok sayıda hayrât vakıf bulunmaktaydı ki, Cebele kazasındaki İbrahim Edhem vakfı da bunlardan biridir.

Bu çalışmada, mezarının Cebele'de olduğuna inanılan meşhur sufilerden İbrahim Edhem'in kısa bir biyografisi ile onun adına ancak kimin tarafından kurulduğu bilinmeyen bir vakfın 1547 tarihindeki gelirleri, vakıf çalışanları ve ücretleri ile vakfın hizmetleri konusu incelenecektir.

1. İbrahim Edhem

Horasan'ın Belh şehrinde dünyaya gelen İbrahim Edhem⁴ Arap kabilelerinden Beni İcl veya Temim'e mensuptur. Hakkında kaynakların verdiği bilgiler çelişkili olmakla birlikte genç yaşta zühd yoluna girmeye karar verinceye kadar Horasan'da yaşadığı anlaşılmaktadır. Memleketinden ayrılmadan önce birçok hizmetçisi bulunan zengin ve itibarlı bir ailenin çocuğu olup, gaipden aldığı bir ses üzerine sahip bulunduğu bütün dünya nimetlerinden vazgeçip zühd yolunu seçmiştir. Şam, Irak, Hicaz ve Anadolu bölgelerine seyahatler yapan İbrahim Edhem Mansûre (el-Masîsa), Sûr, Kayseriye, Humus, Askalan, Beyrut, Basra, Küfe, Mekke, Medine, Kudüs, İskenderiye, Trablusşam, Antakya, Tarsus ve Maraş gibi şehirleri dolaşmış, bostan bekçiliği, ırgatlık ve değirmencilik gibi işler yapmak suretiyle de geçimini sağlamıştır⁵.

İbrahim Edhem'in Müslüman orduları ile birlikte kara ve deniz seferlerine de katıldığı, Bizanslılar'a karşı yapılan bir deniz seferi sırasında da ismi belirtilmeyen bir adada vefat ettiği kaynaklarda zikredilmektedir. Ölüm yılı için muhtelif tarihler verilmekte ise de çoğu kaynaklar 778 veya 779 yılını zikretmektedirler⁶.

İbrahim Edhem'in defnedildiği yer konusunda da farklı görüşler bulunmakla birlikte, mezarının Cebele'deki bir camide olduğuna inanılmaktadır. Aslında bir kilise olan bu cami onun namı ile hala mevcuttur⁷ ve Cebele'nin en meşhur camilerinden (Câmiü's-Sultan İbrahim) biridir⁸.

1326'da Cebele'ye gelen Seyyah İbn Battûta İbrahim Edhem'in kabri civarında ortasında havuz bulunan güzel bir tekkenin mevcut olduğunu, yolcuların burada konakladıklarını ve gariplerin de burada doyduklarını anlatmaktadır. Ayrıca, halkın her yıl Şa'ban ayının onbeşinci gecesi Şam beldelerinden bu tekkeye gelip üç gün kaldıklarından, dervişlerin bu mevsimde her taraftan gelip burada toplasıklarından ve şehir dışında büyük bir çarşının kurulduğundan da bahsetmektedir⁹.

² Ömer Lütfi Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: Şer'î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıfları" *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler: 1*, İstanbul, 1980, s. 212-213. Ayrıca bkz. Margaret L. Venzke, "Aleppo's Mâlikâne-Divânî System", *Journal of the American Oriental Society*, 106/3 (1986), s. 451-469.

³ Hayrat vakıfları hakkında detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, s. 153-172; Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988

⁴ Esasen İbrahim b. Edhem olup, halk arasında artık İbrahim Edhem olarak bilindiğinden Osmanlı belgelerinde de bu adla zikredilmiştir.

⁵ Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (=DİA)*, 21, İstanbul, 2000, s. 293.

⁶ Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", s. 293

⁷ Fr. Buhl, "Cebele" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, III, s. 37

⁸ Abdülkerim Özaydın, "Cebele" maddesi, *DİA*, 7, İstanbul, 1993, s. 184.

⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul, 2004, s. 120.

17. yüzyıl seyyahlarından olan Evliya Çelebi de İbrahim Edhem adına yapılan cami ve türbenin çok kıymetli halı, avize, çerağ, kandil ve şamdanlarla donatılmış olduğundan bahsettiği gibi, cami civarında bir hamam ile yolcuların konakladıkları büyük bir kervansarayın varlığından da bahseder¹³.

İbrahim Edhem daha hayatta iken şöhreti geniş bir çevreye yayılmış; kurduğu sohbet meclislerinde dostlarına nasihat etmiş, uzakta bulunanların sorularına cevaplar yazmıştır. Muhtelif kaynaklarda onun çok fasih konuştuğu, zaman zaman şiirler söylediği, gecelerini genellikle tefekkürle geçirip çok az uyuduğu, gündüzleri ise sürekli oruç tuttuğu ifade edilir¹⁴.

Öte taraftan, İbrahim b. Edhem'e nisbet edilen fakat babasının adıyla anılan *Edhemiyye* adlı bir tarikatın da mevcut olduğunu görmekteyiz. Fakat İbrahim b. Edhem tarikatların henüz teşekkül etmediği bir dönemde yaşadığı için Edhemiyye tarikatının onun tarafından kurulmadığı görüşü hakimdir. Bu tarikatın nerede ve kim tarafından kurulduğu ise bilinmemektedir. Edhemiyye tarikatı başlangıçta Sünnî bir tarikat olarak ortaya çıkmış ise de daha sonraları Şii-Batınî zümrelerin tesirine maruz kalmıştır¹⁵.

2. İbrahim Edhem Vakfı (1547)

İbrahim Edhem Makamı'nın ihtiyaçlarının karşılanması ve hizmet görenlerin ücretlerinin ödenmesi maksadıyla Cebele'de Osmanlılar'ın buraya gelmelerinden çok önce bir vakıf kurulmuştur. Ne zaman ve kim tarafından kurulduğu belli olmayan (ya da incelediğimiz evkâf defterinde zikredilmemiş olan) bu vakfa başta Cebele olmak üzere Trablusşam'ın birçok beldesinden muhtelif gelirler bağlanmıştır.

Aşağıdaki Tablo-1'de de görüleceği üzere İbrahim Edhem vakfı gelirleri 1547'de toplam olarak 133.668 akçe¹⁶ olup, bunun yarısından fazlası Cebele nahiyesindeki toprak mahsulleri ile cizye, nezir, sadaka, camûs (monda) ve ma'sara (zeytin ve üzüm sıkma presi ya da

atelyesi) gelirlerinden sağlanmıştır. Diğer gelirler ise yine Trablusşam'ın nahiyelerinden olan Sahyûn, Berzeye, Lazkiye, Balatnus ve Kure ile Haleb sancağına tabi olan Cebel-i Akra' nahiyesinden temin edilmiştir. Ayrıca, vakıf gelirleri arasında Memlûk döneminde bazı köyler halkından alınan ve "himâye" adı verilen bir vergi türü de mevcut olup, bu vergi Osmanlı döneminde kaldırılmıştır¹⁴.

Tablo-1 : İbrahim Edhem Vakfı Gelirleri (1547)

Gelirler	Akçe
Nahiye-i Cebele	54.658
Nahiye-i Sahyûn	5.365
Nahiye-i Berzeye	485
Nahiye-i Lazkiye	22.051
Nahiye-i Balatnus	23.398
Nahiye-i Kure	776
Nahiye-i Cebel-i Akra' der livâ-i Haleb	3.665
Besâtin ve gayrihi der nefsi-i Cebele	7.490
Ma'sara ve beytler (Cebele'de)	3.300
Cizye-i gebrân der nefsi-i Cebele	880
el-Muhassıl 'an icâre-i halibü'l-cevâmis	8.600
'An baha-i zükürü'l-cevâmis ve cildehum	2.000
Nezür ve sadakât ber vech-i tahmîn	
1.000 Himâye	
Cem'an	133.668

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*), IX, İstanbul, 1935, s. 394-396.

Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem", s. 294.

Süleyman Uludağ, "Edhemiyye" maddesi, *DİA*, 10, İstanbul, 1994, s. 421.

Osmanlı para birimi olan akçe, gümüş madeninden basılıyordu ve 1547'de zamanın doları durumundaki bir Venedik dukası (yaldız altını veya firengi filori) 60 Osmanlı akçesine eşitti. 1572'de yüz dirhem gümüşten her biri 0,682 gr. ağırlığında 450 adet gümüş kesiliyordu (Halil Sahillioğlu, "Akçe" maddesi, *DİA*, 2, İstanbul, 1989, s. 224-227).

"Mukaddemâ on üç kit'a karye halkından himâye deyü birer mikdâr akçe vakfa alınurmuş hâliyâ emri şerifle külliyyen himâye ref' olunmuşdur. Min-ba'd alınmaya" , *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi, Tapu-Tahrir Defteri (=TKA, TD), nr. 586, vrk. 5^a.*

İbrahim Edhem vakfı gelirleri arasında büyük baş hayvanlardan olan mandaların da yer alması oldukça dikkat çekicidir (bkz. Tablo-1). Vakıf defterindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Cebele nahiyesinde 116 adet vakıf manda (camûs) bulunmaktaydı. Bu mandaların 68 adedi yetişkin, 48 adedi de bunların yavruları (büzgâle) olup, yavru mandaların 15 adedi erkek (zeker), 33 adedi de dişi (mâde) idi¹⁵. Vakfiyesi gereği, her yıl bu vakıf mandaların zekeri yani erkek olanları satılır, dişi yavrular ile sağlıklı durumdaki anaları da güvenilir şahıslara icara verilirdi¹⁶. Burada icara yani kiralamaya konu olan ise bu mandalardan elde edilen süt, peynir ve yağ mahsulleridir. Öyle anlaşılıyor ki, sütü icara verilen mandalardan elde edilen yıllık gelir 1547'de 8.600 akçe, satılan erkek mandalardan elde edilen yıllık gelir de 2 bin akçe tutarında idi¹⁷.

Tablo-2 : İbrahim Edhem Vakfı Giderleri (1547)

Yıllık Giderler	Akçe
Erbâb-ı vezâif-i Makâm-ı Hazret-i İbrahim Edhem fi yevm: 98,5	35.460
İhracât-ı nân ve ta'am ve lâzime-i sâire	13.680
Berây-ı ta'am-ı sabbâh	16.186,5
Berây-ı ta'am-ı 'asr	13.703
Berây-ı leyâlî isneyn	4.642
Berây-ı leyâlî Cum'a	9.152
Berây-ı leyâlî Ramazân	8.624
Berây-ı 'ideyn-i mübârekeyn	1.159
Berây-ı ta'am-ı aşûra	161
Berây-ı ziyâfet-i misâfiriyet ber vech-i tahmîn	4.000
Berây-ı mübeyyiz-i evâni-i nuhâs	750
Bahâ-i hasîr ve kanâdîl ve çehsâf ? berây-ı 'ideyn	550
Bahâ-i revgan, kandil ve çeraklar için	1.520
CEM'AN masraf gayr-i ez mevâcib-i mütevellî	109.587,5
el-Bâki	24.080,5

Vakıf gelirleri türbe, cami, tekke, kervansaray, tâb-hâne ve sair te'sislerin bulunduğu İbrahim Edhem Makamı'nın ihtiyaçlarını karşılamak, burada görev yapanların ücretlerini ödemek, vakıf görevlileri ve ziyaretçiler ile yoksul halka yemek dağıtmak maksadıyla kullanılırdı.

Tablo-2'de de görüleceği üzere, İbrahim Edhem vakfı gelirlerinin toplam olarak 109.587,5 akçesi yukarıda bahsettiğimiz çeşitli hizmetler için harcanır, kalan 24.080,5 akçesi de vakfa kalırdı.

Vakıf masraflarına bakıldığında; vazife sahiplerine ödenen toplam miktarın (cihet) 35.460 akçe¹⁸ olduğu görülmektedir. Bunlar, tevliyet (mütevellilik), şeyh, nezâret (nâzırlık), kitâbet (kâtiplik), hitâbet (hatiplik), imâmet (imamlık), te'zîn (müezzinlik), kayyim (hademe), türbedâr, cüz-han, mu'arrifü'l-eczâ', noktacı, cibâyet (tahsildarlık), vekil-i harc, bevâb (kapıcı), ta'lîmü'l-Kur'an (Kur'an öğreticiliği), tabbâh (aşçı), habbâz (ekmekçi), ferrâş (hizmetçi), dekkâk (uncu), du'â-han (dua okuyan), hattâb (oduncu), değirmenci, anbarî ve kapanî gibi görevliler olup, maaşları günlük olarak hesaplanırdı. Dolayısıyla, İbrahim Edhem vakfı gelirlerinden takriben 44 nefer cihet erbabı istifade etmekteydi (bkz. Tablo-3). Başka bir ifadeyle, Cebele kasabasında yaşayan 44 aile

¹⁵"Bil'fi'il mevcûd olan cevâmîs: kebir: 'aded 68; büzgâle: 'aded 48, zekûr: 15, mâde: 33 Vakf-ı mezbûrun camûslarından hâsıl olan halîb her sâle mu'âmilîn olan kimesnelere icâyeye virübaşıcaları biz halîbi ve peyniri ve yağ-ı emânet tarîkiyle zabt ideriz dirler ise istimâ olunmayub oligeldüğü üzere kâdi ve mütevellî ve şeyh ve sâir hüddâm ma'rifetleriyle icâyeye virilüb sebt-i sicil ola fe-emmâ câbî olan kimseye dâima tefahhus eyleyüb mu'âmil olan kimesneye camûsları kânûn-ı mu'tâddan mütecâviz iltirmeye ta ki câmûsların ve büzgâlelerinin za'fına sebep olmaya", TKA, TD, nr. 586, vrk. 5^b.

¹⁶"Câmûshâ-i vakf-ı Makâm-ı Hazret-i İbrahim Edhem. Her sâle icâyeye virilüb ve zekerini satub anasını halîb maslahatı için mu'temed kimesnelere icâyeye virilir", TKA, TD, nr. 586, vrk. 5^b.

¹⁷TKA, TD, nr. 586, vrk. 5^b.

¹⁸Günlük 98,5 akçe; aylık : 98,5x30=2.955 akçe; yıllık : 2.955x12=35.460 akçe.

buradaki makama hizmet etmek suretiyle geçimini sağlamaktaydı.

Bu görevlilerin yevmiyelerine bakıldığında ise; mütevellî haricinde en yüksek ücretin (12 akçe) tekke şeyhi ile hattâba ödendiği görülmektedir. Bundan başka, nazıra 8 akçe, kâtibe 7 akçe, imam ve hâtip olanlara 5'er akçe, değirmenciye 4 akçe, câbilere 3'er akçe, tabbâh, habbâz, vekil-i harc ve türbedâr olanlara 2'şer akçe yevmiye ödenirken, diğer görevlilere de 1,5 ila 0,5 akçe arasında değişen bir ücret ödenmekteydi (bkz. Tablo-3).

İbrahim Edhem Makamı'nda dinî törenlerin, ibadet, sohbet ve eğitim hizmetlerinin ifası için başta şeyh olmak üzere imam, hatip, müezzin, Kur'an öğreticisi, cüz-han, du'â-han, mu'arrif ve hadis okuyucu¹⁹ gibi görevliler bulunmaktaydı. Bunlardan tekke şeyhi olan zatın mutlaka "sahib-i vird ve 'aziz olması" gerekiyordu²⁰.

Vakıf kaydından anlaşıldığına göre, İbrahim Edhem Makamı'nda görev yapan vekil-i harc Makamı ziyarete gelen misafirlere yer gösterdikten sonra karınlarını doyurmaları için de yemek hazırlatırdı. Makam'ın mutfağında yemeklerin hazırlanması ve pişirilmesi işleriyle ilgilenen iki aşçı (tabbâh) bulunmaktaydı. Bunlardan biri sadece dışarıdan ziyaret maksadıyla gelen misafirlere yemek hazırlamakla görevli olup, bu görevine ilaveten ekmek dağıtımını da bizzat kendisi yapardı. Diğer aşçı ise her gün için planlanmış olan yemekleri hazırlar ve pişirirdi. Tekke, mutfak ve diğer tesisler için ihtiyaç duyulan yakacak odunu teminle görevli olan hattâb (oduncu) her gün kendi eşiği ile Makam'a dört yük odun getirir ve bunun karşılığı olarak da kendisine vakıf gelirinden 12 akçe yevmiye ödenirdi. Değirmenci ise her gün ihtiyaç duyulan unu temin etmek maksadıyla yeteri miktar buğdayı kendi atıyla değirmene götürüp un haline getirdikten sonra Makam'a teslim eder, bu

hizmetine karşılık olarak da vakıftan 4 akçe yevmiye alırdı. Habbâz ise fırında fotula (fodla) adı verilen ekmeği pişirirdi.

Vakfın yönetiminden "mütevellî" sorumluydu. Tevliyet hakkını elinde bulunduran bu şahıs vakfiyedeki şartlara ve şer'î hükümlere göre vakfın işlerini idare etmekle mükellefti²¹. Ayrıca, vakfın yönetiminde mütevellînin vakıf hakkındaki tasarruflarını kontrol eden bir nâzır²² ile kayıt işlerine bakan bir kâtib ve vakfın gelirlerini toplayan 2 câbî de görev yapmaktaydı.

İbrahim Edhem Makamı'nda, yukarıda bahsettiğimiz yönetici ve memurlardan başka, kayyim, çerakçı, anbarcı, kapancı, kapıcı (bevâb), noktacı, türbedar, ferrâş ve bostancı gibi daha az maaşla çalışan görevliler de vardı. Bunlardan kayyim, mütevellî anlamında da kullanılmakla birlikte, aldığı düşük ücretten (çerakçı ile birlikte günlük 1 akçe) de anlaşılacağı üzere burada mütevellînin emri altında çalışan bir memuru ifade etmektedir²³. Diğer görevlilerden çerakçı (çerağî veya çerağcı da denilmektedir) cami ve sair yerlerdeki mum ve kandilleri yakarken²⁴, anbarcı ve kapancı yiyecek ve sair maddelerin saklandığı depolardan, noktacı inzibat işlerinden, türbedarlar da Makam içerisinde yer alan türbelerin bakım ve temizliklerinden sorumlu idiler. Yine temizlik işlerine bakan ferrâşlardan biri kervansarayın, diğeri ise tab-hâne ve tekkenin temizliği ile ilgilenirdi.

¹⁹ Hadis okumakla görevli olan bu zat her yıl üç ay boyunca (Receb, Şa'ban ve Ramazan aylarında) meşhur hadis âlimi Buharî'den hadisler okurdu, TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^a.

²⁰ TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^a.

²¹ Mütevellînin görev ve sorumlulukları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tabikatında Vakıf Müessesesi*, s. 225 vd.

²² Ahmet Akgündüz, aynı eser, s. 226.

²³ Ahmet Akgündüz, aynı eser, s. 225.

²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul, 1983, s. 352.

Tablo-3: İbrahim Edhem Vakfı Görevlileri ve Bunlara Ödenen Ücretler

Cihetler	Yevmiyesi (Akçe)
Cihet-i tevliyet	-
Cihet-i şeyh	12
Cihet-i nezâret	8
Cihet-i kitâbet	7
Cihet-i hitâbet	5
Cihet-i imâmet	5
Cihet-i te'zîn	2
Cihet-i te'zîn -i diğer	1,5
Cihet-i te'zîn -i diğer	1,5
Cihet-i te'zîn ve meremmet	2
Cihet-i koyyim ve çerakçı	1
Cihet-i türbedâr	2
Cihet-i eczâ-hanân (cüz-han) 10 nefer	10
Cihet-i mu'arrifü'l-eczâ' ve noktacı	1
Cihet-i kıraatı Buhârî fi selâse eşher	1
Cihet-i cibâyât	3
Cihet-i cibâyât-i diğer	3
Cihet-i vekil-i harc	2
Cihet-i bevâb ve türbedâr-ı Baba Safran ki makam-ı mezbûr içindedir	2
Cihet-i ta'limü'l-Kur'an li'l-fukarâ ve's-sıbyân	1
Cihet-i tabbâh-ı misâfir	2
Cihet-i tabbâh-ı diğer	2
Cihet-i habbâz	2
Cihet-i ferrâş-ı kerbânsaray	1
Cihet-i ferrâş-ı tâb-hâne ve tekye	1
Cihet-i dekkâk-ı gendüm beray-ı şorba	1
Cihet-i makarrîn (?) 1 Cihet-i bostancı	0,5
Cihet-i du'âhan	1
Cihet-i hattâb	12
Cihet-i değirmenci	4
Cihet-i anbârî ve kapanî	1
Yekûn gayr-i ez mevâcib-i mütevellî fi yevm	98,5
fî sene	35.460

Cihet erbabından başka, vakıf gelirlerinin önemli bir bölümü de ekmek, yemek ve sair masraflar için harcanırdı. "Fotula" adı verilen ekmeğin yapımı için günlük olarak 2,5 şunbul²⁵

buğday (hınta) kullanılırdı ki bu maksatla kullanılan yıllık buğday miktarı 900 şunbul olmaktadır. Ayrıca ekmek yapımı için yıllık 180 akçe tutarında da tuz (nemek) harcanıyordu.

Her fotula (ekmek) 80 dirhem²⁶ olup, mütevellîye cumartesi (şenbih) günü sabah ve akşam dörder çift ekmek ile ikişer aş, diğer günler ise sabah ve akşam beşer çift ekmek ile üçer aş, nâzır ve kâtibe sabah ve akşam üçer çift ekmek ile ikişer aş, sair mürtezıkaya ise sabah ve akşam birer çift ekmek ile birer aş verilir; orta kalan ekmek ve yemekler tekkede kalan fakirler ile burayı ziyaret edenlere (âyende ve revendeye) dağıtıldıktan sonra, geriye ne kalmış ise mütevellî, nâzır ve kâtib olanların nezaretinde şehirdeki a'mâ ve fakir olan halka dağıtılırdı²⁷.

²⁵ Sünbül olarak da telaffuz olunan Şunbul, W. Hinz'in tespitine göre Suriye bölgesinde (mesela Şeyzer'de) her biri 684 dirhem olan 1,5 rıtl yani 3,206 kg buğday veya yaklaşık olarak 4,16 litre hacminde bir ölçü birimi idi (Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul, 1990, s. 63). Fakat, Antakya bölgesinde bir sünbül buğdayın ağırlığı 16. yüzyılın ilk yarısında yaklaşık olarak 14,86 kg idi (Enver Çakar, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566), Elazığ, 2003, s. 244). Dolayısıyla bu ölçü biriminin ağırlığı bölgeler arasında farklılıklar göstermekteydi.

1519 tarihli kanunnâmesinden anlaşıldığına göre Trablusşam bölgesinde hububat ölçümünde kullanılan mekkük 10 İstanbul kilesine eşitti (Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, VII, İstanbul, 1994, s. 82). Bir İstanbul kilesi 16. yüzyılda 20 okka yani 25,6589 kg buğday aldığına göre (Cengiz Kallek, "Kile" maddesi, *DiA*, 25, Ankara, 2002, s. 569), bir Trablus mekkükü de 256,589 kg buğday almaktaydı. 1545 tarihli Evkâf defterinden anlaşıldığına göre Trablus'da bir mekkük buğday 16 şunbul'a eşitti (TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^b) ki, bu durumda bir Trablus şunbulunun 256,589 : 16 = 16,0368 kg buğday aldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

²⁶ Suriye bölgesinde bir ağırlık ölçü birimi olarak dirhem'in ağırlığı 3,14 gram, Şam'da ise 3,086 gram idi (bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 5).

²⁷ TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^b, "Her fotula seksan dirhem olub mütevellîye sabâh ve ahsam beşer çift ekmek ile üçer aş ve şenbih sabâh ve ahsam dörder çift ekmek ile ikişer aş ve nâzıra ve kâtibe sabâh ve ahsam üçer çift ekmek ikişer aş sair mürtezıkaya 'ale's-seviye sabâh ve ahsam birer çift ekmek ile birer aş virilüb bâkî kalandan âyende ve revendeye ve tekyede mukîm olan fukarâyâ kifâyet mikdârı virildükden sonra ziyâde ne kalursa şehirde olan a'mâlara ve sâire fukarâyâ mütevellî ve nâzır ve kâtib ma'rifetleriyle her gün tevzî' ve taksîm oluna".

Sabah kahvaltısı için, Ramazan ayı ile bayram ve aşure günleri hariç olmak üzere, kalan 327 günde her sabah pirinç çorbası pişirilir ve bunun için günlük 5 menn²⁸ pirinç (1 menn pirinç = 3,5 akçe), 6 menn et (1 menn et = 5 akçe) ve günlük 2 akçe tutarında da nohut, tuz ve soğan kullanılırdı. Sabah kahvaltısı için yapılan bir yıllık harcama miktarı ise 16.186,5 akçe idi²⁹.

İkinci vakti ('asr) yine Ramazan ayı ve bayram günleri ile Pazartesi (İsneyn) geceleri hariç olmak üzere, kalan 284 günde her gün buğday çorbası pişirilir; bu maksatla günlük 3 rub'iyye (ki bir şunbuldan rub' eksik olur) buğday (1 şunbul buğday = 15 akçe) ve 7 menn et ile 2 akçe tutarında tuz, soğan ve nohut kullanılırdı. İkinci vakti pişirilen buğday çorbası için yapılan yıllık harcama tutarı ise 13.703 akçe idi³⁰.

Pazartesi geceleri (leyâlî İsneyn) herîse (keşkek yemeği) pişirilir ve toplam 44 gün olmak üzere günlük 1,5 şunbul buğday ve 10 menn et ile 2 menn yağ (1 menn yağ = 16 akçe) kullanılır ve bunlar için yıllık 4.642 akçe harcanırdı³¹.

Cuma geceleri (leyâlî Cum'a) mukarrer olan buğday çorbası ile birlikte pilav pişirilir ve toplam 44 gün olmak üzere günlük 19 menn pirinç, 14 menn et ve 4 menn yağ ile 3 akçe tutarında soğan, nohut ve tuz kullanılır ve bunlar için yıllık 9.152 akçe harcanırdı³².

Ramazan gecelerinde her gece pilav ve zerde pişirilir; pilav için günlük 19 menn pirinç, 14 menn et ve 4 menn yağ ile 3 akçe tutarında tuz, soğan ve nohut; zerde için ise günlük 4,5 menn pirinç ve 6 menn bal (1 menn bal = 8 akçe) ile 0,5 menn yağ kullanılırdı. Ayrıca, Ramazan'ın ilk 10 günü içerisinde ve Kadir gecesinde olmak üzere 2 gece 81 akçelik helva alınarak teravih namazından sonra orada bulunanlarla fukaraya dağıtılırdı. Yine Ramazan gecelerinde teravih namazı kılınıncaya değin ve bayram gecelerinde yakmak için 72 akçe

tutarında 2 menn balmumu (şem'-i 'asel) alınır ki, bütün bunlar için yıllık 8.624 akçe harcanırdı³³.

Bayram günlerinde ('ideyn-i mübârekeyn= Ramazan ve Kurban Bayramları) pilav, zerde, herîse ve ekşitma? pişirilir; pilav ve zerde için 35 menn pirinç, 35 menn et ve 7 menn yağ; herîse için de 2 şunbul buğday; ayrıca her bir bayram için 2 akçe olmak üzere 4 akçe tutarında nohut, soğan ve tuz ile yine her bir bayram için 12 menn olmak üzere 24 menn tutarında da bal kullanılırdı. Çorba levazımatı için ise 80 akçe harcanırdı. Netice itibarıyla bayram günleri için yapılan masrafın yıllık tutarı 1.159 akçeye ulaşırdı³⁴.

Aşure yemeği için 1 şunbul buğday, 10 menn et, 1 menn yağ ve sair malzemeler kullanılır, bu maksatla da toplam olarak 161 akçe harcanırdı.

Bütün bunlardan başka, misafirlere verilen ziyafetler için yıllık tahminen 4 bin akçe, bakır kapların kalaylanması için (yılıda üç defa ve her defasında 250 akçe olmak üzere) 750 akçe, bayram günleri için alınan hasır, kandil ve benzeri şeyler için 550 akçe, kandil ve çıraklar için kullanılan toplam 190 menn yağ (revgan) için de 1.520 akçe masraf yapılırdı. Kandil ve çeraklar için kullanılan yağın 25 menni Ramazan ayında kullanılırken, diğer 11 ayın her biri için de 15 menn (toplam 165 menn) miktarı yağ harcanırdı³⁵.

Böylece İbrahim Edhem Makamı'nda vakfiyesi gereği yıl boyunca yapılan bütün

²⁸W. Hinz'in tespitine göre Suriye bölgesinde bir menn 819 gram ağırlığında idi (bkz. W. Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, s. 20).

²⁹TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^b

³⁰TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^b

³¹TKA, TD, nr. 586, vrk. 6^b

³²TKA, TD, nr. 586, vrk. 7^a

³³TKA, TD, nr. 586, vrk. 7^a

³⁴TKA, TD, nr. 586, vrk. 7^b

³⁵TKA, TD, nr. 586, göst. yer.

yemek ve sair masrafların yıllık olarak toplamı 1547 yılında 74.127,5 akçe olmaktadır³⁶.

Bütün bu vakıf kayıtlardan anlaşılacağı üzere, İbrahim Edhem Tekkesi'nde, özel gün ve geceler hariç olmak üzere, haftanın her günü vakfiyesi gereği sabah kahvaltısında pirinç çorbası, ikinci vaktinde de buğday çorbası pişirilmekte, vakıf görevlileri ve ziyaretçiler ile ihtiyaç sahiplerine dağıtılmaktaydı. Fakat, Müslümanlar tarafından daha hayırlı geceler olarak kabul gören Pazartesi ve Cuma geceleri ile Ramazan ayı gecelerinde farklı yemekler çıkartıldığı gibi, Ramazan ve Kurban bayramları gün ve geceleri ile yine hayırlı günlerden biri olarak kabul edilen Aşure gününde farklı yemekler çıkartılırdı. Mesela, Pazartesi gecelerinde bir çeşit keşkek yemeği olan herise, Cuma gecelerinde buğday çorbası ile birlikte pilav, Ramazan ayı gecelerinde pilav ve zerde pişirilip ikram edildiği gibi, Ramazan ayının ilk on gecesinde ve bu ayın son geceleri içerisinde yer alan Kadir gecesinde Yatsı namazından sonra kılınan Teravih namazı sonrasında ayrıca tatlı olarak helva dağıtılırdı. Ramazan ve Kurban bayramlarında ise pilav, zerde, herise ve ekşitma? pişirilir, vakıf görevlileri ile ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Yine kutsal günlerden biri olarak kabul edilen Aşure günlerinde de özel yemekler çıkartılırdı.

Sonuç

Türk ve İslam devletlerinde önemli bir sosyal yardımlaşma ve dayanışma kurumu olan vakıflar, bu işlevlerinin yanı sıra, kuruldukları bölgelerin fiziksel, iktisadî ve kültürel açılarından da inkişafını sağladılar. Bu bağlamda, meşhur mutasavvıflardan İbrahim b. Edhem adına kurulmuş olan bu hayrat vakıf da Doğu Akdeniz sahilinde yer alan ve küçük bir liman kasabası konumunda bulunan Cebele'nin inanç turizmi açısından önem kazanmasında önemli rol oynamıştır.

Burada yer alan bir cami ve misafirlerin kaldıkları bir kervansarayın yanı sıra, mutfak, fırın ve yemekhanesiyle İbrahim Edhem Makamı ve bu makam adına kurulmuş olan vakfı, önceden olduğu gibi, 16. yüzyılın ortalarında da sahip olduğu gelir kaynakları sayesinde bölge halkı ve makamı ziyarete gelen misafirlere önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Osmanlılar, Cebele ve çevresine sahip olduktan sonra, İbrahim b. Edhem adına kurulmuş olan bu vakfı ve gelirlerini özenle muhafaza ettikleri gibi, burada yer alan makamın işlevini sürdürmesini de temin etmişlerdir.

³⁶TKA, TD, nr. 586, göst. yer.

Ferruh TORUK*

AMASYA KENT DOKUSUNUN FİZİKSEL GELİŞİMİ

ÖZET

A masya Kent Dokusunun Fiziksel Gelişimi başlığını taşıyan çalışmada öncelikle kentin topografik ve coğrafi konumu üzerinde durulmuş ve devamında Pontus Krallığı'ndan başlayarak Cumhuriyetin ilk yıllarını da içine alacak şekilde fiziksel gelişimi tarihsel süreç içerisinde ele alınmıştır.

Bu bağlamda kentteki mimari mirasın ilk izlerinin Pontus Krallığı sonrasında; Roma, Bizans, Danışmentli, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Eratna Beyliği, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminde kimi zaman tek, kimi zaman ise külliye ölçeğindeki yapıların kentin fiziksel gelişimine katkıları üzerinde durulmuştur. Ayrıca kent dokusunun oluşumuna farklı açılardan etken olan başta nüfus olmak üzere meydan, mahalle ve Yeşilirmak'ın yerleşim konumuna da ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir.

Kent dokusunun önemli unsurlarından mahalle ve meydanların şekillenmesinde, İslam kültürüyle bağlantılı dini cemaatlerin sosyal-ekonomik faaliyetleri başta olmak üzere gerçekleştirmiş oldukları imar çalışmalarının, biçimlenmesindeki konumları da ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, Yeşilirmak, Kent dokusu

ABSTRACT

In our work, titled as *The Physical Development of the Amasya City Tissue*, first the geographical condition of the city is mentioned than its physical development is issued in historical process starting from the Pontus Monarchy to the first years of Republic. In historical process, it is mentioned that the contribution of the buildings, sometimes just one structure or sometimes a complex of buildings adjacent to a mosque, to the physical developments of the city starting from the Pontus Monarchy, Rome, Byzantine, Danışment,

Anatolia Seljuk Empire, İlhanlı, Eratna Sultanate, Ottoman Empire and Pre-Republic Era of Turkey, Also, mainly population, public square, neighborhood and the localization of Yeşilirmak, which affected the formation of the city tissue from different points, are issued in detail.

Along with the socio-economic activities done by religious communities, the positions of the building developments in the formation of the neighborhoods and publicsquares, the important factors of city tissue, are also argued.

Key words: Amasya, Yeşilirmak, Development of city

Amasya, Kuzey Anadolu'da Orta Karadeniz bölgesinin iç kısmında yer almaktadır (Çiz 1). Kent, Karadeniz kıyıları ile iç bölgeleri birbirinden ayıran yüksek ve sarp sıra dağların güney eteklerinde yer aldığından İç Anadolu Bölgesi'nin iklim özelliklerini de kısmen göstermektedir.

Yeşilirmak'ın *Tozanlı* (Tokat Suyu) kolu üzerinde *Tersakan Çayı*'nın Yeşilirmak'a karıştığı yerin 2 km güneyinde derin bir vadide kurulan kent, kuzey ve güneyden yüksek kayalık dağlarla çevrilmiştir. En önemli akarsuyu olan Yeşilirmak (İris), deniz seviyesinden 400 m yükseklikte vadiden akar ve ortalama 50 m genişliktedir. Nehir, Amasya topraklarına, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru vadiler ve geniş boğazlar oluşturur ve boydan boya geçerek adeta kenti ikiye böler (Çiz 2).

Nehir, güneyden *Çekerek Suyu* ile birleşerek kent ovasını suladıktan sonra *Kırklar Dağı*'nın güney etekleri ile *Sakarık Dağı*'nın uzantıları olan *Ferhat Kayası* (964 m), *Zincirli Kaya* ve *Lokman Dağı*'nın (1285 m) kuzey etekleri arasında kıvrılarak Amasya'nın yer

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü. Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı ferruhtoruk@yahoo.com

aldığı derin vadiyi oluşturur¹. Kelkit, Çekerek ve Tersakan çayları da Amasya'da, Yeşilirmak'a karışır².

Günümüzde ünlü *Ferhat ile Şirin Efsanesine* maledilen 18 km uzunluğundaki suyu yolu, Antikçağda Amasya'ya içme suyu getirmek amacıyla yer yer kayalar oyularak ve kimi zaman boşluklar doldurularak, kentlin başlıca su kaynaklarını besleyen *Sakarak Dağı'nın* eteklerinde yapılmıştır. Bu dağdan Yeşilirmak' a iki çay; *Çakallar Suyu* ve *Soğukpınar Suyu* (Savakça Deresi) boşalır. *Sakarak Dağı* bu iki çay arasında *Zincirli Kaya* ve *Balos Kayası* sırtları ile vadiye uzanır (Çiz 2).

Amasya'da ilk çağlardan itibaren çeşitli tarım ürünlerinin zenginliği ile tanınan son derece verimli topraklar, sözünü ettiğimiz Yeşilirmak ve onunla birleşen diğer ırmaklar sayesinde sulanmaktadır. Bu verimli topraklarda tahıl üretiminin³ yanı sıra ipekçilik⁴, maden işletmeciliği oldukça yaygın iken bugün yok denecek kadar azdır.

Şehrin ilk kez ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemekle birlikte M.Ö. 3000 yıllarına kadar uzanan bir yerleşim yeri olduğu sanılmaktadır. Pontus Krallığı öncesine tarihlendirilen Yeşilirmak havzasındaki kaya tünelleri ile Suluova ve Amasya yakınında yer alan *Mahmatlar Köyü'ndeki* kazılarda⁵ ortaya çıkarılan savaş aletleri bu düşünceyi desteklemektedir (Çiz 3).

Kent merkezinde ilk yerleşimin izleri bilinmemekle birlikte ilkçağda Anadolu şehirlerinin yerleşimini de etkileyen topografik yapı gereği, çevrenin kontrol edilmesi, coğrafi gibi etmenlere sahip oluşu bir bakıma ortasından Yeşilirmak'ın aktığı dar vadiye bugün üzerinde kale bulunan sarp tepenin eteklerinde kurulmuş olması kentte, ilk yerleşim noktasının seçimi açısından etkindir⁶.

Daha önce bahsi geçtiği üzere Amasya, Yeşilirmak' ın açtığı iki tarafı sarp ve yüksek kayalıklarla çevrili dar bir vadiye kurulmuştur.

Vadi tabanında dar bir bölüm yerleşmeye uygun olduğu için şehir büyüdükçe vadi yamaçlarına doğru gelişmiştir. Fakat fiziki şartların elverişsiz olması nedeniyle yamaçlarda yerleşim fazla yoğunlaşmamıştır. Dolayısıyla şehrin fiziksel dokusu Yeşilirmak boyunca doğu-batı doğrultusunda gelişme göstermiştir (Res 1).

¹ H. Hüsamettin, **Amasya Tarihi**, İstanbul, 1911: 9-10'da; Amasya'nın topografik durumu hakkında: "Amasya Küçük Asya denilen Anadolu'da bulunup, Samsun'dan güneye doğru 133 km içerde kurulmuştur. Ferhat, Fon ve Pont dağlarının eteğinde eski bir yerleşim merkezidir. Önceleri mevki itibariyle, güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzun bir vadi olup asla değişmemiştir. İris/Yeşilirmak'ın iki tarafında kurulmuştur. Ortası düz, umimi manzarası ise gayet latiftir. Amasya, kuzeybatıda bulunan Zemende/Zivare Mahallesi'nden güneybatıdaki boğazın sonunda Çalak Mevkii' ne kadar yaklaşık 13 km' den ibaret bir uzunluğun tamamıdır. Genişliği 1000 m' den 3 km' ye kadar farklı bir alandır. Doğu ve batı tarafları geniş bir sahra olup, buralar gönül açıcı bahçelerle doludur. Güneyi Pont sıra dağları, kuzeyi Canik/Harşene sıra dağları ve batısı Şeyh Cui/Kelkis ve Karaman sıra dağları ile örtülü ise de güneybatısı, kuzeydoğusu ve kuzeyinin bir kısmı açıktır. Açık yere "Amasya Boğazı" denir. Kuzeydoğu tarafı Samsa/Taşova' ya, kuzey tarafı Argoma/Suluova' ya ve güneydoğu tarafı Derbent ve Çalak' a bakan büyük bir kale kapısı şeklinde üç boğazdan ibarettir. Güney ve kuzey boğazları dar ise de kuzeydoğu boğazı oldukça geniştir" ifadesine yer vermektedir.

² M. Tuncel, "Yeşilirmak", **İslam Ansiklopedisi** 13, İstanbul 1997: 400-4001

³ V. Cuinet, 19. yüzyılda Amasya' da ne kadar tahıl ürünü üretildiğini tablo halinde vermiş ve bu yüzyılda buğday üretiminin çok fazla olduğunu ve çok kaliteli olması nedeniyle her yıl yaklaşık 25.000 ton buğdayın dışarıya satıldığını bildirmektedir. Ayrıca buğdaydan sonra en çok üretilen ve satılan ürünün arpa olduğunu, arpayı ise mısır, darı, pirinç, fasulye, mercimek, üzüm, elma ve armudun takip ettiğini yazmaktadır V. Cuinet, **La Turquie d'Asie**, Paris 1890: 620.

⁴ Mordmann, ipekçilikteki gerilemeyi, ipek kozalarının yabancı tüccarlar tarafından alınarak Avrupa'da işletilmesine bağlamaktadır. Mordmann, **Anatolien Skizzen und Ressbriefe aus Kleinasten (1850-59)**; Honnover, 1925: 92. Benzer görüşü daha önce Lennep' de dile getirmektedir. Lennep, **Travels in Little Known Parts of Asia Minor**, London 1870: 94-95

⁵ M. Akkok-H. Koşay, "Amasya Mahmatlar Köyü Definesi", **Bellekten** 14, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950: 481-485

⁶ S. Aktüre, **19. yy Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi**, Ankara 1981: 110

Kale-Şehir şeklinde tanımlanabilecek bir yerleşme özelliği yansıtan ve daha sonra *Açık Şehir* olarak nitelendirilen⁷ Amasya' da ilk yerleşim; Pontus Krallığı (M.Ö 292-72) zamanında, Yeşilirmak' ın kuzey kesiminde, nehirden dik olarak yükselen ve çok sayıda mağaralarla oyulan Kırklar Dağı'nın eteğindedir. Pontus Krallığı döneminde şehir, *Harşene Kalesi* adıyla tanınan bugünkü kale içinde ve nehrin iki kıyısında yerleşim alanları olan; biri dışarı mahalleye yani *Alçak Köprü* yönüne diğeri de başka yerleşimleri⁸ yani *Kuş Köprüsü* yönüne bir gelişim göstermekte idi⁹ (Res 2).

Pontus krallarının imar işlerine yoğunlaştıkları söylenirse de; dönemden günümüze, kalenin eteğinde yer alan *Kral Mezarları*'nın dışında herhangi mimari veri ulaşmamıştır (Res 3). Kaya mezarları olarak bilinen kral mezarlarının sayısı 16 olup; beşi iki grup halinde kalenin eteklerinde yer almaktadır¹⁰ (Çiz 3).

Amasya'nın, Pontuslar ile Romalılar arasında M.Ö. 66 yılında yapılan savaşta Roma komutanı Pompeius'un yukarı kaleyi yağmaladığı ve bu yağmalama sonunda (M.Ö 72) bölgenin Romalıların eline geçtiği anlaşılmaktadır¹¹ (Res 4).

Roma İmparatorluğu döneminde kentin, surlar dışında nehir kıyısında, Selçuklular döneminde musalla olarak bilinen bölgesinde günümüzde II. Bayezid Külliyesi' nin bulunduğu alanda bir ana tanrıca tapınağı inşa edildiği bilinmektedir (Res 5).

Pontus Krallığı döneminde, kentin dini yaşamında önemli yeri olan Zeus Stratios'un, Roma egemenliğinde de önemini koruduğu bu tapınağın varlığından da açıkca anlaşılmaktadır. Türk-İslam döneminde Ferhat ve Şirin efsanesine maledilen ve kente su getirmek için oluşturulan 18 km uzunluğundaki *Su Yolu*'nun Roma İmparatorluğu döneminde yapılmış olabileceğine kesin olarak yanıt vermek zordur.

Amasyalı Strabon, suyolundan bahsettiğine göre Roma döneminde yapılmış olması kuvvetli ihtimaldir¹². Türk-İslam döneminde efsaneleştirilerek *Ferhat Su Kanalı* adıyla anılan su yolunun Romalılar döneminde kesin onarıldığı da, kentte bulunan bir yazıttan anlaşılmaktadır¹³. Antik suyolu, Tokat Yolu yönünde Amasya'nın yaklaşık 15 km güneyindeki *Şahın Kaya* önünden *Ferhat Dağı*'nın eteklerini dolaşarak kente ulaşmaktadır.

⁷ Kale şehir olarak tanımlanan şehirlerde en belirgin özellik, yerleşim sahasının büyük bir bölümünün sur içinde kalmasıdır. Türklerin fethi öncesinde bu tür özellikler gösteren kentler arasında Amasya ile birlikte; Ankara, İzmir, Trabzon, Antalya, Bursa, Kastamonu, Çankırı ve Kayseri gösterilebilir. U. Tanyeli, **Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci**, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1987: 26-67; D. Kuban, "Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi Üzerine Gözlemler", **Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler**, İstanbul 1982: 165-166.

⁸ G. Urak, *Amasya Türk Devri Şehir Dokusu, Yapıların Analiz ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara 1994: 3

⁹ H. Hüsamettin: "*Pont hükümdarlığı döneminde Amasya'nın zemininin şimdiki zemine oranla en az 6 m kadar aşağı indiği çıkan eski eserlerden anlaşılmaktadır. Kapı hafriyatından çıkan eserlere göre içeri şehrin tamamı mermer döşeme ile süslenmiş ve ırmak tarafı sağlam bir surla çevrilmiş olduğu ve binaların ekserisinin kırmızı tuğladan ve mermerden yapılmış olduğu görülür. Irmağın güney tarafları da boydan boya içeri şehrin hizasında döşenmiştir.Alçak Köprü'nün mimari tarzı ve ırmağın altına kadar inmesi ve yer altından çıkan binaların hizasında bulunması mukayese edilirse, bu köprünün o devrin hayret edilecek sanat yapıtlarından olduğu anlaşılır...*" demektedir. H. Hüsamettin, **Amasya Tarihi**, Ankara 1986: 81-82.

¹⁰ Strabon, bu mezarlarının, halkın Kral V. Mitridat' a bağlılıkları nedeniyle, kralın ölümünden sonra adına yaptırıldıklarını yazmaktadır. Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)** Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, İstanbul 1993: 40.

¹¹ Amasya' da ele geçirildiği düşünülen, bu dönem Roma sikkeleri hakkında bkz: E. Babelon -R. Reinach, **Recueil General des Monnaies Grecques d' Asie Mineure**, Paris 1925: 32,34,51.

¹² Strabon, **age**: 39.

¹³ J. Anderson-F. Cumont, **Recueil des inscriptions Grecques et Latines du Pont et de L Arménie**, Bruxelles, 1910: 110-122.

Büyük bir bölümü kayalara oyularak yapılmış suyunun topografik yapıya uyarak, kentin güneyinden itibaren Bayezid Paşa Mahallesi' ne ulaştığı anlaşılmaktadır (Çiz 4). Kentin iç kalesinde, Roma döneminde yapılmış olduğunu söyleyebileceğimiz fakat günümüze gelememiş olan *Kral Sarayı'nın varlığından* söz edilmektedir¹⁴.

Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye ayrılınca Amasya, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içinde kalarak ve Erzincan, Tokat, Çorum, Yozgat, Sivas, Trabzon ve Gümüşhane'nin bağlı olduğu merkez durumuna getirilmiştir¹⁵.

451 yılında Bizans İmparatoru Marsyanus tarafından Peçenekler'den devralındığı bilinen kentin, daha sonra İmparator Teodoros tarafından oğullarına taksim edilerek 11 alt yönetim biriminde oluşan bir vilayet merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Bizans İmparatorluğu döneminde Amasya, Anadolu'nun askeri ve dini merkezlerinden biridir. Kentin kalesi bu dönemde savunma noktasıdır. Ayrıca şehrin doğu-batı güzergâhında ticaret yolu üzerinde bulunması, konaklama ve ticarete yoğunlaşmayı beraberinde getirmiştir.

Hıristiyanlık döneminde kentin dini merkez konumuna getirilmeye çalışıldığı kale içinde yapılmış olabileceği düşünülen *Hagios Phokas Kilisesi* ile *Hagios Thalelaios Bazilikası'nın* varlığından da anlaşılmaktadır. Her iki kilisenin Anastasis tarafından adı geçen azizler için yaptırıldığı, ele geçirildiği söylenen bir yazıtta ifade edilmektedir. Aynı yıllarda (491-518) bu iki kilisenin küçümsenemeyecek derecede güçlü olduğu, bu yıllarda Amasya'ya sürgün edilen Eutychius' un hayatı ile ilgili belgede ifade edilen *Phlabias Kadınlar Manastırı*, *Hagios Ioannes Manastırı* ve *Hagios Thalelaios Kilisesi'nin* varlığı ile de anlatılmak istenmektedir¹⁶. Bugün bu yapılardan günümüze bir iz kalmamıştır. Ayrıca *Venk bölgesi* olarak bilinen, kentin Tokat Yolu (güney çıkışı) güzergahında yine bu

dönemlerde yapılmış olabileceği düşünülen ve günümüze gelemeyen *Hagios Nikous Kilisesi* ile adı bilinmeyen bir *manastırdan* da söz edilmektedir¹⁷ (Çiz 4).

Kale surlarından kalan kalıntılar dışında, döneme ait günümüze gelebilen tek önemli yapı; Danişment Beyliği döneminde Danişment Gazi tarafından, 510 H/ 1116 M' de camiye çevrilerek *Fethiye Camii* ya da *Kilise Mescidi* adıyla tanınan bir kilisedir¹⁸. Yapı günümüzde restore edilerek yeniden cami olarak ibadete açılmıştır.

¹⁴C. Texier' in Anadolu ile ilgili iki farklı dönemde basılmış iki kitabından , **Asie Mineure Description Geographique et Archeologique des Provinces et de villes de la Chersonnese d Asie**, Paris 1882 tarihli olanı, 1923-25' de Ali Suat tarafından Osmanlıca ya çevrilmiştir. Bu çevirinin 132-37. sayfalarının kimi yerlerinde; *Kral Sarayı* olarak bilinen sarayında yer aldığı iç kaleyi , *Pont krallarından III. Mühürdad' ın* M.Ö. II. asrın ortalarında yaptırdığını, Roma generallerinden Pompeus' un, M.Ö I. asırda kaleyi yıktırıldığını daha sonra ise tarih ve isim belirtmeksizin tekrar Romalılar tarafından tamir ettirildiğini belirtmesi; kalede yer aldığı düşünülen bu sarayında, Roma İmparatorluğu dönemine ait olabileceğini düşündürmektedir. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz: F. Toruk, " Amasya Kentinin Fiziksel Oluşum Süreci İçerisinde Saray Olgusu", *Vakıflar Dergisi* 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005: 432, Ayrıca Texier' in, Pontus, Roma ve Bizans döneminde, kent hakkında verdiği bilgiler için bkz: F. Toruk, "Seyahatnamelerde Amasya", Süleyman Demirel Üniversitesi, **Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi** 8, Isparta 2003: 185-187.

¹⁵Anonim, " Amasya", **Yurt Ansiklopedisi** 1, İstanbul 1981: 422.

¹⁶Bu konu hakkında bkz: J. Anderson-F. Cumant, **age**: 112

¹⁷Venk bölgesi olarak isimlendirilen bu bölge adının menşei ile burada yer alan iki yapı hakkında bkz: M. Vazıh, **Belabil er Rasiyye fi Riyaz Mesa' il el Amassiyeye**, s 2574, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Tarihi yok); H. Hüsamedden, **age**: 33-36.

¹⁸H. Hüsamedden, camiye çevrilen bu kilise hakkında: "Bu mahallede Fethiye Camii namıyla meşhur bir Cami-i şerif bulunmaktadır. Şimdiki durumuna göre caminin, kiliseden çevrildiği anlaşılmaktadır. Caminin ismine bakılırsa, kilisenin 510 H/M 1116 yılında Fethi Gazi (Danişment) tarafından camiye çevrildiği anlaşılır. 1057 H/1647 M senesinde zelzeleden hasar gören bu cami Fethiyeli Mustafa Paşa tarafından imar edilmiştir" diyerek minarenin eklenmesi esnasında yapılan kazıda ele geçirildiğini ileri sürdüğü bir yazıtta dayanarak yapının imparator Phokas' ın kızı Helena adına yaptırılmış olabileceğini de ileri sürmektedir. 1911: 155.

Pontus, Roma ve Bizans dönemlerinde kentteki ilk yerleşim noktalarının *Harşene Kalesi* (Kale-i Bâlâ ya da Yukarı Kale) ya da *Aşağı Kale* olarak iki bölümde ele aldığımız kalede gerçekleştiği anlaşılmaktadır¹⁹.

Sur içinin yoğun bir gelişmeye sahip olduğunu hatta sur dışında da yerleşmenin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Bu tip sur dışı yerleşimde kentin ticari işlevinin katkısı yadsınamaz. Yukarıda da söylediğimiz üzere kentin, batıdan gelip Tebriz'e giden ticaret yolu üzerinde bulunması, gerek Karadeniz limanlarıyla bağlantısı gerek çevre vilayetlere geçiş veren yolların odak noktasında olması kenti bu dönemde önemli bir ticaret merkezi durumuna getirmiştir.

Gabriel'in: "*Antikçağ'dan bu yana varoşların, kentin kendisinden daha önemli olduğu....*"²⁰ yolundaki görüşüne tamamiyle katılmak mümkün değilse de, kentin Hıristiyan kenti görünümüne büründüğü, Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde yukarıda da belirttiğimiz dini yapıların, kalıntı ve yer adlarından da anlaşılmaktadır.

Her üç dönem içerisinde kentin ayrıntılı bir şekilde fiziksel ve işlevsel şemasını çıkartmak ve yukarıda söylediklerimiz dışında kentsel öğelerin yerlerini saptamak oldukça zordur. Kentte ticaret alanının ya da alanlarının yerini, kentin güney çıkışına açılan *Meydan Köprüsü'nün* de yer aldığı *Meydan Kapısı* civarı olarak belirlemek olasıdır. Bizans'ın geç dönemlerinde bazı kentsel öğelerin hemen hemen aynı yerde bulunduğu varsayımından hareketle bu kısımda çarşı alanı ile 13. yy başında *Meydan Köprüsü'nün* iki ucunda bir ticaret alanının varlığı düşünülebilir.

Pontus Krallığı'ndan bu yana sürekli kullanılarak önemli ticaret yoluna bağlanan ve biri de Strabon' un söylevlerinden tanıdığımız köprülere açılan kapılarla karşılaşıldığında U. Tanyeli'nin: "*.... zaten topografik durum nedeniyle, surlarla çevrili kent ancak buradan dışarı açılabilir.*"²¹ diye tanımladığı

kapının o dönemler için kentin dışı açılan en önemli kapısı olduğunu ileri sürebiliriz (Çiz 5). Surla çevrili bir Ortaçağ kentinin dışı açıldığı her kapısının içinde veya dışında bir ticaret alanının olması elbette göz ardı edilemez. Ancak Amasya için kentler arası bağlantıların gerek çevre bölgeler gerek nüfus ile olan ilişkileri göz önüne alındığında, *Meydan Kapısı'nın* çevresinde oluşan bir ticaret alanının; diğer kapılar etrafında oluşacak ticaret alanları söz konusu olduğunda önemini yitirmeye başlayacağı düşünülebilir. H. Hüsamettin'in: "*Meydan Köprüsü'nün Bizans dönemine ait olmak üzere iki ucunda iki çarşı oluşmuştur.... Meydan Köprüsü 13.yy'da mevcut değildir*"²² ifadesi bunu kanıtlar niteliktedir.

Bizans İmparatoru Romanos'un 1071 yılında Malazgirt'de Selçuklu sultanı Alparslan'a yenilmesi üzerine Anadolu'da Bizans hakimiyeti çökmeye başlamıştır.

468 H /1075 M yılında Alparslan'ın emirlerinden Melik Danişment Gazi'nin Amasya kalesine ayak basarak kenti fethettiği ve kentteki yaklaşık 700 senelik Bizans hakimiyetine son verdiği bilinmektedir.

Kenti ele geçiren Danişment Gazi'nin, tebâsiyla birlikte yerleşim alanı olarak sur içini seçtiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde daha önce de belirttiğimiz gibi sur içerisinde yer alan Bizans dönemi kilisesi camiye çevrilerek yapı, *Fethiye Camii* adı altında kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Türklerin, fethettikleri yerlerde bulunan yapıları yıkmadan kendi kullanım biçimlerine göre değiştirme gelenekleri diğer Anadolu kentlerinde de olduğu gibi burada da *Fethiye Camii* örneği ile devam

¹⁹Bu dönemde kale ve kral sarayı olarak bilinen saray ile ırmak üzerindeki köprüler hakkında bkz: H.Hüsamettin, **age:** 54., Evliya Çelebi, **Seyahatname**, (Haz: A. Kahraman-Y. Dağlı), İstanbul 1999: 95-96; F. Toruk, 2005: 432-433.

²⁰A. Gabriel, **Monuments Turcs d' Anatolia** (Amasya, Tokat, Sivas), Paris 1934: 10

²¹U. Tanyeli, **age:** 70

²²H. Hüsameddin, **age:** 92

ettirmeye çalışılmıştır (Çiz 5). Ayrıca yerleşime açılmayan kırsal alandaki müslüman halkın da sur içini tercih ettiğini söyleyebiliriz. Sur dışında ise ilk etapta düzenli bir yerleşim söz konusu olamayacağından dağınık bir yerleşimden söz edilebilir.

Anadolu'nun bazı yerinde olduğu gibi kazanılan savaşlar sonucu o bölgeye gelen göçebe- Türkmen toplulukların ya da aşiretlerin Amasya örneğinde de olduğu gibi sur dışında bir mescit, tekke veya zaviye etrafında yerleşmeye çalıştıkları ve çeşitli noktalardan başlayan bu tip yerleşmenin ve bu yerleşmeye bağlı yayılmanın, topografik koşulların izin verdiği sınırlara ulaşana kadar devam ettiği görüşü, genel- geçer bir görüştür²³.

Yukarda da belirttiğimiz gibi kentte Danişmentlilere ait olduğu bilinen ilk yapı sur dışında Şamlar Mahallesi'nde, bugünkü Ayas Ağa veya Küçük Kapı Ağası Camii ve Medresesi yerinde Melik Gazi tarafından yaptırıldığı söylenen ve günümüze gelemeyen bir mescit ile Enderun Camii dir²⁴. Başbakanlık Osmanlı Arşivi 929 H/ 1523 M tarih ve 387 no'lu tapu tahrir defterinde tespit ettiğimiz mahalle isimleri arasında Cami-i Şehr-i Enderun Mahallesi olarak ifade edilen yapı, BOA Cevdet Tasnifi Evkaf Kataloğu 1256 H/1840 M tarih ve 6503 no'lu defterde yer alan Amasya vakıfları arasında Cami-i Enderun Vakfı olarak; BOA Kamil Kepeci Tasnifi Amasya Cizye Defteri 1261 H/1845 M tarih ve 3878 no'lu defterde de mahalle isimleri arasında da yine Cami-i Şehr-i Enderun olarak geçmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere caminin aynı zamanda, bölgeye mahalle ismi olarak yansıtıldığı görülmektedir.

Varlığı kesin olarak bilinen bir diğer Danişmentli yapısı Yağbasan Hanıdır. Yapı sur içerisinde Kurşunlu Mahallesi'nde yer almaktadır. H. Hüsameddin, mahalleye de bu nedenle; Mahalle-i Yağbasan/Mahalle-i Han-ı Yağbasaniye denildiğini bildirmektedir²⁵.

Melik Ahmed Gazi'nin torunu Yağbasan Gazi'nin, Gök Medrese Mahallesi'nde bahçesi Yörgüç Paşa Hamamı'ndan Sultan Bayezid Camii'nin sonuna kadar uzanan ve sonradan altı kısma bölünerek Altı Bahçeler denen yerde bir saray yaptırdığı bilinmektedir²⁶. Sonraları sarayın olduğu yere Yukarı Bakacak, bahçelerin olduğu yere ise Aşağı Bakacak denmiştir²⁷.

Danişmentliler döneminde bugün Zincirli Kaya Mevkii'nin kuzeyinde bulunan ve halen Temenna Mahallesi olarak bilinen sahanın da bir bahçe konumunda olduğu ve bu bahçeye de Fetih Gazi Bahçesi dendiği belirtilmektedir²⁸.

Bu dönemde Kudüs'e yapılan Haçlı seferleri neticesinde kimi Anadolu kentlerinde de olduğu gibi Amasya'da da yangın vb. tahribatların meydana geldiği anlaşılmaktadır. 538H-571 H/1143 M-1175 M yılları arasında Haçlılar tarafından yıkılıp yakıldığını düşündüğümüz kentte ancak iç kalenin korunmuş olabildiğini ve kentin iç kaleden ibaret bir kent durumunda olduğunu söyleyebiliriz.

Amasya'da Anadolu Selçuklu dönemi, II. Kılıçarslan tarafından Konya Sultanlığı'na bağlanması ile başlamıştır. 538 H/1143 M yılından itibaren Sultan Mesut'un idaresine verilen kentin bu tarihten itibaren aynı sultan tarafından saltanat merkezi haline getirildiği ve Sultan'ın, Yeşilirmak'ın harap olan güneydoğu

²³ Ö. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi** 11, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1942: 286-288, 294-299

²⁴ Alman seyyah H. Dernschwam, Kanuni Sultan Süleyman'ı ziyaret etmek için Amasya'da bulunduğu 1553'de, bu caminin minaresinin mevcut olduğunu ifade etmiş ve basit bir krokisini de çizerek notları arasında göstermiştir. Ferruh Toruk, 2003: Çiz: 3.

²⁵ H. Hüsameddin, **age**: 160.

²⁶ **Age**: 292.

²⁷ **Age**: 292

²⁸ H. Hüsameddin, 1986: 83

yönünde *Simre* adında yeni bir yerleşim sahası oluşturduğu söylenmektedir²⁹.

13. yy başında Selçuklular tarafından güneyde Antalya, kuzeyde Sinop ve Samsun limanlarının denetim altına alınması, Anadolu'daki ticari ve sosyal hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Bu tip askeri eylemlere paralel oluşan imar politikası neticesinde; gelişen ticari yollar üzerindeki menziller yani kervansaraylar ile uzun bir süreden sonra ilk kez Anadolu'yu kervanların geçebileceği bir ülke konumuna getirmiştir. Böylece 13. yy' da tekrar canlanmaya başlayan kentsel yaşamın daha iyi düzeye ulaştığı Amasya'da da gözlenmeye başlanmış ve bu dönemde ticaret sayesinde kentin imar faaliyetlerinde gerçek anlamda artma söz konusu olmuştur.

Selçuklular döneminde kentte ilk yerleşim noktalarının Meydan Köprüsü'nün bulunduğu sahada gerçekleştiği; erken tarihli Selçuklu vakfiyelerinden biri olan 622 H/1225 M tarihli Halifet Gazi vakfiyesinde belirtilen yapılardan; *Halifet Gazi Medresesi'nin Hazainler Çarşısı* ve ismi bilinmeyen bir *hanın Meydan Kapısı'nın*³⁰ güneydoğusunda yani nehrin güney tarafında yer aldığı bunlarla birlikte *hankahın* Halifet Gazi Medresesi'nin güneyinde, *Halifet Gazi Hamamı'nın* ve *Bez Çarşısı'nın* Aşağı Kale' de ve sur içinde *Hasan Mescidi'nin* sur dışında medrese yakınında ve *Emir Ahır* diye bilinen *Rıdvan Hamamı'nın* da sur dışında medrese yakınında yer aldığı belirtilmektedir³¹. Vakfiye, Amasya'nın bu dönem topografik yapısı hakkında az da olsa bilgiler içermektedir. Vakfiyede Meydan Kapısı dışında kaldığı belirtilen hanın bulunduğu alanın, bu dönemde kentin ticaret alanını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Hatta nehrin güneybatısından ve bu noktadaki Mağdenos Köprüsü'nden itibaren nehir boyunca güneydoğuya doğru uzanan ve Alçak Köprü' ye kadar olan sahanın Selçuklu yerleşim sahası olduğu da; Selçuklu eserlerinin bu alanlarda yoğun olmasının yanı sıra bu yapıların sahayı paylaşan mahallelere isim

olmasından da açıkça anlaşılmaktadır³² (Çiz 6). Kentte, Halifet Gazi Vakfiyesi'nde bahsedilen Hazainler Çarşısı'ndan başka, kentin kuzey çıkışında yer alan Helkis Köprüsü' nün güney tarafında ki alanda da, adı bilinmeyen bir başka çarşının da bulunduğu ve bu çarşının Osmanlı döneminde daha yoğun kullanıldığı

²⁹H. Hüsameddin, "Selçuklu Hakimiyeti devrinde Amasya'nın zemininin bir derece daha yükselmesi sebebi ile Bizans döneminde kalma dini yapılar yarıya kadar yer altında kalmış ve Selçuklu sultanı Mesut, Amasya' da *Simre' yi inşa ettiği zaman eski eserler büsbütün kaybolup, üzerlerine evler, hanlar ve camiler inşa edilmiş ve bazı yerlerde ise eski zemin muhafaza edilmiştir. Genel olarak dağ etekleri yerlerini muhafaza edip, Amasya' nın ortası pek ziyade dolmuş ve bu kadar değişiklik neticesinde Bizans isimleri de değişerek yerini Türk isimleri ve Türk teşkilatına kam olmuştur. Selçuklular devrinde İç Amasya, Meydan Kapısı' nın iç tarafından itibaren Subaşı, Mesudiye, Yağbasaniye, Mirahor ve Karatay mahallelerinden ibaret idi. Bu mahalleler Selçuklu devrinin ortalarına doğru tekrar değişikliğe uğrayıp yeni isimler ortaya çıkarak, Osmanlı devrinde diğer teşekküller meydana gelmiş ve eski Selçuklu isimlerinden bazıları aynen kalmış bazıları da tamamen unutulmuş ve yerlerine yenileri konmuştur" diyerek hem *Simre' nin* neresi olduğunu hem de Selçukluların ilk yerleşim alanlarını isimleriyle birlikte belirtmeye çalışmıştır. H. Hüsameddin, 1911: 103 .*

³⁰Roma döneminde inşa edildiği bilinen Mağdenos Köprüsü' ne, kentte Türk yerleşimi başladıktan sonra Meydan Köprüsü denmesinin nedeni; Roma döneminde *Ok Meydanı* olarak bilinen bu dönemde ise *Hacılar Meydanı* olarak kullanılan bir meydanın yer almasıdır. D. Kuban, *agm: 165-166' da*; Anadolu Türk kentinde bir meydan bahsedilemeyeceğini, buna karşılık meydanın ancak küçük bir şehir kesiminin kullanımı için şekillendirildiğini, bunun da açıklıklar şeklinde mescit ve çeşme gibi yapıların çevresinde veya pazarlarda kendiliğinden teşekkül ettiğini ileri sürmektedir. U. Tanyeli' de, *age: 168'de* bu tip meydanların daha çok sportif faaliyetlere cevap verebilmek için oluşturulmuş olabileceğini belirtmektedir. H. Hüsameddin ise, 1986: 72' de bu meydanda ok atmanın öğretildiğini ifade etmekle birlikte meydanın Hacılar Meydanı olarak da bilindiğini bunun nedeninin ise Hicaz' a gidecek hacıların dualarla bu meydandan gönderilip yine bu meydanda karşılanması olduğunu yazmaktadır.

³¹R. Yınanç, "Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* 15, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1982: 5-14

³²Amasya'nın, Selçuklu dönemi yerleşim sahası hakkında bkz: D. Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişimi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi* 7, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1968; G. Uruk, *age*; A. Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde 16. yy' da Amasya Sancağı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1993; U. Tanyeli, *age: 69-71*.

belirtilmektedir³³. Bu dönemde değişiklik, sur içini boydan boya dolanan yolun, ırmağın karşısı ile olan bağlantılarının sayısı ile gerçekleşmiş olabilir.

H. Derscham'ın 16. yy' da, kent için anlattıkları da bu durumu doğrulamaktadır. Seyyah ahşap bir köprüden geçerek kente girdiklerini ve sonra da konaklayacakları hana vardıklarını, bu hanın da Kral Mezarları'nın altında ve Enderun Camii' ne yakın olduğunu notlarına eklemiştir³⁴. Seyyahın sözünü etmiş olduğu köprü, Meydan Köprüsü olmalıdır³⁵. Kaldıkları hanın ise Meydan Kapısı dışında çarşıda yer alan han olabileceği düşünülebilir.

Bu döneme ait, varlığı ikinci el kaynaklardan öğrenilen ve *Beyler Sarayı*³⁶ olarak bilinen sarayın Sultan Mesut tarafından yaptırıldığını ve Kurşunlu Mahallesi'nde yer almış olabileceğini söyleyebiliriz.

637H/1239M yılında Amasya'da meydana gelen Baba İshak ayaklanmasından sonra kent, Bugan Han'ın komutanı Baycu Nuyin' in 1243' de Selçuklulara karşı yaptığı savaşı kazanmasıyla Moğol hakimiyeti altına girmiştir. Anadolu'nun idaresi Amasya'da dahil olmak üzere Moğolların Anadolu genel valisi olan Baycu' ya verilmiştir. Böylece Moğol hakimiyetindeki Selçuklu ülkesi Kızılırmak sınır alınarak ikiye bölününce; Amasya'nın da *Eyalet-i Rumiyye* içinde kaldığı ve yönetiminin Seyfettin Torumtay' a bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Seyfettin Torumtay tarafından, 1243 yılından itibaren Amasya' da imar faaliyetlerine Selçuklu dönemi imar faaliyetlerini aratmayacak şekilde hız verildiği, hatta Moğol valilerinin yaptırmış olduğu yapılar ile kent, Sivas, Konya ve Erzurum gibi diğer kentlere oranla imar işlerinin yoğunlaştırıldığı bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Amasya'nın bugün de en görkemli tarihi eserlerinden olan *Gökmedrese*³⁷, *Torumtay Türbesi*³⁸, *Anber bin Abdullah Bimârhane*³⁹ Anadolu Selçuklu dönemi yapıları arasında yer

almaktadır⁴⁰. Hatta *Atabey Medresesi*⁴¹ ve *Hankâh* ile tekke yapısı olarak bilinen *Mevlevihane* de Moğol egemenliği döneminin eserleridir⁴² (Res 6) (Çiz 6).

³³A. Gürbüz, age: 39

³⁴H. Derscham, age: 208

³⁵D. Kuban, "Amasya ve Sivas", *Türkiye Tarih ve Otomobil Kurumu Belleteni* 26/305, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları İstanbul 1973: 4-5' de, Moğdenos Köprüsü'nden itibaren Alçak Köprü' nün ilerisine kadar uzanan yerleşmenin tarihsel yerleşme alanını teşkil ettiğini belirtmekte fakat Selçuklu yerleşim alanı olabildiğini ifade etmemektedir.

³⁶Adı geçen saray hakkında daha geniş bilgi için bkz: H. Derscham, age: 284-85; Evliya Çelebi, age: 96; H. Hüsameddin, 1911: 50-52; F. Toruk, 2005: 436.

³⁷Amasya Valisi Seyfettin Torumtay tarafından yaptırılan yapı bugün de aynı isimle anılan mahallede bulunmaktadır. Mahalle doğudan Şamice, güneyden Şey Kırık Mahallesi, kuzeyden Yeşilirmak batıdan ise yol ve mezarlık ile çevrilidir. Selçuklu döneminde mahalleye Gündül Mahallesi dendiği bilinmektedir. 665H/1266 tarihli vakfiyesinden bu tarihlerde yapılmış olabileceği düşünülmektedir. A. Gürbüz 1993: 224. Gök Medrese'ni yapılmış tarihi olarak da düşünülen bu tarihten itibaren Gündül Mahallesi olarak bilinen bu mahalle Gök Medrese Mahallesi olarak isim değiştirmiştir. 930H/1523M tarihli ve def no 387 olan tahrir defterinde mahalleye Yörgü Paşa'nın külliye yaptırmasıyla (834 H / 1430 M) Yörgü Paşa Mahallesi adıyla tanındığı görülmektedir. Mahallenin, bahsi geçen bu tahrirde 25 hane, 1. mücerred (gayri Müslim) 1 imamdan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

³⁸Halk arasında Kılıçarslan Türbesi olarak bilinen Torumtay Türbesi Gök Medrese'nin kuzeyinde bulunmaktadır. Güney cephe penceresi alınılığındaki kitabede yapılmış tarihi, 677H/1278M olarak yer almaktadır. Ayrıca BOA Cevdet Tasnifi Evkaf Kataloğu, 1256 H / 1840 M tarih ve 6503 no lu defterin vakıflar listesinde Torumtay Vakfı olarak görülmektedir.

³⁹Anber bin Abdullah tarafından Olcaytu'nun hanımı İldus Hatun adına 708 H / 1308 M'de yaptırılan bimârhane kentin güneybatı ucunda Yakutiye Mahallesi'nde bulunmaktadır. BOATD Def No 387'de medreseler başlığı altında bimârhane olarak geçmektedir.

⁴⁰İ. Kayaoğlu, "Torumtay Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi* 12. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978:91-112.

⁴¹Uzun Mustafa Mahallesi'nde, Sığır Pazarı'nda dere kenarında yer alan medresenin Nasuruddin Ahmed Atabey tarafından 727 H / 1327 M yılında yaptırıldığı bildirilmektedir. H. Hüsameddin, 1986: 223; A. Gürbüz, 1993: 226.

⁴²Bu yapılar, BOA 387 no lu TTD' de mahalle adı olarak, BOA Cevdet Tasnifi Evkaf Kataloğu, tarih 1256H/1840M defter no 6503' de ve BOA Kamil Kepeci Tasnifi Amasya Cizye Defteri, tarih 1261H/1845M defter no 3878' de kent içindeki vakıflar listesinde ve mahalle isimleri listesinde yer yer görülmektedir.

Mevlevihane, Saraçhane Mahallesi'nde Alçak Köprü yakınında yer almaktadır⁴³. Evliya Çelebi: "Cümleden asitane-i Celaleddin Rumi ki, Mevlevihane ve sema ve safahanedir" diyerek mevlevihaneyi, Amasya'daki eserlerin en mükemmeli olarak göstermektedir⁴⁴.

Moğol döneminde yapılmış olabileceği ileri sürülen eserler arasında Acem Ali Mahallesi'nde Muni'iddin Pervane Saray⁴⁵ (13. yy ikinci yarısı), Darphane (13. yy ikinci yarısı "Mahallesi bilinmiyor"), Küpçeyiz Mahallesi'nde Kepuk Selguri Mescidi (662H/1261M), Helkis Mahallesi'nde Hoca Muhibiddin Mevdud-i ziyari (690H/1291M), Gümüşlüzade Mahallesi'nde Taciyeye Camii (726 H /1325 M) ve Sekbuddin Mahallesi'nde Nureddin Kutlu Bey Mescidi ve çeşmesi (740 H /1339 M) gösterilmektedir⁴⁶.

İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 736 H / 1335 M'de ölümü üzerine İlhanlıların, Amasya'da dahil Anadolu'nun bazı kentlerinde nüfusunun azalmaya başlamasını fırsat bilen Niksar Emini Taceddin Doğanşah'ın 741 H / 1340 M yılında Amasya'yı işgal ettiği anlaşılmaktadır.

1341 yılında ise Eratna Bey'in adamlarından Ziyneddin Tuli'nin, Doğanşah'ı kaçırdığı ve kısa bir süre sonra Amasya'yı fethetmesiyle de, kentte bu tarihten itibaren Eratna döneminin başladığı bilinmektedir. Eratnalıların tayin ettiği ilk Amasya valisinin de Ziyneddin Tuli Bey olduğu belirtilmektedir.

Amasya'da Eratna Beyliği ve Şahgeldi Paşa dönemine (744-796 H/1343-1393 M) ait sayıca az olan yapılar genelde Şahgeldi Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu yapılardan Saraçhane Camii'nin Paşa eliyle 773 H/1322 M yılında yapılmış olduğu ve adını yakınında yer alan Saraçlar Çarşısı'ndan aldığı da ifade edilmektedir⁴⁷.

Evliya Çelebi, Saraçhane Camine Saraçlar Mescidi demektedir diyerek eserinde Amasya mescitlerini sıralarken ilk sırada bu mescidin ismini vermektedir⁴⁸. Caminin doğusuna yine Şahgeldi Paşa tarafından 775 H / 1337 M

yılında yapılan medrese de Alaca Yahya Medresesi olarak bilinmektedir⁴⁹. Bu dönemde yapılmış olduğu düşünülen bir başka yapı da Çeribaşı Eminüddin Mehmed Çelebi Mescidi'dir. Mescidin, aynı ismi taşıyan mahallede⁵⁰ Çeribaşı Mehmed Çelebi tarafından 793H/1391M' de yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır⁵¹.

⁴³H. Hüsameddin, "Amasya' da ikinci derecede tarihi bir tekedir. Eski kayıtlarda Mevlevihane-i merhum Alaeddin der Amasya ve Mevlevihane-i Pervane der Amasya şeklinde geçmektedir..... 1071H/1660M senesinde kaybolan vakfiyesinin muhteviyatı görenlerin sözlü ifadelerine başvurularak ortaya çıkarılmış ve böylece tekkenin Alaeddin Pervane Bey tarafından 714H/1314M' de yaptırılıp vakıfların tanzim ettirildiği anlaşılmaktadır" diyerek yapılış tarihini de vermektedir .H. Hüsameddin, age: 200.

⁴⁴E. Çelebi, age: 97

⁴⁵Vezir Muni'iddin tarafından, Fetih Camii'nin inşa edilmesinden dolayı Fetih Mahallesi olarak bilinen Osmanlı döneminde ise Acem Ali Mahallesi olarak kullanılan sahada yaptırılan sarayın, zamanla kentin emini olan Banuh Şah'ın tasarrufuna geçtiği daha sonra, bu kişinin torunu olduğu söylenen Ali Paşa tarafından yerine bir mescit ve çeşme (yapılış tarihi belirtilmeksizin) yaptırılmış olabileceği belirtilmektedir. H. Hüsameddin, age: 111.

⁴⁶H.Hüsameddin, 1911: 137, 170-171,166-67, 145, 398.

⁴⁷H. Hüsameddin, age: 145-146.

⁴⁸Evliya Çelebi, age: 95.

⁴⁹H. Hüsameddin, age: 273.

⁵⁰Adalet Bayramoğlu, mahallenin sadece yönetsel anlamda düşünülmemesi gerektiğini, oluşumunda dini, iktisadi ve sosyal değer ilişkileri içerisinde her şeyden önce toplumsal bir olgu olduğunu ve bu nedenle yönetsel özelliğinden ziyade, bu toplumsal olguya tarihsel ve sosyal açıdan yaklaşılması gerektiğini de vurgulayarak; Türklislam Mahallesi'ni iktisadi yapı, İslam örf-hukuk, kültürel özelliklerini ve bizim için en önemli özellikler arasında bulunan fiziki ve demografik özelliklerini de incelemeye çalışmıştır. A. Bayramoğlu, 1989: 75-116; A. Gürbüz ise: "Bir şehri meydana getiren tabii veya suni tamamlayıcı sınırlar içinde kalan yerleşme parçaları olarak tanımlanan mahalle sadece belirli sınırlar içinde kalan yerleşme parçası olmaktan çok içinde yaşayan sosyal grup ve grupların birliği ve dayanışmasını da ifade eden ictimai bir birimdir" diyerek mahallenin dini ayrılık göstermesinin, kapalı bir yapı oluşturmadığını ifade etmeye çalışmıştır A. Gürbüz, age: 47. Ayrıca, Osmanlı şehirlerindeki mahallenin işlev ve nitelikleri hakkında bkz: Ö. Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri", Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul 1982a: 70-78; M. Cerası, Osmanlı Kenti, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999: 70-72.

⁵¹H. Hüsameddin, age: 124; Mescit BOA TTD, No 387 Tarih 929H/1523M defterde ve BOA Kamil Kepeci Tasnifi, 1261H/1845M tarih ve 3878 no lu Amasya Cizye Defteri'nde, Çeribaşı Mehmet Paşa Camii olarak kayıtlıdır.

Buraya kadar yer yer kronolojiyi de dikkate alarak kent dokusunun vazgeçilmezlerinden olan mahalle unsurunun oluşumundaki yapıların, kentin imar planı üzerindeki yerleşim konumlarına ve aralarındaki fiziksel ilişkilerine bakıldığında; daha öncede belirttiğimiz gibi sur dışında çok merkezli bir yerleşmenin söz konusu olduğu; sur içi yerleşmelerde ise yenilenme ve yoğunlaşmanın kaçınılmaz olduğu sonucuna varılabilir.

Kentte Osmanlı dönemine kadar sur dışındaki yerleşmelerin üç ayrı alana yayıldığını söyleyebiliriz. İlk alanın Danışmentliler tarafından kısa süre içerisinde camiye çevrilen Helene Kilisesi (Fethiye Camii) ve çevresi olduğu; ikinci alanın Yeşilirmak' ın kuzeyinde Kuş Köprüsü' nün yakınında ki bugünkü Şamlar Mahallesi (Önceleri Danışmendiyeye olarak bilinen mahallenin etrafında 18. yy ortalarına kadar bir yerleşmenin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bölgenin daha kuzeyine 1873 Osmanlı Rus savaşları esnasında Tatarların yerleştirildiği ve zamanla Tatarlar Mahallesi ismini aldığı anlaşılmaktadır⁵²). Üçüncü ve en kalabalık yerleşmenin ise Sultan Köprüsü' nün güney tarafı olduğu ve kısa sürede *Bakacak Mevkii'*nden başlayarak genişleyen bu alanın, 13. yy başında Gök Medrese, Şamice, Recep, Hankah ve Üçler Mahallesi'ni de içine alan geniş bir iskan sahası olduğu ve daha sonra 13. yy ortalarına doğru bu alana Kübçeğiz Mahallesi'ndeki Kepuk Selguri Mescidi çevresinde oluşan yeni yerleşmenin de eklendiğini söyleyebiliriz⁵³.

14. yüzyıl başında İlhanlılar tarafından kentin güneybatı tarafına yapılan görkemli iki yapı ile (Gök Medrese cami ve türbesi ile *Toruntay Türbesi*) bu sahanın yapı ve nüfus sayısı bakımında yoğunlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Hatta yer yer Gök Medrese Mahallesi'ni de kapsayan sahanın Hükümet Köprüsü'ne kadar genişlediğini de belirtebiliriz (Res 6).

Erken Osmanlı dönemiyle (1299-1451)⁵⁴

birlikte 14. yüzyıldan itibaren gerçekleşen yerleşmelerle, boşlukların azalmaya başladığı görülmektedir. Bu azalma neticesinde *Darüşşifa* ile Yakutiye Mahallesi, *Taciye Mescidi* ile Gümüşlü Mahallesi'nin şekillenmekte olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca *Atabey Medresesi'*nin yapımıyla Gümüşlüzade, Saraçhane ve Pervane Mahallesi'nin; *Çeribaşı Eminüddin Mescidi* ile de Fethiye, Darüsselam ve Devehane mahalleri arasındaki boşluklarında yer yer dolmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu boşluklar arasında bulunan ve daha sonra *II. Bayezid Külliyesi'*nin

⁵²H. Hüsameddin, age: 118-119

⁵³A. Gürbüz, Amasya ile ilgili tapu defterlerinden 16. yy' a ait olanlarının bazılarını incelemiş ve tespit ettiği mahallelerin; hane, gayr-i müslim ve müslim sayısını vermiştir. Gürbüz, Kübçeğiz Mahallesi'nin 927 H / 1520 M' de 20 hane iken 984 H / 1576 M' da 63 hane, Üç Mahallesi'nin 927 H / 1520 M' de 26 hane iken 984 H / 1576 M' da 63 hane; Gök Medrese Mahallesi'nin 927 H / 1520 M' de 33 hane iken 984 H / 1576 M' da 56 hane olduğunu belirterek 48 mahallenin 927 H / 1520 M ve 984 H / 1576 M yıllarındaki hane sayıları ile müslim ve gayr-i müslim sayılarını vererek genel bir toplam elde etmeye çalışmıştır. Ayrıca gayr-i müslim mahallelerini, Vardar, Tatar, Anderyas, Savadiye olarak göstermekte ve Vardar Mahallesi'ni 927 H / 1520 M' de 53, 1576' da 61 hane, nüfusunu ise 984 H / 1576 M' da 39 olarak; Tatar Mahallesi'ni 927 H / 1520 M' de 33, 1576' da 29 hane nüfusunu da 984 H / 1576 M' da 17 olarak; Anderyas Mahallesi'ni 927 H / 1520 M' de 63, 1576' da 93 hane nüfusunu da 984 H / 1576 M' da 36 olarak ve Savadiye Mahallesi'ni de 927 H / 1520 M' de 73, 984 H / 1576 M' da 93 hane nüfusunu da 984 H / 1576 M' da 36 olarak vermekle birlikte; mahalle haline gelememiş üç ayrı cemaatin, hane ve nüfus sayılarını da belirtmektedir. Bunların; Cemaati Nasriyye (924 H / 1520 M' de 21, 984 H / 1576 M' da 13 hane ve 984 H / 1576 M da nüfusu 3), Cemaati Yahudiyan (924 H / 1520 M' de 73, 984 H / 1576 M' da 38 hane, 984 H / 1576 M' da nüfusu ise 25) ve Taife cemaati (924 H / 1520 M de 4 gayr-i müslim olmak üzere 52 mahalle bulunduğu nu ve bu mahallelerde toplamda 1990 kişinin yaşadığını, sayının 1555'i Müslümanların 435'i ise Ermeni, Yahudi ve Rumların oluşturduğunu da ifade etmektedir. A. Gürbüz, age: 50.

⁵⁴Amasya'nın Osmanlı topraklarına katıldığı tarih için; H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi 1*, Türk Tarih Kurumu Yayınlar, Ankara 1986: 392' de 1393 yılını; H. Hüsameddin, 1927: 154'de 1398 yılını; A. Demiray, *Resimli Amasya Salnamesi*, Ankara 1954: 61'de 1387 yılını; M. Solakzade, *Salakzade Tarihi*, Ankara 1989: 78' de 1392 yılını; J. Hammer ise, *Osmanlı Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997: 48'de 1390 yılını göstermektedir.

yapılacağı Selçuklu döneminde Musalla⁵⁵ olarak bilinen alanın, batısına (Samsun- Tokat yolunun kuzeyine) düşen bölgede, 14. yy başına kadar herhangi bir yapı inşa edildiği bilinmemektedir. H. Hüsameddin'in *Altı bahçeler* olarak ifade etmesinden de burasının bu döneme kadar bağlık-bahçelik bir alan olduğu düşünülebilir. Meydan Köprüsü ile *Yörgüç Paşa Külliyesi*'ni de içine alan bu bölgede, 18. yüzyıl sonuna kadar seyrek bir yerleşme söz konusudur.

14. yüzyılda başında Amasya'ya da uğrayan İbn Batuta: "... Oradan Amasya'ya hareket ettik. Burası da büyük bir belde olup; nehirler, bağlar ve bahçelerle çevrilidir. Nehirler üzerinde kurulan dolaplar vasıtasıyla evlere ve bahçelere su alınır..."⁵⁶ demektedir. Batuta'nın bahsetmiş olduğu bağ ve bahçelerin H. Hüsameddin' in *Altı bahçeler* olarak tanımladığı alanın; (Selçuklu döneminde musalla olarak bilinen) bugün II. Bayezid Külliyesi'nin çevresini de kaplayan saha olduğunu söyleyebiliriz. Hatta nehir üzerinde yer alan su dolaplarının Meydan Köprüsü'nün yakınında olduğunu ve *Altı bahçeler* olarak adlandırılan alan ile bu alana yakın evlere bu su dolaplarıyla⁵⁷ su verildiği de düşünülürse tespit etmeye çalıştığımız alan çözümlenmiş olur.

Erken Osmanlı dönemine ait bazı vakfiyelerden, 15. yüzyıl başlarında itibaren kentte, yerleşme alanları dışında bağ ve bahçelerin yanı sıra mahalle aralarında hatta mahalle içlerinde de bahçelerin olduğu anlaşılmaktadır. Bizim inceleyemediğimiz 821 H / 1418 M tarihli Bayezid Paşa Vakfiyesi'nde *Kağıthane*'nin de bulunduğu *Yakup Paşa Zaviyesi*'ne bitişik bir araziden, Atabey Medrese'si yanındaki arazi ve ahırlar ile bugün hiçbir iz kalmadığı için yeri bilinmeyen *Kağıdı Muhyiddin Mescidi* yanındaki araziden de söz edilmektedir⁵⁸. 840 H / 1436 M Yörgüç Paşa Vakfiyesi'nde⁵⁹ hayrat (Yörgüç Paşa Camii) yakınında bir bağın yanı sıra, yine sur dışındaki yerleşmeler arasında *Çukur bahçe* adında bir bağın varlığı bilinmektedir⁶⁰. 871 H / 1466 M

tarihli, Yörgüç Paşa'nın kardeşi Hızır Hayrettin Paşa Vakfiyesi'nde de; Meydan Mahallesi'nde⁶¹ bir bağın yer aldığı anlaşılmaktadır⁶².

Yörgüç Paşa'nın, Amasya'da Selçuklu yerleşim sahası içerisinde Gök Medrese Mahallesi'nde, Gök Medrese Camii'nin karşısında yaptırmış olduğu külliye, kent in Osmanlıların eline geçmesinden yaklaşık 40 yıl sonra inşa edilen ilk Osmanlı külliyesi olmasının yanı sıra; şehrin, nehir kıyısına inşa edilen ilk külliyesi olma özelliğini de taşımaktadır. Bu bağlamda 817-820 H / 1414-1417 M yılları arasında kent in kuzey ucuna inşa edilen Bayezid Paşa Camii ile güney ucuna inşa edilen Yörgüç Paşa Külliyesi'nin şehrin, kontrolünü sağlayan giriş ve çıkış noktalarında (Tokat girişi ve Samsun çıkışı) inşa edilmelerinin de tesadüf olmadığını söyleyebiliriz. Daha sonra (886-892H/1481-86M) nehir kenarına inşa edilen II. Bayezid Külliyesi ile II. Bayezid'in eşi Bülbül

⁵⁵ Musallanın, bilindiği gibi İslamiyet'in erken devirlerinde yalnız cenaze namazlarının kılındığı yer olmayıp bir nevi toplanma yeri olarak kullanıldığı; daha sonraları kimi zaman mihrap ve hatta minberi de olan *namazgah* niteliğindeki alanlar olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Arap ülkelerinde musallaların daha geniş merasimler için kullanıldığı hatta buralarda idamların da gerçekleştirildiği bilinmektedir. J. Wensick, "Musalla", *İslam Ansiklopedisi* 8, İstanbul 1979: 673-74).

⁵⁶ F. Toruk, 2003: 173.

⁵⁷ Nehir üzerinde yer alan su dolapları hakkında bkz: F. Toruk, agm: 177,183,190.

⁵⁸ Vakfiye hakkında bkz: H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Celebi ve II Murad Devri (1403-1451)*, İstanbul 1989: 5-6.

⁵⁹ Vakfiye hakkında bkz: VGMA: Def No: 747, Sıra No: 245, s 353; F. Toruk, "Yörgüç Paşa Vakfiyesi", *Bilge Dergisi* 48, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 2006: 16-26.

⁶⁰ Yerini H. Hüsameddin' in söylediklerinden hareket ederek tespit edebildiğimiz Çukur bahçe Gümüşlüzade Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır. age: 94.

⁶¹ Bizans döneminde Ok Meydanı olarak bilinen meydan, Hızır Hayreddin Paşa'nın burada yaptırmış olduğu cami, medrese ve hamamı da kapsayan külliyesinden dolayı Hızır Hayrettin Paşa Mahallesi olarak anılmaya başlanmıştır. Selçuklu döneminde ise ok meydanının bulunduğu bu alanın Sabüküddin Mahallesi olma olasılığı yüksektir.

⁶² Vakfiye için bkz: VGMA: Def No: 609, Sıra No: 272, s 229.

Hatun'un 15. yüzyıl sonunda inşa ettirdiği *Hatuniye Camii*'nin yer seçiminde Yörgüç Paşa Külliyesi örnek alınmış olmalıdır.

15. yüzyılda, Yörgüç Paşa ve II. Bayezid Külliyesi nehrin doğu sahiline, Hatuniye Külliyesi ise batı sahiline inşa edilmiş, farklı noktalardaki üç Osmanlı külliyesidir (Çiz7).

Yörgüç Paşa Külliyesi'nin Gök Medrese Mahallesi'ne inşa edilmesinde; mahallenin yeniden canlandırılmasının yanı sıra, nehrin güney çıkış noktasında (Tokat Yolu) ticaret ve güvenlik açısından etken olduğu da düşünülebilir (Res 6)⁶³.

Külliye'nin bu alana inşa edilmesindeki bir başka unsurun da topografya olduğunu söyleyebiliriz. Daha önce bahsi geçtiği gibi Yörgüç Paşa Vakfiyesi'nden de anlaşıldığı üzere seçilen alanın bağ ve bahçelik olmasının yanı sıra; şehrin batı ve kuzeydoğudaki yerleşim alanları arasında en düz alan olmasıdır⁶⁴ (Çiz8).

15. yüzyılda şehirde inşa edilen yapıların genel dağılımına bakıldığında cami, imaret ve medrese türü yapıların genelde belli mahallelerde toplandıkları ve dengesiz dağıldıkları görülmektedir. Yörgüç Paşa Külliyesi'nin inşa edildiği Gök Medrese Mahallesi'nde 15. yüzyıl ortalarında Gök Medrese Camii dışında bilinen önemli bir yapı bulunmamaktadır. Bu durum, halkın dini, ticari ve sosyal ihtiyaçlarını ne şekilde karşıladıklarını düşündürmektedir. Bu ve benzer durumlar dikkate alındığında, şehrin, eski yerleşim yeri olan bu alanında, bir külliye inşa edilmesinin -zamanla nüfusunda artmaya başlamasıyla mahalle halkının hatta yan mahallelerden gelen insanlar ile dışardan gelen misafirlerin hür türlü ihtiyacını karşılamak gibi birbirine bağlı olgular açısından- gerekli olduğu anlaşılmıştır. Bu olgular II. Bayezid Külliyesi'nin yapılış nedenleri arasında da gösterilebilir (Çiz 9).

Daha önce sözü edilen vakfiyelerden de anlaşılacağı üzere kentte Türk-İslam dönemiyle birlikte 15 yüzyıl sonlarına kadar tekrar sur

dışına taşan ve serbest gelişen, yarı kırsal nitelikte olduğunu söyleyebileceğimiz, mevcut yerleşimlerden bağımsız adadan ziyade daha çok parsel bazında yerleşmelerin başladığını gözlenmektedir. Bu tip (parsel bazında) yerleşmeleri sınırlayan tek etkenin de kentin topografik durumu olduğu unutulmamalıdır.

Kentte erken Osmanlı Dönemi yerleşmeleri topografik sınırlar içerisinde yoğunlaşmaya başlamakta ve kırsal yerleşimlerin daha da azalması biçiminde gerçekleşmektedir. Kentsel özelliklerin biraz arttığı gözlenmekte, bağ ve bahçelerde de daralmalar olmaktadır. Fakat bağ ve bahçelerin ortadan kalkmasının da söz konusu edilemeyeceğini söyleyebiliriz⁶⁵.

Buraya kadar Antik dönemden Osmanlı dönemine kadar incelemeye çalıştığımız Amasya kent dokusunda sadece iki yapının buldukları alana mahalle adı olarak yansıdığını kesinlikle ifade edebiliriz. Enderun ve Gök Medrese isimli bu iki mahalle Osmanlı döneminde de aynı adla tanınmıştır. Bir ara Gök Medrese Mahallesi'nin⁶⁶ 1430'lardan sonra Yörgüç Paşa Mahallesi⁶⁷ olarak isim değiştirdiği de bilinmektedir.

⁶³S. Gündüz, *Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi ve Anadolu Selçuklu Geleneği*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

⁶⁴F. Toruk, *Amasya Yörgüç Paşa Külliyesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002: 81-115.

⁶⁵D. Kuban, Anadolu kentlerinin tarihsel gelişimi ile ilgili görüşlerinde eski kentlerin yanında veya dışında yerleşmelerin fiziksel özellikleri üzerine: " Yarı göçebe bir düzende, ağaçlar, meyve bahçeleri ve ahırlar arasında doğaya daha yakın bir çevre" bağlantılı belirtmelerde bulunmaktadır. D. Kuban, 1982: 136. 14-15. yüzyıl Amasya kent dokusu ile ilgili yaklaşımımızın D. Kuban'ın teorik olarak değerlendirmelerinin somut yansıması olabileceğini söyleyebiliriz.

⁶⁶Burada yerleşme alanları tanımlanırken Osmanlı döneminde kullanılan isimlerin kullanılması gibi bir sorumluluk hissedilmiştir. Çünkü Erken Türk dönemindeki mahallelerin isimleri birkaçı dışında tespit edilememiştir. Bu nedenle arşiv belgelerinde ismi geçen mahalleler ile H. Hüsameddin' in bahsettiği mahallelere karşılaştırılarak Osmanlı'nın erken dönemini de içine alacak şekilde toplam 20 mahalle tespit edilmiştir.

⁶⁷BOATD, 929H/1523M tarih ve Def No: 397.

Türk-İslam kentlerinde; Amasya'da da olduğu gibi kişi adlarını taşıyan mahallelere sıkça rastlanmaktadır. Diğer Anadolu kentlerinde de olduğu gibi Amasya'ya ilk gelenlerin de, genellikle iktâ sahibi askerler ya da fütüvet sahibi kişiler olduğu bilinmektedir. Bu kişilerin yerleştikleri bölgeler, o kişilerin adlarını taşıyan yerler olarak geçmekte daha sonra ise bu yerler aynı isim altında mahalleye dönüşmektedir. Recep, Yağbasaniye, Yakutiye, Hızır Paşa, Hacı Hazma, Hekim Çelebi, Bayezid Paşa, Hacı Süleyman, Şamice (Şemseddin Ahmed Şamice), Yörgüç Paşa, İhsaniye ve Sofular Mahallesi bu duruma örnek gösterilebilir⁶⁸.

16. yüzyıl ortalarına kadar çok sayıda şehzadeye valilik yani sancak beyliği göreviyle ev sahipliği yapan Amasya'da, iktâ sahibi kişiler için söylediğimiz olgu şehzadeler için de geçerlidir. Şehzadeleri barındıran Amasya bir anda Anadolu'nun önemli kentlerinden biri konumuna gelmiştir. Ayrıca konumdan dolayı olmalı ki bazı tarikat şeyhi ve babalarının da kente gelerek nüfus sahibi⁶⁹ olmaya başlamaları, bu olguyu daha da kuvvetlendirmiştir.

15-16 yüzyıl içerisinde nüfusları artmaya başlayan şeyh ve babalar sayesinde benzer yerleşmelerde olduğu gibi Amasya'nın dinsel düzende yeni bir yaşama anlayışını benimsediği gözlenmektedir. Bu olgu Anadolu'nun diğer kentlerinde de olduğu gibi Amasya'nın da mekânsal yapı çözümlemesine açıkça yansımıştır. Tekke, zaviye, hânkâh ve imaret türü yapılar şehrin nüfus gelişimini etkilemekle kalmamış, buldukları mahallelerde, kentin en kalabalık alanları olmuşlardır⁷⁰.

15. yüzyıl başında şeyhlerin faaliyetleri doğrultusunda Amasya'da Halvefî, Nakşibendî, Kadirî ve Rufaî gibi tarikatların faaliyetleri bilinmektedir⁷¹. Bu tarikatlar tarafından yaptırılan tekke türü yapıların bu yüzyılda 13-14 yüzyıl örneklerine oranla artış gösterdiği anlaşılmaktadır. H. Hüsameddin, 15. yüzyılda kente 31 tekke olduğunu bildirmekte ve

bunlardan tek tek bahsetmektedir. Bunların arasından Şeyh Kırık Tekkesi ve Mevlevihanesi hariç diğerlerinin erken Osmanlı döneminde inşa edilmiş tekkeler olduğunu söylemektedir⁷². Evliya Çelebi' de, tekke sayısını: "... Evsâf-ı tekye-i dervişân-ı zi-şân cümlesi kırk adet zaviye-i ehli tarikidir... ve tekye-i Hızır İlyas ve tekye-i Gökmedrese ve tekye-i Pirlar..." diye devam etmektedir⁷³.

15. yüzyıldan itibaren şehrin mekânsal yapısındaki gelişmelere paralel olarak kültürel faaliyetlerin hızlanmasıyla vezirlerin, vali olan şehzade ve paşaların, şehre ticari ve siyasi bakımdan özel bir ilgi duydukları da anlaşılmaktadır.

Osmanlıların kentteki ilk imar faaliyetlerinin Kale ve Beyler Sarayı onarımı ile başladığı sanılmaktadır. Saray, Danışmentliler döneminde Saray Düzü denilen yerde Pir İlyas, Selçuklular döneminde ise yine aynı yerde Gümüşlüzade Köşkü olarak bilinmektedir⁷⁴. Saray, Osmanlı döneminde de işlev değiştirmeksizin kullanılmıştır. Osmanlıların kenti almasıyla birlikte yaptıkları ilk imar işleri arasında Yukarı Kale surlarının onarılması gösterilebilir. Selçuklu dönemiyle birlikte bu dönemde de, kent büyük bir gelişme göstermiş olsa da, surlar işlevini ancak 16. yüzyıl ortalarına kadar devam ettirmiştir. Gerek ilerde vuku bulan Celali

⁶⁸Amasya da kişi adlarının mahalle ismi olarak telakki edilmesiyle ilgili bkz: BOATTD, 929H/1523 M tarih ve Def No: 398; BOA Kamil Kepeci Tasnifi Amasya Cizye Defteri, 1261H/1845M tarih ve Def No: 3878.

⁶⁹F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959: 84-102.

⁷⁰D. Kuban, *Türk-İslam şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde şeyh ve babaların rolünün büyük olduğunu belirtmekte ve bu nedenle bir kentin en yoğun yerleşme yerlerinin bir zaviye çevresinde olduğunu ifade etmektedir. D. Kuban, 1968: 71; Ayrıca M. Cerasi' de, farklı dini cemaatlerin kurmuş olduğu tekke ve hânkâh gibi benzeri yapıların çevresinde mahallerin oluşmaya başladığını yazmaktadır M. Cerasi, 1999: 72.*

⁷¹H. Hüsameddin, 1986: 175-218.

⁷²Age: 183-204.

⁷³E. Çelebi, age: 97.

⁷⁴Saray hakkında geniş bilgi için bkz: H. Hüsameddin, 1911: 50-51; F. Toruk, 2005: 438-440.

isyanları gerekse Kanuni'nin İran seferi sırasında çıkan karışıklıklar nedeniyle bir sığınak yeri olma görevini üstlenen kalenin, 16. yüzyıldan sonra da sürekli bir garnizon yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁵

Osmanlı padişahları tarafından 15. yüzyıl başında Amasya' da görevlendirilen paşalar kendi adlarını taşıyan görkemli yapıları dikkat çekici noktalara inşa ettirmişlerdir. *Yakut Paşa Camii* (805 H / 1402 M), *Bayezid Paşa Camii* (817 H / 1414 M), *Yakup Paşa Camii* (827 H / 1423 M), *Yörgüç Paşa Camii* (834 H / 1430 M), *Hızır Hayrettin Paşa Camii* (870 H / 1465 M) ve *Mehmet Paşa Camii* (891 H / 1486 M) bunlar arasında gösterilebilir.⁷⁶

Çok işlevli (zaviyeli) yapılar olarak bilinen bu eserler yaptırılanların adlarıyla tanınan mahallelerde bulunmaktadır (Çiz 7).

Paşalar tarafından yaptırılan anıtsal yapılar kırsal kesimde ve kent içindeki küçük ölçekli mescit- tekke vb dini yapılardan farklı olarak cuma namazının da kılındığı minberli yapılardır.

16. yüzyıldan sonra şeyh ve babalarla birlikte paşaların da, kentte eski güç ve kuvvetlerini kaybetmiş olmalarından olacak ki tekke, zaviye gibi bu tür yapıların inşa edilmesinde de gözle görülür bir azalma söz konusudur.

Şeyh ve paşalar tarafından yaptırılan ve yukarıda isimlerini verdiğimiz dini yapılardan başka bir de *Kilari Süleyman Ağa* tarafından bugün Kazancılar Mahallesi olarak bilinen mahallede yer alan 890 H / 1485 M tarihli cami bulunmaktadır.

Dönemin en önemli yapı topluluğu 886 H / 1481 M' de başlanıp 891 H / 1486 M' da tamamlanan *II. Bayezid Külliyesi'* dir⁷⁷ (Çiz 9). Külliye, cami, medrese, imaret, tabhane ve mektepten oluşmakta olup *Yeşilirmak'*ın güneyinde *Mağdenoz Köprüsü'*nün doğusundaki geniş alana yapılmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi külliyenin kurulduğu yer, pagan döneminde *Ana Tanrıca Tapınağı'*nın

Selçuklular döneminde ise *Musalla* olarak kullanılan yerin, gerek pagan gerekse 13. yüzyılda kentin dini ve sosyal yaşamında önemi bir yer işgal etmiş olduğundan külliyenin yapımı için bu yerin seçiminin tesadüfü olmadığı anlaşılmaktadır (Çiz 7). Yer seçiminde saray karşısında olması da tercih nedeni olmalıdır. Erken Osmanlı döneminde Tatarların gelmesi ile kentte ilmin yayılmasına hız verilmiş ve böylece dışarıdan alimlerin ve faziletli kişilerin geldiği gözlenmiştir.⁷⁸

Bu durumu fırsat bilen, kente hizmet vermiş yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı paşaları birer medrese yaptırarak; alimlere ve ilim talebelerine, ilmin yayılması için maddi destek bulunmuşlardır.

Şamlar Mahallesi'nde bulunan *II. Bayezid'in kapağası Hüseyin Ağa* tarafından 895 H / 1489 M'da yaptırılan *Büyük Kapağası Medresesi* (*Hüseyiniye Medresesi*)⁷⁹ ile *Küçük Kapı Ağası Medresesi* (*Ayas Ağa Medresesi*)⁸⁰ bu dönemde ilme hizmet sunan en önemli medreseler arasında yer almaktadır (Çiz 7).

⁷⁵E. Çelebi, age: 95-96.

⁷⁶Bu yapıların fiziksel özellikleri hakkında bkz: Ayverdi, 1989; G. Urak, age.

⁷⁷B. Erat, *Amasya II. Bayezid Külliyesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyol Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987: 51-230.

⁷⁸H. Hüsameddin: "14. yüzyıl sonu alimlerinden olan Gümüşlüzade Sücaüddin İlyas, Cellaeddin Abdurrahman Şemseddin Mehmed-i Buhari ve Taceddin İbrahim-i Tokacın yetiştirdiği talebeler ile Amasya'ya dışardan gelen alimlerden; Amasyalı Pir Sun-ullah, Feridüddin Muhammed-i Devani Müeyyed Çelebi, Müderris zaccı Hüsameddin Rumi, Cellaeddin Yusuf Çelebi, Abrizaci Molla Muhyiddin, Kırımlı Seyyid Ahmet, Molla Recep Rumi Seydi Abdurrahman Efendi, Molla Müderris Abi Hatib Kasım Molla Bahşi, Amasyalı Taceddin, Koca Em. İbrahim Efendi ve Molla Muslihuiddin gibi dervişler Amasya'yı birinci derecede bilim yuvası haline getirmişlerdir" demektedir. age: 257.

⁷⁹Medrese eğitimi hakkında bkz: C. Baltacı, XV-VXV: *Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976: 137; H. Hüsameddin, 1986: 226.

⁸⁰C. Baltacı, age: 85; H. Hüsameddin, age: 249.

⁸¹H. Hüsameddin, *Büyük Kapı Ağası Medresesi'nin 60 akçe derecesinde olduğunu (müderrisine verilen ücret) söylemekte ve medresede görevli müderrislerin isimlerini de bildirmektedir. Ayrıca Küçük Ağa Medresesi'nin de 50 akçe derecesinde olduğunu bildirmekte ve bu medresede görevlilerini de yazmaktadır. age: 278,307.*

Büyük Kapı Ağası Hüseyin Ağa tarafından Saraçhane Mahallesi'nin üst tarafında bulunan eski adı Kayabaşı yeni adı ise Kazancı Mahallesi (Kazancı Doğan Mahallesi) olan mahallede 888 H/1483 M'de yaptırılan bedesten de İpek Yolu güzergâhı üzerindeki kentteki değerli malların alım-satımının yapıldığı yerdir. Bu dönemde çarşı işlevini yürüten önemli bir yapı olarak bilinmekte ve ticaret hayatına ışık tutmaktadır.

İsimleriyle birlikte buldukları mahalleleri de belirttiğimiz, 15. yüzyıla ait bu yapılardan da anlaşılacağı üzere kentin; Yeşilirmak'ın iki tarafında, karşılıklı iki tepenin eteklerine kadar uzandığı, topografik zorluklar da düşünüldüğünde batıdan ve kuzeydoğudan boğazlara doğru genişlediği anlaşılmaktadır.

Amasya'nın, 15.yüzyılda, daha da zengin bir mimari görünüm sergilemesi bu yüzyılda kentte faal olan İpek ticareti ve bu ticaretin değişimini sağlayan İpek Yolu ile bağlantılıdır. İpeğin bu dönemde hammadde olarak üretilip dokunmak üzere Bursa'ya hatta 16. yüzyıldan itibaren Makedonya ve Mora'ya da gönderildiği bilinmektedir⁵².

Kent,15. yüzyılın son yıllarına doğru tamamen ticaret kenti kimliğine sahip olmakla birlikte, önemli bir askeri merkez olma özelliğini de kazanmaya başlamıştır. Busbecq' in: ".....Bu kalede İranlılar ve diğer düşman kabilelerinin akınlarına karşı koymak için devamlı olarak bir garnizon bulunuyor.." ifadesi de bunu göstermektedir⁵³.

15. yüzyılda kentte meydana gelen değişimler genelde yoğunlaşma ve yinelenme sonucu gerçekleşmiştir. Tekrarlanmaların büyük bir bölümünün nedeni, kentin karşılaştığı deprem, yangın ve sel gibi doğal afetlerdir⁵⁴. 818 H / 1415 M' de meydana gelen depremin kent dokusunu etkilediği söylenmekte hatta depremi fırsat bilip, İskilip dolaylarındaki Kara Tatar Aşireti'nin de ayaklandığı belirtilmekle birlikte⁵⁵ halkın bir süre çadırlarda yaşadığı da ifade edilmektedir⁵⁶. 1415 depremi olarak

bilinen bu depremden sonra 16. yüzyıl sonuna kadar büyük bir afetin söz konusu olmadığı elimizdeki verilerden de anlaşılmaktadır.

1400-1510 yılları arasında kentte küçük boyutlu (mescit, türbe) yapı faaliyetlerinin aralıksız devam ettirildiği görülmektedir. Burada küçük boyutlu yapılar olarak nitelendirdiğimiz mescitler, türbeler ve çeşmeler kentte,19. yüzyıl sonuna kadar şekillenmiş bulunan Osmanlı mahalle yapısının önemli göstergeleridir. Bu bağlamda 16. yüzyıldan itibaren mahallelerin bir bölümünün Mahalle-i Mescidi Hoca Süleyman vb örneğinde olduğu gibi aynı adları taşıdığı, yer yer değindiğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden de anlaşılmaktadır⁵⁷. 930 H / 1523 M tarihli ve 387 nolu tapu tahrir defterinde kent içinde 48 İslam 4 gebren (gayr-i müslim) toplam 52 mahalle ismi kayıtlıdır. Bunlardan 14'ünün mescit ismi olduğu anlaşılmaktadır.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivindeki 984 H / 1576 M tarihli ve 26 numaralı defterde ise 51 İslam, 3 gayr-i müslim olmak üzere 54 mahallenin ismi liste halinde yer almaktadır. Ayrıca Osmanlı Arşivi tahrir defterlerinden 1051 H / 1642 M tarih ve 776 no ile gösterilen tahrir defterinde de 52 mahalle

⁵²P. Kappert, *Die Osmanischen Prinzen und Ihre Residenz Amasya Im 15 und 16 Jahrhundert*, İstanbul 1976: 89-90.

⁵³G. Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Çev: A. Kurutluoğlu), İstanbul 1974: 62.

⁵⁴H. Hüsameddin, 718H/1318M'de kentin bir deprem, 1011H/1602' de de büyük bir yangın geçirdiğini bildirmektedir. age: 86; Derschwam' da, 14 Nisan 1554' de büyük bir yangın çıktığını: " Yeşilirmak'ın öbür tarafında çıkan bu yangında birçok kerpiç ev yandı. Ancak yeniçeriler ve paşalar yangını söndürmeye çalıştılar Bunların elinde yangın söndürecek gereç yoktu. ... Bu yangında birçok ev ile dükkan yanmıştır. Yangın büyük bir meydana çıkmıştır" bu şekilde ifade etmektedir. 1987: 282.

⁵⁵Anonim, " Amasya", *İslam Ansiklopedisi* 1, Ankara 1948: 246.

⁵⁶Hoca Sadedin Efendi, *Tâcüt-Tevarih*, (Haz: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999:95.

⁵⁷BOATTD, Def No: 387, BOAMMDT, Def No:22503; BOA Cevdet Tasnifi, Def No: 6503, 23320, 16592.

ismi vardır. Bugün mahallelerden 13'ünün yeri kesin olarak bilinmektedir. Bu belgelerin dışında 1100H/1688M tarih ve 1111 no lu tahrir defterindeki 51 mahalle isminden de bugün 21'i isim değiştirmiş olduğundan günümüzde yerleri tespit edilememiştir.

15. yüzyılda hazırlanmış olan bazı vakfiyelerde de birkaç mahalle adı yer almaktadır.

871 H/ 1466 M tarihli Hızır Hayrettin Paşa Vakfiyesi'nde Meydan ve Zincirli Kaya mahalleleri⁸⁸ ile 840 H / 1436 M tarihli Yörgüç Paşa Vakfiyesi'nde de⁸⁹ Cisri Nasrani Mahallesi gibi mahalle isimleri bulunmaktadır⁹⁰.

Amasya'nın 16. yüzyıldan itibaren yoğun bir göç aldığı bilinmesine rağmen göç edenlerin kimlikleri kesin olarak belirlenememiştir. Kentte Ermenilerin yoğunlukta olduğu ve kuyumculuk ile birlikte boya üretimi yaptıkları anlaşılmaktadır⁹¹. Bu durum şehirde gayri müslimlerin ticaretle daha çok uğraştıklarını göstermektedir.

16. yüzyılda Amasya'da ticaretle uğraşan müslim ve gayri müslimlerden, şehzade ve sipahilerin kontrolünde toplanan vergilerin bir bölümü imar işlerine ve vakıfların oluşturulması için kullanılırken bu yüzyılın ortalarından itibaren bu uygulamanın azaldığı, imar faaliyetlerindeki durgunluktan da belli olmaktadır.

16. yüzyılın ortalarından itibaren şehir merkezi ile kırsal kesimlerde tarım ve endüstri üretiminde sıkıntılar başlarken; bir taraftan da yabancıların tekeli altına girmeye başlayan ticari faaliyetlerin nasıl yürütüldüğü ve ne durumda olduğu da anlaşılamamaktadır.

Baharat Yolu'nun Osmanlıların elinden çıkmış olmasına rağmen 15. yüzyılın önemli ticaret yolu olan Bursa- Tebriz ticaret yolunun, (İpek Yolu) İran ile sürdürülen savaşların kesilmesinden sonra 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önem kazanmasıyla, şehirde ticari canlılık tekrar başlamıştır⁹².

Görüldüğü gibi Amasya'dan da geçen İpek Yolu'nun 16. yüzyıl sonlarından itibaren önemini tekrar kazanması⁹³; kentte bu yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olan *Taş Han* ve varlığı kaynaklardan bilinen *Kapan Han* ve *Rıdvan Han*⁹⁴ ile de anlaşılmaktadır.

17. yüzyılda Celâlî isyanlarıyla oldukça tahrip edilen kentte, camilerin bir kısmının bir süre cemaatsiz kaldığı, Müslüman nüfusun kentin bir kısmını boşalttığı, yerlerine gayri müslimlerin yerleşmeye başladığı ve mescitlerin de terk edildiği bilinmektedir⁹⁵.

⁸⁸VGMA: Def No 609, Sıra No 272: 229.

⁸⁹VGMA: Def No, 747, Sıra No 245: 354; F. Toruk 2006:20.

⁹⁰Hızır Hayrettin Paşa Vakfiyesi'nde geçen Meydan Mahallesi, Paşa'nın yaptırmış olduğu külliyesi (870H/1465M) bulunduğu alan olmalıdır. Çünkü bu alana Selçuklu döneminde Ok Meydanı dendiğini biliyoruz. Zincirli Kaya Mahallesi ise nehrin güneyinde yükselen Zincirli Kaya Dağı'nın etrafını dolanan alan olmalıdır. Yörgüç Paşa Vakfiyesi'nde geçen ve Hıristiyan Köprüsü anlamına gelen Cisri Nasrani diye bilinen mahalle ise Bizans döneminde yapıldığı düşünülen Mağdenos Köprüsü ve civarını ifade ediyor olmalıdır.

⁹¹15. yüzyıl ortalarını kapsamamış olsa da 1609-1619 yılları arasında Amasya'dan da geçen Polonyalı Simeon ".... Şehirde yerli ve yabancı 200 hane Ermeni, üç kilise Der Kirkor adlı çetin fakat kilise ayınlerine vakıf bir papa ve Katolikos Azarya'nın hocası olan ihtiyar bir piskopos vardı. Ermeni halkı içinde kuyumcu ve boyahaneçi gibileri gelen adamlar mevcuttu..." diyerek 17. yüzyıl başında Ermenilerin kuyumculuk ve boyacılık uğraştıklarını belirtmektedir. Bkz: H. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* (1608-1619) İstanbul 1964: 86.

⁹²16.yüzyıl Osmanlı kentlisinin (Amasya'da dahil) ticaret hayatı ve bu dönem içerisinde faal olan ticaret yolları için bkz: S.Faroqı, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998: 49-60.

⁹³H. Inalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993: 209.

⁹⁴E. Çelebi, age: 97.

⁹⁵S. Faroqı, 17. yüzyılda halkın Celâlî isyanlarından kaçarak kaleye sığınmaya çalıştıklarını bu nedenle Amasya Sultan Bayezid Camii çevresindeki mahallelerin 1023-1024H/1614-15M yılları arasında bütünüyle ısıtık kalmasının altında bu tür olayların yattığını anlaşıldığı ve cuma namazlarının kentin en büyük camisinde kılınmasının daha fazla sevap getireceği inancı da düşünüldüğünden, Halkın sığındıkları kaleden inmek zorunda kaldıklarını söylemektedir. S. Faroqı, *Osmanlı Kentleri ve Kentliler* Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000: 335-36.

Bu dönemde Evliya Çelebi kentte, 48 Müslüman 5 Nasranî (Hiristiyan) olmak üzere 53 mahallede; 5600 ev, 7 saray, 240 cami, 21 mescit, 200 mektep, 40 tekke, 10 imaret, 8 han ve 12 hamam olduğunu ifade etmektedir⁹⁶.

Şehirde bu yüzyılda üzüm⁹⁷ ile dut⁹⁸ üretiminin dış ülkelere satılır durumda olduğu ayrıca bez, pamuk ve ipek üretiminin de yoğun olduğu bilinmektedir⁹⁹. Hatta bu dönemde Kırım' a ipekli dokumaların Amasya' dan gönderildiği de bilinmektedir¹⁰⁰.

17. yüzyıldan sonra inşa edilen büyük yapılar arasında dinsel ve kültürel nitelikli yapılar yerine genelde 1172 H/1758 M'de yaptırılan Taş Han¹⁰¹ gibi ticari eserler karşımıza çıkar.

Amasya, imar faaliyetleri ve nüfus artışı bakımından 18. ve 19. yüzyılda durağan bir döneme girmiştir. 17. yüzyıl ortalarından 19. yüzyıl ortalarına kadar şehrin fiziksel yapısında ve nüfusunda bir artış söz konusu değildir.

Hamilton, 1835' de şehirde, 3000-4000' e yakın Türk, 750 Ermeni ve 150 Rum evi olduğunu söylemektedir¹⁰². Moltkede, 1839' da nüfusun 20.000-30.000 arasında olduğunu¹⁰³, G. Perrot ise 1864' de 25.000 olduğunu bildirmekte ayrıca Oxford şehriyle benzetme yaparak şehrin Selçuklulardan beri tanınmış bir kültür merkezi olduğunu, 2000 kişinin kolej ve medreselerde eğitim gördüğünü belirttikten sonra şehir merkezindeki evlerin sık ve bahçesiz; dağ yamaçlarındaki evlerin ise bahçeler içinde bulunduğunu söylemektedir¹⁰⁴.

1840'lardan sonra Kırım'dan hızla artan göçmen akını neticesinde şehirde 900 haneye toplam 4500 göçmen yerleştirildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁵. Yerleştirilen bu göçmenlerin yaptırdığı yapılar *Azeriler Camii* ve *Türbesi* ile *Yukarı Türbe* ve *İhsaniye Camii'* dir. Azeriler ve Şirvanî adlarıyla da anılan Şeyh Hazma-i Nigari Camii (1310H/1892)¹⁰⁶, Bayezid Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır. Yukarı Türbe ise Şamlar Mahallesi'nin üst tarafında bir mezarlık içinde

bulunmaktadır. Türbe Şirvanî adıyla tanınan Şirvanîzade Mehmet Rüştü Paşa tarafından 1287H/1869 M yılında yaptırılmıştır¹⁰⁷.

⁹⁶ E. Çelebi, age: 95-97; F. Toruk, 2003: 180-183.

⁹⁷ E. Çelebi, üzüm' ün şarap haline getirilerek dış ülkelere satıldığını belirtmektedir. age: 98.

⁹⁸ Moltke: " Çağıldayan ırmağın içlerinden geçtiği bahçeler dutluklarla doludur..." demektir. Moltke' nin bu ifadesi yukarıda belirttiğimiz dut üretiminin ne kadar önemli olduğunu açıklamaktadır. H. Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, Ankara 1960: 157.

⁹⁹ P. Kappert, age: 144-145.

¹⁰⁰ S. Faroqhi: "Bursa dışında Anadolu' da ipek ticaretine ilişkin bilgilerin çok kıt olması nedeniyle bulunabilen ender veriler incelemeye değer niteliktedir. Amasya' da Mizan-ı harirne ye (ipek kantarı) ilişkin sayılar şans eseri günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kentte yasal olarak satılan ipeğin tümünün belli bir ücret karşılığında bu kantarda tartılması zorunluydu. 26 Kasım 1554-24 Eylül 1555 tarihleri arasında 302 gün boyunca ipek kantarının gördüğü iş 10.632 lodra ipek tartılmıştır. Bu miktar lodranın ağırlığına göre 6.000.7 ya da 4.092.3 kg demektir. Tartı ücretleri toplamı 45.451 akçeye ulaşmıştır ki bu bir yılda yaklaşık 53.284 akçe demektir. 30 lodra başına 133 akçe olan normal tartı ücreti uygulansaydı bunun üzerinde bir gelir elde edilirdi. Ancak Amasya'ya gelen ipeğin bir kısmı daha önce Tokat'ta vergilendirildiğinde, sahiplerine yüzde 50'den fazla bir indirim yapılırdı. Batı İran'daki ipek üretim bölgelerini imalat merkezi olan Bursa'ya bağlayan kervan yolu üzerinde bulunduğundan kente gelen ipeğin çoğunun İran'dan geliyor olması akla yakındır. Tokat'ta vergilendirildikten sonra Amasya'ya gelen ipeğin İran kökenli olması hemen hemen kendirdir. Amasya mizanında tartılan ipeğin Amasya'da işlenip işlenmediğinin saptanması olanaksızdır. Ancak mallar genellikle satış yerinde tartıldığından Amasya mizanından geçen ipeğin çoğunun bu kentte el değiştirdiğini varsayabiliriz," diyerek ipeğin ister Amasya' da üretilsin ister Amasya bu ürün için pazar yeri olsun kent için ne derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. S. Faroqhi, age: 179; Ayrıca şehirde ipek üretiminin ve ticaretinin yabancılar eliyle nasıl yürütüldüğü hakkında bkz: H. Inalcık, age: 260-61; D. Lennep, *Travels in Little Known Parts of Asia Minor*, London 1870: 94-95; A. Mordmann, *Anatolien Skizzen und Ressbriefe Aus Kleinasien (1850-59)*. Honnover 1925: 91-92.

¹⁰¹ A. Demiray, age: 103.

¹⁰² W. Hamilton, *Researches in Asia Minor Pontus And Armenia*, London 1842: 366.

¹⁰³ H. Moltke, age: 157.

¹⁰⁴ G. Perrot, *Souvenirs'd Voyage en Asie Mineure*, Paris 1864: 453-54.

¹⁰⁵ S. Aktüre, age: 103.

¹⁰⁶ H. Hüsameddin, age: 90-91.

¹⁰⁷ H. Hüsameddin, 1911: 202; Anonim, "Amasya", *Türkiye Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 1, Ankara 1972: 272-73.

İhsaniye veya Tatarlar adıyla bilinen cami ise Rus savaşı (1877-78) esnasında Amasya'ya gelen ve Şamlılar Mahallesi'nin kuzeyine, Samsun Yolu'nun iki tarafına yerleştirilen Tatar göçmenlerince 1290H/1873M yılında yaptırılmış¹⁰⁸ ve mahalleye de Tatar Mahallesi denmiştir.¹⁰⁹

Tatar Mahallesi ile Şam'dan gelenler tarafından kurulan Şamlılar¹¹⁰ ve Bayezid Paşa mahallelerinin kenar mahalleler olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Şamlar Mahallesi'nin kenar mahalle konumunda olduğunu dikkate alırsak; şehrin 19. yüzyıldan sonra gelişmediğini belirtebiliriz.

19. yüzyılda şehrin fiziki dokusu gelişmemiş olsa da; ipek, dokumacılık ve meyve üretiminde dış pazarlara mal satan bir ticaret merkezi, çok sayıda müslüman ve yabancı okulların¹¹¹ bulunduğu bir kültür merkezi durumunda olduğu da bir gerçektir¹¹².

19. yüzyılın sonlarında ipek ticaretinin bozulmaya başlaması, İngiliz dokumalarının Amasya pazarlarına girmesi şehrin ticaret kenti olma özelliğini kaybetme sürecini başlatmıştır.

1911 yılına kadar merkezi Sivas olan Rum Eyaleti'ne bağlı Amasya 20 Nisan 1924'de vilayetler Kanunu gereğince il durumuna getirilmiştir. Böylece Amasya'da da diğer Anadolu kentleri gibi Cumhuriyet dönemi mimari örnekleri inşa edilmeye başlanmıştır. Cumhuriyet döneminden itibaren mimaride kullanılan yeni teknoloji kent dokusunun ve bu dokuyu oluşturan mimarinin değişimine neden olmuştur.

Değişime rağmen şehirde tarihsel kent dokusu 20. yüzyıl ortalarına kadar korunmaya çalışılmıştır. Fakat 1913'de meydana gelen deprem ve ardından çıkan yangınla kentin yaklaşık üçte biri yok olmuştur¹¹³. Bu tarihten

tarafından kurulduğunu ve mahallenin 924 H / 1520 M de 33 hane, 984 H / 1576 M' da 29 hane ve yine aynı yıl içinde nüfusunun da 17 olduğunu belirtmektedir. Bu verilerin 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başı verileri olduğu da hatırlanırsa; mahallede 93 harbenden öncede Tatarların yaşadığı anlaşılmaktadır. 18. yüzyılda Tatar Mahallesi'nin nüfusu bilinmemekle birlikte; göçle beraber bu sayının arttığı söylenebilir.

¹⁰⁸Şamlılar Mahallesi'nin oluşumunda Şam'dan gelen taş ustalarının da katkısı olduğunu söyleyebiliriz. Şamlı ustaların Merzifon ve Amasya'ya taş ustası olarak çalışmak için geldikleri; renkli taş işçiliğinin, Amasya Bayezid Paşa Cami ile Merzifon Çelebi Mehmet Medresesinde kullanılmasından da anlaşılmaktadır. Hatta bu yapılarda çalışan ustaların, kitabelerde yer alan ibarelerden de (Ebu bekr-i bin Muhammed muşaymiş ei Dimişki, Şemseddin Ahmed eş Şami "bu kişinin 1444' de Amasya' da Şamlar Mahallesi'nde cami, çeşme ve okul yaptırdığı bilinmektedir") Şamlı oldukları bilinmektedir. G. İnal, "Ortaçağlarda Anadolu' da Çalışan Suriyeli ve Mezopotamyalı Sanatçılar" *Sanat Tarihi Yıllığı* XI, İstanbul 1982: 86; H. Hüsameddin, 1911: 148.

¹⁰⁹19. yüzyıl'da Amasya' da mevcut okullar ve okutulan öğrenci sayısı hakkındaki bilgiler bu yüzyılda kenti ziyaret eden batılı seyyahların günlüklerinden tespit edilebilmektedir. Bunun için bkz: F. Toruk, 2003: 185-193.

¹¹⁰V. Cuinet, *age:748'* de; şehirde ; Ermeni okullarında 1.610 erkeke öğrenci, 315 öğretmen, 310 ilkokul, 280 kız öğrencinin yer aldığını, Rum okullarını ise 590 öğrenci, 33 öğretmen ve 32 ilkokul olarak bildirmekte; Müslüman okullarını da 50 öğrenci ve 3 öğretmenli bir medrese, 240 öğrenci ve 8 öğretmenli 2 rüştiye, 5.500 erkek öğrenci ve 610 öğretmenli 610 ilkokul, 660 kız öğrenci ve 10 öğretmenli 10 kız okulu olarak vermektedir. Kent merkezi ve ilçelerindeki alevi, sünni, Ermeni, Rum nüfusunu da veren seyyah merkezde 32.000 sünni, 16.000 alevi, 12.600 Ermeni ve 3.000 Rum'un yaşadığını bildirmektedir. Seyyah, ayrıca yörede meyve yetiştiriciliği ile ipekçiliğin önemli bir gelir kaynağı olduğunu da ifade etmekte ve ipekçilik hakkında: " ... dokumacılıkta uğraşan zanaatçı sayısı Amasya' da 2.500, Merzifon' da ise 3.000 dir.Birkaç yüzyıl önce burada ipekçilik yaygınken, hastalık sonucu ipek kozası üretimi yılda 800.000 kg' dan 80.000 kg' a düşmüştür" demektedir.

¹¹³Amasya, Kuzey Anadolu ile Ezinepazarı fay hattı arasında olması nedeni ile; 1591, 1646, 1668, 1734, 1825, 1828, 1939' da büyük depremlere sahne olmuştur. H. Hüsameddin, *age: 108, 105, 94, 41*; A. Demirel, *age: 110, 156, 162*. 1939 depreminde II. Bayezid ve Mehmet Paşa camilerinin içinin, girilemeyecek derecede büyük zarar gördüğü bildirilmektedir. 1826, 1855, 1867, 1879 ve 1881 yıllarında da Yeşilirmak ve buna bağlı bulunan Çekerek ile Tersakan ırmağlarının taşması sonucu sel felaketine maruz kalan kent, 1602' de de büyük bir yangın geçirmiştir. H. Hüsameddin, *age: 74, 75, 76, 134, 144*; A. Demiraay, *age: 23, 30, 157,161*.

¹⁰⁸H. Hüsameddin, 1986: 96.

¹⁰⁹A. Gürbüz, Amasya' ya ait 16. yüzyıl tapu defterlerinden bazılarını incelemiş ve gayr-i müslim mahalleleri içerisinde (Vardan, Andersan, Savadiye) Tatar Mahallesi'nin de yer aldığını, mahallenin, 93 harbende göç eden tatarlar

itibaren buna benzer afetler kentin fiziki dokusunun değişim sürecinin hızlanmasına neden olmuştur.

Deprem vb doğal afetler nedeniyle yeni imar uygulamaları; sosyal-ekonomik olgu üzerinden yeni teknolojinin ve yeni ulaşım koşullarının biçimlendirildiği yeni bir Amasya kent dokusunun oluşumuna hız kazandırılmıştır. Bu bağlamda kentte, Sivas-Samsun-Ankara bağlantılı demiryolu hattı 1927' de işletmeye açılmıştır¹¹⁴. Böylece yeni kent dokusu oluşumunu sağlayacak ilk imar planı 1945 yılında yapılmıştır¹¹⁵. İkincisi ise 1966 yılında hazırlanmıştır.

Yapılan bütün imar planları Amasya kent sınırının genişlemesi dışında kentin tarihi doku ve eserlerinde de bozulmalara neden olmuş; yol açma ve genişletmeler, beraberinde yüksek yapılaşmayı getirmiştir. Özellikle yol kenarlarında 5-6 katlı binaların yapımına izin verilmesi ırmağa paralel yüksek yapıların

oluşmasına neden olmuştur. Bu şekil yapılaşma tarihi kent dokusunu olumsuz yönde etkilemiştir. Son yıllarda görülen bu tip imar planı uygulamaları, Osmanlı dokusu başta olmak üzere kentin tarihi dokusunu hızla yok etmektedir (Res 7).

Günümüzde Amasya, Ankara Koruma Kurulu Müdürlüğü' nün çatısı altında kentsel mimari mirasına sahip çıkmaya çalışmaktadır. Son yıllarda valilik ve belediye tarafından yaptırılan onarımlar, çevre düzenlemeleri ve eski yapılara yeni işlevler verilmesi olumlu gelişmeler olarak dikkati çeker.

Bu bağlamda kentteki müzeler de yeniden düzenlenerek faaliyetlerini sürdürmektedir.

¹¹⁴ M. Özdemir, *Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001: 12,14, 27-49-60; Anonim, "Amasya" *Amasya İl Yıllığı*, İzmir 1967: 251.

¹¹⁵ F. Yetman, *Amasya İmar Planı İzah Raporu*.

Tablo 1. 1400-1500 Yılları Arasında Varlığı Kaynaklardan Tespit Edilen Yapılar

ADI	TARİHİ	MAHALLESİ	KAYNAK
Bayezid Paşa Hanı	15. yüzyıl başı	Danışmendiye	Evliya Çelebi, 1999:97; BOA Cevdet Tasnifi Evkaf Katalogu Def No: 6503
Kaya Paşa Mescidi ve Mektebi	1402	Kazancı	H.Hüsameddin, 1911:157
Paşa Hatun Mescidi	1418	Hatuniye	H. Hüsameddin, 1911:134
Yörgüç Paşa Hanı	?	Gök Medrese	Evliya Çelebi, 1999:97 H.Hüsameddin, 1911:287 VGMA, Yörgüç Paşa Vakf, Def No: 747
Yörgüç Paşa Hamamı	?	Gökmedrese	Evliya Çelebi, 1999: 97 H. Hüsameddin, 1911: 287 VGMA Yörgüç Paşa Vakf, Def No: 747
Elsem Hatun Mescidi	1444	İslam	H. Hüsameddin 1911:105
Acem Ali Mescidi	1468	Acem Ali	H. Hüsameddin 1911: 264 BOATTD, Def No: 387 BOAMMDT, Def No:22503 BOA Kamil Kepeci Tasnifi Amasya Cizye Defteri, Def No: 3878
Temenna Mektebi	1469-70	Temenna	H. Hüsameddin 1911: 262 BOATTD, Def No: 387
Temenna Mescidi	1469-70	Temenna	H. Hüsameddin 1911: 96 BOATTD, Def No: 387
Ali Çelebi Mektebi	1479	Sadedin	H. Hüsameddin 1911:148
Hekim Bedreddin Çelebi Mektebi	1485	Hekim Çelebi	H. Hüsameddin, 1911:97
Ali Ağa Mescidi	1485	Uzun Yol	Evliya Çelebi, 1999: 136
Sultan Bayezid Hanı	1481	Musalla	Evliya Çelebi, 1999: 97 BOA
Abdullah Paşa Darülkurraşı	1500-2	Sofular	H. Hüsameddin, 1911:267 BOAMMDT, Def No:22503
Fahrünissa Hatun Mescidi	15. yüzyıl başı	Kamerüddin	H. Hüsameddin, 1911: 159
Müeyyed Mescidi	15. yüzyıl başı	Yakutiye	M. Vazih: 29b H. Hüsameddin, 1911:28 BOA Cevdet Tasnifi, Def No: 16592
Selamet Hatun Tekkesi	1413	Pirinçi	BOAMMDT, Def No:22503
Melik Gazi Tekkesi	1416	Gök Medrese	H. Hüsameddin, 1911: 246
Molla Yahşi Mescidi	1420	Kazancı	BOAMMDT, Def No:22503
Çevikçe Tekkesi	1428	Yakub Paşa	BOAMMDT, Def No:22503
Çardaklı Hamamı	1436	Gök Medrese	H. Ayverdi, 1977: 215
Şahbula Mektebi	1437	Sofular	BOA Cevdet Tasnifi, Def No:6503, 23320
Oruç Bey Türbesi	1465	Hızır Bey	OAMMDT, Def No:22503

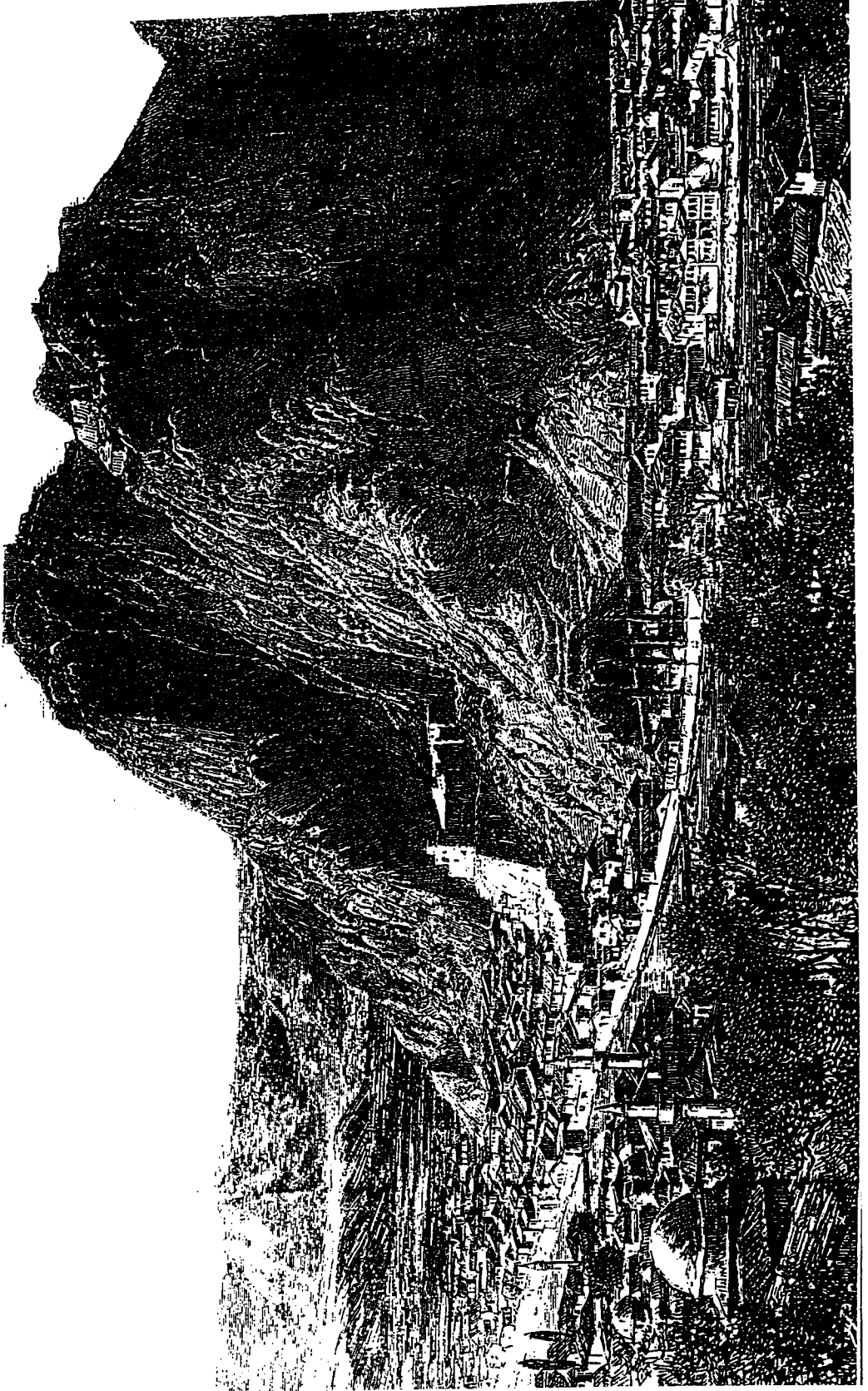
KISALTMALAR

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOA CT : Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Tasnifi
BOAMMDT : Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden
Müdevver Defterler Tasnifi

BOATTD : Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri
TTD : Tapu Tahrir Defteri
VGMA : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
Çiz : Çizimler
Res : Resimler

Resim 1: Amasya, Genel Görünüş (Milli Kütüphane Türk Ocağı Koleksiyonu) "Hesperos, Leipzig 1885"

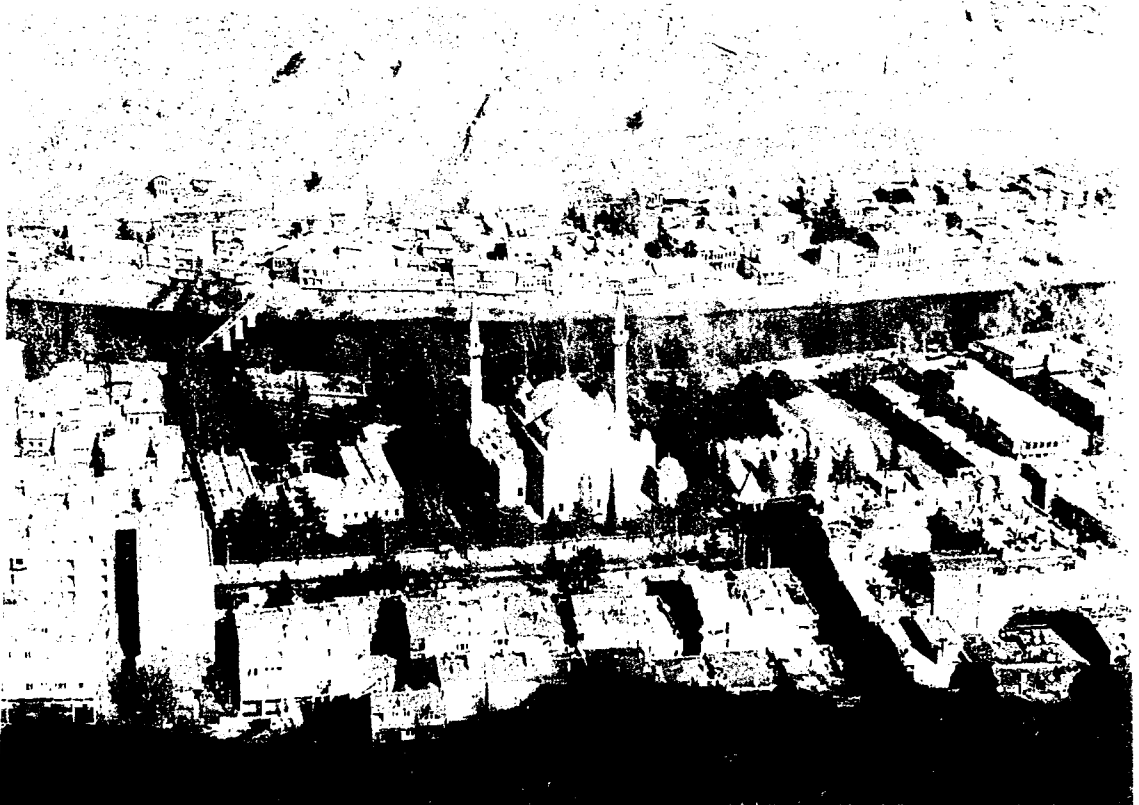
Resim 2: Amasya Kalesi ve Yeşilirmak (Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu) "P Reclus"

Resim 3: Amasya Kalesi (W. Hamilton 1842)

Resim 4: Amasya Kalesi

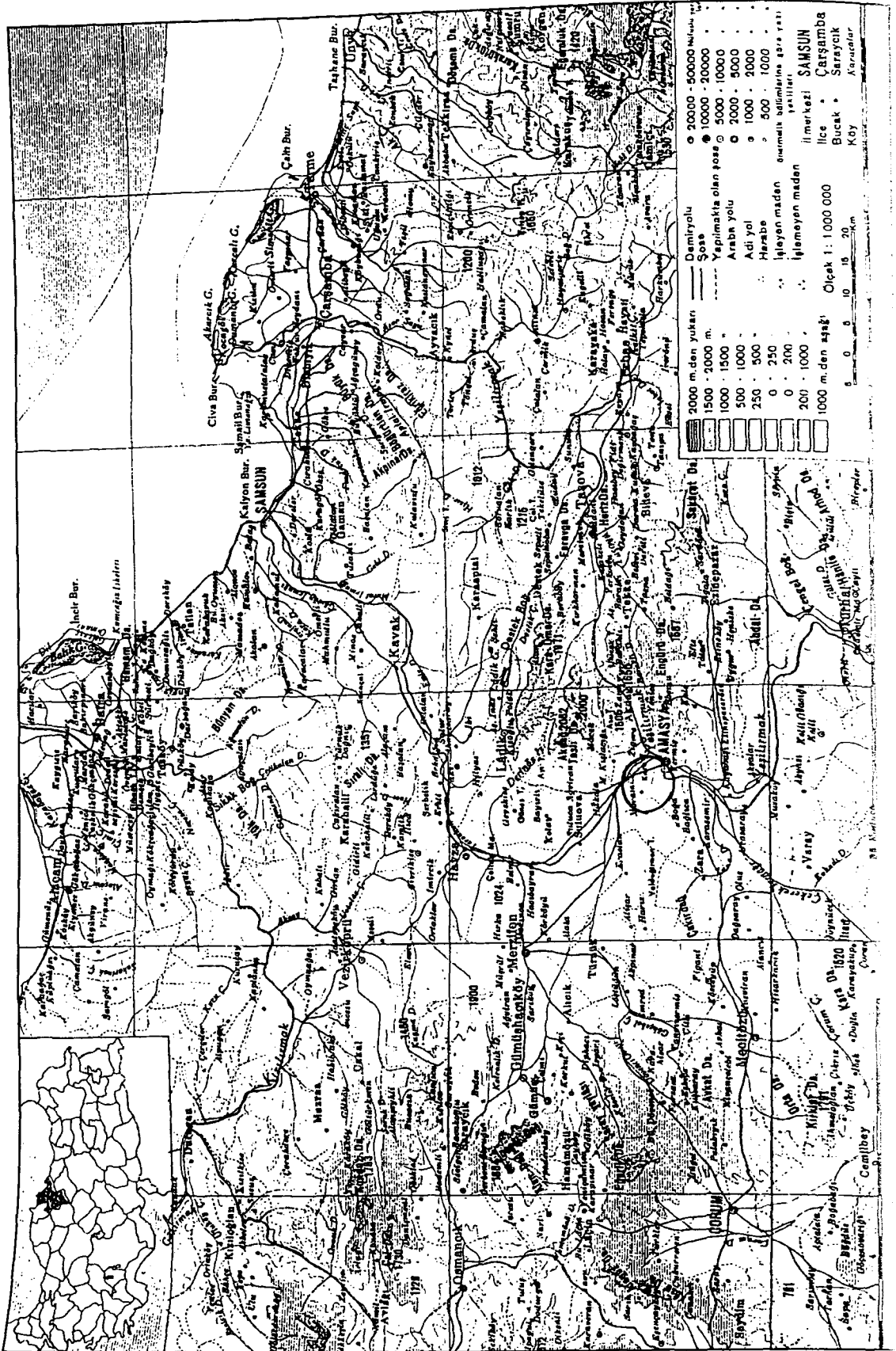
Resim 5: II. Bayezid Külliyesi ve Çevresi

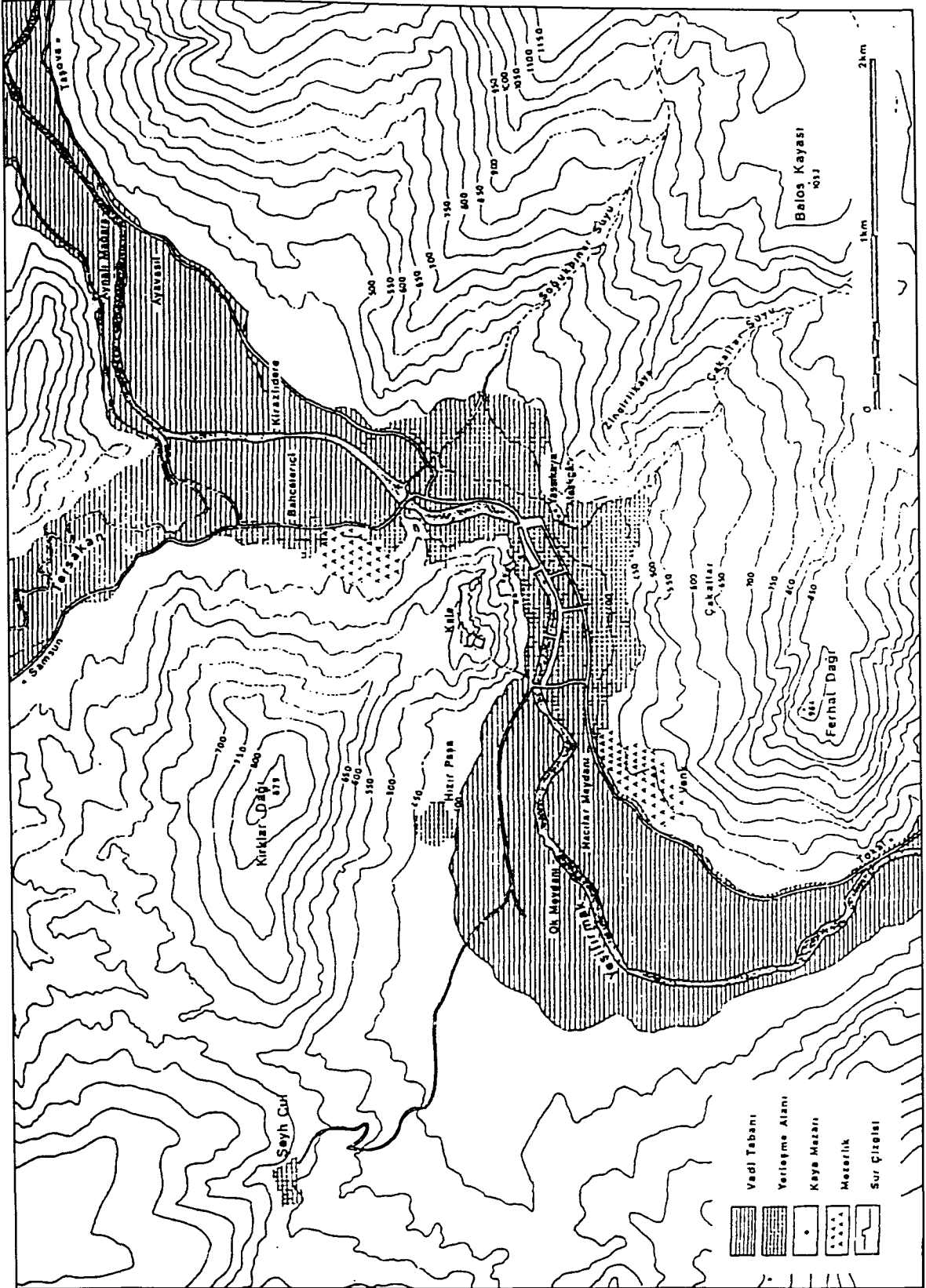
Resim 6: Yörgüç Paşa Külliyesi ve Çevresi

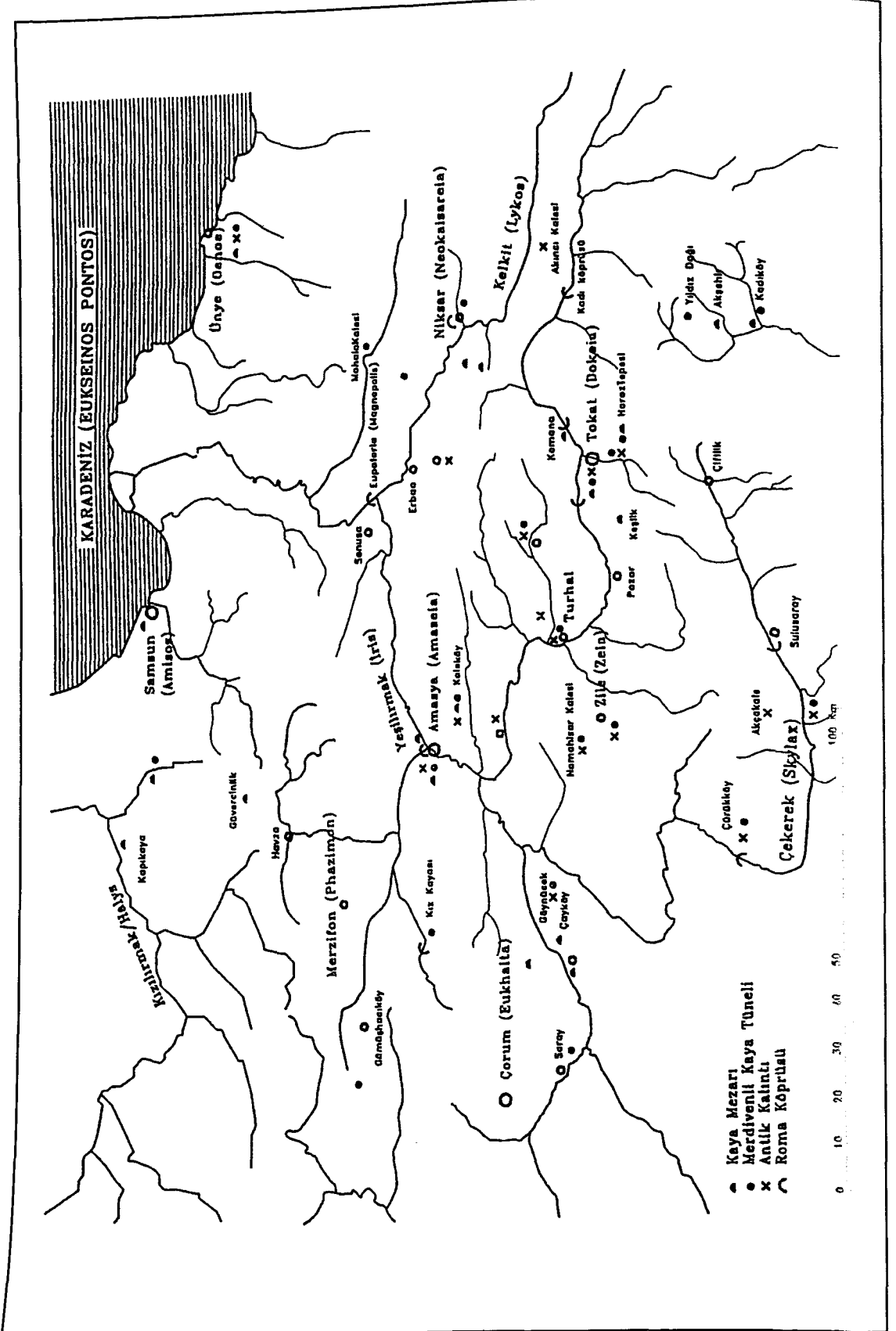
Resim 7: Amasya Yeni Kent Dokusu

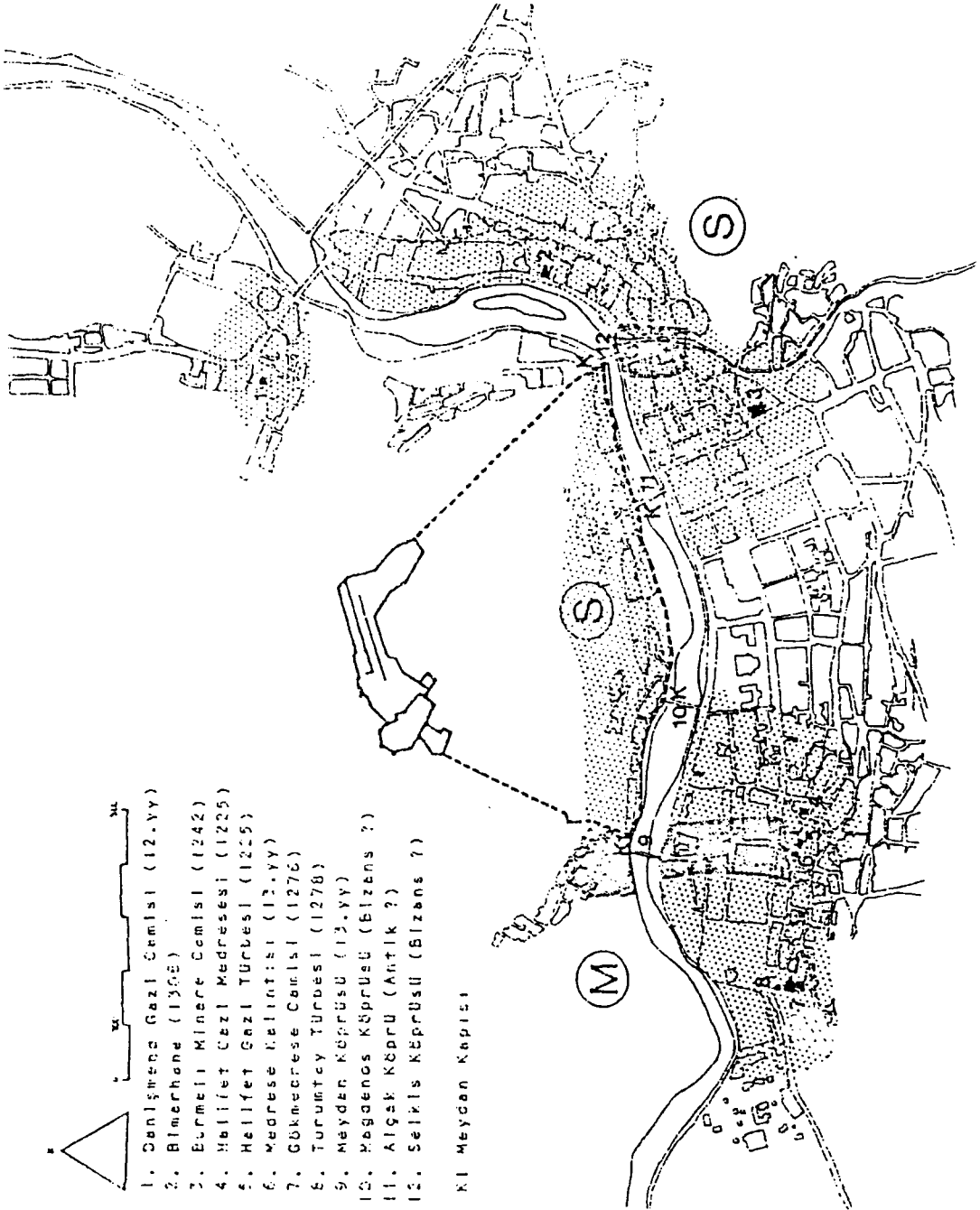
Çizim 1: Amasya İl Haritası (İnönü Ansiklopedisi 1948)

Cizim 2: Amasya'nın Topografik Durumu
(İller Bankası Halihazır Haritalar ve Genel Kurmay Başkanlığı Haritalarından Yararlanılarak Çizilmiştir)

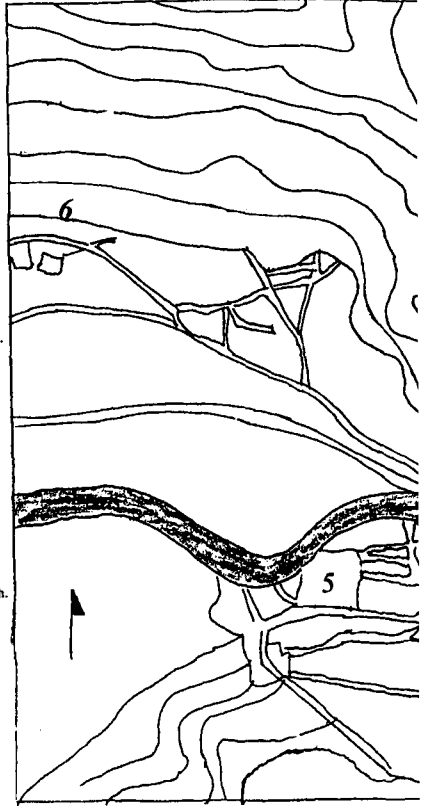

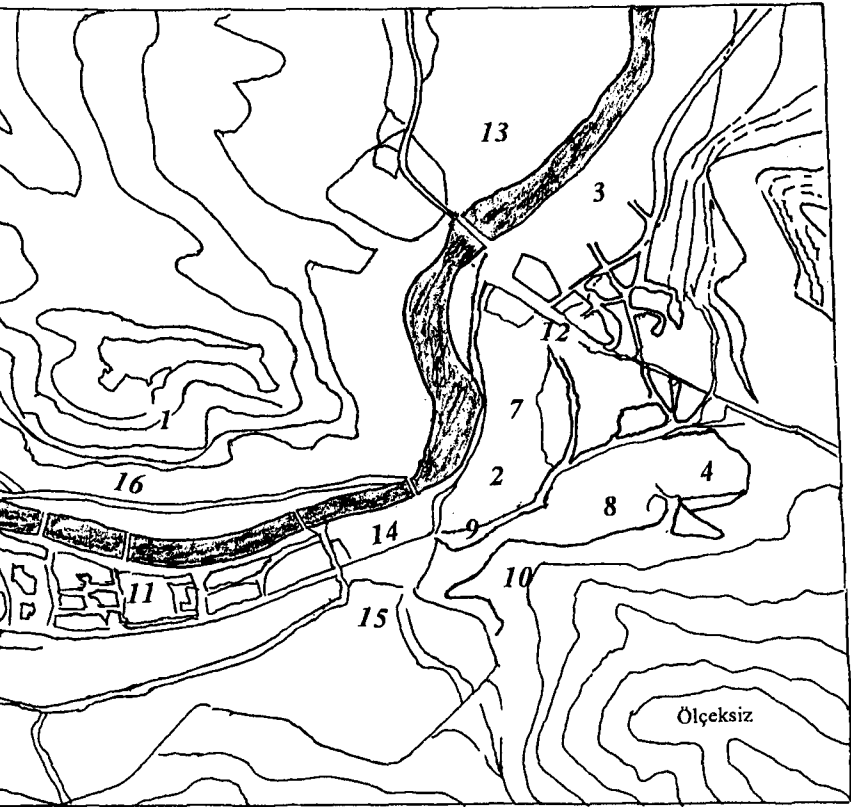
Cizim 3: Yeşilirmak Havzası'nda yer alan antik kentler (G. Jerphanion 1928)

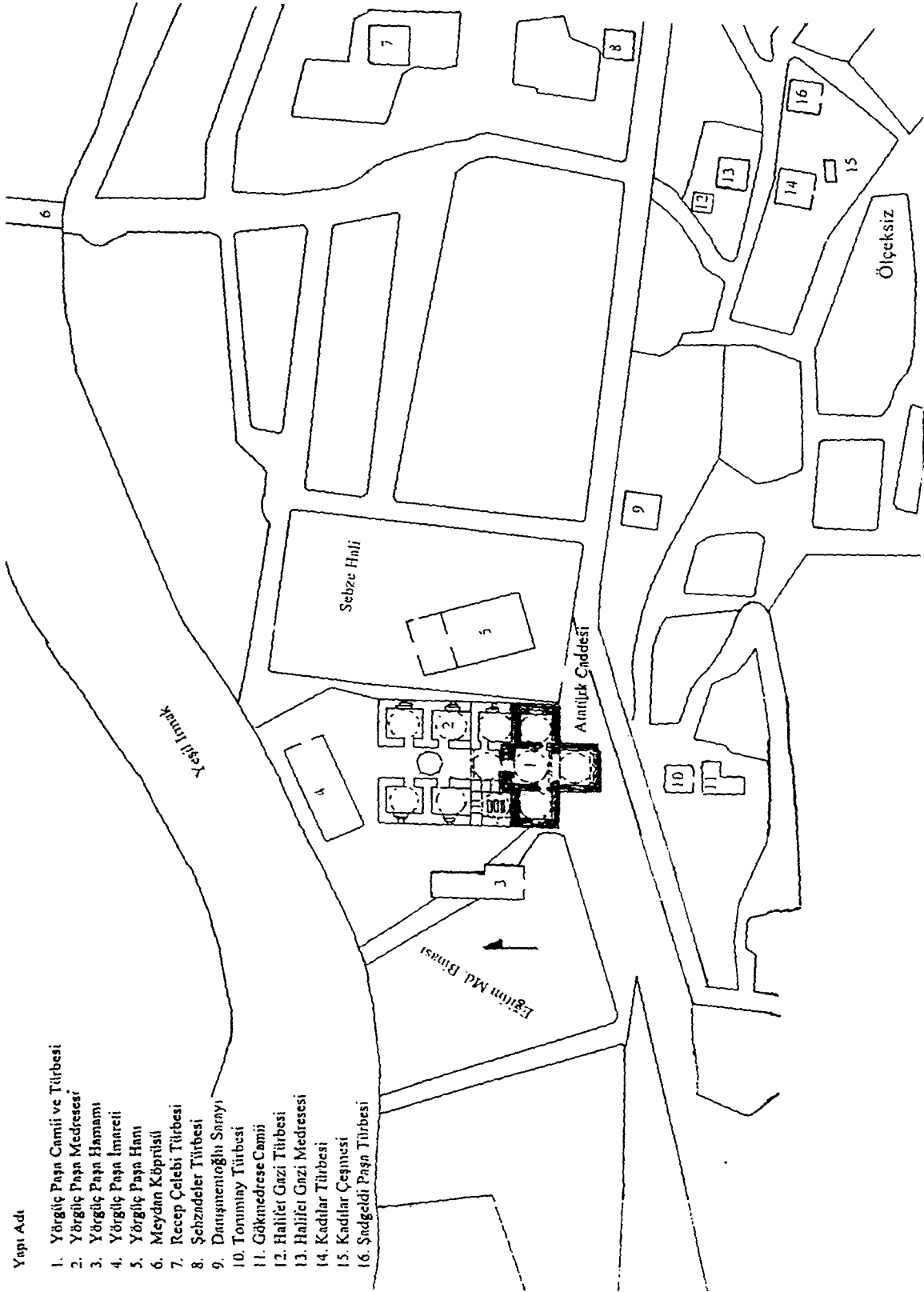

Çizim 5: 13. Yüzyılda Amasya (U. Tanyeli 1987)

Yer No	Adı	Yapım Tarihi	Bulunduğu yer
1	Beyler Sarayı	15.yy başı	Kale
2	Yakut Paşa Zaviyesi	1407	Yakudiye Mah.
3	Bayezid Paşa Camii	1414	Bayezid Paşa Mah.
4	Yakup Paşa Zaviyesi	1423	Yakup Paşa Mah.
5	Yörgüç Paşa Zaviyesi	1430	Gökmedrese Mah.
6	Hızır Paşa Camii ve Hamamı	1465	Hızır Paşa Mah.
7	Mustafa Bey Hamamı	1437	Mehmet Paşa Mah.
8	Pir Sücaüddin İlyas Zaviyesi.	1482	Sofular Mah.
9	Kileri Süleyma Ağa Camii	1485	Kazancı Mah.
10	Abdullah Paşa Zaviyesi	1485	Sofular Mah.
11	İi. Bayezid Külliyesi	1486	Bayezid Mah.
12	Mehmet Paşa Camii	1486	Mehmet Paşa Mah.
13	Büyük Kapıağası Hüseyin Ağa Medresesi ve Bedesteni	1489	Şamlar Mah.
14	Küçük Kapıağası Ayas Ağa Camii ve Medresesi	1495	Şamlar Mah.
15	Kapıağası Hüseyin Ağa Bedesteni	1495	Kazancı Mah.
16	Bülbül Hatun Külliyesi	15.yy Sonu	Hatuniye Mah.

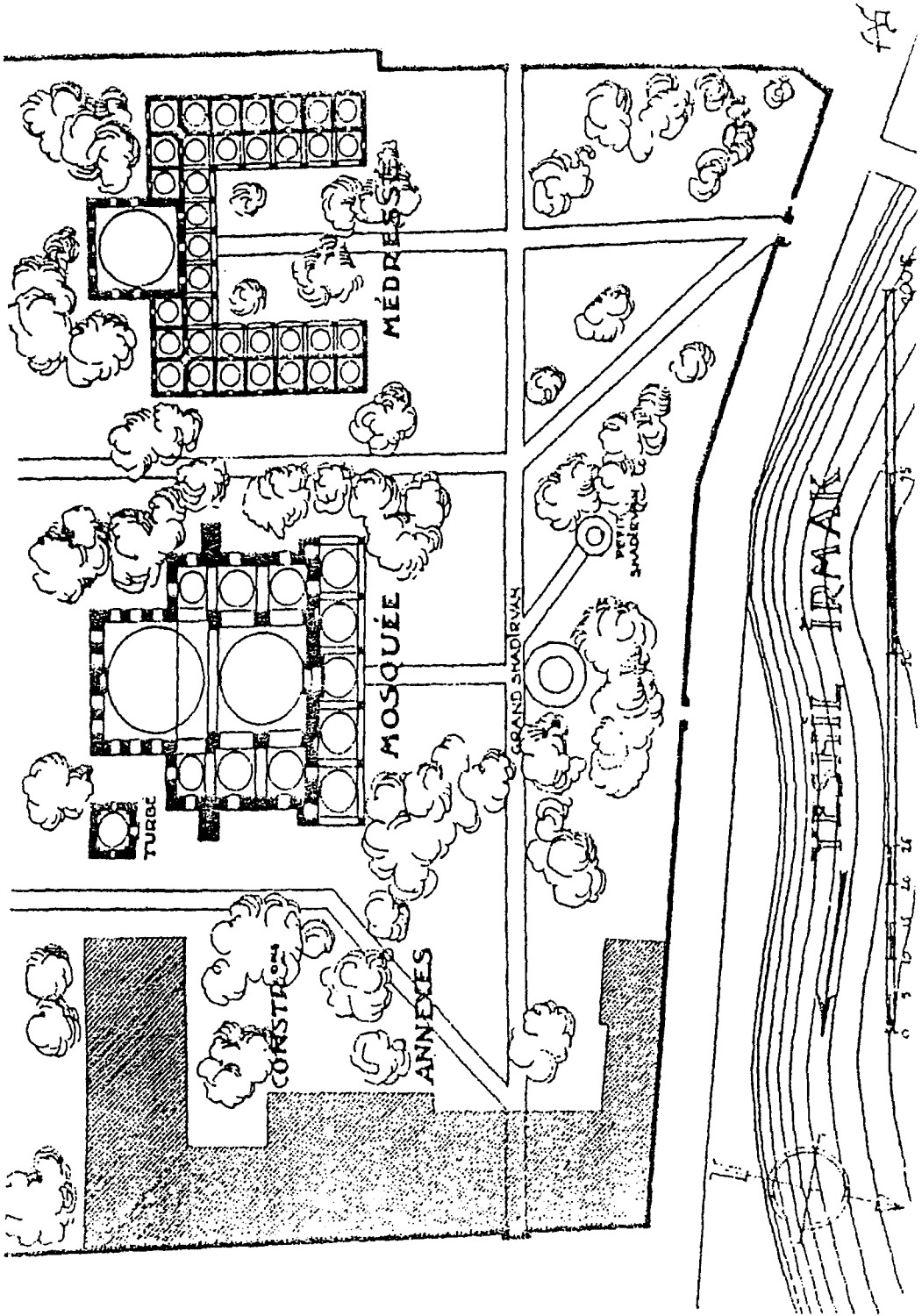

- Yapı Adı
1. Yörgüç Paşa Camii ve Türbesi
 2. Yörgüç Paşa Medresesi
 3. Yörgüç Paşa Hammamı
 4. Yörgüç Paşa İmareti
 5. Yörgüç Paşa Hanı
 6. Meydan Köprüsü
 7. Recep Çelebi Türbesi
 8. Şehzadeler Türbesi
 9. Danişmentoğlu Sarayı
 10. Torunlu Türbesi
 11. Gökmedrese Camii
 12. Halilî Gazî Türbesi
 13. Halilî Gazî Medresesi
 14. Kadılar Türbesi
 15. Kadılar Çeşmesi
 16. Şadgeldi Paşa Türbesi

Çizim 8: Amasya Yörgüç Paşa Külliyesi [VGMA, Def No: 747, Sıra 245; BOATD, Def No: 387; BOAMMDT, Def No: 22503; BOACTEK, Def No: 6503 H. Hüsameddin 1911, 1927; H. Eldem 1911; İ.H. Uzunçarşılı 1927; Y. Akyurt 1947; C. Baltacı 1976; M. Bilge 1984; F. Yılmaz 1987; E. H. Ayverdi 1989b; A. Gürbüz 1993'den yararlanılarak çizilmiştir.

Çizim 9: Amasya II. Bayezit Külliyesi (A. Gabriel 1934)

*Dr. Seyfi BAŞKAN

ARTVİN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

1.GİRİŞ

20. yüzyılda yaşanan kalkınma, kentleşme ve kentleşmenin getirdiği değişikliklerle; Türk insanının, zengin sosyo-kültürel yaşantısının, toplumsal belleğinin ve yanı sıra tarihi, geleneksel yapı teknolojileri hakkındaki birikimlerinin bir yansıması olan geleneksel Türk evleri hızla yok olmaktadır.

Anadolu'nun en eski yerleşme alanlarından birisi olan ve bu bağlamda mimarlık olgusu ile ilgili deneyim ve birikimleri açısından da seçkin örneklerle sahip olan Artvin de, pek çok tarihi Türk kenti gibi hızlı bir şekilde tarihsel dokusunun yok oluş sürecini yaşamaktadır. Özellikle tarihi dokuyu gözetilen bir koruma planlamasının halâ yapılmamış olması ve mevcut imar planında da eski-yeni doku arasında farklı tercihlerin gözetilmemesi, yanı sıra kentin topoğrafik yapısının da yeni konut alanları üretilmesine olanak tanımaması, tarihi yapıların yok olmasının önünü açmıştır. Üstelik tarihi, geleneksel evlerin, çağdaş gereksinimleri karşılayamayacağı gibi gerçek dışı bir düşüncenin yaygın şekilde dillendirilerek, talep tercihinin de, betondan, sıvasız, çıplak tuğla cepheli apartmanlar yönünde oluşturulması, bu yok oluş sürecini daha da hızlandırmıştır (Res. 1,2).

Bu süreçte en güzel örnekleri tek tek yıkılarak yok edilen geleneksel Artvin evlerini konu alan, hatta kentsel ve kırsal örnekleri analogik değerlendirmeye tabi tutan, bölgenin zengin geleneksel ev tipolojisini, örnekleriyle bütüncül bir yaklaşımla inceleyen toplu bir çalışma şimdye kadar yapılmamıştır. Bazı araştırmacılar, farklı nitelikteki incelemelerinin içinde Artvin evlerine yer vermişlerse de bu kapsamda yapılan çalışmalar yetersiz kalmıştır. Üstelik bu incelemelerdeki değinmeler sadece deskripsiyon boyutunda kaldığından, sosyal, siyasal, kültürel, tarihi ve sanat tarihi bakımından konunun hak ettiği önem de bu incelemelere yansıyamamıştır. 2003- 2006 yılları arasında Artvin kent merkezi ile Artvin'in

ilçeleri ve bazı köylerinde tarafımızca sürdürülen *Geleneksel Ev Mimarisi* konulu çalışmamız çerçevesinde malzeme, yapı sistemleri, yapı elemanları, plan tipolojisi, dış cephe özellikleri ve süsleme açısından kapsamlı bir araştırma yapılarak, geleneksel Artvin evleri ve bu yapıların Doğu Karadeniz bölgesi geleneksel ev mimarisi geleneği içindeki yeri değerlendirilmeye çalışılmıştır¹.

(Abstract)

The typical *Black Sea* house rises two, three or even four storeys high from a stone-built ground floor set naturally into the incline of the hillside on which the building rests. Whether of wood, stone or a combination of the two materials, the Black Sea home is the product of an 'architecture of harmony' born of centuries of experimenting between the surrounding nature and man. Within the old and traditional architectural practices of the Black Sea, *Artvin* stands out as one of the richest and most vibrantly creative regions. *The houses of Artvin* are unique in plan and their diversity of facade not only in the Black Sea region at large but indeed among the whole range of traditional *Turkish* home construction. The existing prototypes of the traditional Artvin home can be found in the present-day city center of Artvin and the adjoining Market District, the Dere District and their vicinity which have been the focal points of the 19th and 20th century urban Artvin. The factors which have had a bearing on the formation of this traditional folk art of construction may be listed primarily as the climactic particularities of the region, its culture, patterns of social interaction, the naturally accessible building materials of the area and the skills of the indigenous master builders.

* Gazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara. seyfib@gazi.edu.tr

Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri kapsamında, Gazi Üniversitesi'nce desteklenen [Bap 05/2003-18 (2003-2006)] "**Kentsel ve Kırsal Yerleşim Örnekleriyle Geleneksel Artvin Evleri**" başlıklı araştırma sonuçlarıyla hazırlanmıştır.

A great majority of the *Artvin houses* are buildings whose facades and main entrances look onto the street and have a garden at the back. Many of the houses where access is through a door opening onto the street, also feature a second entrance via the garden. Most of the surviving such structures can be dated to the last quarter of the 19th century and the first decade of the 20th. As part of the efforts to register the town's current building supply according to numbers and characteristics, some 70 buildings have been investigated. The studies have meanwhile revealed that about an equal number of these buildings were demolished in the last 25-30 years. The houses of Artvin, built with diverse building materials such as brick, stone and wood, in general stand with their differing facades looking eastwards towards the *River Çoruh* and the slopes of the deep green forests, rising up towards the sky from the opposing riverbank. Numerically the most common type of these houses are three-storey structures with multi-plane pitched roofs and which also boast on their roof gables, the characteristic feature of twin attic breaches. The interior construction is of wood, outer walls are constructed either as filled-in wooden frames or in brick. *The Artvin houses*, with its stark white facade is the dominant element of the panorama of this historic city

Keywords: *Traditional Turkish Houses, Urban and Rural Architecture In The Eastern Black Sea Region, Artvin, Traditional Artvin Houses (Historic Urban Architecture in The Artvin).*

1.1. Geleneksel Türk Evi

Bugüne kadar Anadolu ve Anadolu dışındaki geleneksel Türk evleri hakkında inceleme yapan pek çok araştırmacı, Türk sivil mimarlığının biçimsel ve mekânsal gelişiminin temelinde bölgesel özelliklerin, iklimlerin, yapı malzemelerinin, topografyanın, zamanla yerleşen kültürel ve tarihsel değerlerin önemli

rol oynadığını belirtmişlerdir. Bu bakımdan Artvin evleri hakkındaki değerlendirmemize geçmeden önce geleneksel Türk evleri analizi içinde Artvin evlerinin yerini belirlemek için Kuzey Doğu Anadolu'nun bu bölgesindeki evlerle aidiyet, illiyet ve gelenek bağı kuracağımız geleneksel Türk evlerinin bugüne kadar yapılmış belli başlı bazı analizlerini tekrar hatırlamak gerekir.

S.H. Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri* adlı önemli eserindeki mekânlararası ilişkilere, dolayısıyla plan tiplerine dayanan sınıflandırmasında, Türk evinin en önemli oluşum ögesi olarak gördüğü sofanın genel plan şeması içindeki konumunu, Türk evinin tarihsel gelişmesini açıklayabilen temel veri olarak değerlendirir. S.H. Eldem' in taksonomisine göre Türk evi; sofasız, dış sofalı, iç sofalı ve orta sofalı olarak dört grupta ele alınmalıdır. Bu plan tiplerindeki başlıca mekânsal öğeler oda, eyvan (odalararası mekân) ve sofadan (oda grupları arası mekân) oluşmakta ve bu plan tipleri arasındaki farklılık eyvan ve sofaların biçimleri ile boyutları arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Özellikle sofanın (hayat) plan içindeki yeri ve fonksiyonu plan tiplerindeki farklılığı belirlemektedir².

Geleneksel Türk evini, geleneksel Türk ailesinin yaşam, kültür ve alışkanlıklarına uygun şekil ve plan özellikleri gösteren, yüzyıllarca Türk insanının gereksinmelerine yanıt vermiş bir konut tipi olarak tanımlayan D. Kuban ise, Anadolu'yu Türk sivil mimarlığı bakımından yedi bölgeye ayırır ve Anadolu'nun kıyıları ile Orta Anadolu yaylaları arasında kalan; Sivas'tan başlayarak, Batıya ve iç Ege'den Toroslar'ın kuzey yamaçlarına kadar uzanan bölgeyi Türk sivil mimarlığının esas yayılma alanı olarak işaret ederek, bu bölgenin ev mimarisini Türk ev kültürünün temsilcisi olarak kabul eder. Bu yaklaşımın en ilginç yanı; değişik bölgesel ev geleneklerini bir ölçüde birbirine yaklaştıran

² Bkz. Sedat Hakkı ELDEM., *Türk Evi Plan Tipleri*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını, İstanbul, 1955.

ortak bir plan şeması ve ortak bir biçimsel görüntünün varlığı tezi temelinde düşünce üretmesine rağmen, geleneksel Anadolu Türk ev tipi kaynağının Orta Doğu'nun eski kültür katlarında aranmasıdır³.

Türk sivil mimarlığının biçimsel ve mekânsal kurgusunun temel motifi olarak, orta mekânı benimseyen E. Aksoy da, S.H. Eldem'in temelde planimetrik olan tipolojisiyle yetinmemiş, iklim ve malzeme gibi fiziksel nedenlere dayalı yapı özelliklerinin yapı tasarımındaki etkilerini de hesaba katan bir sınıflama yapmayı denemiştir. Bu yaklaşımda, tipolojik sınıflama, Anadolu'nun belirli üç iklim bölgesinin özelliklerini yansıtan sofanın etrafında şekillenen sofa-oda ilişkisine dayandırılmıştır ve genel prensip olarak E. Aksoy, S.H. Eldem'in görüşlerine benzer görüşleri savunmuştur⁴.

Anadolu'yu, tarihsel-kültürel değerler açısından dış bölge, iç bölge ve karışım kuşağı olarak üç temel bölgeye ayıran Ö. Küçükerman da, Anadolu'daki Türk evi oluşum ortamının, iç bölge olarak adlandırdığı İç Anadolu olduğunu ileri sürer. Küçükerman'a göre iç bölge ile dış etkilere açık kıyı bölgeleri arasında iç ve dış kültürlerden ortak olarak etkilenen '*karışım kuşağı*' denen bir başka bölge daha vardır⁵.

Mimarinin, özellikle de geleneksel evin biçimlenişini yönlendiren ana etkenlerin sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapı olduğu yaklaşımını savunan M. Kazmaoğlu ve U. Tanyeli'nin sınıflaması ise, iklimsel, fiziksel ve kültürel farklılıklar gösteren temel coğrafi bölge ayırımına dayanmaktadır. Bu bölgelerden özgün Anadolu sentezine varılan bölge; Doğu Karadeniz bölgesi Güney'inden, Erzincan ve Elazığ'ın Kuzey'inden, Kayseri ilinin Batı'sından geçip, Gazi Antep'in Doğu'suna kadar uzanan bir çizginin Batı'sında kalır. Kazmaoğlu ve Tanyeli'ne göre bu çizginin dışında kalan bölgeler ise Küçükerman'ın *karışım kuşağı* dediğine benzer bir geçiş bölgesidir ve bölgede genel olarak dış etkiler ya da Anadolu'nun eski kültürlerinden alınan gelenekler sürdürülmektedir⁶.

Görüldüğü üzere, geleneksel Türk evi denilen yapı biçimi ve plan şeması hakkında birbirinden farklı değerlendirme ve ele alımlar söz konusudur. Ancak her ne kadar değişik yorum ve farklı analizler yapılsa dahi tüm araştırmacıların birbirlerine oldukça yakın bir geleneksel Türk evi tanımı ortaya çıkmaktadır. Bu tanım aşağı yukarı; Türk toplumunun Anadolu'nun farklı bölgelerinde veya Anadolu dışında, ortak tarihsel perspektifte, farklı gereksinimlerinin karşılanıp, yaşandığı ortak bir mimarlık üslubunun eseri olan, biçimsel bir zenginlik şeklindedir.

Bu genel değerlendirmeler içinde hem biçimsel hem de mekânsal kurgusu göz önüne alındığında Artvin evleri, gerek coğrafi gerekse mimarlık geleneği çevresi bakımından analiz edilmeye çalışılan değerlendirmelerin her biriyle ayrı ayrı örtüşen farklı özelliklere sahiptir. Ancak sofanın genel plan şeması üzerindeki rolüyle biçimlenen geleneksel Türk evinin diyalektik gelişimini vurgulayan değerlendirme anlayışı, geleneksel Artvin yapıları göz önüne alındığında daha doğru ve gerçekçi bir yaklaşım biçimidir (Çizim 1,2)

2. ARTVİN'DE KENTSEL MİMARLIK VE TARİHSEL DOKU

Artvin kent merkezinde, sürdürdüğümüz çalışma sürecinde geleneksel,tarihi sivil yapı envanterinin tespit ve değerlendirilmesi kapsamında yaklaşık altmış civarında yapı tespit

³ KUBAN, Doğan., "Türk Evi Geleneği Üzerine Gözlemler", **Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler** İstanbul 1982 s.,195-209.

⁴ AKSOY, E., "Orta Mekan", Türk Sivil Mimarisinde Temel Kuruluş Prensipleri" **Mimarlık ve Sanat**, S. 7-8, İstanbul,1963. s.,39-73,

⁵ Önder KÜÇÜKERMEN., Kendi Mekanının Arayışı İçinde Türk Evi İstanbul 1985 ; Önder KÜÇÜKERMEN., **Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar**, Türk Tücing Otomobil Kurumu, İstanbul, 1973 s.,30.

⁶ Mine KAZMAOĞLU – Uğur TANYELİ., "Anadolu Konut Mimarisinde Bölgesel Farklılıklar" **Yapı** S.33 İstanbul 1979 s.,33-38.

edilmiş ve bunların büyük kısmı incelenmiştir. 1960'lı ve 1970'li yıllar arasında varlıklarını büyük ölçüde koruyan tarihi yapılar, 1980'li yıllardan sonra ciddi tahribata uğramış, hatta büyük ölçüde yıkılmış, yok edilmişlerdir (Tablo 1). 1982 yılında yapılan ilk tescil uygulamalarından sonra da bu konudaki çalışmaların yetersizliği nedeniyle yapıların yok oluş süreci devam etmiştir. Bu süreçte planlı koruma anlayışının olmayışı ve bu yönde uygulamaların yapılamayışı da bu süreci hızlandırmıştır (Çiz.3).

Günümüze ulaşan geleneksel Artvin evleri, daha çok geçmişte kentsel yoğunluk alanları olan ve günümüzde de kent merkezi ve çevresini oluşturan Çarşı, Orta ve Dere Mahalleleri ile civarında bulunmaktadır. Artvin'in özellikle bu üç mahallesinde, bu güne kaldığı görülen yapıların günümüzdeki işlevleri de dikkate alınarak yapılan incelemede, bu yapıların, büyük kısmının konut, bir kısmının da değişik amaçlarla kamu yapısı olarak kullanılmış oldukları görülmüştür (Çiz. 4,5).

Kentte, tarihi sivil mimarlık örneği olarak günümüze ulaşan yapılar, ağırlıklı olarak Osmanlı döneminin son yıllarında, 1860-1915 yılları arasında inşa edilmişlerdir. Bu süreçte yapılarak günümüze ulaşan Artvin yapılarının önemli bir kısmı da 1877-1878 (93 Harbi) Türk-Rus Savaşının ardından kentte süren 43 yıllık Rus işgali yıllarına aittir (Res. 3,4,5).

Ülkemizde tarihi yapılar, kendi başlarına tarihi, estetik değer taşımaları ya da kentlerin tarihi kimliğini oluşturan kentsel sitler, sokaklar ve silüetlerin öğeleri olarak iki gruba ayrılmıştır. Birinci Grup yapılar; Toplumun maddi tarihini oluşturan kültür verileri içinde (askeri ve dini yapıları da içermek üzere) tarihi, anı ve estetik nitelikleriyle korunması zorunlu olan anıtsal nitelikteki yapılardır. İkinci Grup yapılar; kent ve çevre kimliğine katkıda bulunan, giderek yok olan geleneksel ve yöresel yaşam biçimini yansıtan yapılardır. Sivil mimarlık örnekleri bu grupta yer alır. Artvin kent merkezindeki sivil mimarlık örneği yapıların koruma grubu

belirlenmemiştir. Ancak yapılacak herhangi bir restorasyondan önce ya da mülk sahiplerinin isteğiyle ilgili Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nca grup kararı verilmektedir. Trabzon Koruma Bölge Kurulu arşivinde bulunan envanter listesinde, tescilli yapılar anıtsal ve anıtsal olmayan olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Anıtsal yapılar birinci gruba, anıtsal olmayan, daha çok sivil mimari örneklerinin oluşturduğu yapılar ise ikinci gruba dahil edilmiştir.

Tescilli yapıların ne kadarının özel, ne kadarının kamu mülkiyetinde olduğunu belirlemek üzere ilk defa tarafımızca mülkiyet durum analizi de yapılmıştır. Maliye hazinesi, valilik, belediye, özel mülkiyet ve diğer kurumların sahibi olduğu yapıların oransal ifadesi ile; koruma ve mülkiyet durumu arasındaki ilişki ortaya çıkarılmaya çalışılmış ancak, özel mülkiyet ile kamu mülkiyeti oranının arasındaki farkın da bu bağlamda anlamlı bir sonuç ortaya çıkarmayacağı da görülmüştür.

2.1. Artvin Geleneksel Ev Mimarisinde Malzeme ve Strüktür

Sahip olduğu karakteristikler açısından bakıldığında bölgesel özellikleri nedeniyle Artvin evlerinin de bir grup olarak içinde yer aldığı geleneksel Doğu Karadeniz Evleri, Anadolu Türk Toplumunun renkli ve zengin kültür alanlarından birisi olan Karadeniz'in tarihsel, kültürel zenginliklerinden kaynaklanan biçimsel ve işlevsel bir çeşitliliğe sahiptir. Bu zengin biçim, işlev ve estetik deneyim uzun bir tarihi gelişmenin ve kültürlenme sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kastamonu'dan Sinop'a Giresun'dan Artvin'e kadar geleneksel Karadeniz Türk evleri çok az farklılıklarla benzer biçim ve plan şemalarına sahiptir⁷. Karadeniz evlerindeki fark detaylardadır ve genellikle yapı

⁷ Mustafa Reşat SÜMERKAN., "Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı" **Türk Halk Mimarisi Sempozyumu** Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma Dairesi Yayınları:148 Seminer Kongre Bildirileri Dizisi,:30 (5-7 Mart 1990 Konya) Ankara 1991 s.,179.

malzemesi, topografya, iklim gibi unsurlar yanı sıra daha çok işlevsel gereksinimlerden doğmuştur. Taş duvarlı bir zemin kat üzerinde, çoğunlukla bir, iki ve üç kat olarak yükselen Doğu Karadeniz evi, sahilde veya iç kısımlarda gerek dış görünüşü, gerekse iç mekân anlayışı bakımından, ortak bir tarih ve kültür mirasının ürünüdür. Artvin evleri de bu ortak bölgesel mimarlık geleneği içinde, malzemesiyle, plan şemasıyla, cephe özellikleriyle ve yapım teknikleriyle özel bir yere sahiptir (Res. 6,7).

2.1.1. Malzeme

Etkin olacak kadar yakın çevrede bulunan malzemenin, zorunlu kıldığı yapı koşulları, her zaman halk yapı sanatlarını, yerel mimariyi etkilemiştir⁸. Hatta bu etkinin çoğu zaman bölgesel özellikleri aşan niteliklere sahip olduğu da görülebilir. Karadeniz bölgesinde de bu durum söz konusu olmakla birlikte, ağırlıklı yapım malzemesi olan ahşap ve taşın belli uygulama alanları söz konusudur.

2.1.1.1 Ahşap

Ülkenin en yoğun orman alanına sahip bölgesi olan Doğu Karadeniz, dolayısıyla da Artvin, ahşap malzemenin yaşamın her alanında en yoğun kullanıldığı yerdir. Örneğin sahil şeridi ve akarsu boyu yerleşimlerinde yapı ustaları daha çok ahşabı tercih etmişlerdir. Bölgede yapı ustaları genellikle kestane, ardıç, ladin, karaağaç ve ceviz ağacı kerestesi kullanmışlardır. Ancak son yıllarda azalan orman varlığı nedeniyle ladin türü dışındakilerin kullanımı oldukça azalmıştır. Karadenizli yapı ustaları ahşabı, konstrüksüyon dışında, yapı içindeki taşınabilir ve sabit unsurların yapımında da kullanmışlardır (Res.8,9).

2.1.1.2 Taş

Ahşap ile birlikte en fazla kullanılan diğer bir malzeme türü de taştır. Bölgede taş başlıca iki şekilde uygulanmıştır. Bunlardan ilki, dışa gelen kenarları düzeltilmemiş farklı ölçülerde taşların bir araya getirilmesi ile oluşan moloz taş ve kaba yonu duvarlar; ikincisi ise düzenli

kesilmiş dört köşe taşlarla oluşturulan kesme taş düz duvarlardır (Çiz.6). Bu duvarların yapımında, kolay işlenebilen kalker esaslı taşlarla, andezit ve bazalt gibi daha sert taşlarda kullanılmıştır. Düz kesme taşlar, daha çok cephe kaplamalarında ya da pencere kenarları ile bina köşeleri gibi özellikli kısımlarda kullanılmıştır (Res.10,11). Karadeniz taş ustalığındaki yapısal ve estetik mükemmellik kapıların ve pencerelerin kenarlarında, kemerlerin üstünde ve duvarların dış köşelerinde ortaya çıkmaktadır.

2.1.1.3 Tuğla

Tuğla ise Doğu Karadeniz bölgesinde, Artvin hariç, yapı ustalarının çok tercih ettikleri bir malzeme değildir. Ordu, Giresun ve Trabzon'da da 19.yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında belli ölçüde tuğla kullanımı söz konusu olmakla beraber, Artvin'deki tuğla kullanımı başlı başına bağımsız bir araştırma konusu olacak kadar önemli örneklere ve yoğunluğa sahiptir (Res.12,13,14).

2.1.2. Strüktür

Bölgede en çok kullanılan yapı malzemesi taş ve ahşap olduğundan bina yapım tekniklerini de doğal olarak bu malzemeler belirlemiştir. Ahşap ve taşın biçim verdiği Karadeniz yapılarının mekân organizasyonunda ve yaşamsal gerekliliklerinin oluşumunda, daha önce de vurguladığımız gibi pek çok bileşen ve etken söz konusudur. *Bölgesel yapı stillerinin* ortaya çıkışında önemli rol oynayan bu etkenler, yani parametreler tekrarlamak gerekirse; iklim, topografya, yöresel mimarlık deneyimi, yerleşme zorunlulukları, gelenek-görenek, halkın sosyo-ekonomik düzeyi, kültürel ve tarihsel ilişkiler şeklinde belirlenebilir⁹.

⁸ Doğan KUBAN., "Türkiye'de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisi Üzerinde Bazı Gözlemler" **Mimarlık** S.36 1966 s.,15.

⁹ Önder KÜÇÜKERMEN., **Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar**, Türk Turing Otomobil Kurumu, İstanbul, 1973 s.,19,20 ; Doğan KUBAN., a.g.m., s.,16.

Bölgedeki sivil mimarlık örnekleri incelendiğinde, özellikle Doğu Karadeniz halk yapı sanatında özgün ve ortak bir mimarlık dilinin yaratılmış olduğu görülür. Geleneksel Karadeniz mimarlığının bu özgün, özel mimarlık dili, paylaştıkları ortak karakteristikler ve ortak etkenler nedeniyle Anadolu dışı ve Anadolu'nun diğer bölgelerindeki *Türk Evi'* ni ortaya çıkaran geleneksel mimarlık dilinden farklı değildir¹⁰. Bu kapsamda burada sözü edilecek olan geleneksel Artvin evleri de, Karadeniz mimarlık geleneğinin, onun da ötesinde Türk sivil mimarlık geleneğinin ortak mimarlık anlayışı ve üslubunun ürünleridir. Ancak geleneksel Artvin sivil mimarlığının, sahip olduğu özgün koşullar nedeniyle Karadeniz bölgesinde özel bir yaratma alanı olduğunun da bu noktada altı çizilmelidir (Çiz.7,8).

Yukarıda da belirtildiği gibi genel özellikleri açısından geleneksel Karadeniz evlerinde uygulanan yapı sistemleri birbirinden pek farklı olmayan, birbirine benzer özelliklere sahiptir. Özellikle Doğu Karadeniz bölgesi göz önüne alındığında, kırsal yerleşmelerde belli ölçülerde hâlâ süren, kentsel yerleşimlerde ise artık bir anı olarak kalan, tarihi - geleneksel evlerin ortak tipolojiler oluşturacak yapım teknikleri ve biçim anlayışları söz konusudur.

Doğu Karadeniz geleneksel ev mimarisine biçim veren, yapı duvar tekniklerinden ilki, ahşap çatma/iskelet yapı sistemidir (Res.15). Ancak, çatma, ahşap iskelet, ahşap karkas gibi özellikle Doğu Karadeniz bölgesine ait olan ait yapı sözlüğü, bölgenin her kesiminde belirli yapı sistemini tanımlamayabilir. Örneğin, bölgenin bir kesiminde *çatma* olarak adlandırılan yapı sistemi, bir başka kesimde *iskelet* ya da *karkas* olarak adlandırılabilir. İsmi ne olursa olsun bu tip yapı sistemlerinde ana kural, yapının tüm yükünü temel duvarlarına ileten taşıyıcı elemanların ve ahşap yatay yığma şeklindeki sistemin tersine, düşey olarak kullanılmasıdır. Bu yapım sisteminin en temel özelliği, su basman seviyesine kadar olan kısmın moloz taş örgü duvar, takip eden diğer katların

ise ağaç iskeletli çatki sistemli veya ağaç yığma sistemli olmasıdır¹¹. Bu tür yapılarda genellikle yarım metre civarında kalınlığında moloz taşla yapılan temel duvarları yükseltilecek yapının arazideki konumuna göre zemin veya bodrum kat elde edilmiştir. Ağaç iskeletli çatki sisteminde yapı yükleri duvar bünyesindeki ahşap dikme ve kirişler aracılığıyla zemine aktarılır. Çatma yapı strüktürü de, temel duvarlarının belirli düzeyde bitiminden sonra kurulur. Öncelikle konstrüksiyon, taş duvarın üstüne yatay konumda 15x15 cm kesitli taban ağaçları yerleştirilmesiyle başlar ve köşelere dikilen köşe direkleri arasında 15-30 cm ara ile 5/10 cm ölçülerindeki ara direklerin yerleştirilmesiyle ve bunların üst kat hatıllarında birbirleriyle birleştirilmeleriyle tamamlanır. Köşelerde ve bölmelere isabet eden yerlerde geçme detayını çözümlmek için de kare kesitler kullanılır. Bu dikmeler sonradan düz veya çapraz parçalarla birbirlerine bağlanmıştır. Düz bağlantı yapıldığı takdirde ortaya ahşap bir karolaj yani kare biçimli göz göz bir şekil çıkar. Buna göz dolması denir¹². Bağlantılar çapraz olduğunda ise üçgen kesitler ortaya çıkar ki, buna da *muskalı dolma* denir¹³. Muskalı sistem kendi başına yeter derecede yandan gelecek kuvvetlere karşı dayanıklıdır. Göz dolmasında ise köşeler yan çakmalar ile takviye edilmiştir. Bu tip yapılarda dolgu malzemesi olarak 5-10 cm'ye kadar kalınlıkta olan ve genişliği bazen 40-50 cm'yi bulan sert kestane, ardıç, ladin, karaağaç veya çam tahtası kullanılmıştır (Res.16,17,18).

¹⁰Geleneksel Türk evi karakteristiğinin dış gözlem ile saptanmasında bir tespit çalışması için bkz. Hülya YÜREKLİ., "Türk Evinin Karakteristiklerinin Dış Gözlem ile Saptanması İçin Bir Yöntem" **Mimarlık Fakültesi Dergisi** ODTÜ C.5 S.1, Bahar 1979 s.,5-10.

¹¹Cengiz ERUZUN., "Ahşabın Kimlik Bulduğu Rize Geleneksel Mimarisi" (Ed. Seyfi BAŞKAN) **Rize Kültür Bakanlığı Yayınları: 1898 Tanıtma Eserleri Dizisi:72** Ankara 1997 s.,130.

¹²BATUR, Afife (Ed.)., **Doğu Karadenizde Kırsal Mimari/ Rural Architecture in the Eastern Black Sea Region** Milli Reasürans A.Ş. İstanbul 2005s.,15.;Cengiz ERUZUN., a.g.m. s.,130

¹³Mustafa Reşat SÜMERKAN., A.g.m. s.,173-184; Cengiz ERUZUN., a.g.m. s.,132,133.

Göz dolması örgüsündeki boşluklar ve muskallı duvar örgüsündeki çapraz bağlantıların arası taşlarla dolgulanır. Ardından istenirse duvarlar sıvanıp kireç badana ile boyanırlar. Muskallı ve göz dolma sistemleri ile yapılan geleneksel evlerde, strüktürün yapım sisteminden ve yapım malzemesinden ileri gelen, cepheyi etkileyen estetik bir görünüm oluşur. Bu durum evlerin duvarlarının sıvanmadığı durumlarda dekoratif anlamda daha etkilidir¹⁴. Yapı cephesinin tümüyle sıvandığı durumda ise, katlar arasında yer alan ahşap kirişler ve üst kattaki dikmeler ile üst kat kirişleri sıvanmayarak cepheye yine de estetik bir katkıda bulunması sağlanır. Aynı özellik aşağıda sözü edilecek bağdadi duvarlı evler için de söz konusudur. Bu ele alış biçimi yapı cephelerinin monotonluğunu gidererek, cephe bütünlüğü algılanmasında ayrıca bir etki sağlar¹⁵. Bu tipteki yapılar Doğu Karadeniz sahil şeridi boyunca sıralanan küçük büyük yerleşim yerlerinin yapı tipolojisinin egemen formunu oluştururlar. Ancak en yoğun olarak Sürmene'den Hopa'ya kadar olan bölgede görülür. Artvin'in il merkezinde, Hopa ve Borçka ilçesindeki bazı evlerde ve Arhavi ilçesi ile köylerindeki evlerin büyük bir kısmı bu teknikle yapılmıştır. Artvin'de il merkezi ile Arhavi, Hopa ve Borçka dışında bu tip duvar tekniğiyle yapılmış evler sayıca az ve yayıldığı alan sınırlıdır.

Karadeniz bölgesinin bütününde en yoğun uygulanan bir başka yapım tekniği de; taş duvarlı bir temel kat üzerine, yatay ve dikey doğrultuda birbirleriyle birleştirilen duvar taşıyıcı direklerinin arasına sık aralıklarla çıtalar çakılarak oluşturulan ızgara aralarının çamurdan taşta kadar çeşitli malzeme ile dolgulandıktan sonra üzerlerinin sıvanması ile meydana getirilen, Artvin de *Çakatura* denilen *Bağdadi* tekniğidir¹⁶. Bağdadi tekniği Artvin'de en yoğun uygulanan duvar yapım tekniklerindedir (Res.19,20). Taş, tuğla, ahşap veya hepsinin bir arada kullanıldığı kompozit yapım tekniği de Artvin il merkezi ve ilçelerinde hem de köylere yayılan örnekleriyle en çok

tercih edilen duvar inşa tekniğidir. Artvin il merkezindeki evlerin önemli bir kısmı da bu teknikle inşa edilmiştir. Başta Artvin olmak üzere bazı Doğu Karadeniz evlerinde bağdadi duvarların iç ve ya dış yüzüne tahta kaplamanın uygulandığı örnekler de mevcuttur (Res. 21,22).

Genelde Karadeniz bölgesinin ve Artvin halk yapı sanatının, yoğun olarak uyguladığı üçüncü duvar tekniği ahşap yığma sistemidir¹⁷. Taş temel üzerine üst üste yatay olarak kütüklerin (tomruk) oturtulduğu ahşap yığmalı bu sistem, Karadeniz'in daha çok kırsalında köy ve yüksek rakımlı yerleşmelerinde görülür (Çiz.9). Bu yapım tekniği genellikle bir, iki bölümlü basit köy evlerinde ve köylerdeki ahır, samanlık (merek) vb. gibi yapıların yapımında kullanılmıştır. Ahşap yığmalı yapım tekniği, bölgede en basit yapım tekniği olarak görülürse de, aslında bütün yapının, iç ve dış duvarlarının beraber örülmesi gerektiğinden güç bir yapım tarzıdır. Yatayda üst üste yerleştirilerek, duvarı oluşturan kütüklerin uçları birbirlerini 90 derece açıyla kesen boğaz denilen kemerli geçmelerle birbirlerine bağlanır (Çiz.10). Bu durum hem tüm yapının strüktür statikliğinin güçlenmesini hem de yapının plan şemasının dışarıdan okunmasını sağlar. Bu yöntem Artvin'in hemen hemen bütün ilçe ve köylerinde kullanılan bir yapım tekniğidir. Daha yüksek mezra ve yaylalarda da evlerin yapımı bu teknikle gerçekleştirilmiştir. Kütüklerin üst üste yığılmasıyla oluşan bu tür yapım tekniği, önceleri balta ile daha sonra hızarla kütüklerden kesilerek elde edilen, bazı yerlerde 3-5 cm. bazı yerlerde 5-10 cm. kalınlığında tahtaların ince kenarları üzerine üst üste konularak istifi şeklinde de gerçekleştirilebilir¹⁸. Kalas veya kütükler, köşelerde birbirleriyle kenetlenecek şekilde

¹⁴Doğan KUBAN., "Türkiye'de Malzeme Koşullarına Bağlı Geleneksel Konut Mimarisi Üzerinde Bazı Gözlemler" **Mimarlık** S.36 1966 s.,19.

¹⁵Haluk SEZGİN., "Geleneksel Türk Evinde Cephe" **Yapı** S.47 1983 s.,33-37.

¹⁶Cengiz ERUZUN., a.g.m. s.,132; Mine KAZMAOĞLU-Uğur TANYELİ., A.g.m. s.,35.

¹⁷Mustafa Reşat SÜMERKAN., A.g.m. s.,177.

¹⁸Cengiz ERUZUN., a.g.m. s.,130.

birbirlerinin üzerine oturtulurlar. Bu tür yapım tekniğinde yük her ahşap elemandan bir alttakine geçerek zemine kadar iletilir. Bu sistemde ikinci bir taşıyıcı eleman yoktur, aynen taş veya tuğla yığma inşaatta olduğu gibi tahta tek başına taşıyıcıdır. Bu tür konstrüksiyonda kalas veya kütüklerin boylarının, yapılan yapı ünitelerinin kenar uzunluklarıyla birebir aynı ölçüde olmasına çalışılır.

Anadolu Türk evi yapı cephelerinde önemli bir rolü olan pencereler Artvin evlerinde çoğunlukla aynı esasa göre yapılmışlardır. Dikdörtgen olan bu pencereler düşey sürme veya çoğunlukla tek veya çift kanatlıdır. Zemin kat pencereleri güvenlik nedeniyle demir sebekeli parmaklıklı olarak yapılmıştır.

2.2. İç Mekan Kuruluşu

Bölgesel mimarlığın ve bu kapsamda da geleneksel evlerin şekillenmesinde etkili olan faktörler daha önce de ifade edildiği gibi iklim, kültür, sosyal ilişkiler, yörenin malzeme kaynağı ve inşaat ustalarının kişisel becerileri şeklinde sıralanabilir. Çoruh havzasının kuzey ucunda yer alan Artvin'in bölgesel sivil mimarlığı, halk yapı sanatı da tüm bu etkenlerin bir araya gelerek şekil verdiği zengin ve renkli bir kültür yaratmasıdır. Artvin evlerinin büyük çoğunluğu bir cepheleriyle sokağa açılan, arka bahçeli yapılardır (Res.23,24). Bu evler avlusuz olduğu için, ön cepheleri doğrudan sokağa açılmaktadır. Sokaktan doğrudan eve ulaşılan bu evlerde, ikinci bir giriş arka bahçede düşünülmüştür. Artvin evleri, çoğunlukla iki veya üç katlıdır (Res.25,26). Tek katlı örnek, bu evleri şekillendiren nedenlerden dolayı yoktur. Evleri oluşturan mekânlar, işlevlerine göre, bina içinde farklı katlarda yer alırlar. Servis mekânları alt katta, sofa ve etrafında örgütlenen odalar üst katta veya katlarda bulunur. Zemin katta yer alan üniteler mutfak, banyo, WC, çamaşırlık, ambar ve diğer yan mekânlardır.

Çoğunlukla sokak cephesindeki özenli ve iyi işçilikli iki kanatlı bir kapıdan girilen birinci kat, kapının açıldığı odalar arası ilişkilerin sağlandığı ortak bir mekân olan büyükçe bir sofa ve ona açılan iki yandaki odalardan oluşur. Geleneksel Türk Evinin kuruluş düzeni içinde yapının plan şemasına biçim veren en önemli öge sofadır¹⁹. Girişin karşısında ve büyük sıklıkla evin simetrik eksenine rastlayan bir merdivenle de üst kat veya katlardaki sofaya çıkılır. Üst sofada yine her iki yanda odalar yer alır. Orta sofanın planlamada egemen öge olarak konumlandığı bu tip şemaya *karniyark* da denilir. Yapının konumlandığı parsel veya arazinin eğimi nedeniyle arka bahçeye açılan arka cephe ortasındaki kapının açıldığı zemin kattaki büyük sofa da tek veya çift yanlı olarak zemin kat ünitelerini birbirine bağlar. Bu katta bahçe cephesine bakan bir veya iki oda arka tarafta ise mutfak, kiler vs. amaçla kullanılan diğer odalar yer alır. Artvin'in Rus işgali yıllarında yapılan evlerin bazılarında, daha sonra yeni kullanıcılarınca evdeki bazı mekânlara yeni işlevler verilerek özgün plan özellikleri değiştirilmiştir (Tablo 2; Çiz.13).

Artvin merkezindeki ahşap evler ile köylerdeki iki veya üç katlı ahşap evlerin büyük çoğunluğu, sofanın plan dörtgeni içindeki merkezden kayarak köşe kenarında yer aldığı, köşe sofalı yani dış sofalı (aşhaneli) plan tipindedir. Artvin evlerinin dış sofalı plan tipi bakımından benzer kurguya sahip diğer bölge yapılarından farkı, plan bütünlüğü içine ikinci bir ortak mekânının, yani bir iç sofanın (hayat) eklenmesidir.

Özellikle Artvin köylerinde karşılaşılan, belki de Artvin halk yapı sanatının yerel tek plan şeması bu tiptir. Anadolu'nun diğer bölgelerinde uygulanan geleneksel Türk evlerindeki *avlu* veya *taşlık* Artvin evlerinde yerini köylerde ön, kent merkezinde ise arka bahçeye bırakmıştır. Köy evlerinde Mutfak (tatlıhane), depo, kiler (ambar), çamaşırlık, odunluk, ahır gibi üniteler de

¹⁹Önder KÜÇÜKERMAN., a.g.e. s.,34.

çoğunlukla eve uzak olmayan bahçe içinde planlanmıştır. Köy evlerinin bazılarının giriş katı ikiye bölünerek alt katın yarısının ahır olarak kullanıldığı örnek de çoktur. Ancak Artvin il merkezinde günün koşullarının getirdiği zorunluluklarla mutfak, tuvalet ve banyo yapılan plan tadilatlarıyla evlerin giriş katında yeniden konumlandırılmıştır. Daha çok Arhavi, Hopa ve Borçka'da yaygın olmakla birlikte tamamen ahşaptan yapılmış bazı eski Artvin evlerinin bahçelerinde yer alan *serander* de yerini ev içlerindeki kiler ve ambarlara bırakmıştır (Çiz.14).

Artvin evlerinde zemin kat döşemeleri taştan, diğer katlardaki döşemeler ise ahşaptır. Ahşap döşemeler dairesel veya dikdörtgen kesitli kirişler üzerine 2.5-4 cm kalınlıklardaki ve 1.5-2.5 cm enlerindeki tahtalar konularak oluşturulmuştur.

Ocaklar, hemen hemen her tipte evin giriş katındaki plan şemasında eksenini oluşturan orta büyük odada ve hemen bu odanın üst katındaki orta odada yer alır. Bu ocaklar kemerli veya düz olarak kenarları kesme taş veya alçı söveli, üstü basık kemerli olarak yapılmışlardır. Bazı evlerde ocaklara dekoratif unsurlar da eklenmiştir (Res.34). Kimi evlerde de ocakların yanı sıra odaların birleşme duvarlarının orta ekseninde *Peç* denilen yapı strüktürüne dahil ısıtma üniteleri yer alır (Res.27).

Odalarda yer alan yüklükler, duvar yüzünü tamamen ya da yarısını kaplayacak şekilde ahşap kapaklı olarak yapılmışlardır. Bazı evlerde gusülhane denilen yıkanma yeri yatak odası olarak kullanılan üst kat odalarındaki derinliği artırılmış duvarlar veya bu odalardaki sedirlerin içinde kapalı dolap şeklinde tasarlanmıştır.

2.3. Geleneksel Artvin Evinde Dış Cephe Özellikleri

Artvin evleri, yapı malzemeleri, dış cephe biçimlenişleri, iç mekân organizasyonu ve

süsleme programlarının çeşitliliği bakımından da zengin bir repertuara sahiptir. Anadolu veya Anadolu dışındaki diğer Türk yerleşim yerlerindeki sivil mimarlık örneklerinin oluşturduğu birbirinin tekrarı görüntüsündeki yapıların benzer silüet ve panoraması Artvin kentsel peyzajında da görülür. Taş, tuğla, ahşap, gibi farklı malzemelerden yapılan bu evler yapı dışından da okunabilen farklı plan özellikleriyle de dikkati çekerler (Çizim 11,12).

İki veya üç katlı, zemin katı taş üst iki katı ahşap çatıklı ve çatık araları çoğunlukla tuğla ile dolgulanmış veya bağdadi duvarlı beyaz ya da açık çivit mavisi renkte boyanmış alaturka veya Marsilya kiremiti kaplı beşik çatılı evler, tarihi Artvin kent panoramasının hakim yapı tipini oluşturur. Ön ve arka cephelerdeki çatı ara katının ikiz pencere *cihannümâ* benzeri düzenlenerek, çatı katının ve yapı alınışının özellikle bir form kazanması, Doğu Karadeniz'in bazı sahil yerleşmelerinde benzer örneklerine rastlansa da, daha çok geleneksel Artvin halk yapı sanatında özgünlük kazanan formdur. Bu yapılarda yapıların ön cephelerinde ara veya üst katta görülen cephe düzenleri ile uyumayan, asimetrik çelik profilli küçük beton balkonlar büyük olasılıkla daha sonradan ilave edilmiş olmalıdır (Res.28,29).

Artvin kent merkezinde ahşap çatıklı dolma göz duvarlı evler de önemli sayıdadır. Artvin kentsel yapı stoğu içinde yine iki ve üç katlı, alt katları taş, üst katları tuğla üzerine çekilen sıvanın beyaz boya ile boyandığı bu yapılar da kent peyzajında önemli yer tutarlar. Kat araları ve yapı köşe kenarları boyunca yer alan ahşap silmeler yapı cephelerine estetik katkıda bulunan ayrıntılardır.

Özellikle 20. yüzyılın başlarında yapılan tuğla duvarlı kâgir yapıların cephelerindeki sağır sütunlar, konsollar, dolu veya boş kartuşlar geometrik, bitkisel ve figürlü Barok alçı süslemeler taşra sadeliğini aşacak düzeyde bir sanatsal düzeye sahiptir (Res.30,31). Bu yapıların büyük çoğunluğu Artvin'in Rus işgali

altında olduğu 1878/9-1921 yılları arasında kamu binası olarak yapılmışlardır.

Az da olsa, giriş katı taş, geri kalan kısmının tamamı da ahşap olarak yapılmış bazı örnekler günümüze gelebilmiştir. Özellikle dış sofalı, hayatlı plan şemaları bakımından geleneksel Türk ev plan geleneğini yansıtan evler daha çok bu tiplerdir. Ahşap evlerin en önemli özelliklerinden birisi, açık sofanın, hayat mekânının, bahçeye doğru çıkma yaparak Doğu Anadolu'dan Balkanlara kadar geleneksel Anadolu Türk evi cephe görüntüsünü bu coğrafyada da tekrarlamasıdır.

Artvin evlerinin temel karakteristiğini oluşturan, evlerin plan özellikleri yanı sıra, özel önem taşıyan yapı cepheleri ve genel özellikleri de şu şekilde incelenebilir (Çiz.15).

2.3.1. Çıkmalı Cepheler: Artvin evlerinde manzaraya yönelmek veya yer kazanmak için yapılan çıkmaların yapımı konusuna ve seçilen plan tipine uygun değişik uygulama örnekleri vardır. Cephedeki çıkmalar çoğunlukla zemin üstündeki katta sofayı yapı cephesinden ileri doğru genişleten bu çıkmalar açık veya kapalı olabilir, kat boyunca devam ederek tüm cepheyi kaplayan örneklerle de rastlanır. Çoğunlukla ahşap olan birinci kattaki dış sofalı-hayatlı evlerde bahçeye açılan açık köşk mekânı cepheden bir portiko veya çıkma balkon gibi algılanır. Bu yapı ve cephe tipi Artvin sivil mimarlığı için özel ve özgün bir tasarımdır. Eski Artvin resimlerinde benzer örnekleri görülen bu yapı ve cephe uygulamasının günümüze ulaşan tipik örneği, Artvin Orta Mahalle Sakıp Sabancı Sokak'ta bulunan ve Artvin Kültürevi olarak işlevlendirmek üzere restorasyonu yapılan Fuat Ersöz evidir (Çiz.16,17. Res. 6,7,8,9).

2.3.2. Çıkmasız Cepheler: Bu tip cephelerde, pencere tipleri, pencere kafesleri, kapılar, kat arası düzenlemeleri ve cephe bitimilerindeki ahşap silmeler ile duvar örgü

tipleri cephe karakterlerini oluştururlar. Artvin Çarşı Mahallesi Orta Yol Sokak'ta Sinan Arslan ve Ailesine ait oldukça bakımsız olan zemin dahil dört katlı ev bu cephe tipine en iyi örneklerden birisidir. Geleneksel Türk evi tipolojisi içinde yer alan pek çok yerel Türk sivil mimarlık geleneğiyle cephe karakterlerinin benzerliği bakımından ortak özelliklere sahip olan bu yapı günümüz için ünik bir örnektir (Çiz.1. Res.9).

2.3.3. Balkonlu cepheler: Artvin evleri içinde sayıca en zengin örneğe sahip cephe tipidir. (Res.32). Bu formasyon içinde ilk grup, ahşap, bağdadi ve dolma göz duvar örgülü, genellikle ön cephe kat aralarında kat genişliğinde ahşap balkonları bulunan evlerdir. Bu evler, Artvin'in kırsal mimarisi ile hem malzeme hem de biçimsel ilişkisi olan yapılardır. Artvin kent merkezi dışında bir çok ilçe ve bazı köylerde görülür. Ardanuç ilçesi Adakale yerleşimi bu tip yapıların hâlâ önemli bir kısmının bir arada varlığını sürdürdüğü önemli bir merkezdir. Artvin kent merkezinde faklı malzemeler ile yapılmış, Artvin Çarşı Mahallesi Türkocağı Sokak'daki Belediye mülkiyetine geçen 9 numaralı ev ile 15 numaralı ev, yine Çarşı Mahallesi'ndeki Kadir Halvaşi Sokak'daki 7 numaralı ev benzerleri içinde örnek gösterilebilirler (Res.19). Artvin'in tarihi kentsel silüetinin hakim unsuru olan, ahşap çatıklı tuğla duvarlı, daha çok beyaz veya açık çivit mavisi boyalı, 2-3 katlı, beşik çatılı ve antefiksli çatı alınlığı ikiz küçük pencere ile açılmış yapılar, Artvin yapı tipolojisi içinde hiç kuşkusuz en özgün tiplerden birisidir. Ön cepheleri güneye, Çoruh Vadisine bakan bu yapılarda ön, yani güney cephelerde görülen küçük beton balkonlar bu yapılara özgün bir görüntü kazandırır. Kesin olmamakla birlikte bu balkonların en azından önemli bir kısmının yapılara sonradan eklenmiş olduğunun ip uçlarını veren örnekler mevcuttur. Artvin Çarşı Mahallesi Hürriyet Caddesinde Sinan Arslan

evi'nin hemen yakınındaki eski Askerlik Şubesi Binası, Çarşı Mahallesi Yavuz Sokak'da Kazım Keskin (Mustafa Kaya) evi, Dere Mahallesi Halit Paşa Caddesi'ndeki Dursun Özgün evi, Çarşı Mahallesi Yurt Sokak'daki Vehip İrmiş'e ait 7 ve 11 numaradaki evler, Çarşı Mahallesi Hastane Sokak'daki İl Sağlık Müdürlüğü hizmet binası ve Çarşı Mahallesi Konak (Kenar) Sokak'daki Kadastro Müdürlüğü hizmet binası bu cephe ve yapı tipine örnek oluştururlar (Res. 14,25,26,,29,4.).

2.3.4. Eklektik Cepheler: Artvin'in tarihi kentsel mimarlığı içinde, çeşitli dönemlerde önem kazanmış veya tercih edilmiş yapı cephelerinden farklı unsurları bir arada sunan bu yapılar, yerli yapı ustalarının değişik tarihli yapılardan esinlenmelerinin bir sonucudur. Kırsal ev mimarlığının yapı malzemeleri, plan özellikleri, işgal yılları Artvin yapıcılık, mimarlık sanatı beğeni ve tercihlerinin yapı elemanı boyutundaki yansımaları bu tipolojik grubu oluşturmuştur. Bu tip cepheler çıkmalı, çıkmasız ve balkonlu cephelerin bir çok özelliğini bir arada taşıyan cephelerdir. Büyük olasılıkla işgal yılları sırasında veya takip eden dönemde yapılmışlardır. Hali hazır tarihi Artvin yapıları içinde Çarşı Mahallesi, Dik Sokakta bulunan Rahmi Yalçıntaş ve kardeşleri evi, yine aynı sokakta yıkılarak, yapılabilecek en kötü rekonstrüksiyonla bir belediye tesisine dönüştürülen İbrahim-Halit Demiröz evi bu tipi örnekleyen karakteristik yapılardır (Res.18,42. Çiz. 7,8).

Artvin yapıları sadece görüntü veya plan tipi çeşitliliği bakımından değil yapı malzemesi bakımından da Karadeniz sivil mimarlık geleneği içinde özel bir yere sahiptir (Res. 33). Örneğin 19. yüzyılın ortalarında başlayan bir süreçte tüm Karadeniz'de tuğlanın Artvin kadar yoğun ve çeşitli kullanım biçimlerinin olduğu ancak bir kaç yerleşim yeri vardır. Aslında farklı türleriyle taş, ahşap duvar kurma tekniklerinin de yoğun bir kullanım

alanı olan Artvin, hiç kuşkusuz tuğlayı hem yapı hem de süsleme malzemesi olarak kullanabilecek yetenekli yapı ustalarına sahiptir. Bu bakımdan Artvin evlerinin çatılarındaki tuğladan yapılmış özgün Artvin bacaları ve tuğlanın hem yapı malzemesi hem de süs elemanı olarak kullanıldığı evlerden birisi olan Aksakaloğlu Sokak, 33 numaradaki Mete Aksakal evi Artvin halk yapı sanatının ünik karakteristik örneklerindedir (Res.34).

Artvin evlerinde çatılar, Beşik Çatı (kıрма çatı) üç omuz ve dört omuz olmak üzere üç tipte yapılmışlardır. Çatılarda, *bedevra(e)* denilen aslı Yunanca *petauro* olan ladin veya köknardan kesilmiş ince ahşap örtü malzemesi olan padavra tahtası ile Alaturka ve Marsilya tipi kiremit ve sac kullanılmıştır.

3. SONUÇ

Artvin halk yapı sanatı, yerli yapı ustalarının sadece, çarpıcı plan şemaları, yaratıcı cephe düzenleri ve fonksiyonel mimari buluşlarıyla yetinmeyen bu yapıların iç ve dışında yer alan beğeni düzeyi yüksek süsleme anlayışıyla da öne çıkar. Anadolu'nun pek çok yapı geleneğinde olduğu gibi Karadeniz'de ve bu bağlamda geleneksel Artvin yapılarının süslemelerinde kullanılan tekniklerin başında, ahşap boyama, kalem işi süsleme gelir. Özellikle rengarenk boyalı nakışlarıyla ahşap Artvin camileri bu süsleme anlayışının en güzellerini sunarlar. Arhavi ve Borçka'nın bazı köylerinde kalem işi süslemeli bu yapıların seçkin örnekleri vardır. Kalem işi süslemenin en yaygın olduğu bir diğer yapı grubu evlerdir. Ahşap malzeme ile beraber uygulandığı örneklerin çoğunluğu oluşturduğu kalem işi süslemeli evler genellikle kıyı boyunca sıralanan veya denize açılan vadi boylarındaki yerleşim yerlerinde görülür. Borçka Muratlı Camii ölçüsünde olmasa da geleneksel Artvin evlerinde de kalem işi süsleme yapılmıştır. Ardanuç Adakale, Arhavi, Borçka ve bazı Hopa

evlerinde kısmen izleri görülen boyalı nakışlar ne yazık ki zamanın tahribatından kurtulamayarak büyük ölçüde silinmişlerdir. Artvin il merkezindeki bazı evlerin dış cephesinde, kat arası hatıllarında, balkon, çıkma cephe alınlığı üzerindeki *antefiks* üstünde ve alınlıkta, iç mekânlarda diğer ahşap süsleme teknikleriyle beraber tavan, ocak, dolap ve yükük kapaklarında az da olsa görülmektedir. zengin bir süsleme repertuarı söz konusu olmasa da kırmızı, siyah, yeşil, mavi ve sarı renklerin seçilebildiği bu kalem işi süslemelerde daha çok bitkisel ve geometrik motiflere yer verilmiştir. Ahşap Artvin evleri içinde son derece özgün iki örnek olan ve Artvin kültür evi olarak işlevlendirmek için restorasyonu yapılan Orta Mahalle, Sakıp Sabancı Sokak, 7 numaradaki Fuat Ersöz evi ile Çarşı Mahallesi Hürriyet Caddesi'ndeki Eski Askerlik Şubesi yapıları, ahşap işçiliği ve kalem işi süslemeleri ile Artvin evleri süslemelerini temsil etmeleri bakımından önemli örneklerdir (Res. 36,37. Çiz. 16,17,18).

Artvin evleri içinde yukarıda da sözü edilen, zemin katı taş üst katları tuğla ile yapılmış, beşik çatısının ön ve arka cephesindeki çatı alınlığı çift pencere ile açılmış beyaz, bazen de çivit mavisi boyalı evler sadece strüktürleri ile değil süslemeleri ile de dikkati çeken yapılardır. İstanbul'da II. Meşrutiyet ortamının özgürlük havasının solunduğu, ancak Artvin'de Rus işgalinin yaşandığı 20. yüzyılın ilk yıllarında yapılan, yapı bütününe Barok yapı ve süsleme elemanlarının hakim olduğu bu yapılar, Doğu Karadeniz'in yerli bölgesel mimari üslubunu yansıtır. Kars ve Batum gibi dönemin diğer işgal edilen Osmanlı kentlerinde uygulanan Baltık mimarlık üslubu Artvin yapılarında uygulanmamıştır. Bu yapıların sadece cephe özellikleri değil plan şemaları da çok az farklılıklarla yine bölgenin ortak anlayışlarını yansıtır. Çoğu, zamanında da kamu hizmet yapısı olarak inşa edilen bu yapıların, yıkılmaktan kurtulan bir kısmı hâlâ benzer

amaçlarla kullanılmaktadır. Yeni hastane binasını yapabilmek için yıkılan iki yapı örneği hariç zaten yapılarının günümüze gelebilmesini sağlayan da bu durum yani kamusal amaçlarla kullanılmaları olmuştur (Res.38). Bu yapıların diğer geleneksel Artvin yapılarından temel farkları ne plan ne de yapısal özellikleridir. En göze çarpan farklılık, yapıların iç ve dış cephelerdeki süsleme detaylarıdır. Başlı başına özellik taşıyan dövme demir ve bronz kapı kolu ve tokmakları gibi unsurları olan ahşap çift kanatlı kapıları, ince detay işçiliğine sahip madeni merdiven korkulukları, yapıların içinde günümüze ulaşabilen süsleme elemanlarıdır. (Res.39,40). Eski Tekel Deposu ve Sağlık Müdürlüğü gibi çeşitli kurumlarca kullanılan bu yapılar, benzeri yapılar içinde en fazla özellik taşıyan binalardır. Yapıların cephelerinde, köşelerde, plastırlar, bu plastırlar arasında girlandlar, testere dişi frizler, kare veya dikdörtgen kartuşlar ve yukarıda da belirtilen bitkisel, geometrik ve figürlü süslemeler yer alır.

Yapının cephelerini kaplayan kartuşlar boş bırakılabildiği gibi bazen de akant yaprağı şeklinde bitkisel süslemeler ve rozetlerle de doldurulmuştur. Ancak bu cephelerdeki asıl karakteristik süsleme anlayışı yapıların beşik çatılı yapı alınlıklarında görülür. Beşik çatı alınlığı ortasında üç sağır sütun üzerindeki çift beşik kemerin taçlandığı eş büyüklükteki iki pencere ve her iki yanda yer alan daire biçimli iki küçük pencere cihannüma benzeri bir düzenleme anlayışını yansıtır. Bazı yapılarda pencerelerin üzerindeki kemer ile çatı saçağı arasında kalan boşlukta yelpaze şeklinde, tavus kuşu kuyruğu, kenger yaprağı ve belki de hayat ağacı olarak adlandırılacak sanat tarihi terminolojisinde *antefiks* denilen kabartma bir süs ögesi bulunur. Yine bazı yapılarda da bu kabartmanın üzerindeki çatı saçağı birleşme noktasında yine *Antefiks* veya *Akroter* denilen üzeri kabartma süslemeli taç şeklinde bir plastik süsleme elemanı vardır (Res. 41).

(Özet)

Geleneksel Artvin evleri; Artvin'in, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl boyunca, kentsel yoğunluk alanları olan ve günümüzde de kent merkezi ve çevresini oluşturan Çarşı, Orta ve Dere Mahalleleri ile civarında bulunurlar. Kentte, tarihi sivil mimarlık örneği olarak günümüze ulaşan yapılar, ağırlıklı olarak **Osmanlı** döneminin son yıllarında, 1880'li yılları takiben yıllarda inşa edilmişlerdir. Günümüze ulaşan bu yapıların büyük çoğunluğu da 1860 - 1910 yılları arasına aittir.

Geleneksel Artvin halk yapı sanatı, yapı ustalarının sadece, çarpıcı plan şemaları, yaratıcı cephe düzenleri ve olağanüstü fonksiyonel mimari buluşlarıyla yetinmeyen bu yapıların iç ve dışında yer alan beğeni düzeyi yüksek süsleme anlayışıyla da öne çıkar. Yani ahşap bir kafes içine yerleştirilmiş **taş dolgulu, ahşap çatkılı** yapı sistemi ile kütük veya kalasların yatay doğrultuda üst üste yığılmasıyla oluşturulan **ahşap duvar** sisteminin ve yanı sıra **Bağdadi** duvar sisteminin bölgesel bir özellik olarak ortaya çıktığı geleneksel **Artvin evleri,** farklı ahşap çatkılı duvar uygulamalarından, tümüyle ahşabın kullanıldığı veya tamamen taştan ya da bu malzemelerin bir arada kullanıldığı yapı örnekleriyle, sadece teknik değil, görsel ve biçimsel alanda üst seviyede gelişmiş bir mimarlık anlayışına sahiptir. Taş, tuğla, ahşap, gibi farklı malzemelerden yapılan bu evler yapı dışından da okunabilen farklı plan özellikleriyle de dikkati çekerler. Artvin evlerinin büyük çoğunluğu ön cepheleri sokağa açılan, arka bahçeli yapılardır. Artvin Evlerinde sokaktan eve ulaşılan uygulamalarda, ikinci bir giriş arka bahçede düşünülmüştür. Bu evler çoğunlukla iki veya üç katlıdır. Az sayıda tek katlı örnek de mevcuttur. Evleri oluşturan mekânlar, işlevlerine göre, bina içinde farklı katlarda yer almışlardır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel Türk Evleri, Tarihi Kentsel Mimari, Karadeniz Halk Yapı Sanatı, Artvin, Artvin Evleri,

BİBLİYOGRAFYA

AKSOY, E., "Orta Mekân", Türk Sivil Mimarisinde Temel Kuruluş Prensipleri" **Mimarlık ve Sanat**, S. 7-8, s.,39-92, İstanbul,1963.

AREL, A., **Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar**, Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını., İzmir, 1982.

AYTEKİN,Osman., "Artvin ve Çevresindeki Türk-İslam Eserleri Yüzeysel Araştırması,1998" **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı** 24-28 Mayıs 1999, C.1. Ankara s.,95-108.

AYTEKİN,Osman., "Artvin'in Osmanlı Dönemi Sivil Mimarisinden Örnekler" **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri** 4-8 Ekim 1999 ,C.III, Kısım II , Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları ,IX. Dizi-Sa.13, Ankara, 2002 s.,1205-1216.

AYTEKİN,Osman., **Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler** , Kültür Bakanlığı Yayınları 2257 Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Osmanlı Eserleri Dizisi, Ankara ,1999.

BAŞKAN, Seyfi., "Geleneksel Artvin Evleri" **İlgi** The Shell C. Of Turkey LTD. Kış 2008 S. 115 s., 3-9.

BAŞKAN, Seyfi., "Anadolu Evleri" **İlgi** , The Shell Co. Of Turkey LTD.Bahar 1996, S.84 s., 29-34.

BAŞKAN, Seyfi., "Geleneksel Anadolu Türk Evleri" **Türkiyemiz** ,Akbank Yayınları. S.50, Ekim 1986, s., 21-25.

BAŞKAN, Seyfi., "İstanbul'un Yalı Köşk ve Kasırları" **İlgi** , The Shell Co. Of Turkey LTD Sayı 78 Yaz 1994 s.,12-21

BAŞKAN, Seyfi., "The Bay Window Of The Traditional Turkish House" **Image** Issue 11,1988,p., 8-11.

BATUR, Afife (Ed.), **Doğu Karadenizde Kırsal Mimari/ Rural Architecture in the Eastern Black Sea Region** Milli Reasürans A.Ş. İstanbul 2005

BEKTAŞ, Cengiz., **Halk Yapı Sanatı**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2001.

BOZKURT, Cevad., "Artvin'in Tarihi Üzerine Bir İnceleme" ,Tarih Mecmuası, C.II, S. II,1968, s.78-82.

ELDEM, Sedat Hakkı., **Türk Evi Plan Tipleri**, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayını,İstanbul ,1954.

ERUZUN, Cengiz., "Artvin ve Çevresinde Halk Mimarisi, **Mimarlık**, S.6, 1972, s.51-58.

KANTAR,Zehra., **Kırsal Yerleşmelerde Dış Mekân Organizasyonu-Artvin İli Köyleri**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilimdalı, Trabzon ,1998.

KAPUCU,Benan., "Doğu Karadeniz'in İç Kesimlerinden Kendine Özgü Bir Yerleşme Örneği: Şavşat Evleri" **Antik Decor** , S.16-17 Yıl:2 ,Temmuz-Ağustos 1994, s., 82-84.

KAZMAOĞLU ,Mine - TANYELİ ,Uğur., "Anadolu Konut Mimarisinde Bölgesel Farklılıklar" **Yapı** S.33 İstanbul 1979 s.,29-39.

KÖROĞLU,Gülgün., "Geleneksel Artvin Evleri" **Arkitek**, Mart Nisan 2003, S. 2003/02, Yıl 70, s.,61.

KUBAN, Doğan., "Türk Evi Geleneği Üzerine Gözlemler", **Türk İslam Sanatı Üzerine Denemeler** İstanbul 1982

KÜÇÜKERMEN, Ö., **Anadolu'daki Gele-**

neksel Türk Evinde Mekân Organizasyonu Açısından Odalar, Türk Turing Otomobil Kurumu, İstanbul,1973.

MUVAHHİD Zeki., **Artvin Vilayeti Hakkında Milmat-i Umumiye**, İstanbul, 1927.

ÖZKÖSE, Aysun (Ed.), **Anadolu'nun Ahşap Evleri / Wooden Houses of Anatolia**, VII+144 Kültür Bakanlığı Yayınları: 2584, Özel Dizi: 23,Ankara 2001.

ÖZTÜRK, Kutsal vd., **Çoruh Havzası, Turizm ve Rekreasyon Geliştirme Projesi Raporu** KTÜ., Trabzon, 1994.

SEZGIN ,Haluk., "Geleneksel Türk Evinde Cephe" **Yapı** S.47 1983 s.,33-37.

SÜMERKAN ,Mustafa Reşat., "Doğu Karadeniz'de Kırsal Kesim Geleneksel Ev Plan Tiplerinin Yöresel Dağılımı" **Türk Halk Mimarisi Sempozyumu** Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma Dairesi Yayınları:148 Seminer Kongre Bildirileri Dizisi,:30 (5-7 Mart 1990 Konya) Ankara 1991 s.,173-184.

TARKAN, M. Tefik., **Orta ve Aşağı Çoruh Havzası**, Ankara, 1973.

TAYLA, Hüseyin., "Türk Evi" ,**Kültür Sanat**, S.5, İstanbul, 1979, s.7-10

Fot. 1- Artvin

Fot. 2- Yıkılıp, 'yok olan' Artvin evleri

Fot. 3- Eski Adliye Hizmet Binası, Artvin

Fot. 4- Artvin İl Sağlık Müdürlüğü Binası

Fot. 5- Eski Tekel Binası.
Tekel Sokak No 14

Fot. 6- Fuat Ersöz Evi (Artvin Kültür Evi)

Fot. 7- Fuat Ersöz Evi, Artvin

Fot. 8- Fuat Ersöz Evi Ahşap çatı konstrüksüyonu (Artvin Kültür Evi)

Fot. 9- Fuat Ersöz evinin köşklü açık dış sofası

Fot. 10- Hasan Bayramoğlu Ailesi Evi

Fot. 11- Hasan Bayramoğlu ve Ailesi Evi

Fot. 12- Sinan Arslan ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 13- Mete Aksakal ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 14- Eski Askerlik Şubesi Binası, Artvin

Fot. 15- Rasim Köksal ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 16- Rasim Köksal ve Ailesi Evinden, Artvin

Fot. 17- Eski Tütün Deposu, Artvin

Fot. 18- Rahmi Yalçıntaş ve Ailesi evi

Fot. 19- Artvin'de Bir Ev. Türkocağı Sokak No.9

Fot. 20- İsmail Gürses ve Ailesi evi

Fot. 21- Nispeten İyi Korunmuş bir Artvin Evi

Fot. 22- Savaş- Mahmut Dizdar Ailesi Evi (Hasan ve Hüseyin Kılıç)

Fot. 23- Erdal Taşkan Ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 24- Ahmet Sarıkaya ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 25- Mustafa Kaya ve Ailesi evi, Artvin

Fot. 26- Ömer Özgün ve Ailesi Evi, Artvin

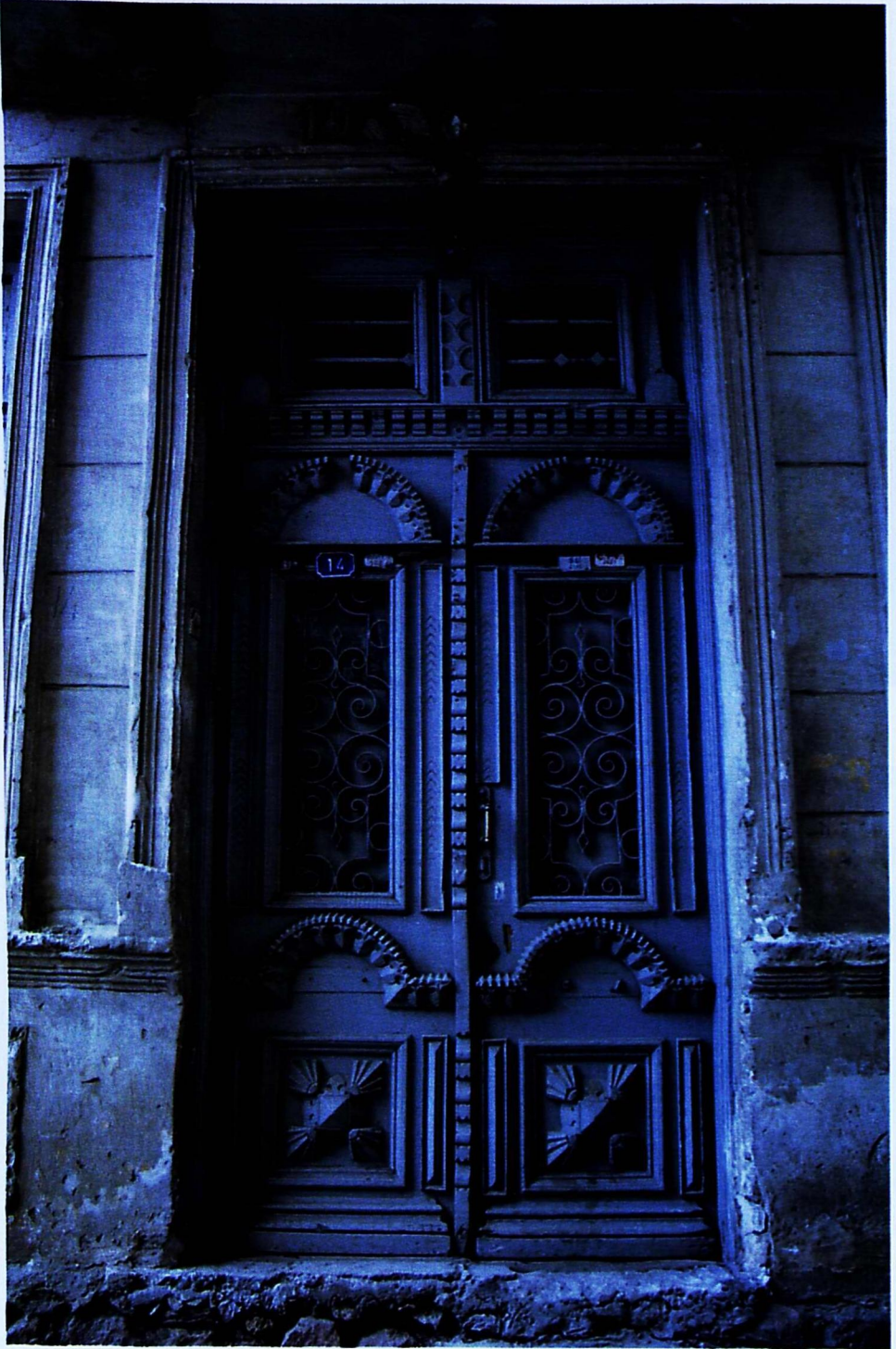
Fot. 27- Mustafa Karslıoğlu ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 28- Vahap İrmiş ve Ailesi Evi, Artvin

Fot. 29- Eski Tekel Binası cephe süslemeleri.

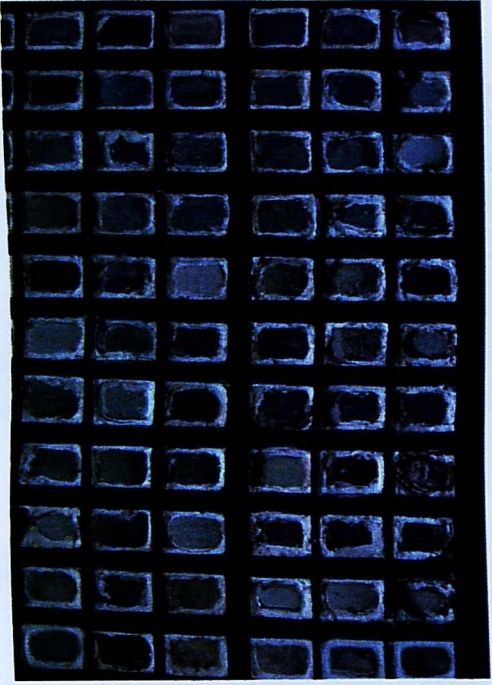

Fot. 30- Eski Tekel Binası Kapısı

ARTVİN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

Fot. 31- Artvin Evlerinde farklı balkon uygulamaları

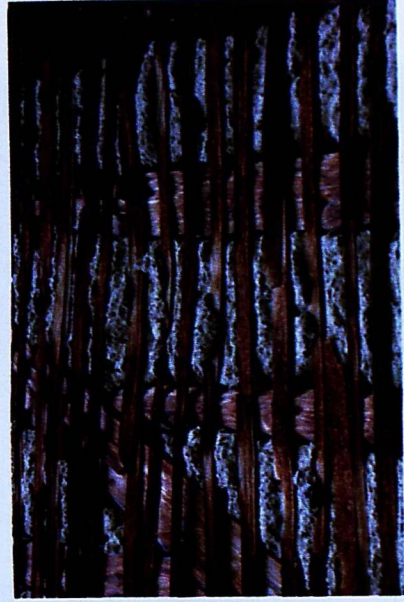
3

2

1

6

5

4

Fot. 32- Artvin Evlerinde uygulanan duvar tipleri

ARTVİN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

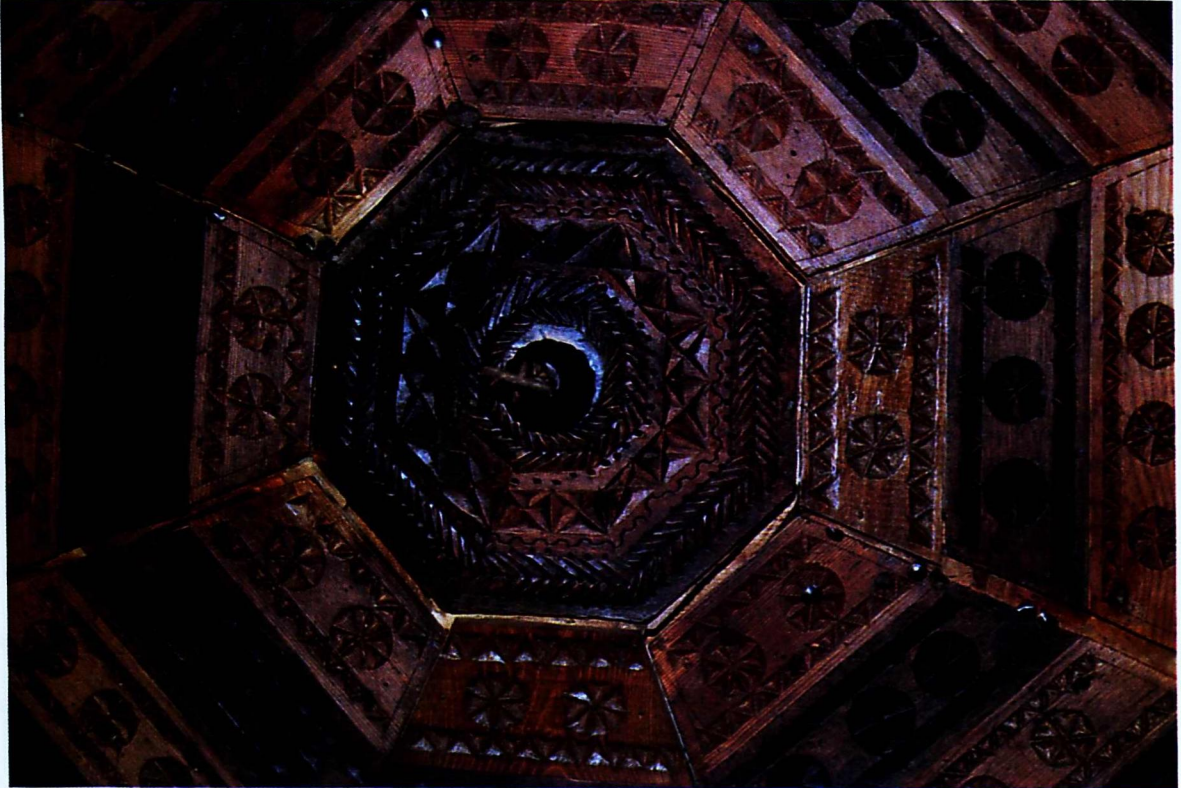
(Adakale, Ardanuç)

Fot. 33- Geleneksel Artvin Evlerinin özgün bacaları

Fot. 34- Fuat Ersöz Evinde bir ocak (Artvin Kültür Evi)

Fot. 35- Fuat Ersöz Evinde bir tavan göbeği (Artvin Kültür Evi)

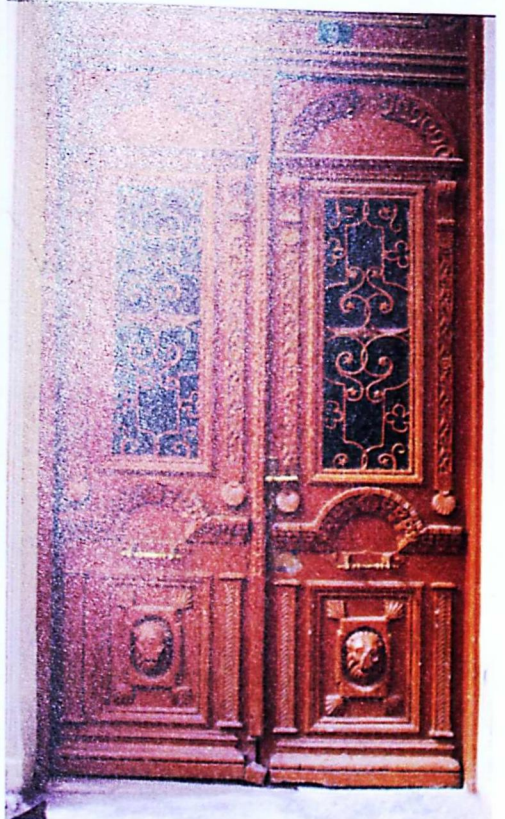

Fot. 36- Eski Askerlik Şubesi binasında bir tavan göbeği

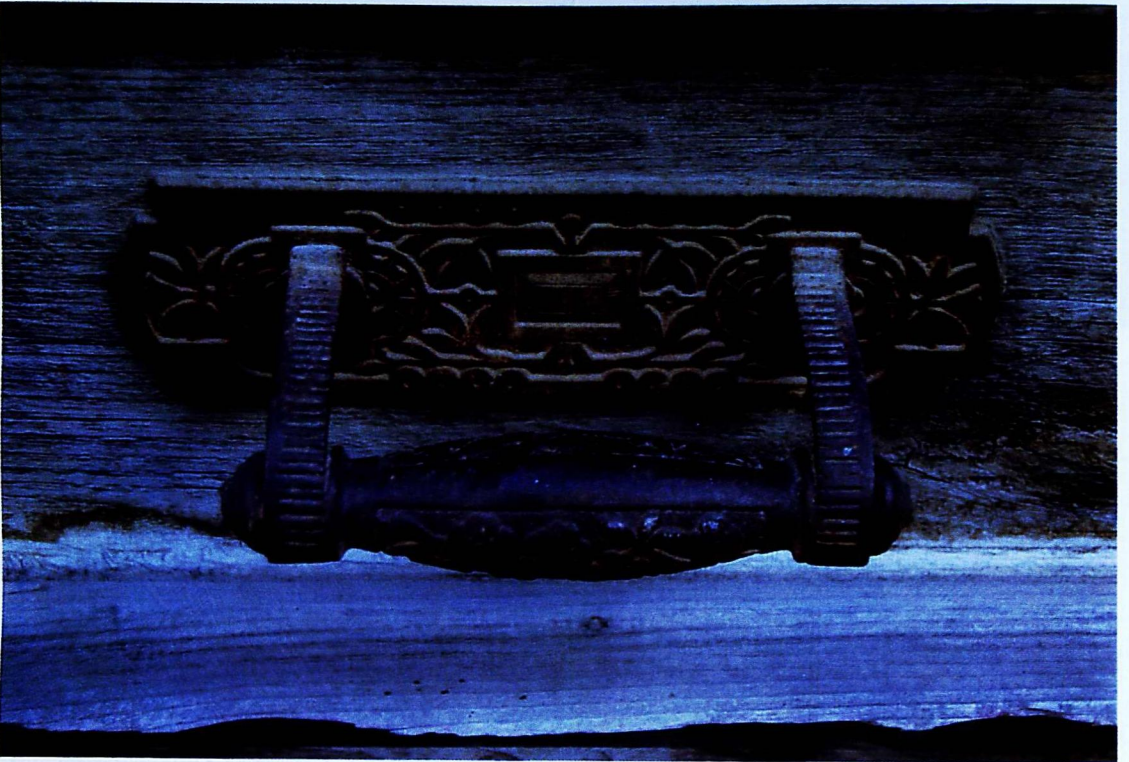

Fot. 37- İl sağlık müdürlüğü olarak kullanılarak yaşatılan tarihi bir Artvin yapısı ve yıkılarak Devlet Hastanesi strüktürü içinde sadece bir cephe imitasyonu ile yaşatılan bir başka tarihi Artvin yapısı ya da bir korumacılık ironisi!

ARTVİN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

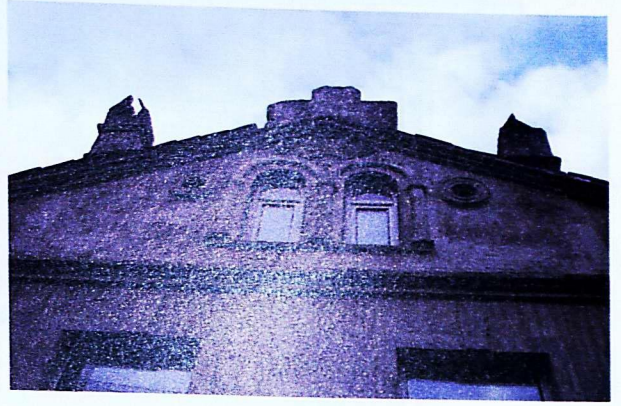

Fot. 38- Artvin evlerinde kapılar

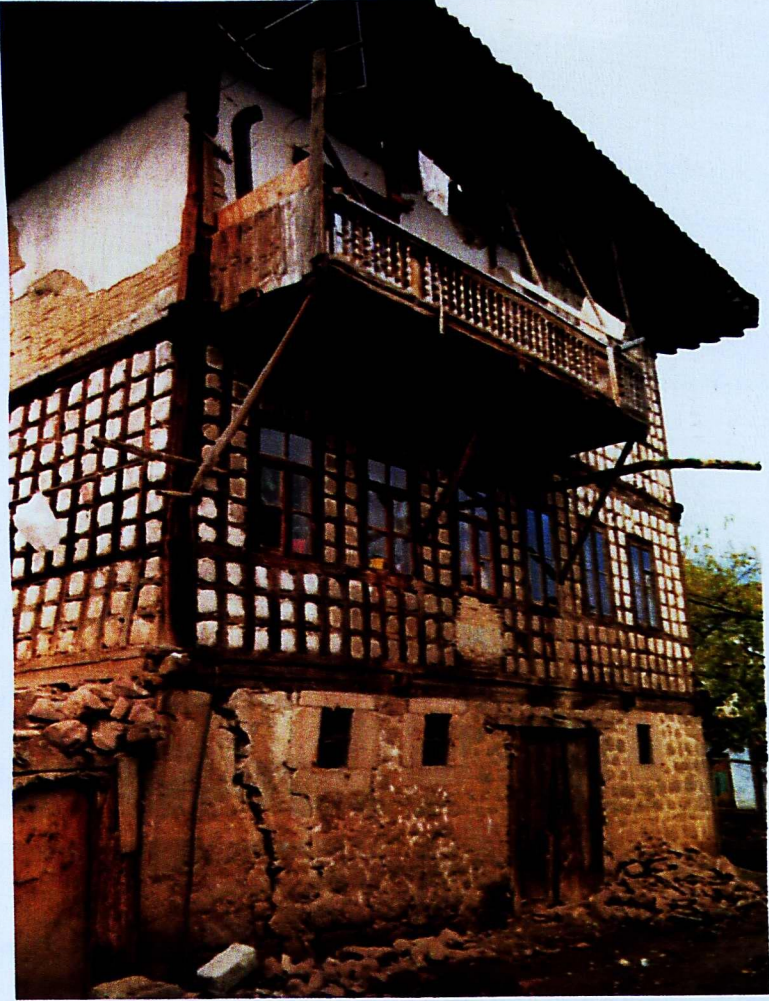

Fot. 39- Bazı Artvin evlerinden kapı kolları

ARTVIN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

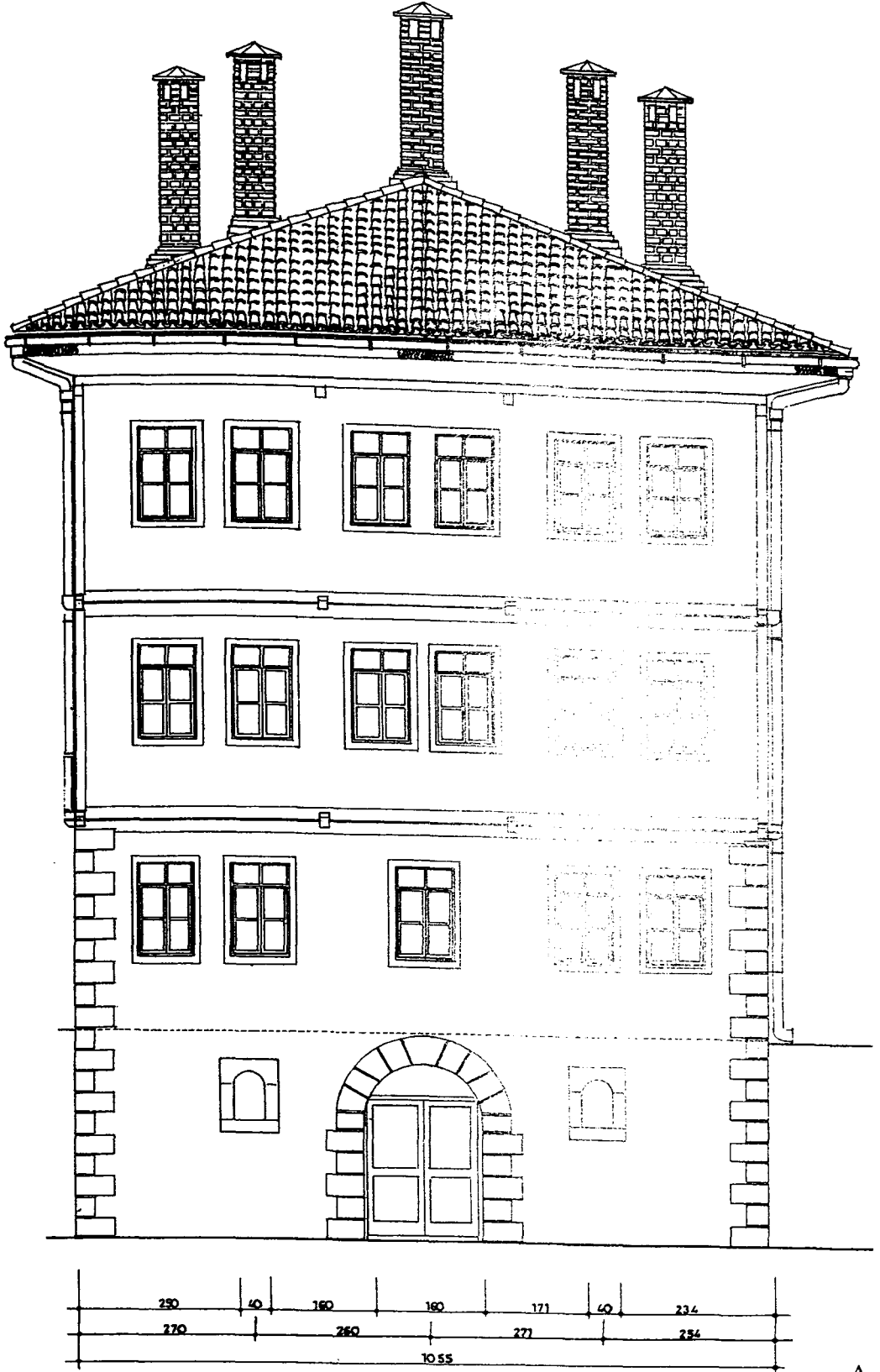

Fot. 40- Artvin evlerinde çatı alınlığı düzenlemeleri ve günümüze ulaşan bazı Antefiks ve Akroter örnekleri

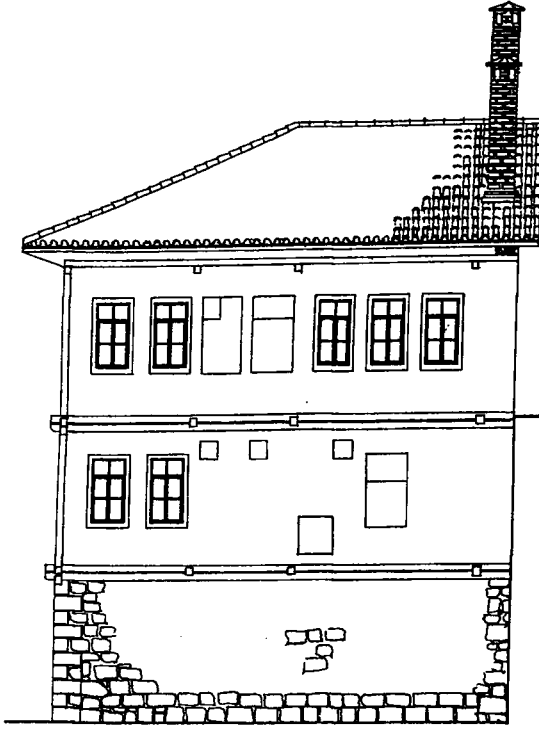
Fot. 41- İbrahim-Halit Demiröz evi'nin yıkılmadan önceki resmi ve yapının Rekonstrüksiyonu !.

ARTVIN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

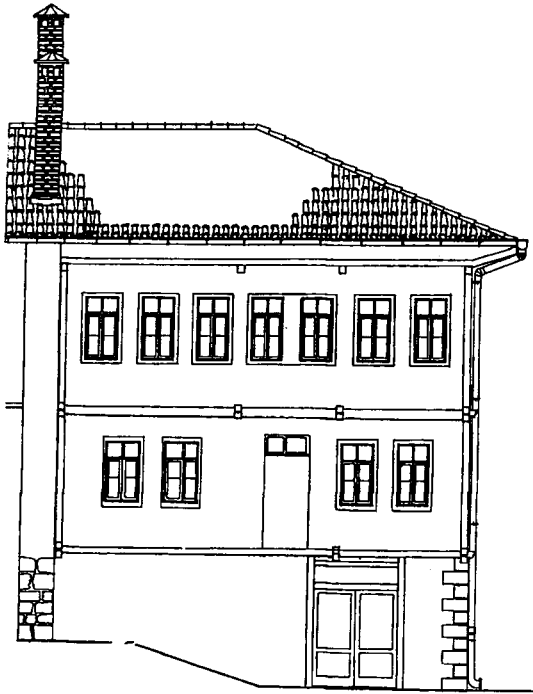

A.

Çiz. 1- Sinan Arslan Evi Cephe Çizimleri. Çarşı Mahallesi Orta Yol Sokak Artvin (Rölöve Ve Çizim S. Yazan 2007 Artvin) A. Güney Cephesi

B.

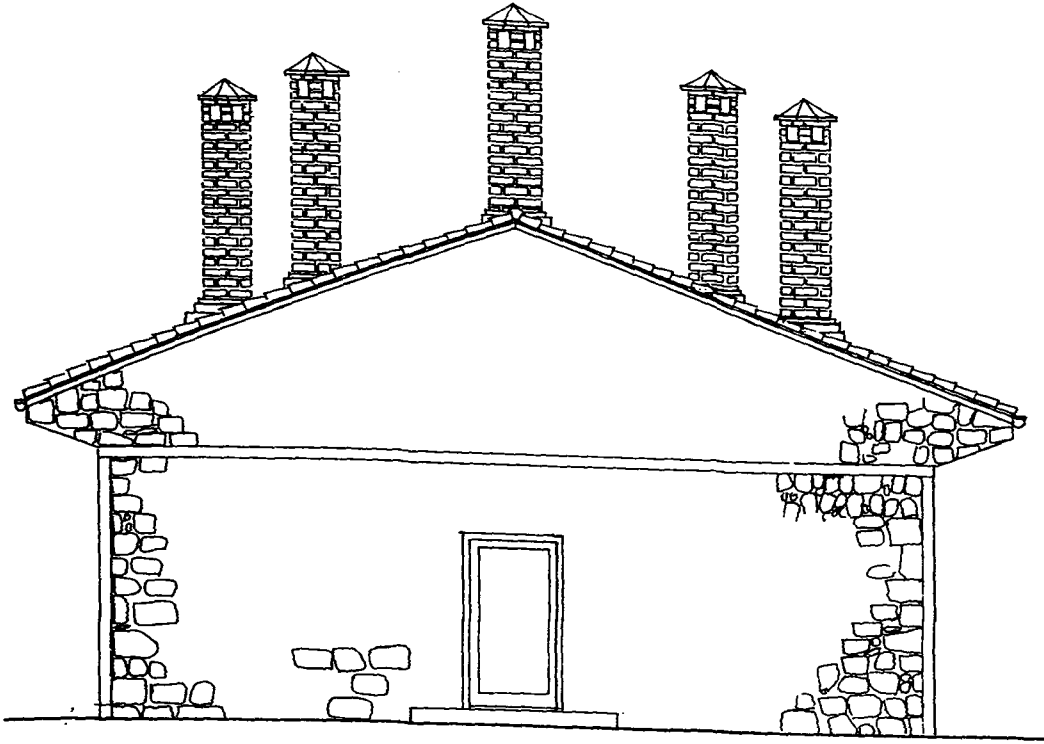

C.

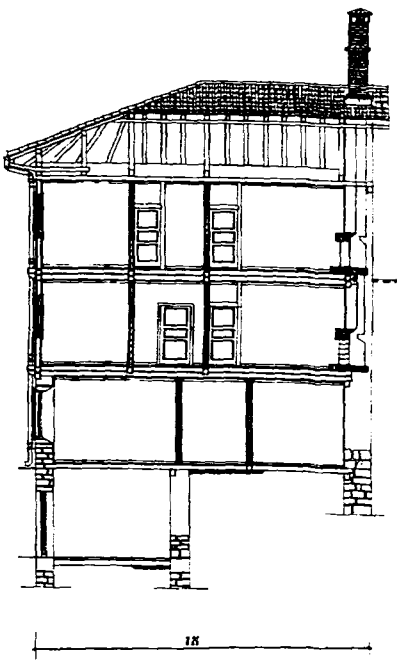
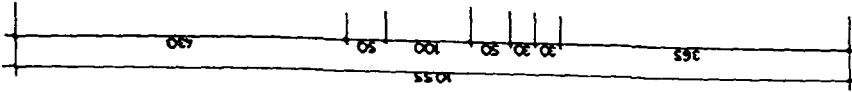
B. Doğu Cephesi

C. Batı Cephesi

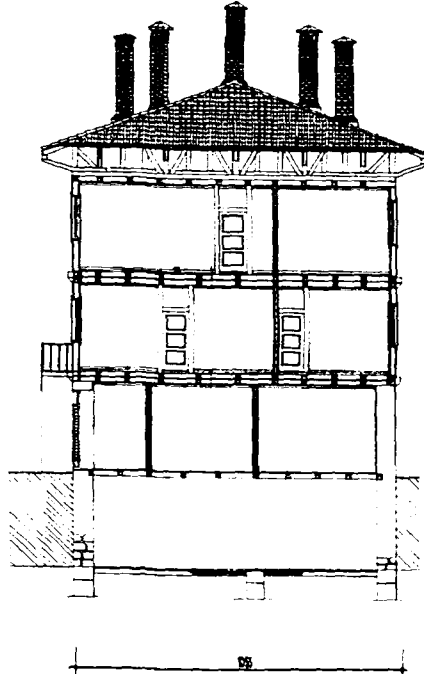
ARTVIN'DE GELENEKSEL EV MİMARISI

D.

E.

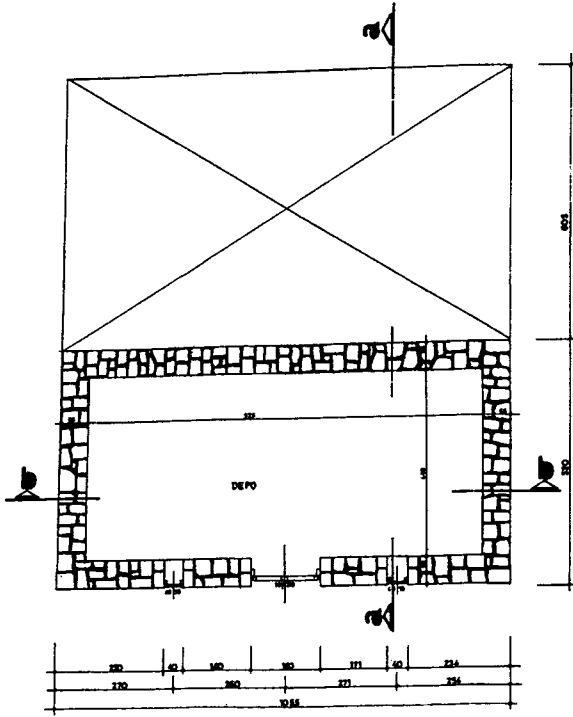

F.

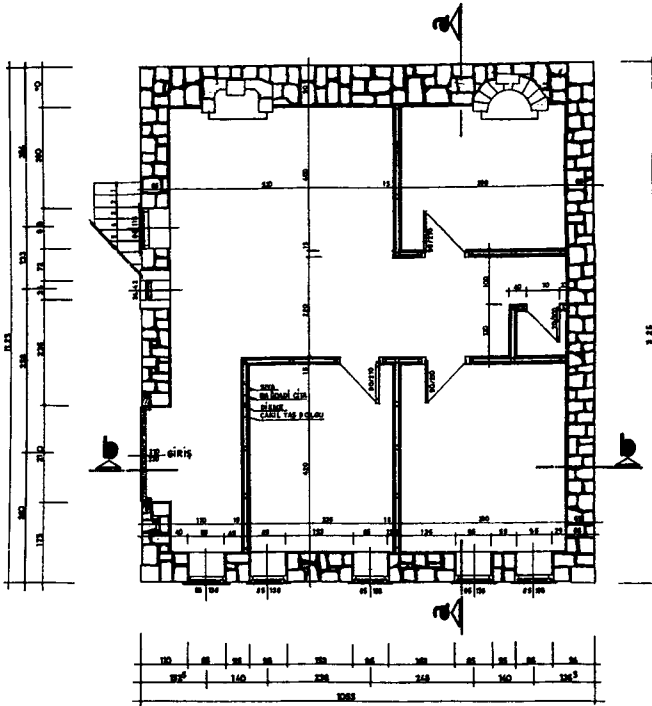
Çizim 1.

D. Kuzey Cephesi E. A - A Kesiti

F. B-B Kesiti

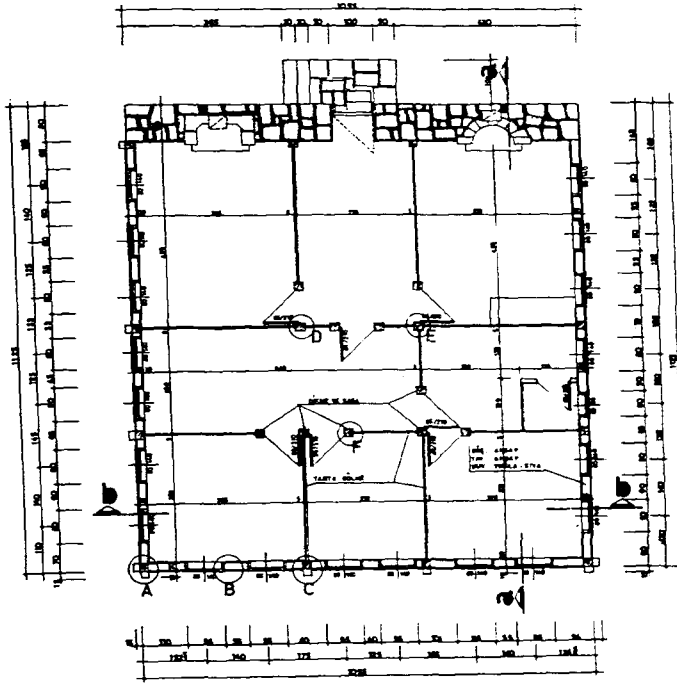
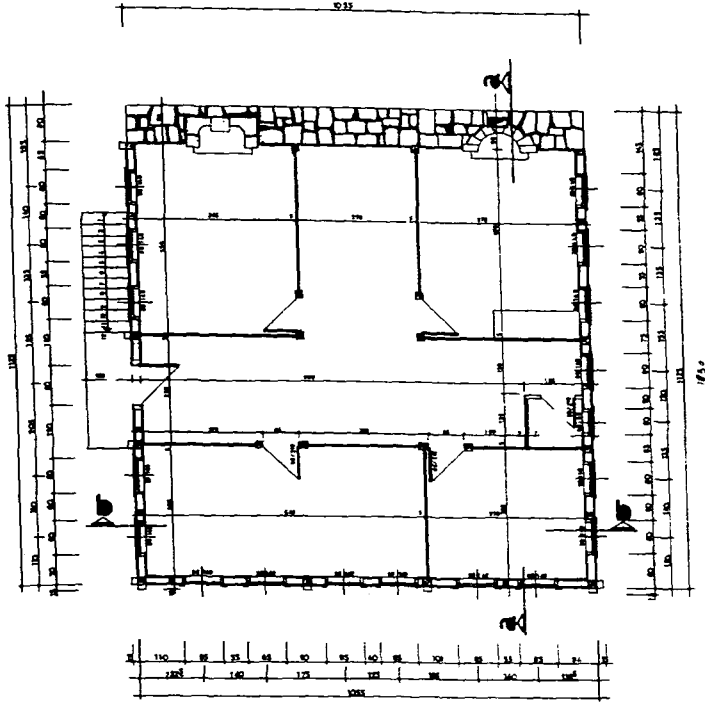
A.

B.

Çiz. 2- Sinan Arslan Evi Planları. Çarşı Mahallesi Orta Yol Sokak Artvin (Rölöve Ve Çizim S. Yazan 2007 Artvin) A. Zemin Kat Planı B. Birinci Kat Planı

ARTVIN'DE GELENEKSEL EV MİMARISI

C.

1

Çizim 2.

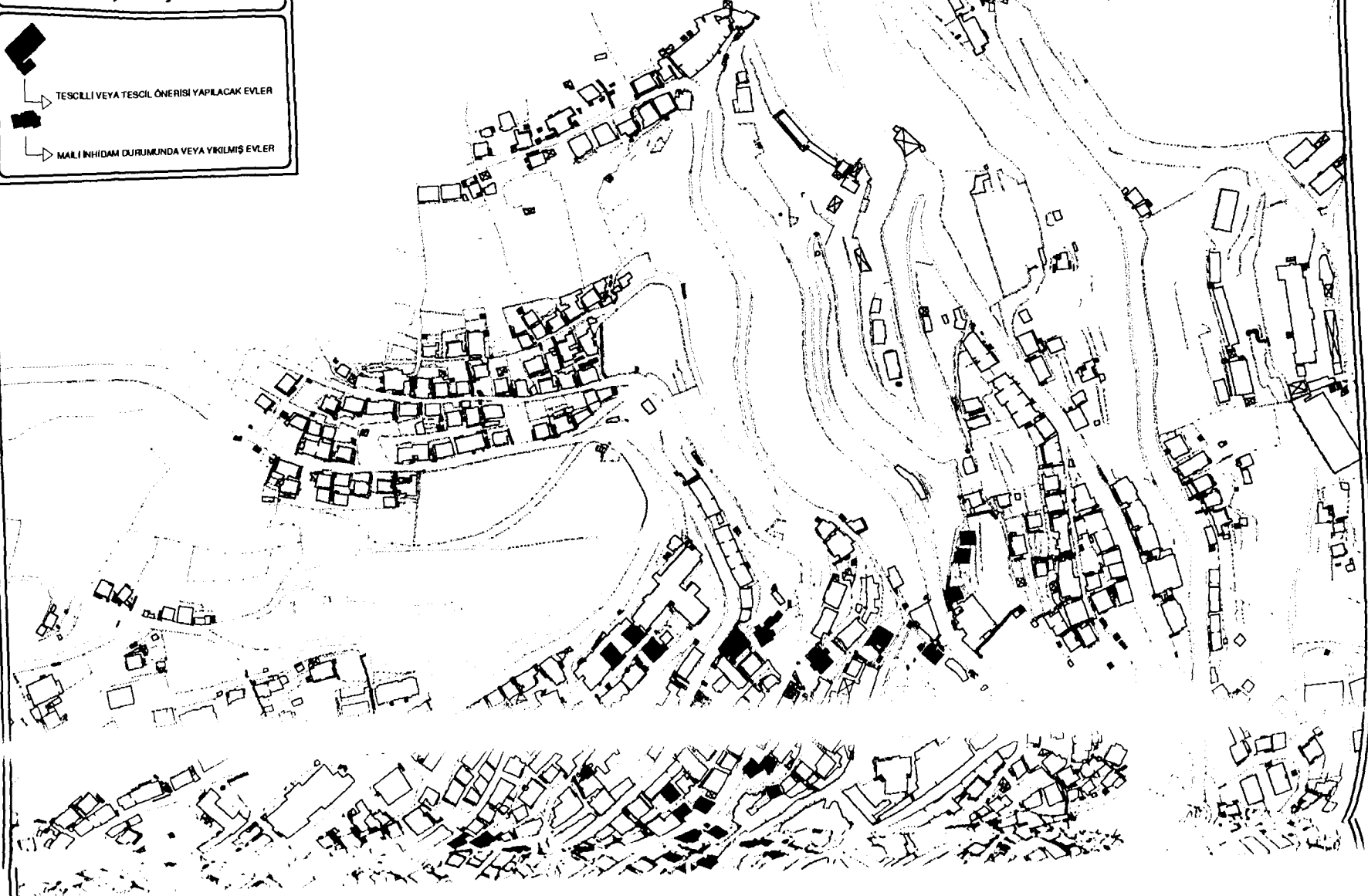
C. İkinci Kat Planı

D. Üçüncü Kat Planı.

D.

**GELENEKSEL
ARTVİN EVLERİ**
2003-2006 ALAN ÇALIŞMASI
Dr.Seyfi BAŞKAN

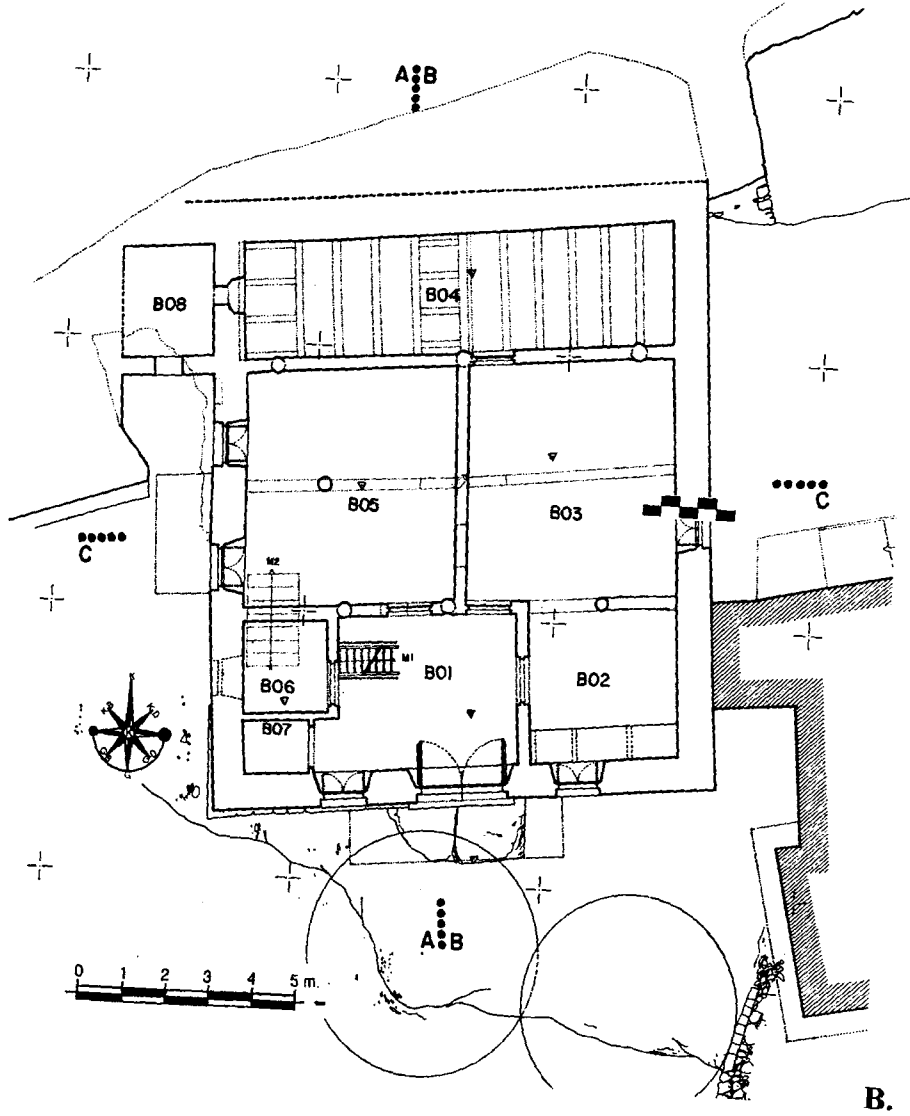
- TESCİLLİ VEYA TESCİL ÖNERİSİ YAPILACAK EVLER
- MALİ İNHİDAM DURUMUNDA VEYA YIKILMIŞ EVLER

Çiz. 3- 2003-2006 Yılları arasında yapılan çalışmada incelenen geleneksel Artvin evlerinin işlendiği 1/1000 ölçekli Artvin İmar Planı

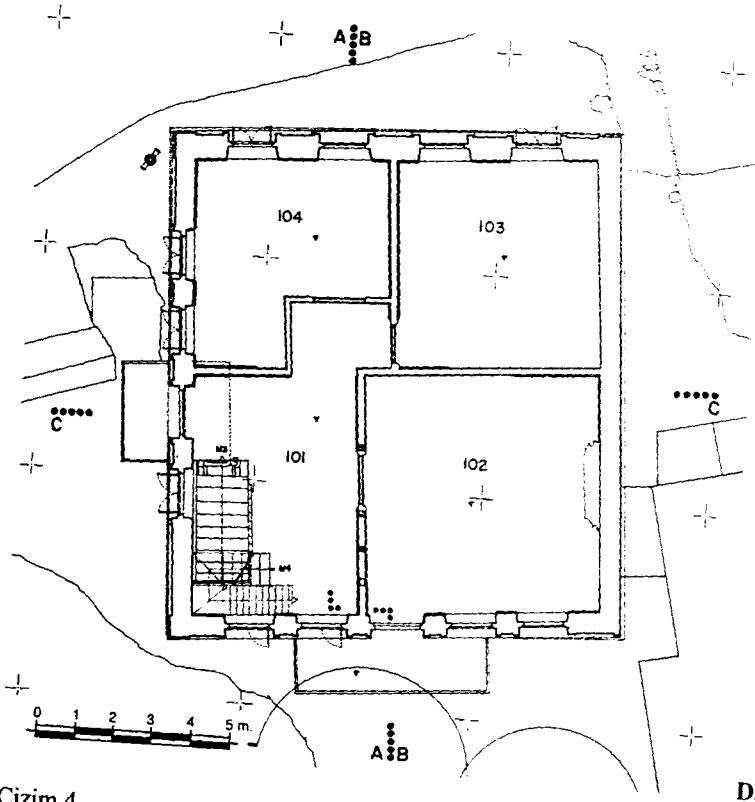
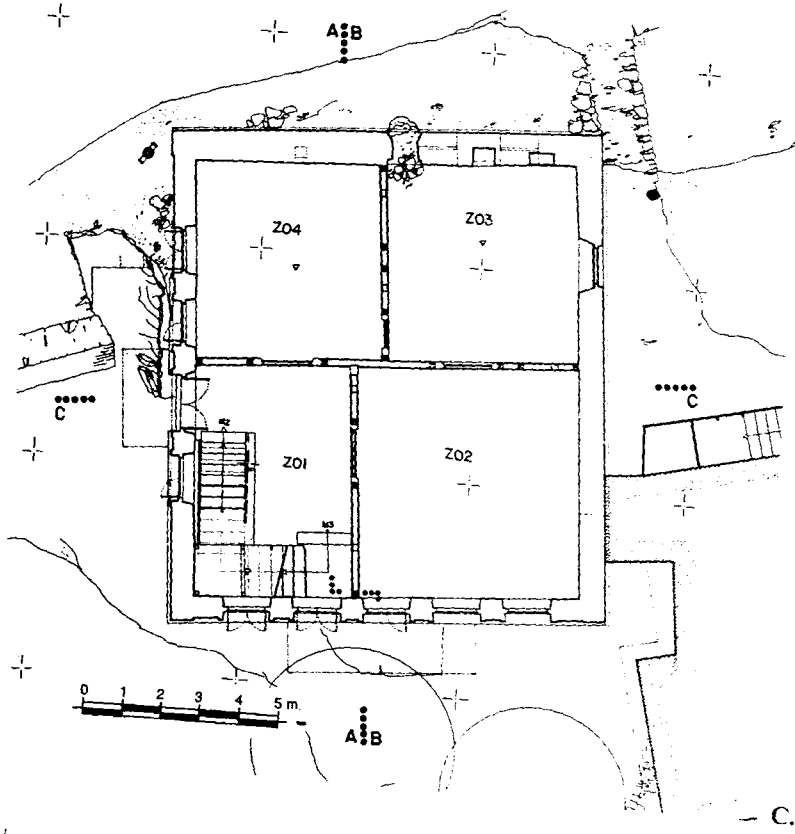
A.

B.

Çiz. 4- Eski Askerlik Şubesi Binası Planları. Çarşı Mahallesi Hürriyet Caddesi Artvin (Rölöve Ve Çizim Kağıdı, Mimarlık, C. Kabaoğlu Ankara 2001) A. Vaziyet Planı B. Zemin Kat Planı

ARTVIN'DE GELENEKSEL EV MİMARİSİ

Çizim 4.

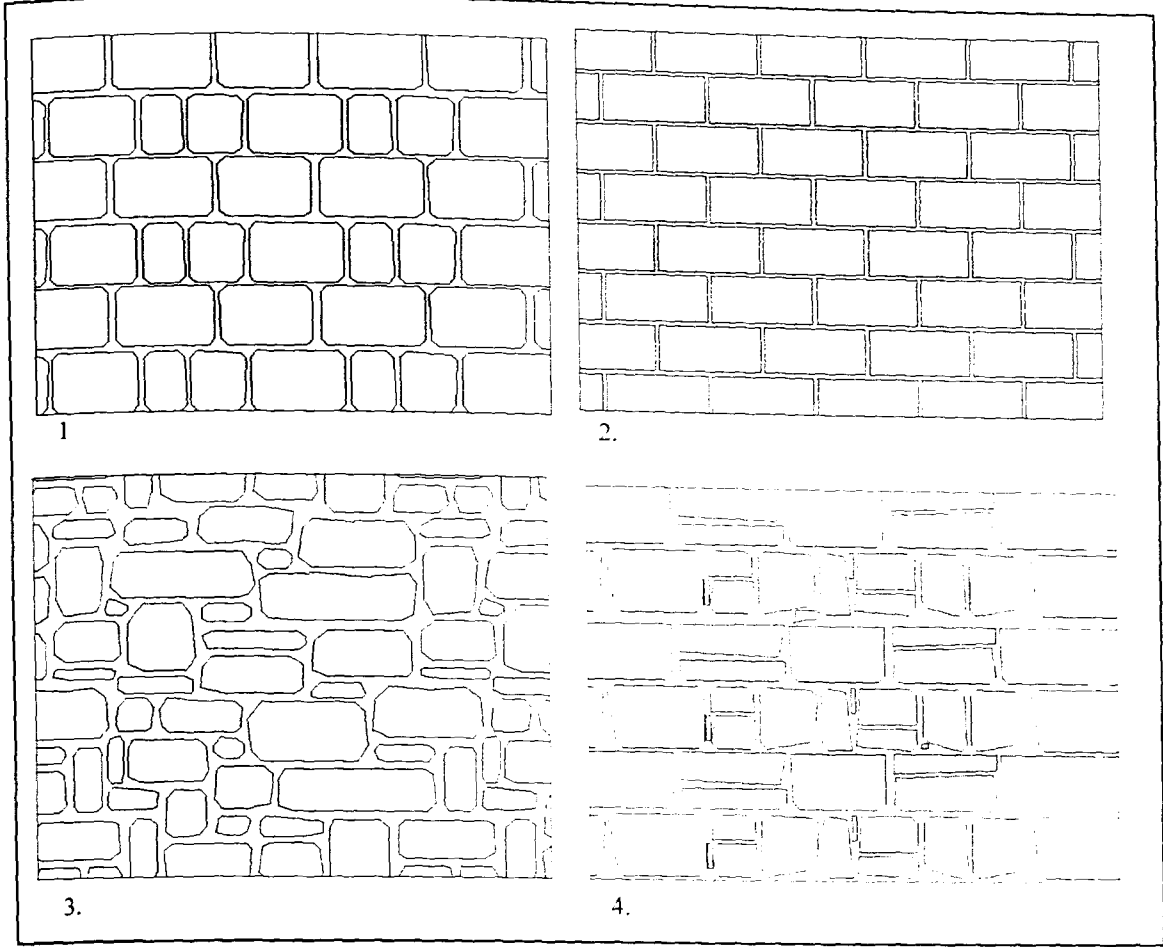
C.Birinci Kat Planı

D.İkinci Kat Planı

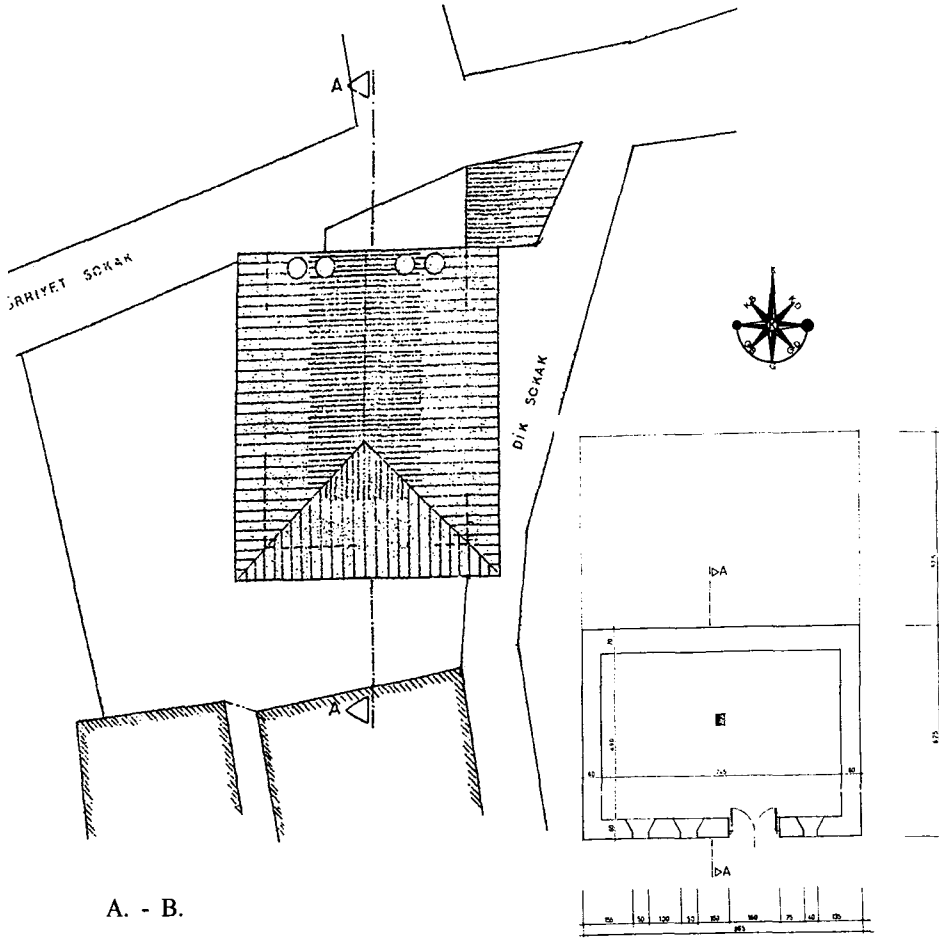
A.

Çiz. 5- Eski Askerlik Şubesi Binası Cephe Çizimleri, Çarşı Mahallesi Hürriyet Caddesi Artvin (Rölöve Ve Çizim Ka-Ba Mimarlık, C. Kabaoğlu Ankara 2001) A. Güney Cephesi B. Kuzey Cephesi C. Batı Cephesi D. Doğu Cephesi

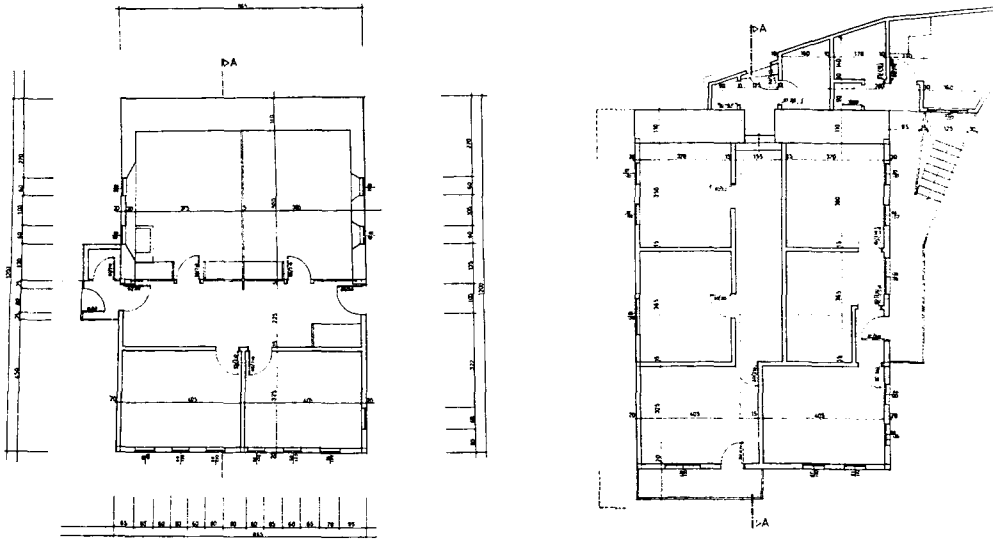

Çizim 6.

Çiz. 6- Geleneksel Artvin Evlerinin Yapımında Kullanılan Taş Duvar Tipleri (1. Kesme Taş Duvar 2. Kesme Taş Düz Duvar 3. Moloz Taş Duvar 4. Kaba Yonu Taş Duvar) (Çiz. A. Sağsöz).

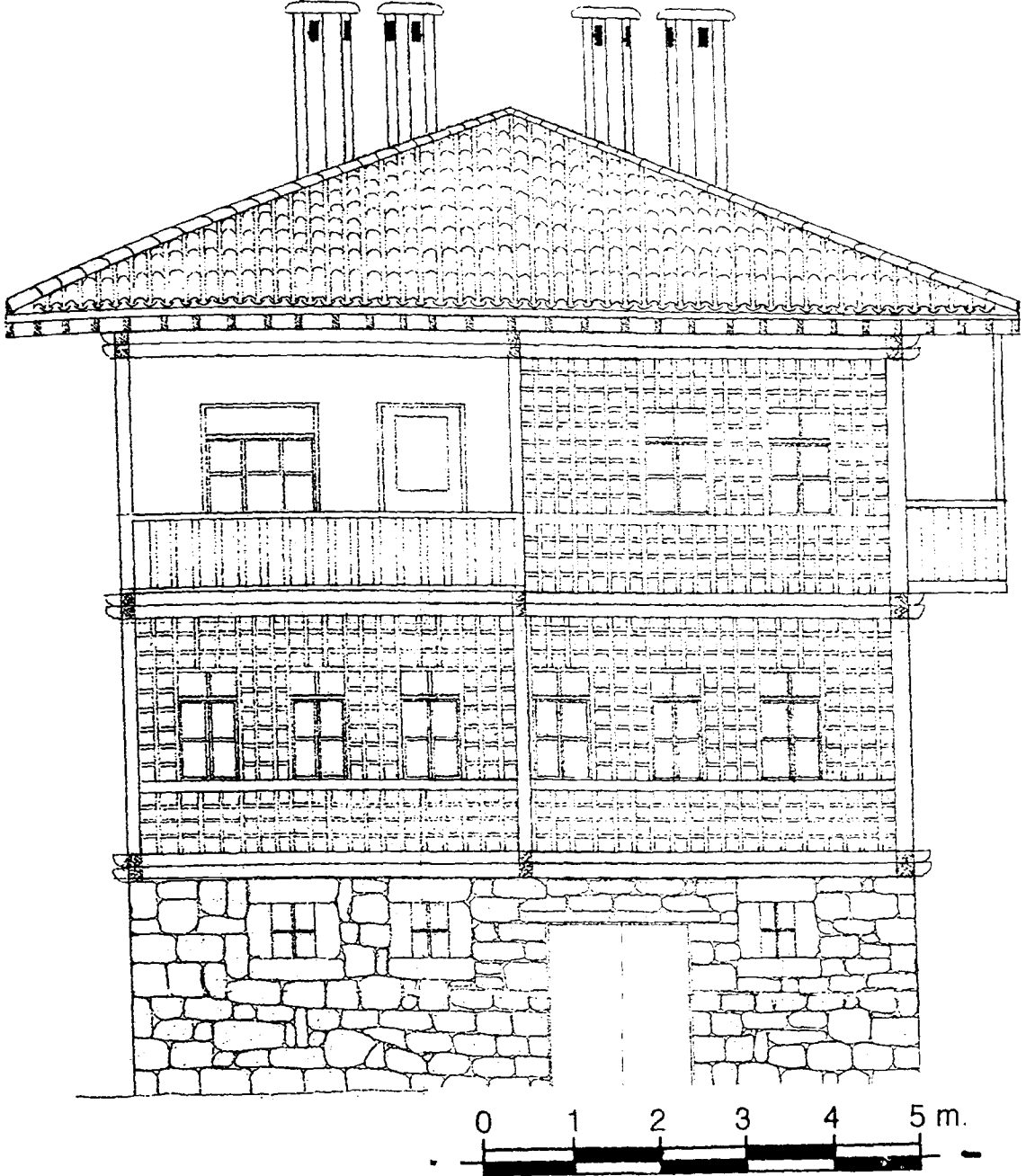

A. - B.

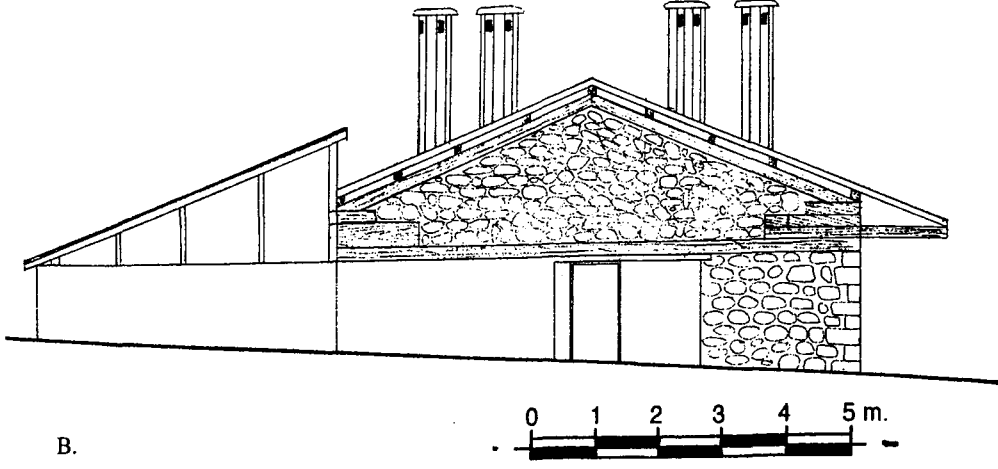
C. - D.

Çiz. 7- Günümüze Ulaşamayan İbrahim – Halit Demiröz Evi Planları. Çarşı Mahallesi Dik Sokak Artvin. (Rölöve Ve Çizim Z. Kantar Artvin) A. Vaziyet Planı B. Zemin Kat Planı C. Birinci Kat Planı D. İkinci Kat Planı

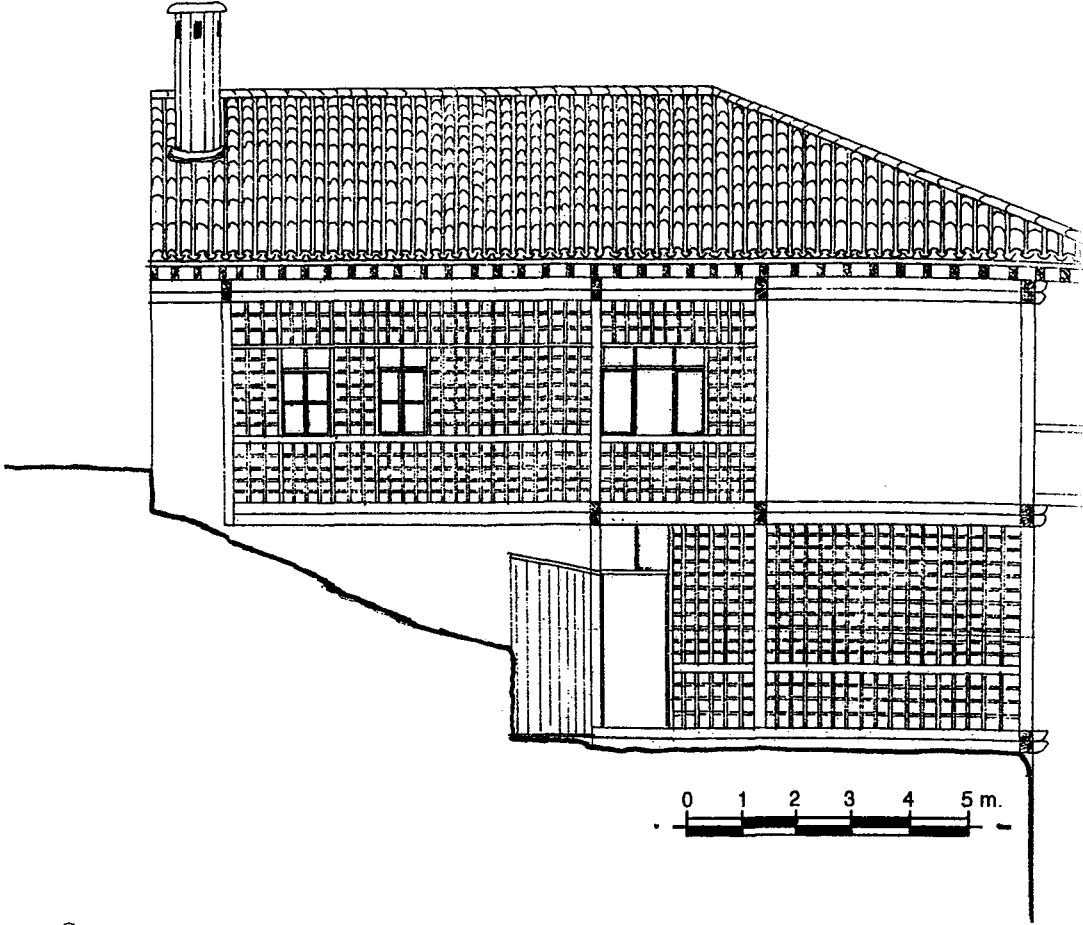

A.

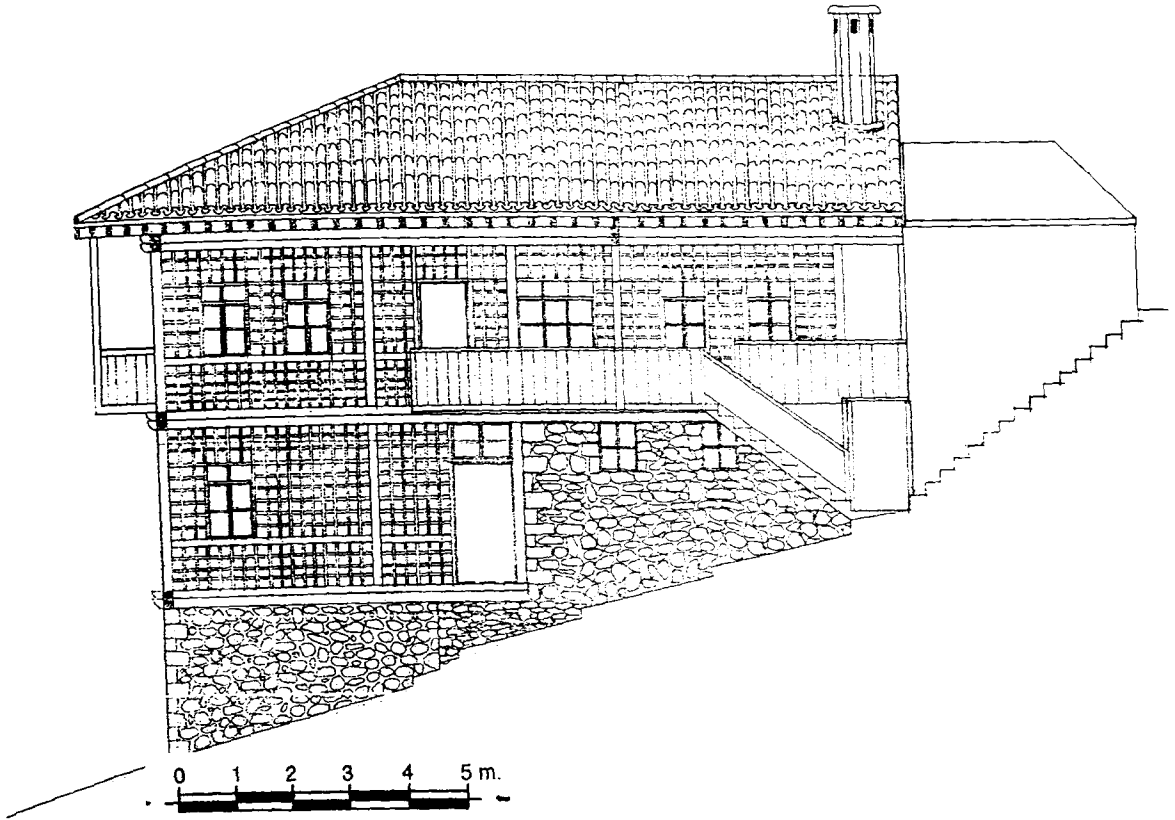
Çiz. 8- Günümüze Ulaşamayan İbrahim – Halit Demiröz Evi Cephe Çizimleri. Çarşı Mahallesi Dik Sokak Artvin. (Rölöve Ve Çizim Z. Kantar Artvin) A. Güney Doğu Cephesi B. Kuzey Batı Cephesi C. Güney Batı Cephesi D. Kuzey Doğu Cephesi

B.

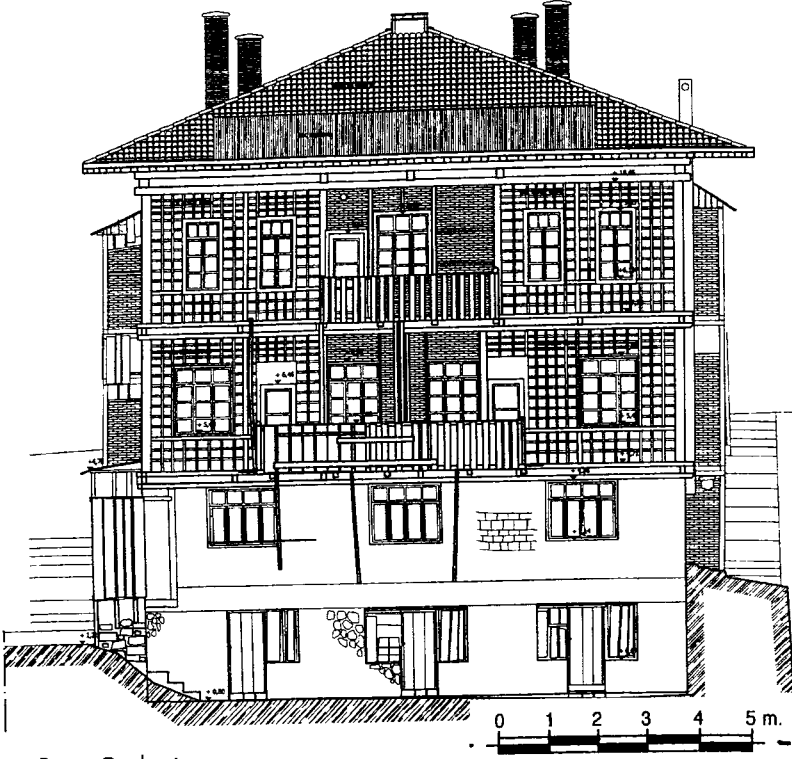

C.

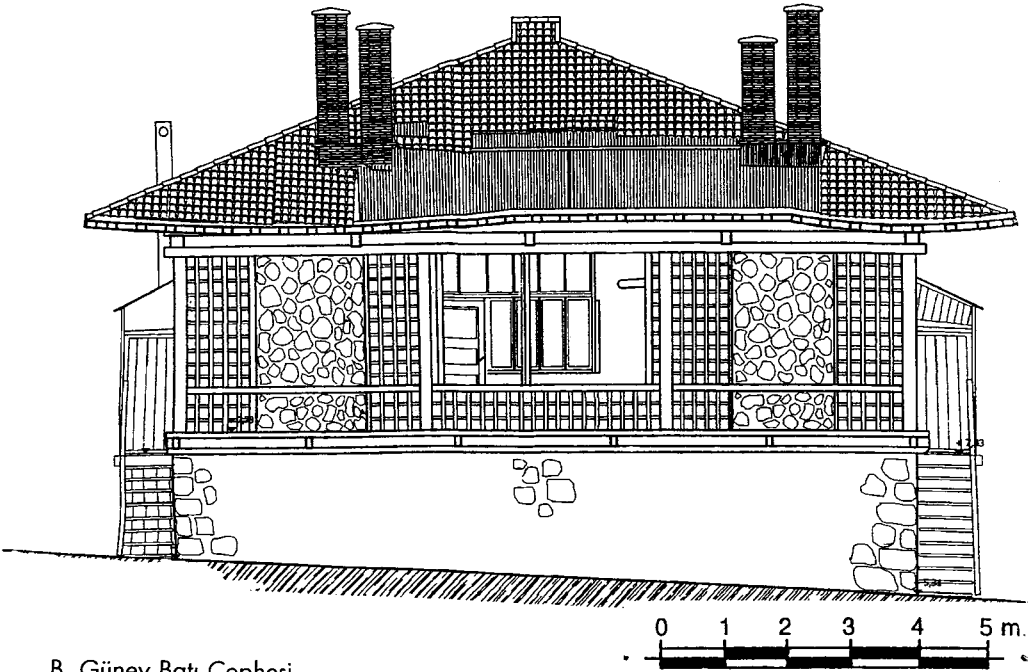

D.

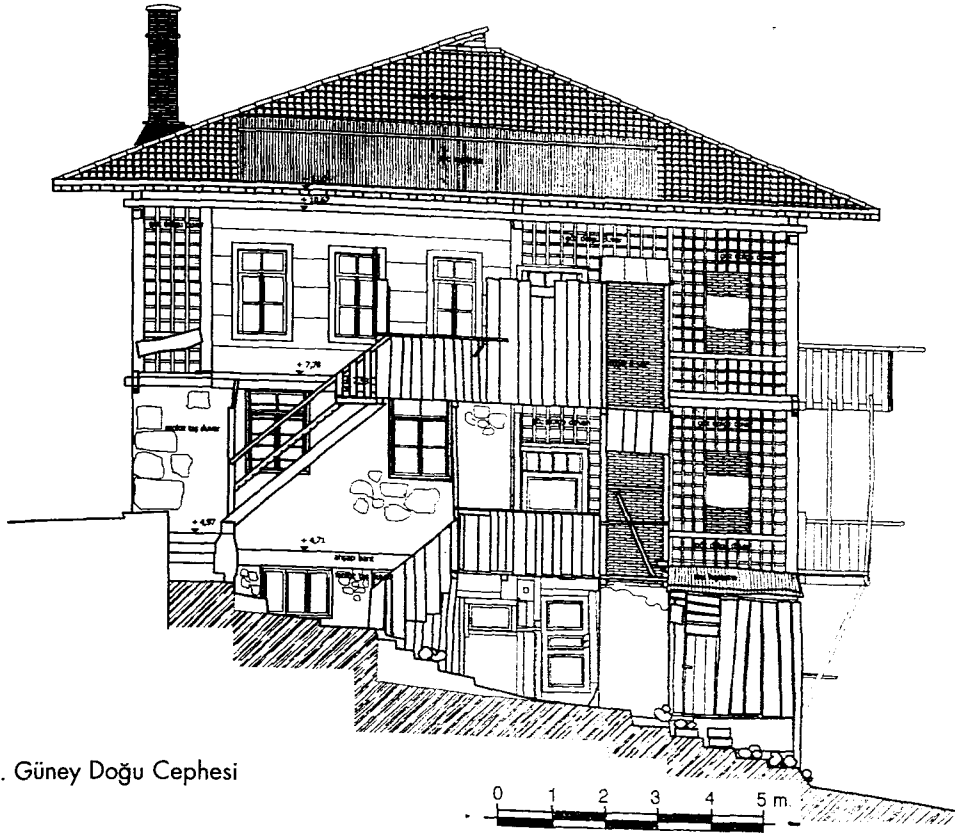
Çizim 8.

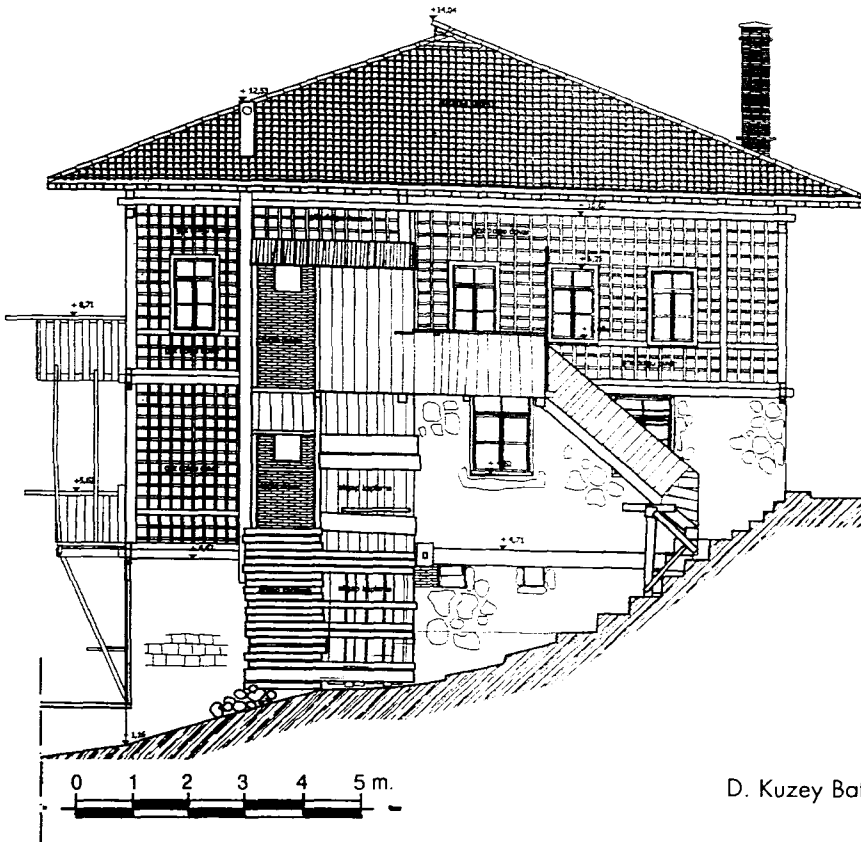
A. Kuzey Doğu Cephesi

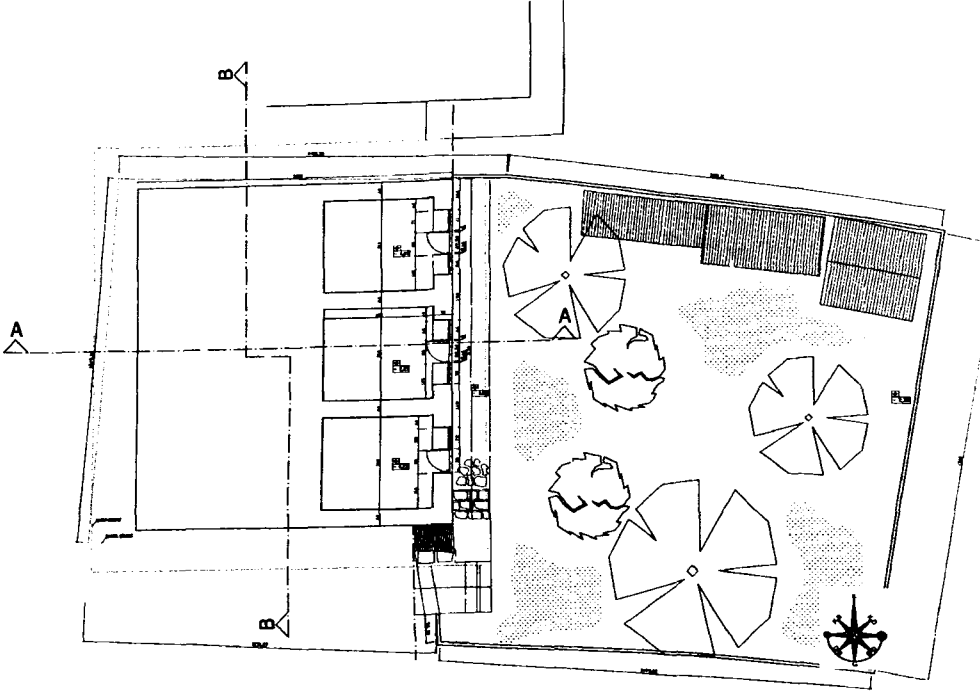
B. Güney Batı Cephesi

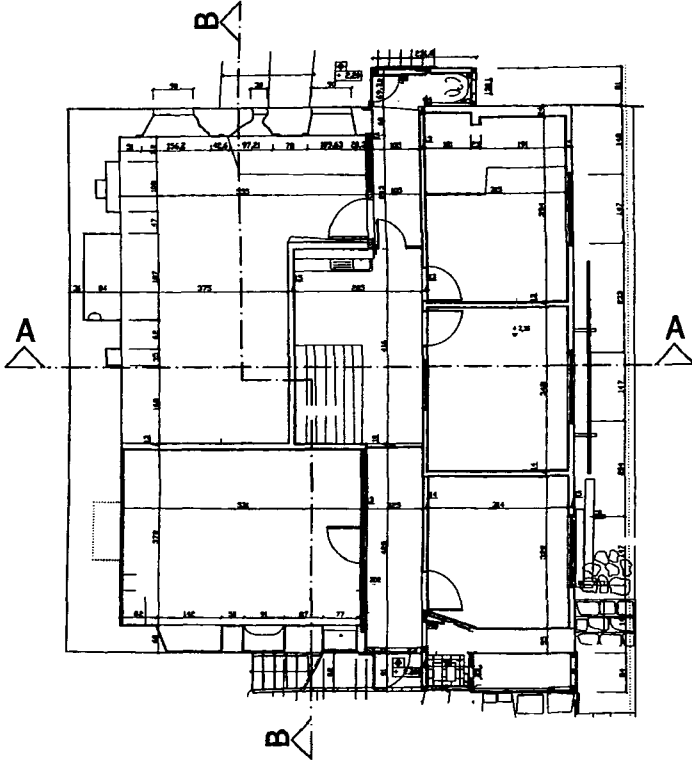
C. Güney Doğu Cephesi

D. Kuzey Batı Cephesi

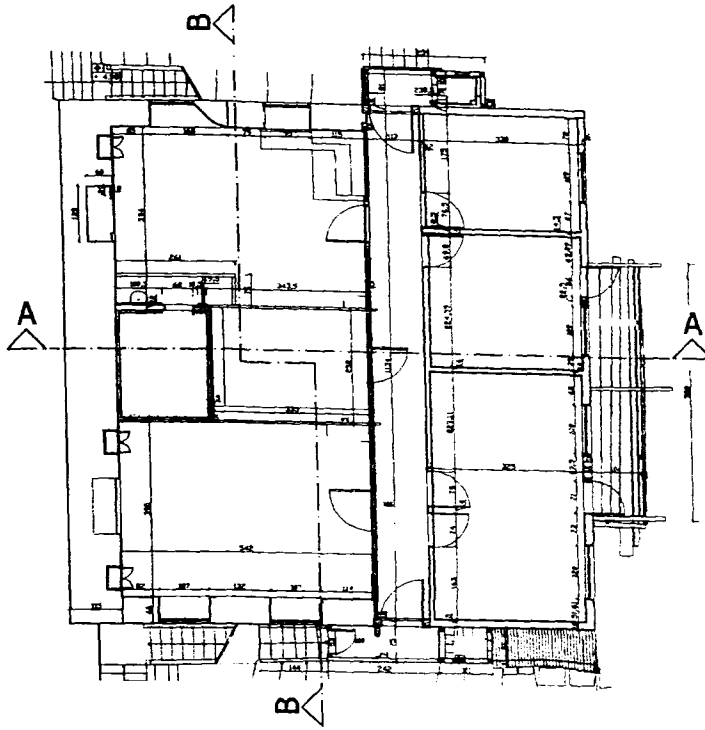

A. Bodrum Kat Planı

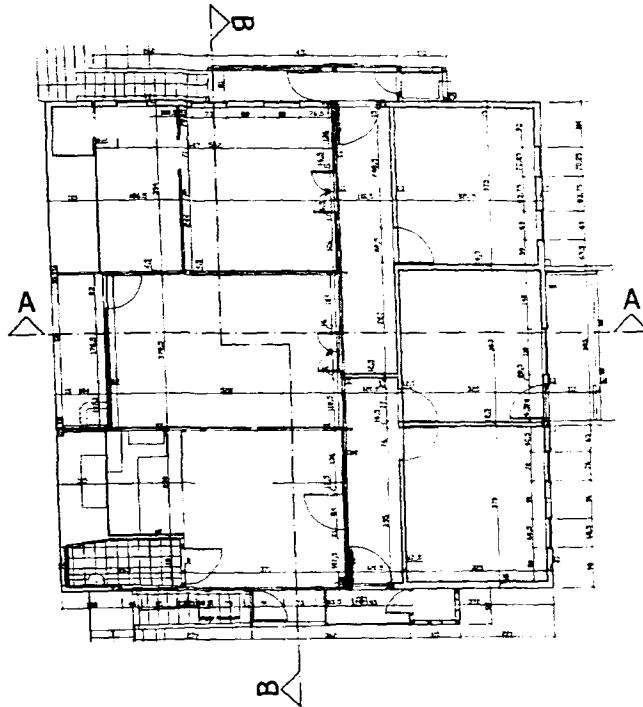

Birinci Kat Planı

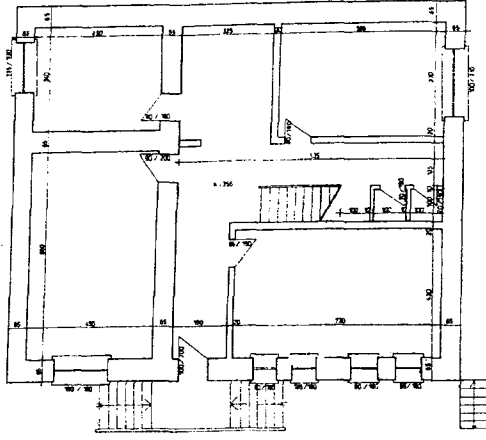
Çiz. 12- Rasim Köksal Evi Planları. Dere Mahallesi Ahmet Çavuş Sokak Artvin.
(Rölöve Ve Çizim Ş. Şahin 2007 Artvin)

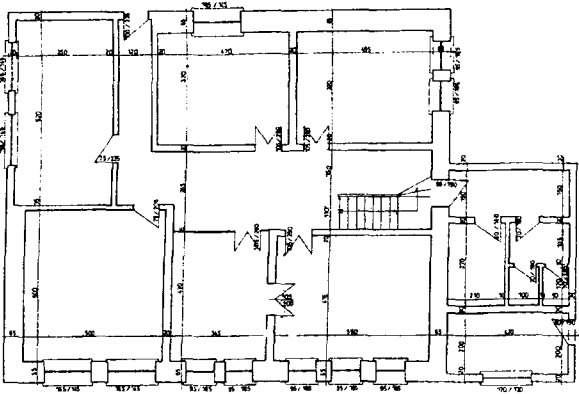
C

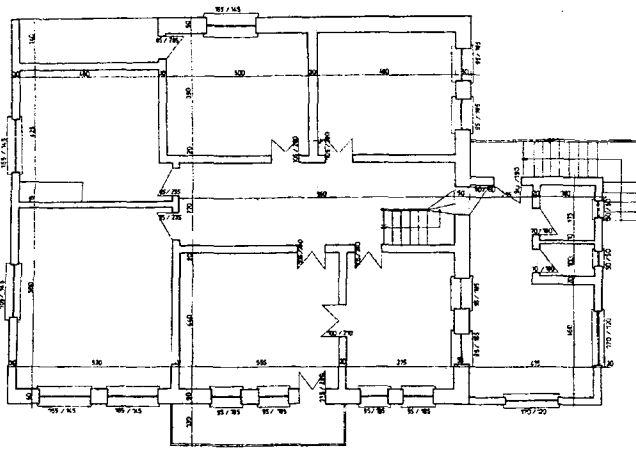
D

A. Zemin Kat Planı

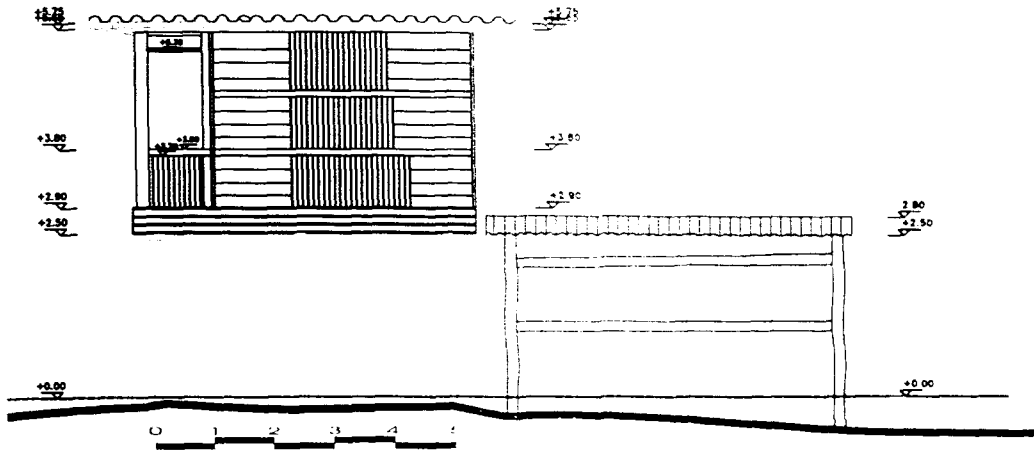
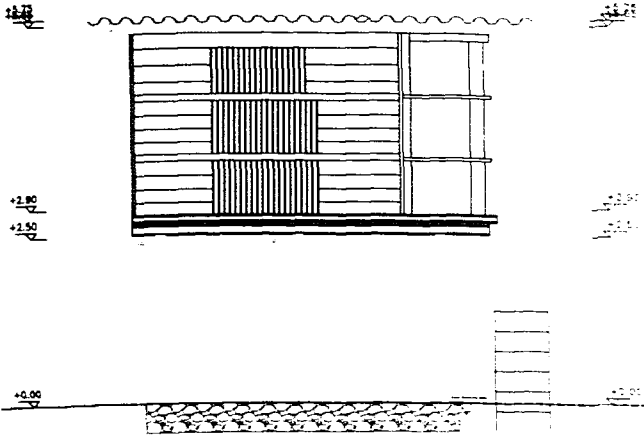
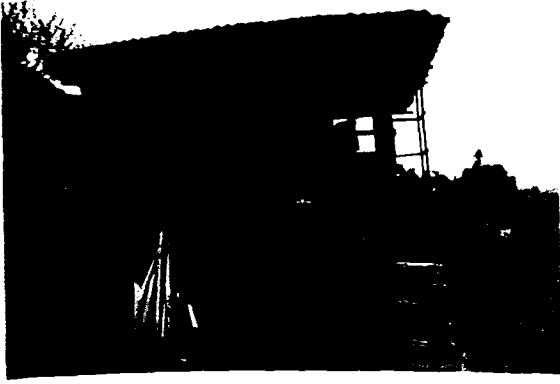

B. Birinci Kat Planı

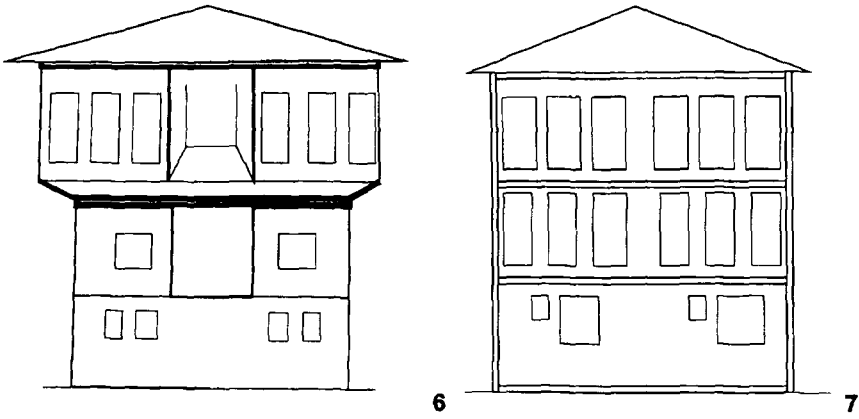
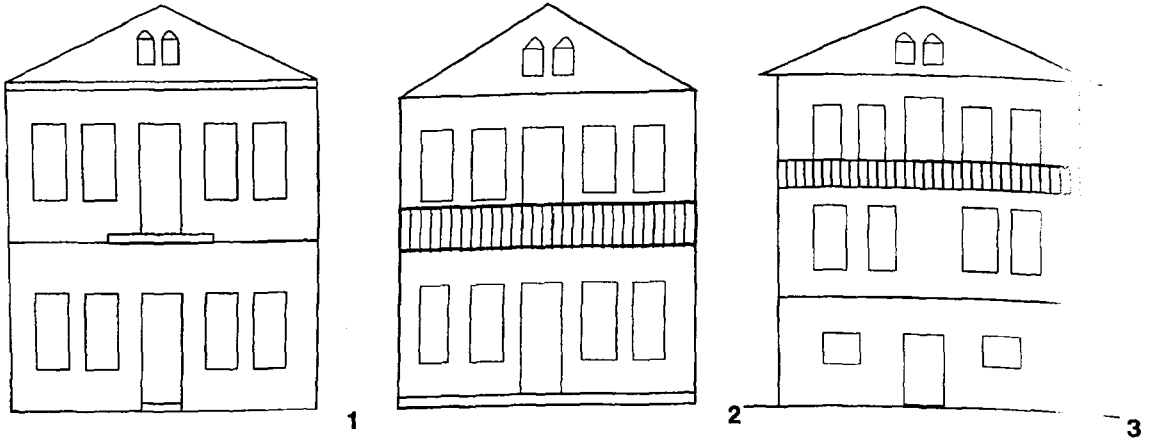

C. İkinci Kat Planı

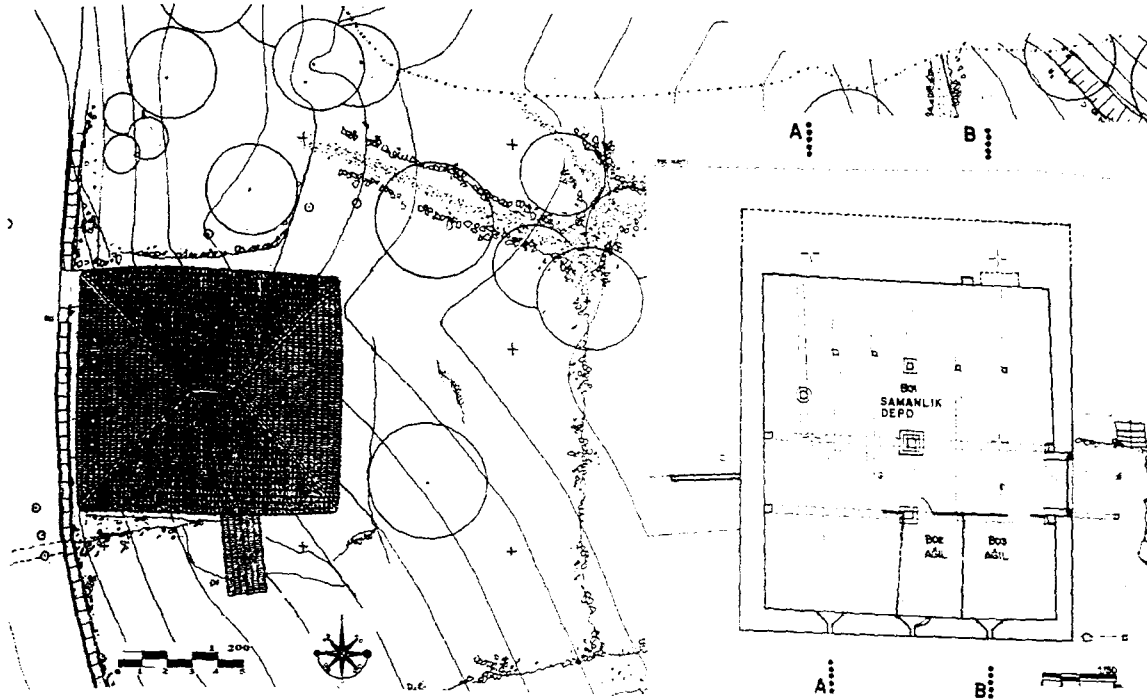
Çiz. 13- Kadastro Müdürlüğü Hizmet Binası Olarak Kullanılan Yapının Planları. Çarşı Mahallesi Konak Kenar - Sokak Artvin. (Rölöve Ve Çizim Artvin Bayındırlık Ve İskan Müdürlüğü, M. Gürses 2005 Artvin.)

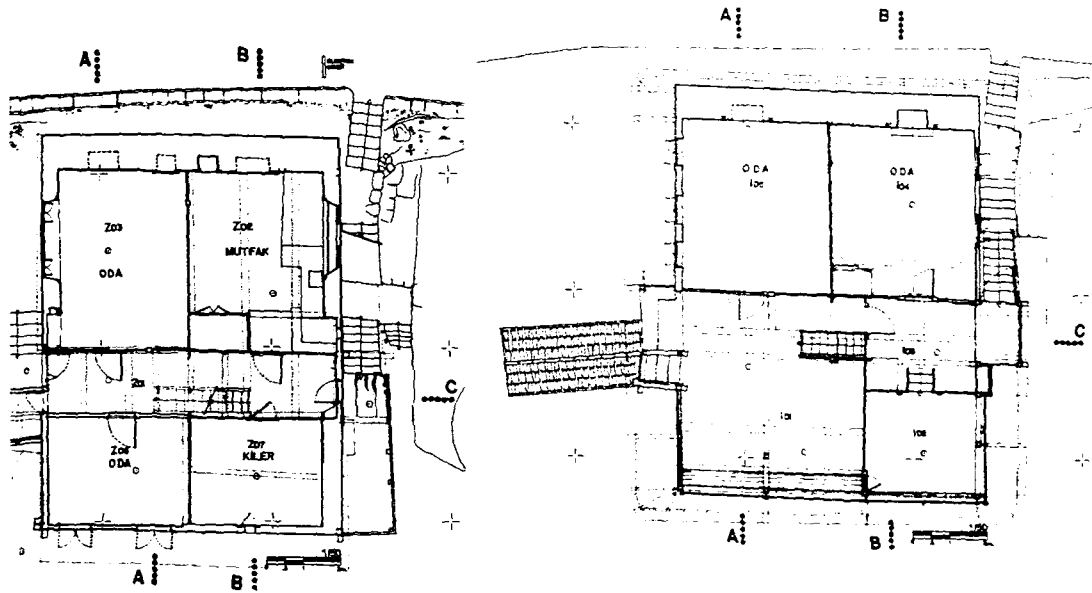
Çiz. 14- Serender Arhavi, Artvin.

Çiz. 15- Geleneksel Artvin Evi Cephe Tipleri

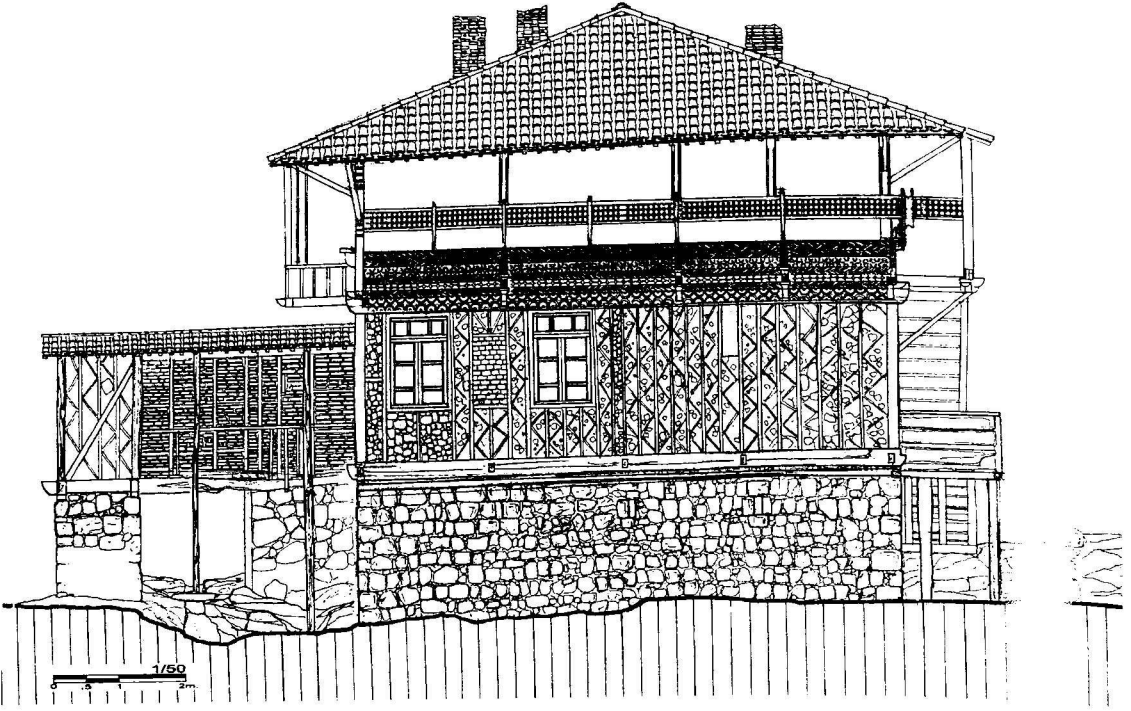

A.-B.

C.-D.

Çiz. 16- Fuat Ersöz Ailesi Evi (Artvin Kültür Evi) Planları. Orta Mahalle Sakıp Sabancı Sokak Artvin. (Rölöve Ve Çizim Ka-Ba Mimarlık, C. Kabaoğlu Ankara 2001) A. Vaziyet Planı B. Bodrum Katı Planı C. Zemin Katı Planı D. Birinci Kat Planı

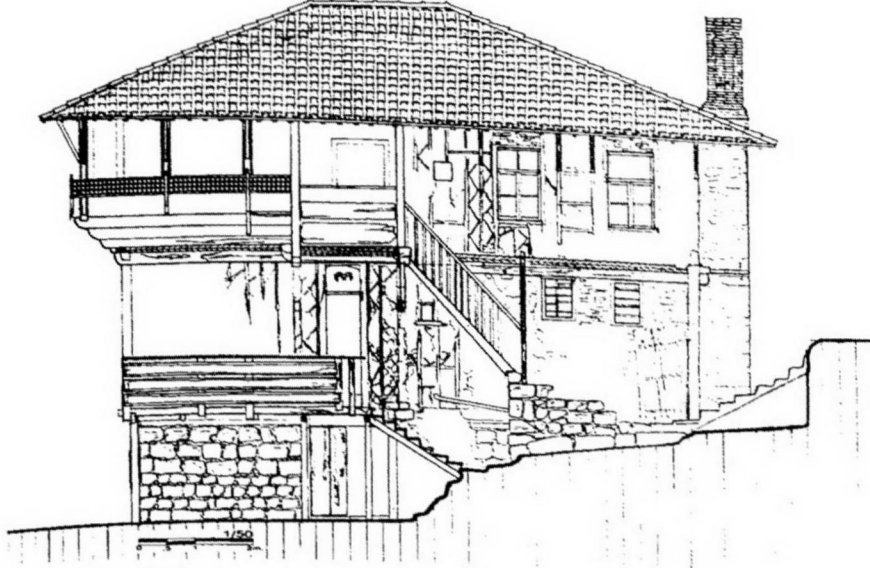

A. Kuzey Doğu Cephesi

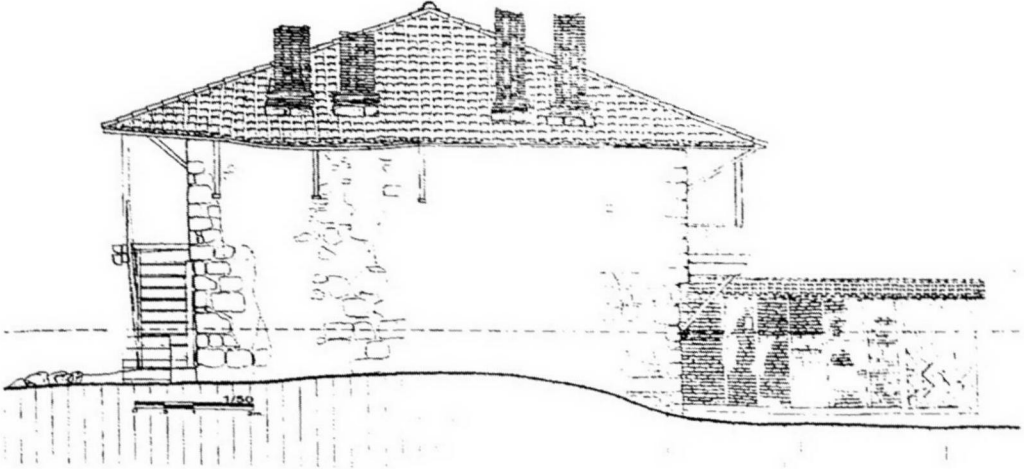

B. Güney Doğu Cephesi

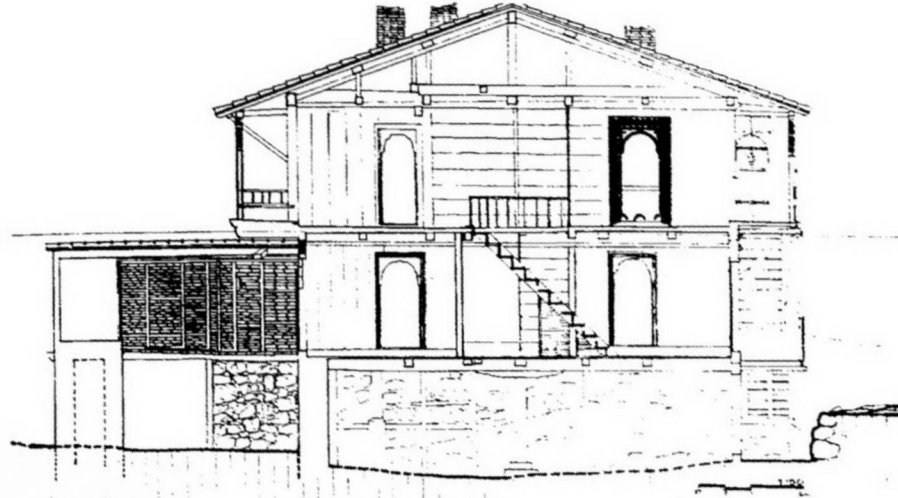
Çiz. 17- Fuat Ersöz Evi (Artvin Kültür Evi) Cephe Ve Kesit Çizimleri. Orta Mahalle Sakıp Sabancı Sokağı Artvin.
(Rölöve Ve Çizim Ka-Ba Mimarlık, C. Kabaoğlu Ankara 2001)

C. Kuzey Batı Cephesi

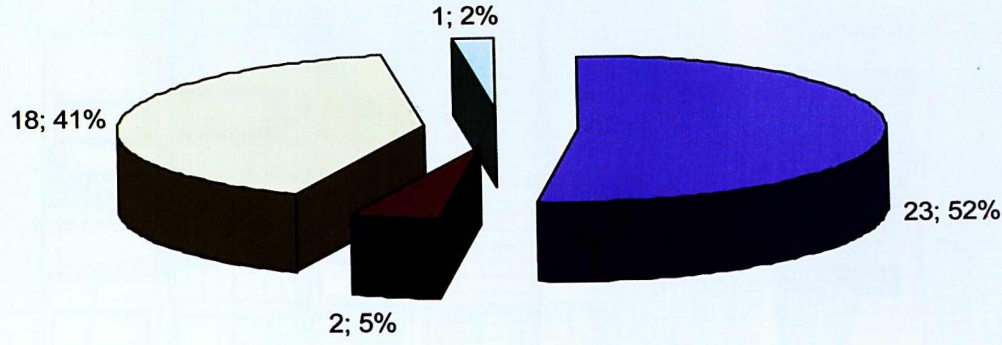

D. Güney Batı Cephesi

E. CC Kesiti

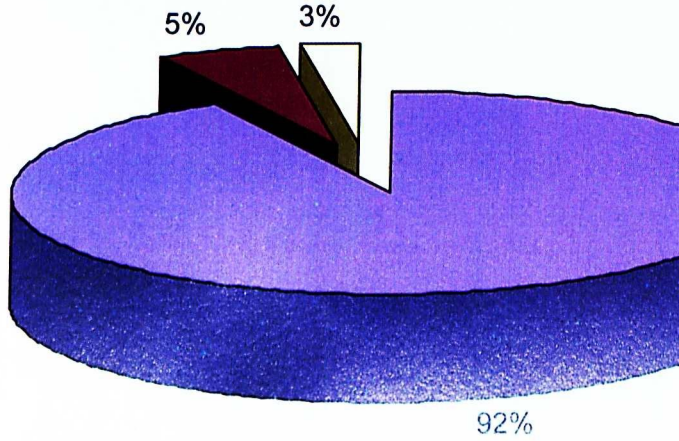
Yapı Tescil Dönemleri

- 31.12.1981/2663 Tarih ve Sayılı Kararla yapılan TKTVYK Tescilleri
- 17.7.1987/3512 Tarih ve Sayılı Kararla yapılan TKTVYK Tescilleri
- 6.2.1982/A3301 Tarih ve Sayılı Kararla yapılan GEEA YK Tescilleri
- 17.8.1991/1150 Tarih ve Sayılı Kararla Yapılan TKTVKBK Tescilleri

Tablo 1. Artvin yapılarında Tescil Dönemleri

Onarım Durumu

Tablo 2. Artvin Yapılarında Onarım Durumu, (1982-2006).

■ Küçük Çaplı Onarım

■ Kapsamlı Onarım

□ Yeniden Yapım

****Mutlu ÖZGEN**

TOKAT KENTİ'NİN TİCARET MEKÂNLARI
"19.-20. yüzyılda Meydan Semtinde Ticarî Yaşam"

ÖZET

Bu çalışmada, 19. ve 20. Yüzyılda "Ortak yaşamın önemli bir parçası" olarak Tokat kent dokusunda yer alan Meydan Semtine ticarî ve sosyal açıdan bakılmaya çalışılmıştır. Kent içi hizmet ilişkileri açısından Tokat'ın önemli mekânlarından birini oluşturan "Meydan" güçlü topografik etkenler sonucunda kent içinde kendiliğinden oluşan bir alandır. Osmanlı öncesindeki konumu ve fonksiyonu hakkında yeterli bilgi bulunmayan semt için "Tokat kentinin çekirdek kısmıdır" dense yanlış olmaz. Bu konumu Meydan Semtini ticarî, dinî, kültürel aktivitelerin yapıldığı ana mekân haline getirmiştir. Kale altı yerleşimi olarak kent dokusunda yerini alması Meydan Semtini kentin nabzının attığı yegane mekân yapmıştır. Tüm Osmanlı kentlerinde karşımıza çıkan cami-çarşı birikteliği; Tokat'ın Meydan bölgesi için de geçerlidir. Hatuniye Camisi, çarşı yaşamında ticareti yönlendiren yegane birim görevindedir. Çarşının önemli dinamikleri arasında yer alan meslek grupları, esnaf ve müşteriler çarşıdaki sosyal ortamı hazırlayan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinî ve etnik faktörler ise, Meydan Semtindeki ticareti zenginleştiren unsurlar olarak çarşı yaşamında boy göstermektedir. Tokat kentinin önemli ticaret mekânlarından olan Meydan Semtinin ele alındığı bu çalışmada; Osmanlı kentlerindeki çarşı yaşamının yalnızca ticaret üzerine kurulu birimler olmadığı, sosyal ilişkiler, dinî faktörler ve etnik yapılarıyla bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı, Meydan, Hatuniye Cami, Tokat, Çarşı, Esnaf, Ticaret, Köylü Pazarı, Topografya, Kale altı

**" TRADE AREA OF TOKAT CITY"
MEYDAN DISTRICT ECONOMICAL LIFE
(19 - 20 CENTURY)**

ABSTRACT

This study is trying to overview on the Meydan District which held an important

"Common lieving area" within the Tokat City tissue from social and commercial point. "Meydan" is a ground formed it self at end of strong topographic effects in regard with intercity services. There is not any sufficient information on this district about its position and functions before the Ottoman era "however if we say it is the core of the Tokat city" it will nor be wrong. This position makes it unique major area where all the commercial, religious and cultural activities were performed. If we say heart of the city is beating there it will not be a wrong thought. Mosque and market synergy is also valid in the Meydan district of Tokat as it was in the other Ottoman cities. Hatuniye mosque is the unique unit orientating the commerce of the market life. Other important dynamics of the market are the various vocational groups; tradesman's and customers are primâry matters preparing the social milieu. Religious and ethnic factors are showing enrichment matters of the trade in Meydan district. This study of this thesis undertaking Meydan district, is also tried to emphasize these market areas of the Ottoman cities are not units performing trade only but also must be evaluated with their social relations, religious factors and ethnic structures as a whole.

Key Words: Ottomans, Meydan, Hatuniye Mosque, Tokat, Market, Tradesman, Trade, Village Bazaar, Topography, Under castle.

TOKAT KENTİNDE TİCARÎ YAŞAM

Tokat, Yeşilirmak ve Kelkit vadilerinin bereketli toprakları üzerinde kurulmuş olmasının verdiği tahminen 6000 yıllık tarihi boyunca önemli bir ticaret ve kültür merkezi olmuştur.

* Bu çalışma, "Tokat Kentinin Ticaret Mekânları ' 19. - 20. Yüzyılda Meydan Semti", (Özgen 2006) adlı Yüksek Lisans Tezinin III. Bölümünde Yer almaktadır.

** Vakıflar Genel Müdürlüğü Personeli (Uzman) ve Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü Doktora Öğrencisi. antropoloji@yeditepe.edu.tr

Anadolu Selçuklular zamanında (12. – 13. yüzyıllar) ticaret açısından 6 büyük kenti arasında yer alan Tokat, 1243 yılından itibaren İlhanlı (Moğol) baskısı altında olmasına rağmen, İlhanlı egemenliği sonuna kadar gelişmelerini sürdürmüştür. 14. yüzyıl sonunda Osmanlı hakimiyetine giren Tokat yükselme döneminde (1451-1699) de bölgenin tarım ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Özellikle 17. yüzyılda uluslar arası kervanların geçiş yolu üzerinde olması Tokat'a "Transit ticaret merkezi" konumunu kazandırmıştır.

Kara gümrüğünün Tokat'ta kurulması bölgesel ticaret üstünlüğü sağlamıştır. 18. yüzyılda Tokat'ta üretilen tekstil ve madeni eşyalar Rusya'dan Macaristan'a çok geniş bir sahada alıcı bulmuştur. 1846 yılında kara gümrüğünün kaldırılmasıyla bölge ölçeğinde ticaret üstünlüğünü kaybeden Tokat, ekonomik açıdan gerilemeye başlamıştır. 1863'ten sonra Sivas'a bağlı bucak, 1878'de mutasarrıflık, 1920'de bağımsız sancak ve Cumhuriyetin dönemiyle birlikte de il olmuştur.

Şehrin ticarî konumu ve işlevine baktığımızda, tarih boyunca Tokat'ın, doğuyu batıya bağlayan uluslar arası transit ticaret yolu üzerinde stratejik bir konuma sahip ender Anadolu kentlerinden biri olduğunu görürüz. Bu yol, Hindistan'dan başlayıp, Orta Asya'nın içlerinden geçerek, Tebriz'e ulaşmakta ve oradan da Erzurum – Erzincan yoluyla Tokat'a bağlanmaktadır. Tokat'ta ikiye ayrılan yoldan biri kuzeyden Kastamonu - Bolu - İzmit güzergâhıyla, diğeri güneyden Çorum-Ankara-Eskişehir-Bursa güzergâhıyla (bu yola İpek Yolu denilmektedir) İstanbul'a ulaşmaktadır. Öte yandan İstanbul'dan başlayıp Eskişehir-Konya-Adana-Antakya-Halep güzergâhıyla kutsal topraklara ulaşan "Hac Yolu" ise, Adana'dan ayrılan ve Kayseri-Sivas güzergâhını takip eden bir hat ile Tokat'a bağlanmaktadır. Doğudan Batıya doğru gelen bu transit yol, Tokat'ta ikiye ayrıldığı gibi, Batıdan Doğuya doğru da Tokat'ta ikiye ayrılır. Yollardan biri daha önce

sözü edilen, Erzincan-Erzurum-Tebriz'i kat ederken, diğeri de Sivas-Malatya-Diyarbakır hattını takip etmektedir.(Akdağ, 1985:413). Bağdat ve Tebriz hattı Tokat'ta sanki bir düğüm olurlar, sonra tekrar ikiye ayrılarak açılırlar. İstanbul'da tekrar düğüm olurlar. Bu haliyle Tokat, Kuzey ve güney doğu ile batı yollarının kesiştiği bir konuma sahiptir.

Seyahat amacı ticaret olduğu için Tokat'ı birkaç kez ziyaret eden batılı seyyah Tavernier, şehrin ticarî konumu hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Tokat'ın en dikkate değer yanı, Doğunun büyük transit merkezlerinden biri olmasıdır. İran'dan, Diyarbakır, Bağdat, İstanbul, İzmir, Sinop vs yerlerden hiç aradı arkası kesilmeden akan kervanlar buradan geçerler. İran'dan gelen kervanın, İstanbul ile İzmir yönüne gidecek kollarının birbirinden ayrıldığı yer burasıdır."(Tavernier, 1713:14).

Gerçekten de Tokat, diğer yollara nazaran daha uzun ve ulaştırma maliyeti daha yüksek olmasına rağmen, 17. yüzyıldan itibaren, daha emniyetli olması sebebiyle İran kervanlarının tercih etmeye başladığı, Erzurum-İzmir yolu üzerinde önemi bir mevkide bulunmaktadır (Mason, 1911).

17. yüzyıldan itibaren bir transit ticaret merkezi olarak doğudan gelip, İstanbul ve İzmir'e gidecek kervanların "ayrılma", aynı şehirden gelenlerinde "buluşma" noktası olan Tokat, ulaşım yolları üzerinde olması sebebiyle Anadolu yarımadasını, Sinop, Samsun ve Ünye gibi Karadeniz'in başlıca limanlarına bağlayan "bölgelerarası değişim ve dağıtım merkezi" gücüne de sahiptir.Tokat'ın 17. yüzyılda ulaşım yolları üzerinde bir mübadele merkezi olduğu hususunda Gülgün Üçel Aybet çalışmasında şunları söylemektedir: *"Tokat, bu devirlerde doğunun en büyük geçiş ve uğrak yerlerinden biriydi. Buraya Sinop, İzmir, Bağdad, Diyarbakır ve İran'dan sayısız kervanlar gelirdi. İran'a gidecek kervanlar Tokat'ta ayrılırdı. Şehrin çıkışında İstanbul'a giden kervanlar kış*

sonunda gelerek sağa doğru, İzmir'e gidecekler ise yaz sonunda sola doğru hareket ederlerdi. Kervanların sürekli gidiş-gelişleri nedeniyle Tokat, Anadolu'nun en zengin kentlerinden biri olmuştur"(Aybet, 2003:552).

Aynı şekilde 1701'de şehri gören Batılı Seyyah Tournefort'un Anadolu'yu İzmir'den başlayıp Erzurum'a kadar dolaştıktan sonra "Tokat, küçük Asya ticaretinin merkezi sayılmalıdır" hükmü, şehrin meşhur bir ticaret merkezi olduğunu açıkça göstermektedir. 18. yüzyılda Tokat'a gelen bir başka Batılı Seyyah olan İnciciyan ise Tokat'ın ticarî konumu hakkında şunları söylemektedir:

"Tokat, Türkiye'nin en faal ticaret merkezidir ve her taraftan oraya kervanlar gelir, Kayseri'den on günlük yolla gelen kervanlar, kök boya ve bir nevi sarı boya, Ankara'dan on üç günde gelen kervanlar saf ve diğer emtia, İzmir yolunu yirmi beş günde kat'eden kervanlar muhtelif mallar getirip Tokat'tan bez, bakır ve demir mâmûlatı vs. götürür. Erzurum'dan on beş günde gelen kervanlar, işlenerek mâmûl halde tekrar Erzurum'a götürdükleri bakır ve demir eşya, Diyarbakır'dan 18 günde gelen kervanda bez ve palamut getirirler. Eskiden, Musul yolu ile Hint'ten ve İran'dan da tacirler Tokat'a gelirlerdi. Fakat hayli zamandan beri artık gelmiyorlar" (Andresyan, 1964:177).

Bu derecede önemli bir mübadele kavşağı seviyesinde yükselmiş bulunduğunu kabul eden bir olgu da 1708'de Tokat'ın "iç gümrük merkezlerinden" biri haline getirilmesidir (Genç, 1990:786). Bu tarihte Asya bölgesinde, hudut ve sahillerdeki gümrük hatları dışında, sırf iç ticareti vergilendirmeğe yönelik gümrük teşkilatının, Bursa, Şam, Halep, Bağdad gibi büyük ticaret merkezi olan kalabalık şehirlerin tekelinde olduğu düşünülürse, 18. yüzyılın başlarında Tokat'ın bu büyük merkezlere yaklaşan bir gelişme düzeyine varmış bulunduğu tahmin edilebilir. Nitekim, Divan'ın iç gümrük teşkilatını kırmak için verdiği emrin gerekçesinde, Tokat'ın önemli bir ticarî kavşak

ve bütün Anadolu ile bağlantısı bulunan bir mübadele merkezi haline gelmiş bulunduğu açıkça ifade edilmiştir. Eskiden beri Hindistan, İran, Bağdad, Basra, Erzurum, Halep, Diyarbakır ve sair yerlerden gelen tüccar kabileleri İstanbul'a Karadeniz'e yada İzmir'e gitmek üzere Tokat'a uğramakta ve oradan tespit edilen güzergâhla anılan yerlere gitmek üzere yola çıkmaktadır. Ne var ki içlerinden bazıları, gümrük vergisi vermemek amacıyla İstanbul, İzmir yada Karadeniz'e gitmek üzere yola çıkan kabilelerden ayrılarak, farklı yollarla gümrüğü bulunmayan Amasya, Ankara, Kastamonu, Çankırı, Akşehir, Konya, Karaman, Kütahya, Bolu ve Kayseri yönlerinde dağılır ve mallarını oralarda satmaktadır. Diğer bir kısım ise, yüklerini bozup, ağır yükü olmayan kimselerle anlaşip gizlice İstanbul'a mallarını parça parça getirerek gümrükten kurtulmaktadır. Öte yandan İstanbul'a gitmek üzere yola koyulan tüccar kabileleri de çeşitli köy ve kasabalara dağıldığından gümrük gelirlerinde dolayısıyla hazinede büyük kayıplar meydana gelmektedir.

17. yüzyılda Anadolu'daki ticaret eylemlerinin temelini kervanlarla yapılan bölgeler arası ticaret oluşturmaktadır. 17. yüzyılda ana ulaşım kanallarını oluşturan kervan yolları üzerinde bulunan ticaret kentlerinden her biri, üretimde özelleştigi işlenmiş malları da bu kervanlarla başka bölgelere göndermektedir. At, deve, eşek ve katırlardan oluşan kervanlarda taşıma vasıtası olarak tercih edilen bu hayvanlara yüklenecek yükün ağırlığı gümrük memurlarınca tespit edilmektedir. 17. yüzyıl ortalarında Tokat'ta bulunan Tavernier, bu konuyla ilgili şunları söylemektedir:

"...Kent'in sağ ve sol tarafına doğru hareket eden kervanlardan tahsildarlar bütün yüklü deve ve atları sayarak vergi alırlar. Binek ve kumanya yüklü kervanlar bu vergiden muaftır. Tokat, kervanların daimi gidiş-gelişlerinden dolayı Türkiye'nin en iyi ve en zengin şehridir." (Tavernier, 1676:12).

Tavernier'in açıklamalarından, Tokat'taki transit ticaretin iç gümrük vergileri nedeniyle kente büyük gelir bıraktığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Tokat gümrüğüne getirilen her katır ve ata yüklenmiş malların dönemin ölçü birimlerinden 120 vakiyye'yi, deve yüklenmiş malların ise, 180 vakiyye'yi aşamayacağına, aksi takdirde gümrük vergisine tabi tutulacağına dair kuralların bulunduğunu öğreniyoruz. Öte yandan, tüccar kervanlarının yada kafilelerin seyahatleri esnasında devletçe tespit edilen güzergâhların dışına çıkmalarına, gümrük gelirlerinin azalacağından ötürü müsaade edilmemişse de bu kural her zaman çiğnenmiştir. Aslına bakılırsa Osmanlı Devleti XV. Yüzyıldan beri bu durumla karşı karşıya kalmıştır. II.Mehmet (1451-81) dönemine ait bir ibrişim yasağında şöyle denilmektedir:

"... Tokat'da bazı kimesneler hayli ibrişim alub yolda bel ederler... anı dahi buyurdum ki anun gibi yukarı tarzılarda ibrişim olub yolda bazısını bel'edüb mizana getürenleri kadı ve kethuda ma'rifetile tefahhis ede pek kavlen tehdid ve andlar edeler yolda ibrişim bel'edenlerin bel etdikleri ibrişimi beglik ede." (Anhegger, 1956:42).

Tokat'ta Kara Gümrüğü'nün Kuruluşu

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Tokat'ta gümrük tesis edilmeden hemen önce İstanbul gümrüğü eminaleri İran, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Erzurum ve sair Anadolu yönüne denk bağlayıp doğru İstanbul'a gelen tüccar kafileleri gümrük vergilerini ödedikten sonra ellerine ödeme belgelerini alarak diledikleri yerlere İstanbul kara gümrüğünden fakat bir müddetten beri türlü bahanelerle resm-i gümrük ödememek için ya gümrüğü olmayan Anadolu şehirlerinde yada Karadeniz kıyılarından Rumeli'ne kaçarak bu yüzden İstanbul gümrüğü gelirlerine pek çok zarar verdiklerini dolayısıyla üstlendikleri kefil olma şartlarının bozulduğunu dile getirmişlerdir. Erzurum'dan çıkıp Tokat yoluyla İstanbul'a gelecek kafilelerin, - İstanbul'a

kadar gümrük almadığından, dolayısıyla bu kafilelerin gümrüklerinin İstanbul'da alınması gerektiğinden Tokat'tan itibaren meydana gelen kaçaklar doğrudan İstanbul gümrüğünü etkilemektedir. Bunun üzerine devlet H. 1075 / M. 1664 - 65 yılında İstanbul gümrüğü emirlerine gümrük gelirlerinin azalmasına mani olmak amacıyla Tokat'a - İstanbul'a gelenden burada denkini çözüp mallarını satan tüccardan gümrük resmi alacak - bir mübaşir, Amasya, Merzifon, Zile, Turhal, Konya, Çankırı, Karaman ve Ankara'ya birer vekil tayin etmeleri için müsaade vermiştir. Verilen hükümlerde görevlilerden yukarıda adı geçen yerlerden Tokat'a gelen tüccar kafilelerinin, "Kayıtlarının tutulması, İstanbul, İzmir ve Karadeniz'e çıkacak olanların mallarını kaydedilerek ellerine resî tezkiresi verilmesi, tespit edilen güzergâhın dışına çıkacaklarından gümrük alınmasını istemiştir" (Cinlioğlu, 1950:25).

XVIII. yüzyılın hemen başlarında, Tokat kentinin yöneticisi İsmail ağa isteği ile, belgelerde geçtiği üzere, Tokat ahalisi, Tokat'a gelen tüccar kafilelerinin İstanbul gümrük görevlisine bağlı mübaşirce sayım ve defter ettirmeyip bu uygulamanın kaldırılmasını istemişlerdir. "... Tokat kadimden bir kasaba misillü iken el yevm bir şehri-azim olub halkı kesri sebebiyle..." (Cinlioğlu, 1950:27). Tokat'a gelen tüccar mallarına kendilerinin talebi olduğunu da beyan etmişlerdir. Tokat'a toplu olarak gelen tüccarların tabi olduğu gümrük vergisi İstanbul'da alındığından dolayı tüccar kafilelerinin gümrükten kaçma eğilimlerinin bilinmesi, İstanbul'a giderek gümrüğünü ödedikten sonra tekrar Tokat'a dönmenin çok zor olduğunu dile getiren Tokat halkı, Tokat'ta yada şehir dışı yerlerde dengini çözüp mallarını satmak isteyen tüccarlardan İstanbul yerine Tokat'ın merkezinde resmi gümrük alınmasını talep etmişlerdir. Bu şekilde Tokat halkı, tüccarlarca doğudan ve güneyden getirilen malların en azından bir kısmının şehirde satılmasını garanti altına alınmasını hedeflemiştir.

TOKAT KENTİ'NİN TİCARET MEKÂNLARI

Bu talep karşısında Osmanlı yönetimi hem azalan gümrük gelirlerinin önüne geçmek hem de Tokat'ta artan ticaret ve üretim hacminden yeni vergi geliri elde etmek amacıyla Şevval H. 1119/Kasım 1707 tarihinde Tokat'ta gümrük kurulmasına ve senelik 3000 kuruş geliriyle mukataaya verilmesine karar vermiştir. Tokat gümrüğü ilk kez Zilkade H. 1119/ Ocak 1708 tarihinde 2500 kuruş yıllık hasılatıyla Ahmet ve Mustafa Ağa'ya muaccesi yine 2500 kuruş olmak üzere malikane biçiminde mukataaya verilmiştir. Buna paralel olarak Tokat'ta gümrük alınması hususu H. 1121/M. 1710 tarihli Tokat Şer'iyе sicilinde şu şekilde ifade edilmiştir:

"Hint, Acem, Bağdat, Basra, Diyarbakır, Halep, Erzurum'dan İstanbul'a geçen tüccar kafileri İstanbul'a vardıklarında gümrüklerini ödedikten sonra diledikleri yerlere gitmekte serbest idiler. Sonraları Tokat'a uğradıktan sonra anayoldan ayrılan ve sırf gümrük vergisinden kaçan bu kafileler gümrüğü olmayan yerlere uğramış, İstanbul'a gizli olarak mal satmaya başlamış, bu suretle gümrük gelirinde eksiklik yaratmışlardır. Bunu önlemek için bundan sonra bu tüccar kafilelerinin Tokat'a uğradıkları vakit eşyalarının tespit olunması, başka yerlere gidecek olanlardan gümrük vergisinin alınması, ondan sonra müsaade edilmesi uygun görülmüştür. Bu yeni vazife için Tokat gümrüğü mukataasına mutasarruf olan Mustafa ve Ahmet tarafından Gelmufat, Artova, Amasya, Merzifon, Turhal kasabalarında birer vekil bulundurulacak, İstanbul'a ve diğer gümrüğü olan yerlere gitmeyecek kervanlardan kanun üzerine gereken gümrükler alınacaktır." (Cinlioğlu, 1950:26).

Verilen hükme göre, İstanbul, İzmir yada Karadeniz'e giden tüccar kafilelerinin dışında Tokat'a gelip (amed) mallarını burada alım-satıma (bey' ve şıra') konu eden tüccarların malından kanun üzere resm-i gümrük (rüsüm-i amediye) tahsil edecektir. Tokat gümrüğü, aslen amediye gümrüğü olduğundan yani dışarıdan Tokat'a gelerek burada satılan mallara

uygulandığından dolayı, XVIII. yüzyılın başında böyle bir gümrüğün kurulması anılan şehir ve etrafının ipek ve pamuğa dayalı hammadde ve nihai mamul talebinin yüksekliğini göstermesi bakımından kayda değerdir. Bir tür ithalat vergisi diyebileceğimiz amediye resminin büyük ölçüde doğudan gelen mallardan tahsil edildiği de gözden uzak tutulmalıdır. Bununla birlikte Tokat'a gelip yüklerini çözmeyenler İstanbul, İzmir veya Karadeniz'e gitmek için yola koyulan kafilerden resim alınmayacak, fakat bu şekilde resim alınmışsa ve Tokat'ta gümrük alındığını tüccarın elinde gösterir bir tezkere bulunursa tahsil edilen resim, Tokat gümrük görevlilerince İstanbul gümrüğüne geri dönecekti.

Bununla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Tokat, 17. yüzyıldan beri taşıdığı "bölgeler arası ticaret merkezi" niteliğini bir liman kenti olan Samsun'a kaptırmıştır. Tokat'ın bölge ölçeğinde ticaret üstünlüğünü kaybetmesine neden olan olay 1846 yılında Tokat kara gümrüğünün kaldırılmasıdır. 9 Recep 1262 (1846) tarihinde Bursa, Konya ile birlikte Tokat'ın da kara gümrüğü kaldırılmıştır (Cinlioğlu, 1973). Bu değişimin sonucu olarak Samsun kenti çok hızlı bir ekonomik gelişmeye ve nüfus artışına sahne olmuştur.

Tokat kara gümrüğünün kaldırılması, Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarının değişen dış ticaret ilişkilerinin bir sonucudur. Böylece Tokat, dış ticareti denetleme aracından yoksun bırakıldığı gibi, gümrük vergisi gelirlerinden de yoksun kalarak, ekonomik açıdan gerilemeye başlamıştır.

17. yüzyıldan itibaren kent merkezinde ticarî faaliyetler başlıca iki mekânda toplanmıştır. Bunlardan ilki transit ticaret merkezi olan Sulu Sokak, diğeri Meydan semtidir. Söz konusu iki ticarî mekânda en hareketli günlerini 17. yüzyıldan itibaren yaşamıştır. 1846'da kara gümrüğünün kaldırılmasıyla kentte bulunan pek çok tüccar – bunlara Ermeni ve Rum tüccarlar da dahil – bölge içinde ticaret olanağı daha gelişmiş olan Samsun'a göç etmiştir. Bölge

ölçeğinde sosyo-ekonomik yapıda bölgesel kademeleşmede ve kentsel işlevlerde ortaya çıkan değişimler sonucunda gerek Sulu Sokak'ta gerek Meydan Semtinin ticaret hizmetlerinde gerileme gözlenmektedir. Bununla beraber nüfus artmıştır. Kente yeni gelenlerin çoğunluğunun yüksek zenginler değil, dar gelirliler olması kent ölçeğinde ticaretin fazla bir gelişme eğilimi göstermemesini açıklamaktadır. Bunun en somut kanıtı 1876 harbinden beri Tokat'a sıkça gelip yerleştirilen göçmenlerdir. Büyük bir kısmı, Tokat'ın ticaret mekânlarında (özellikle Meydan semtinde) hamallık yaparak geçimlerini sağlamaktadır. Bu bağlamda Meydan Semtiyle birlikte 1846 yılından itibaren ekonomik açıdan kendi kaderine bırakılan Tokat kentindeki ticarî yaşam göz önüne sergilenecektir.

KENTİN TİCARET MERKEZLERİ

1. Ticaret Mekânlarının Oluşumunda Topografyanın Etkisi

Topografyanın doku biçimine etkilerinin en fazla yaşandığı kentlerden olan Tokat "vadi tabanlı" bir kent dokusuna sahiptir. (Arû, 1998). Vadi tabanlarının uzayan dar düzlüklerinde, genellikle de kenarlarında kıyı boyunca bir yapılaşma görülmektedir.

Kent modeli bakımından "Kaleden evrimleşmiş açık kent modeli" (Tanyeli, 1987) özelliği gösteren Tokat, yalçın bir tepe üzerine konumlanan bir kalenin eteğinde kurulmuştur. Ortaçağ'dan kalan kale daha önce bir yerleşimi barındırmadığı için yalnızca savunma amaçlı hizmet vermiştir. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak da ulaşılması güç, sarp bir tepenin üzerinde yer almıştır. Yerleşme alanı olarak tercih edilmeyen kale, kent oluştuktan sonra da eski işlevini sürdürmeye devam etmiştir. Söz konusu topografya Tokat kentini "kent" olarak nitelenmeyecek bir kalenin çevresinde yada eteklerinde kurulmaya zorlamıştır. Bu durum eski kale ile onun çevresinde oluşan yeni kentin organik bir bütünlük sağlamasını da zorlaştırmıştır. (Fot. 1)

Kent dokusunda "yerleşilebilir ortamların sıkışıklığı" kentsel mekânların kısıtlı kalması sonucunu doğurmuştur. Bu durum kentteki ticaret, din, sağlık ve idari gibi "kent içi hizmet ilişkilerinin" de gerektiği ölçüde yoğunlaşmamasına neden olmuştur. Topografyaya uyacak şekilde eğimin olduğu alanlar "Ticaret merkezi" olarak tercih edilmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda kentte yapılan cami, medrese, han, hamam ve mescit gibi yapıların kent dokusu içindeki konumlarına bakıldığında kentin bu yüzyıllarda kalenin eteklerinden vadi tabanına ve düzlüğe doğru yayıldığını ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan kervan yoluna doğru bir gelişme göstermiştir.

İmar ve yerleşim sürecinde kentin "kale altı" olarak adlandırılan "Sulu Sokak" ve "Meydan" semtleri Tokat'ın en değerli alanlarından biri olmuştur. Tokat gibi "yamaç kent dokusuna" sahip kentlerin topografik yapısının, kentsel mekânların gelişmesine imkân vermesi, kale altı olarak bilinen alanların önemini kent içinde bir kat daha arttırmıştır. Bu durum kentteki cami, han ve esnaf çarşıları başta olmak üzere bir çok imâr çalışmasının "kale altı" olarak adlandırılan alanlarda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda "Sulu Sokak" ve Meydan Semtleri için "topografyanın zorlamasıyla oluşmuş ticaret mekânlarıdır" tanımı kullanılsa yanlış olmaz kanısındayım.

2. 19. ve 20. Yüzyılda Kentin Merkezi Ticaret Alanları

Tokat'ta şehir arazisinin önemli kullanımlarından birini hiç şüphesiz "Ticaret Alanları" oluşturmaktadır. 17. yüzyıldan itibaren "Merkezileşmiş Ticaret Alanlarının" ön plana çıktığı Tokat'ta, merkezi ticarî faaliyetleri tek bir bölge yada semtte değil, "Sulu Sokak" ve "Meydan" gibi iç yapıları, ticarî kimlikleri ve müşteri yapısı birbirinden farklı "Ticaret Merkezi Olma Karakteri" ise son derece güçlü olan iki semtte toplanmıştır. Şehrin merkezinde yer alan, Sulu Sokak ve Meydan semtlerinin

önemli ticaret birimlerini bünyelerinde barındırması ve bu birimlerin ticarî faaliyet açısından kendi aralarında sistematik bir dağılım sergiliyor oluşu gerçekten dikkate değer bir mevzudur.

Örneğin, Sulu Sokak bölgesi içinde yer alan "Kuyumcular Çarşısı" ve "Halit Mahallesi" farklı yerlerde olmalarına rağmen kendi içlerinde düzenli bir toplanma göstermektedir. Kuyumcular Çarşısında "Kuyumcu" ve "Manifaturacıların, Halit Mahallesinde ise "Yazmacı" ve "Kuru kahve satıcılarının" toplanması, tespitimizi doğrular niteliktedir. Söz konusu birimlerde konut ve ticarethanelerin iç içe oluşu da Sulu Sokak Bölgesinin "üretim ve pazarlamaya" dayalı ticarî bir kimliğinin olduğunu kanıtlamaktadır.

Tokat'ta Sulu Sokak bölgesi gibi ticarî faaliyet yoğunluğunun yüksek olduğu bir diğer önemli bölge de "Meydan Semtidir". "Köylü Pazarı" adıyla da anılan semtte "gıda maddelerinin satışına" dayalı bir ticaret söz konusudur. Köylülerin ihtiyaç fazlası sütünü, yoğurdunu, çökeliğini, tereyağını, peynirini, sebze ve meyvesini getirip satışa sunduğu bir "Pazar"; karşılığında ise günlük ihtiyaçlarını karşıladığı bir "Çarşı" görünümündeki "Meydan'da", anlaşılacağı üzere tamamıyla "tüketim ve iç pazara" yönelik ticarî bir anlayış söz konusudur. Meydan semtinde gıda maddeleriyle ilgili esnaf grupları, Meydan Camisinin etrafında toplanırken, köylünün gündelik yaşam tarzına ve alışveriş alışkanlıklarına hitap eden urgancı, nalbant, tohum, ilaç, şap vb gibi esnafın Dükkânları ise, "Küflüoğlu'nun Hanı, Mirzanın Hanı, Osmanca'nın Hanı" gibi gerek mimârî gerek işlev açısından tamamıyla "iç ticarete" uygun olarak yapılmış ticaret hanlarında toplanmıştır. Tokat'ın eğlence yerleri ise 19-20. yüzyıllarda Sulu Sokak ve Halit Mahallesinde yer almaktadır. Devlet hizmetlerinin yapıldığı Belediye, Hükümet Konağı, Jandarma, Adliye gibi "Yönetim Birimleri" ise kentin güneyindeki

"Behzat Semtinde" yer almaktadır. Tüm Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Tokat'ta da merkezi iş alanlarının dağılımında bir "iç düzen" söz konusudur.

Geçmiş zamanla birlikte değişen beklenti ve ihtiyaçlar Sulu Sokak ve Behzat semtlerinin kent bazında eski önemlerini kaybetmesine neden olurken, geçmişte "Köylü Pazarı" olarak bilinen Meydan Semtinin bu kimliğini koruyarak, günümüzde de Tokat'ın en kalabalık ve de işlek ticaret merkezi olma özelliğini sürdürmektedir. 17. yüzyıldan itibaren Tokat'ta iskândan çok ticarî kimliğiyle ön plana çıkan "Meydan" semtinin kent içindeki durumuna baktığımızda ticaret dışında, kent yaşamında üstlendiği başlıca işlevleri üç başlık altında toplamak mümkündür:

1. Kentsel Mekân

Kent meydanları hem tarihi dokuyu yansıtan hem de mimârî açıdan önemli bir değere sahip yapılarla çevrelenerek, kentte ayrıcalıklı açık bir mekân oluşturmaktadır. Özellikle de kent dokusundaki yapıların sıradanlığı ve sıkışıklığından sonra kent meydanları geniş ve ferah mekânlarıyla kentin fiziksel yapısına adeta nefes aldirmektedir.

Türkçe'de "içinde çeşitli etkinliklerin yapıldığı boş alan" anlamında kullanılan meydan, (TDK 2000:245) kent içinde yanında en az üç yapı olan açık bir alan olabileceği gibi, kent dışında çevrelenmemiş açık bir alan da olabilmektedir. Söz konusu alanlar kent yaşamının belirli bir işlevini özel bir etkinliği yada özel bir yapıyı barındırmadığında o işlev yada o yapının adıyla anılabilmektedir. Örneğin, Ok Meydanı, At Meydanı, Pazar Meydanı gibi.

Eski bir kentte yeni bir meydan oluşturmak kolay değildir. Bir kentte meydanın oluşması yada o mekâna meydan adının verilebilmesi için, söz konusu mekânda bir vakanın – tarihsel olabilir – yaşanmış olması gerekir. Aynı şekilde

coğrafi konum ve topografik özellikler de Meydanın oluşmasına imkân vermeyebilir. Söz konusu kentlerde "Meydan" adı verilecek mekânların oluşması için ya deprem, toprak kayması, sel gibi doğal bir felaketin yada yangın gibi kentin fiziksel yapısı içinde rahatlama yaratacak bir olayın gerçekleşmesi gerekir. Kent içi hizmet ilişkileri açısından Tokat'ın önemli mekânlarından birini oluşturan "Meydan" ise güçlü topografik etkenler sonucunda kent içinde kendiliğinden oluşmuş bir alandır. Osmanlı öncesindeki konumu ve fonksiyonu hakkında pek bilgi bulunmayan semt için "Tokat'ın çekirdek kısmıdır" dense yanlış olmaz. Bu konumu Meydanı, kentteki ticarî, dinî, kültürel faaliyetlerin yapıldığı ana mekân haline getirmiştir. (Fot. 2-3)

Tokat'ta Meydan kavramı 1485 yılında Hatuniye Camisinin yapılmasıyla ortaya çıkmıştır. Diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Tokat'ta da meydanlar külliyelerle şekillenmiştir diyebiliriz. Külliye, bir cami etrafında yerleştirilmiş anıtsal dinî, kültürel ve sosyal yapı topluluğudur. Böylece düzenli ve dengeli şekilde bir arada bulunduğu mekânın adı olmuştur (Cerasi, 2001). Söz konusu mekân, Osmanlı kentlerinde cami ile yakın ilişkisi ve merkezi konumu sebebiyle "kamu mekânı" özelliğini de taşımaktadır. Osmanlı döneminde iç bahçe olarak şekillenen meydanlar, külliyelerle anlam bulmuştur. Osmanlı döneminde külliye bazen çarşı yönlendirmiş, çarşı da külliye'nin ana yapısını oluşturmuştur. Ortaçağın pazar meydanlarından doğan ticarî işlev, Osmanlı dönemi külliyelerinde de ana işlev olarak devam etmiştir. Bu bağlamda, II. Beyazıt tarafından annesi Gülbahar Hatun için yaptırılan Tokat Hatuniye Külliyesi, tıpkı Lüleburgaz'daki Sokullu Mehmet Paşa Külliyesi gibi kent meydanlarının ticarî işlevlerine örnek olarak verilebilir. Her iki meydan da çarşı, külliye'nin temeli oluşturmaktadır.

2. Mimârî Mekân Şehrin Tahta'l-Kal'a (Kale Altı) Bölgesi

Osmanlı kentlerinde kale altı yerleşimleri aslında şehirlerin nabzının attığı yerlerdir. Geleneksel Türk kent dokusunda "Kale altı bölgesi" olarak bilinen mekânların başında "Meydanlar" gelmektedir. Afyon, Tokat, Ankara gibi topografik durumunu uygun olarak yapılan Osmanlı kentlerinde (Aktüre, 1978) sosyal, ticarî ve dinî hayata ait unsurlar meydana gerçekleşmektedir. Tokat gibi yamaçta kurulmuş kentlerde esnaf çarşıları topografik duruma uygun olarak "Sulu Sokak" ve "Meydan" adı verilen iki ayrı "Kale altı Bölgesinde" toplanmıştır. (Fot.4)

-C Türü Kentsel Mekân

Tokat'taki hizmet meydanlarının ilk örneğini oluşturan Meydan Semti gerek konumu gerek işlevleri yönünden "C türü kentsel mekân" (Arû, 1998:24) özelliği göstermektedir. C türü kentsel mekânlar kent merkezinde cami, çarşı, kahve vb. yapılarla çevrilidir. Bir çeşme veya ulu bir çınara bu tip mekânlarda sıkça rastlanmaktadır. Bu tür kentsel mekânlarda cami, çeşme ve ağaç "esas mimârî motif" olarak her zaman alanın uygun bir kenarında yer alır. Bütün bu özellikleriyle C türü kentsel mekânlar "kentin esas meydanlarını" oluşturmaktadır.

Gerek mimârî dokusu gerek kent içindeki konumu "Meydan Semtini" Tokat'ın esas mekânlarından biri yapmıştır. Meydan semtine kimlik kazandıran esas mimârî motif ise, 1485 yılında Sultan II. Beyazıt (1481-1521) tarafından yaptırılan "Hatuniye Camisi ve onu oluşturan külliyesidir". Söz konusu külliye'nin bahçesinde C tipi kentsel mekânlara özgü olarak, Çınar ağacına ve şadırvana rastlamak mümkündür (Arû, 1998). (Fot. 5) Meydan semtine zaman içinde yeni yapılar ilave edilerek Meydanın kent içindeki önemi ve konumu güçlendirilmiştir. 1485 yılında Hatuniye

Külliyesinden sonra alanın önemini kuvvetlendiren ilk eser 1630 Taş Han olmuştur. Hatuniye Külliyesinin batısına inşa edilen Voyvoda Hanı (Taş Han) anıtsallığı kadar konumuyla aynı zamanda kentteki ticaretin ne derece gelişmiş olduğunu da gözler önüne sermektedir. 17. yüzyılda Tokat'a gelen Tavernier eserinde, çok sayıda cami arasında çok muhteşem ve yeni olanın yanında güzel bir kervansaraydan da bahseder. Bunun 1631 yılında İbşir paşa tarafından yaptırılan Voyvoda Hanı olduğu anlaşılmaktadır. Voyvoda Hanıyla birlikte, "Uluslar arası Kervanların Konaklama Noktası" olarak hizmet vermeye başlayan Meydan Semtinin kent içindeki önemi değişik dönemlerde yaptırılan yapılarla iyice perçinlenmiştir. Tokat'a gelen C. Texier Meydan Senti için "Eski Dünya yollarının buluştuğu büyük ticaret merkezidir" sözünü kullanmıştır (Texier, 1882:52)

19. yüzyıl ortalarından itibaren, tüccar, esnaf ve müşterilere hizmet verecek, "Mirzanın Hanı, Osmancanın Hanı, Küflüoğlunun Hanı gibi" yapılar da Meydan Sentiinde yerini almaya başlamıştır. 20. yüzyılda kurulan "Buğday Kapanı" ile birlikte Meydan Semtinin önemi farklı bir boyuta taşınmıştır. O döneme kadar uluslar arası kervanların konaklama noktası olarak hizmet veren bu alan gerek satılan mallar gerek müşteri yapısı bakımından "yerel bir kimlik" kazanmıştır.

- Yolların "Kesişme Noktasıdır"

Osmanlı döneminde ipek yolunun öneminin artmasıyla Doğunun en büyük geçiş ve uğrak yerlerinden Tokat ticarethaneleri imparatorluğun önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Özellikle 17. yüzyıl kentte ticaretin geliştiği bir dönem olmuştur. Ticarî önemli birlikte artan nüfus, kent içinde bazı alanların değer kazanmasına neden olmuştur. Bu süreçte Meydan Senti bölgeserarası ticarete "kavşak noktası" olarak değer bulmuştur. Öyle ki, Sinop, İzmir, İstanbul, Bağdat, Diyarbakır ve

İran'dan gelen sayısız kervanların kente girdiklerinde uğradıkları ilk iki mekândan birisi "Meydandır". Bu özelliği nedeniyle ki ünlü seyyah Texier, Meydan için "Küçük Asya'nın en önde ticaret merkezi konumundadır" (Texier, 1882:49) sözünü kullanmıştır.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan kervan yolu güzergâhında yer alması Meydanı önemli yolların kesişme noktası yapmıştır. Meydan semtinin mekânsal yapısına ilişkin bilgileri 18. yüzyıl başlarında kentten geçen seyyah P. Tournefort'un seyahatnamesindeki gravürden öğrenmekteyiz.

Seyyah tarafından çizilen gravür sadece Meydan semtini değil, aynı zamanda kentin mekânsal yapısının çözümlenmesinde de görsel kaynak olmaktadır. Gravürde doğu-batı doğrultusunda kent merkezinde yer alan hanların ölçeği oldukça belirgindir. Şeklin tam ortasında, batıda voyvoda hanı, doğuda Hatuniye Cami ve medresesi ile çevrili "Meydan Senti" yer almaktadır. Gravürde kuzey-güney doğrultusunda uzanan bölgelerarası ticaret yolu üzerinde meydan senti yük yükleme ve indirme işlevlerini gören "kervan konaklama noktası" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, bölgelerarası ticarete önemi artan Meydanın kent içindeki konumunu göstermesi açısından önemlidir.(Çiz. 1)

Tournefort (1717), Tokat için yaptığı gravürde açık mekân olarak han avlularını ve büyük çarşı meydanını betimlemiştir.(Çiz. 2) Aynı Meydan, A. Gabriel tarafından çizilen ve 20. yüzyıl başlarında Tokat kentini gösteren haritada da oldukça belirgindir.(Çiz. 3) Çiz. 1 ile karşılaştırıldığında Voyvoda Hanı'nın, Horozlu Hanın, Hatuniye (Meydan) Cami'nin ve Bedestenin yerlerinin her ikisinde de üst üste çakıştığı görülür.

3. Sosyal Mekân

Osmanlı kentinde yer alan açık mekânların sosyal bir yönü de bulunmaktadır. Kentteki kamu

yaşamının sorumluluğu yılın belirli dönemlerinde açık mekânlara emanet edilmiştir. Kent yaşamında insanların beraberce zaman geçirme, eğlenme ve bir araya gelme gibi toplumsal faaliyetler, çarşı, büyük cami avluları, mezarlıklar ve meydan gibi açık mekânlarda gerçekleşmektedir.

Söz konusu mekânlar, toplumsal bir görevi yerine getiriyor gibi görünse de, aslında kent insanına bir yere ait olma (kente ait olma) hissini vermektedir. Bu yönleriyle açık mekânlar psikolojik bir görevi de yerine getirerek, insanlara mutluluk vermektedir. Osmanlı kentinde iş, dedikodu, siyaset çarşının egemenliğine, dinî temsil görevi bir miktar dünya zevklerine bağlılıkla beraber camiye, gezintiler, akarsu kenarındaki mesire yerlerine, ziyaretler ise mezarlıklara verilmiştir.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Meydanlara ise, özel günlere ait törensel ve eğlenceye yönelik işlevler yüklenmiştir.

Bu bağlamda Tokat'ın önemi mekânlarından birini oluşturan ve kent içinde ticarî kimliğiyle değer kazanan Meydan Senti de yılın belirli dönemlerinde özel günlere ve törenlere bağlı olarak yeni işlevlerle donatılmıştır.

19. yüzyıla geldiğimizde Tokat kentinde ve ramazan ayı eğlencelerinin sosyal mekânını meydan oluşturmaktadır. 20. yüzyıldan itibaren özellikle de Cumhuriyetle birlikte, resmi törenlerin, kutlamaların ve bayramların adresi yine meydan olmuştur.

Bu bilgiler ışığında Meydan Senti, Ramazan ayında "Direkler arası", Dinî Bayramlarda ise "Bayram yeri" olarak Tokat halkını eğlendiren, onları bir araya getiren ve en önemlisi de yaşadıkları kente ait olduklarını hissettiren "Sosyal bir mekândır". Bu özelliğini Cumhuriyetin ilanıyla kısmen kaybetse de kent insanını bir araya getirme işlevini korumayı başarmıştır.

MEYDAN SEMTİNDE TİCARÎ YAŞAM

A. TİCARÎ KİMLİK

Osmanlı kentinin dinamik yapılı birimlerinden olan çarşı-pazarlar farklı zamanlarda ve olaylara bağlı olarak çeşitli işlevler yüklenmiştir. Şehir halkının geleneksel yaşam tarzı, alışveriş alışkanlıkları, ihtiyaçları çarşı-pazarları kent yaşamında dinamik almaya zorlamıştır. Kentin ihtiyaçlarına yanıt veremeyen bir yapının süreklilik arz etmeyeceği gerçeği çarşı-pazarların yıl içinde değişip yenilenmesini, alışveriş alışkanlıklarına göre şekillenerek ticarî bir kimlik kazanmasını sağlamıştır.

Tokat'ta Meydan semti, gerek satışa sunulan ürün çeşidiyle, gerekse müşteri yapısıyla "yerel ölçekli iç pazar" özelliği sergilemektedir. Tüm Anadolu kentlerinin çarşı-pazarlarında olduğu gibi Tokat'taki Meydan semti de kent halkının geleneksel yaşam tarzına ve alışveriş alışkanlığına cevap verebilmek için yıl içinde farklı ticarî kimliklere bürünüp farklı isimler almaktadır. Meydan semtinin ticarî kimliğini müşteri yapısı ve satışa sunulan ürünler belirlemektedir. Meydan semtinin 19. ve 20. yüzyılda kent yaşamında ön plana çıkan kimlikleri şunlardır:

Köylü Pazarı

"Köylü pazarı" ismi Meydan semtinin önce "ticarî" kimliğini ardından da müşteri yapısını ifade etmektedir. Tokat'ın köylerinden at ve eşeklerle getirilen ürünler, Meydan semtinde satışa sunulmaktadır. Bu nedenle Meydan kırsal alanda yetiştirilen ürünlerin, kentli nüfusla yani tüketicisiyle buluştuğu, "Ticarî bir mekândır".

Meydan semtinin Köylü pazarı kimliği tüketici konumundaki kentli nüfusla üretici konumundaki köylüyü bir araya getiren bir mekândır. Kentlerin hızla artan nüfus yapısı düşünüldüğünde köylü pazarlarının gerek kent gerek kentli açısından ifade ettiği anlam daha da önem kazanmaktadır. Tam bu hususta köylü pazarlarının kentler için asıl işlevi devreye girmektedir. Bu işlev kırsal kesimde üretilen her

türlü ürünün kente ve kentliye aktarmaya hizmet eden ticarî birim olarak tanımlanmaktadır. Bu iki kesim arasındaki bağlantıyı Tokat'ta Meydan semti sağlamaktadır. Kentte köylünün günlük yaşam tarzına ve ihtiyaçlarına yönelik ürünlerin satıldığı yegane mekân Meydan semtidir. Alet edevattan, manifaturaya kadar hemen hemen her şey köylüye yöneliktir. (Fot. 6)

Bit Pazarı

Meydan semti, yılın belirli dönemlerinde taşınabilen eski eşyaların toplu şekilde alınıp satıldığı "Bit pazarı" kimliğine bürünmektedir.

Tokat'ta eski elbise ve eşya alım satımı Meydan Camisinin yanındaki "Pazar Yeri" adı verilen alanda yapılmaktadır. İlkbahar'da ve sonbaharda kurulan bit pazarının en önemli özelliği eski ve kullanılmış giyim eşyalarının alınıp satıldığı yer olmasıdır. Burada yalnızca esnaf halka mal satmaz, halkta esnafa mal satmaktadır. Bit pazarına mal götürüp satanlar arasında orta gelirli insanlar, ölmüş kocasının elbisesini satan dul kadınlar da bulunmaktadır. Hareketli bir yer olan bit pazarı, Meydan semtine hem ticarî hem de manevî olarak farklı bir anlam yüklemektedir. Tıpkı "Meydana kurulan bit pazarında kapanan bir dönemin yıkılan bir kurumun, çözülen bir ailenin hatıralarını yansıtan eşyalar satışa sunulurdu." (Kalaycıoğlu 2004) sözlerinde olduğu gibi.

Bit pazarında kullanılmış eşya alanlar orta ve dar gelirli insanlardır. Bit pazarı meydan semtinde kış başı ve kış sonu kurulmaktadır. Yeni bir mevsime girileceğinden dolayı evlerde yapılan genel temizlik sonunda her evden eskiciye verilmek üzere bir çok malzeme çıkmaktadır. Eskiciler tarafından anılan bu mallar bit pazarı esnafına satılmaktadır. Onlar da bu malzemeleri elde geçirip, gerekli ufak tefek onarımlarını yaptıktan sonra yeni alıcılarına satmak için tezgahlarında hazır tutmaktadır.

Meydan semtindeki bit pazarı esnafı "Dükkân sahipleri" ve "ayakçı esnafı" adı

verilen seyyar eskicilerden oluşmaktadır. Aslında bit pazarındaki esnafı besleyenler de seyyar eskicilerdir. Meydan da eski eşya alım satımı ile ilgili Dükkânlar Küflü oğlu Hanında toplanmıştır. Her getirenden mal almayan eskici esnafı, malı getiren kimseden kefil istemektedir (İnci, 2004). Hırsızların çaldığı giyim eşyasının çoğu doğrudan doğruya bit pazarına düştüğü için, çarşı esnafı ticarî etik gereği bu tedbiri almak zorundadır.

Küflü oğlu hanında eski giyim eşyalarının alım satımlarını Yahudiler yapardı. Yahudilerin eski eşya alım satımına olan özel ilgilerini herkes bildirdi. Mahalle arasında sırtların torbalarıyla "eskiler alayım" diye bağırıp dolaşan Yahudiler, topladıkları giyim eşyalarını Küflüoğlu hanındaki Yahudilere satarlardı." (Günaydın, 2004).

Meydanda yılda iki kere kurulan seyyar bit pazarında hemen herkes eski giyim eşyalarını satmak için orada buluşmaktadır. Böylesi durumlar, satılmak üzere getirilen malı elden kapıp satın alamaya çalışan "ayakçı" esnafı için bulunmaz fırsattır. Ayakçı esnafı nedeniyle, bit pazarında ticaret yapan esnafı hiç bir zaman güven duyulmamıştır.

Meydan semtine tezgah açan bit pazarı esnafının büyük kısmı Tokat'ın Miskincik köyünden gelen "çingenelerden" oluşmaktadır.

"Meydan semtinin başına bela olan iki grup vardı. İlki kaçak odun, kömür getirip satan Fenk köyünden gelenler, kavgacı ve ahlaksız yapılarıyla çarşının asayişini bozarlardı. Diğer grup ise eski eşya alıp satan Miskincikli çingenelerdir. Meydan Camisinde verilen her "sala" onlar için yeni bir müşteri anlamına gelirdi. Ölen kişinin giysilerini dağıtmak sevap olduğu için, cenaze evinin yolunu tutarlardı. Esnaf arasında biz onlara "ölü soyucu" derdik." (Ağaoğlu, 2004).

Meydan semtinde eski eşya alım satımı Küflü oğlu hanında yerleşik olarak yapılsa da, yılda iki kez kurulan bit pazarı da Meydan semtine yeni ve ayrı bir kimlik katmaktadır. Bu

durum çarşıların dinamik yapılı birimler olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Avrat Pazarı

Meydan semtinden haftada her gün satıcıları ve alıcılarını çoğunlukla kadınların oluşturduğu Avrat Pazarı kurulmaktadır. Kadınlara yönelik olarak salı günleri kurulan pazarda üreticiden tüketiciye satış ilkesi hakimdir. Çoğunlukla orta yaşlı, yaşlı ve dul kadınların hem üretici hem de müşteri olarak yer aldığı avrat pazarında kadın müşterilerin gereksinimine yönelik ürünler satılmaktadır.

"Kına, şap, topuk taşı, rastık, mangaş (cınbız), hamam otu, mum, nöbet şekeri, loğusa şekeri gibi aktariye malzemelerinin yanında iplik, havlu, kumaş, terlik gibi manifatura ürünleri de satılırdı." (Yoğurtçuoğlu, 2004). Bununla birlikte tüm Anadolu'da olduğu gibi Tokat'ta da çeyizlerin alınıp satıldığı mekânın adı Avrat Pazarıdır. Tokat gibi bir çok Anadolu kentinde Avrat Pazarı çeyize dayalı bir ekonominin oluşmasına da ortam hazırlamıştır. Sandık içleri, salı günleri Meydan semtinde kurulan Avrat Pazarında alınıp satılmaktadır. Varlıklı kadınlar, kızlarının çeyizleri için gerekli olan el işlemlerini dul ve fukara kadınlara bu pazarda sipariş etmektedir. Meydan semtinde Hatuniye camisinin etrafındaki boş alanda kurulan Avrat Pazarı, kadınların hem alıcı hem de satıcı olarak ticarete de katıldıklarını açıkça göstermektedir. Bu durum aynı zamanda Meydan semtinin kent yaşamında ve kent dokusundaki çok yönlü özelliğini de vurgulamaktadır.

At Pazarı

Perşembe günleri dönüşümlü olarak "Pazar yeri" adı verilen alanda, "at ve merkep pazarı" kurulmaktadır.(Fot. 7) Erbaa'dan, Zile'den, Niksar'dan Sivas'tan satılmak ve çiftleştirilmek üzere iyi cins atlar getirilmektedir. Getirilen atların tamamının bakımı ve satışı "at cambazı" denen at satışında ihtisaslaşmış kişilerce yapılmaktadır. Meydan semtinden

kurulan At Pazarında satılmak üzere getirilen atların büyük kısmı Osmanca'nın hanındaki ahırda bekletilmekte ve timârlama, nallatma gibi bakım işleri buradaki nalbantlarca yapılmaktadır. Osmanca'nın hanında atların sadece bakımı değil, çiftleştirilmesi de yapılmaktadır. Satılmak üzere getirilen iyi cins atlar damızlık olarak da kullanılmaktadır.

"Pazar yeri olarak adlandırılan boş alanda at ve eşekler satılmadan önce koşturulur, yürütülür, deneme sürüşü yapılır, daha sonra satılırdı. Osmanca'nın hanı bir nevi at üretme yeri idi. Damızlık atlar burada çeğitirilirdi (çiftleştirilirdi). At simsarlarının tamamını Miskinciğin çingeneleri oluşturdu." (Narmanlı, 2004). Meydan semtinde at ve eşeklerin satışının en yoğun olduğu dönem ilkbahar ve sonbahar başlarıdır. Köylerde yetiştirilen sebze meyvenin at ve eşeklerle getirildiği hesaba katıldığında ürünlerin tezgaha düşmeden önce nakliyat sorununun çözülmesi gerekmektedir. Döneminin Mercedesi olan at ve eşeklere sonbaharda köyden kente odun taşımak için ihtiyaç duyulduğundan sonbahar başında Meydan semtinde Merkep Pazarı kurulmaktadır. (Fot. 8)

Sebze - Meyve Pazarı

Köylünün ürettiği sebze ve meyvenin kentte alıcısıyla buluştuğu mekânın adresi Meydandır. Eşek ve atların sırtında seleslerle (sepetlerle) getirilen sebze ve meyveler "Sebze Hali" olarak adlandırılan Taş Han'daki sebze-meyve simsarlarınca alınmaktadır. Haziran - Eylül aylarında 15 günlük arayla kurulan sebze-meyve mezadında (Narmanlı, 2004) köylüler ürettikleri ürünleri Taş Han'daki perakendecilere satmaktadır. Sırasıyla, kiraz, kabak, biber, domates, patlıcan, fasulye, seftali, kayısı ve üzüm Taş Handa kurulan mezatta yerini almaktadır.(Fot. 9)

Tezgaha ilk düşen meyve kirazdır. Kirazı, salatalık ve kabak izlemektedir. Tokat'ın meşhur domates, biber ve patlıcanı Temmuz ortasında çıkmaktadır (Genç, 2004). Tokat'ın domatesini,

ince kabuk biberini, çekirdeksiz patlıcanını almak için Amasya ve Sivas'tan simsarlar Tokat'a akın etmektedir. Taş Han'da kurulan mezatta Taş Han esnafında kalmaktadır. Onlarda küçük esnaf olarak nitelenen mahalle aralarında bakkallık yapanlara, sırtlarında küfeleriyle sokak sokak gezerek sebze satan seyyar manavlara satmaktadır (Ağaoğlu, 2004).

Taş Han'daki perakendeciler sebze satışında önceliği Tokat'ta esnaflık yapanlardan yana kullanmaktadır. İhtiyaç fazlası sebze ve meyve ise ya çevre illerden gelen sebze meyve simsarlarına yada o kentlerdeki anlaşmalı esnaflara satılmaktadır. Kimi zamanda takas yöntemi tercih edilmektedir. Örneğin, Taş Handaki perakendeciler sebze-meyve karşılığında Sivas'tan atlarla "kaya tuzu" getirmektedir:

"Temmuz-Ağustos gibi sebze ve meyvenin bol olduğu dönemde Tokat'tan Sivas'a atlarla kaya tuzu gelirdi. Sivas'ın tuzu meşhurdur. Taş Handaki perakendeciler sebze meyveyi tuzla takas etmeyi severlerdi. Sivas'tan kaya tuzu getiren atların yükü, Tokat'tan ayrılırken sebze olurdu. Koca Sivas'ı Tokat beslerdi." (Kalaycıoğlu, 2004).

Taş Handaki sebze-meyve satışı kış mevsiminde devam etse de, en hareketli dönemini yaz mevsiminde yaşamaktadır. Sonbaharda bağ bozumuyla birlikte yılın son ürünü üzüm tezgahdaki yerini almaktadır. Üzümün en gedikli müşterilerini ise, Pazarcık mahallesinde oturan Ermenilerle, Yahudiler Sokağında oturan Yahudiler oluşturmaktadır. Bağ bozumundan sonra Yahudiler Sokağındaki ve Pazarcık Mahallesindeki evlerin önü eşek yüküyle gelen üzüm küfeleri yığılıdır. Kazova'nın sulu üzümünden pekmez, cibresinden "cibre sirkesi", tertemiz üzüm suyu ise "şarap" içindir. *"Üzüm mevsiminde yolunuz Yahudiler sokağına yada Pazarcık Mahallesine düşerse, şarap kokusu sizi karşılardı."* (Günaydın, 2004). Tokat'ta şarap üretimiyle gayrimüslimler

uğraşmaktadır. Aralarında ünlü şarap üreticilerinin bulunduğu bu insanlar, Reji Dairesinden¹ izin aldıktan sonra vergisini ödeyerek yasal yoldan şarap yapmaktadır. *"Örneğin Gedikyanlar. Her yıl on ton şarap yaparlardı. Herkesin evinde kendi şarabı olduğu halde Gedikyan Efendinin şarabı safra da bulunurdu"* (Arslanyan, 2005:49).

Zahire Pazarı (Buğday Pazarı)

Üreticiden tüketiciye dayalı satış ilkesiyle Meydan semti yıl içinde pek çok ürünün satışına ev sahipliği yapmaktadır. Meydan semtini kent içinde vazgeçmez kılan da dönemlere ve beklentilere göre değişen çok yönlü ticarî kimliğidir. Söz konusu çeşitlilik Meydan semtine kent dokusuna zenginlik katmaktadır. Meydan semtini kent yaşamında önemli kılan ticarî kimliklerden biri de Zahire Pazarıdır. Halk arasındaki adıyla "Buğday hapanı". **(Fot. 10)** Tokatlılar "Kapan" yerine "Hapan" derler (Çıtır, 2004). Bereketli geçen hasat mevsiminden sonra eylül ayı başlarında köylüler çuvallara koydukları buğdaylarını eşek ve atların sırtında Meydan semtinde kurulan Buğday hapanında satmak üzere getirmektedir.**(Fot. 11)** Buğday hapanı Meydan semtine ayrı bir anlam yüklemiştir. Halk arasında "Köylünün dolmayan çilesini doldurduğu yer." (İnci, 2004) olarak geçmiştir. İsmet İnönü'nün başında bulunduğu dönemde CHP iktidarı, baskıcı ve zulüm kâr yüzünü, özellikle başı kasketli avam olarak nitelenen köylülere göstermiştir(Yücel, 2001:36).

Buğday hapanında, buğday alımı sırasında yaşananlar da bunun bir kanıtı gibidir. CHP iktidarının görevlendirdiği "Arpacı Yakup", köylünün kabusu olmuştur. Buğday alımından çok köylüye yaptığı zulümle hatırlanan, ün salan Arpacı Yakup'a zulüm karlığı nedeniyle "Arpacı Agop" (Kalaycıoğlu, 2004) adı verilmiştir.**(Fot.**

¹ Reji İdaresi: II.Abdülhamit devrinde kurulan, Osmanlı devletinin bütün tekeline yöneten kuruluş.Cumhuriyet döneminde varlığını 1929'a kadar sürdürmüşse de,tütün tekeli idaresi halk arasında uzun yıllar Reji adıyla anılmaya devam etmiştir.(Arslanyan 2005:185)

12) "Sıcağın altında buğdayını hasat eden köylüyü, hasattan sonra daha zor günler beklerdi. Zor günler ismi ise "Arpacı Agoptu". Buğdayını satmak için çuvalarla hapanda sıra bekleyen köylülerin buğdaylarını almadan önce kalitesini ucunda keskin bir bıçak bulunan sopasıyla kontrol ederdi. Çuvalın altına bıçaklı sopayı insafsızca daldırarak çuvaldaki buğdayları ortalığa döken Agop, bunla da kalmaz anası babası yaşındaki köylülere ağza alınmayacak hakaretlerde bulunurdu. Zaten dilinden hastalığa yakalanarak öldü. Dili, aynen buğday çuvallarını kestiği gibi milim milim kesildi." (Çıtır, 2004).

Kent yaşamında, ticarî kimliğinden ziyade Arpacı Agop'la ünlenen, hafızalara kazınan zahire pazarının (Buğday Hapanı) kurulduğu mekânın adı yine Meydandır. İhtiyaçlara göre şekillenen kimliğiyle 19. – 20. yüzyılda Tokat'ın başlıca ticaret mekânıdır.

Mezat Yeri

Eski eşyaların (giyim) satıldığı, Bit Pazarından sonra kıymetli malların açık artırma yoluyla satıldığı "Mezatlar" da Meydan Semtinde kurulmaktadır. "esnaf arasında" ve "halka açık" olarak iki şekilde düzenlenen mezatların en hareketlisini halkın geniş katılımıyla yapılanlar oluşturmaktadır. Meydan Camisinin arkasındaki boş alanda genellikle pazartesi günü kurulan mezatlarda, kıymetli eşyanın yanında sıradan eşyaların mezadı da olmaktadır. Çoğunluğunu vefat ve müsadere yoluyla gelen mallar oluşturmaktadır. Pahalı malların mezadında "huzur münadisi" adı verilen tellallar görev yapmaktadır (Erdem, 2004). Malların mezadı her zaman dürüst yolla yapılmamaktadır: "Malın esas sahipleri, müşterilerin arasına kendi adamlarını koyarak yapay artırımlar yaptıkları gibi, tellallar da bu oyuna para karşılığında dahil olurlardı" (İnci, 2004).

Buna karşın çarşı esnafı mezada hacizli malı, sahibinin alması için katılmaz, kimi zaman da sahibinin tekrar alması için, malın mezatta değerinin altında satılmasını sağlamaktadır. Mezatlar bir yerde "Bit

pazarlarını" besleyen önemli kaynaktır. Mezatta çarşı esnafının en çok rağbet ettiği mallar arasında ilk sırayı Dilencilere, zenginlere ve yatalaklara ait yatak, yorgan gibi eşyalar oluşturmaktadır. "Kimsesiz kalmış, yatalak, dilenci ve zenginler altınlarını yataklarına, yastıklarına, makat yastıklarına sakladıklarından onların eşyalarını mezatta almak için esnaf yarıştırdı" (Karaca, 2004).

Mal (Hayvan) Pazarı

Kurban bayramına yakın dönemde ortaya çıkan "Mal Pazarı" kimliğiyle Meydan Senti kent içinde kurbanlıkların satışının yapıldığı mekândır. Tokat ve çevresinden getirilen kurbanlıklar burada alıcısıyla buluşmaktadır. Kurban bayramının dışında, yıl içinde perşembe günleri "hayvan pazarı" kurulmaktadır. **(Fot. 13)** Perşembeleri kurulan hayvan pazarının müşterilerini genelde kasaplar oluşturmaktadır (Çıtır, 2004).

Kurban bayramıyla birlikte, Meydan semtinde kurbanla yönelik mesleklerin icracıları da ortaya çıkmaktadır. Urgancılar, bıçakçılar, yem satanlar ve bayram günü için kendilerine müşteri ayarlamaya çalışan seyyar kasaplar. Bütün bunların dışında, sipariş üzerine beslenip, getirilen kurbanlık develer de meydandaki yerini almaktadır.

"Artova'dan getirilen, Tokat'ın zengin aileleri için özel olarak beslenen kurbanlık develer de tablodaki yerini alırdı. Hacı Raif'in her bayram kestiği ve fakirlere dağıttığı 5 deve halen aklımdadır" (Demir, 2004).

Kiraz Pazarı

Meydan Çarşısı'nda yaz mevsiminin gelişini tezgaha düşen "Kiraz" müjdelemektedir. 15 Mayıs'tan itibaren meydan semtine ait at ve eşeklerin sırtında selevlerle getirilen kirazlar buradaki Küflü oğlu hanında kurulan kiraz mezadında satışa çıkmaktadır. Mayıs ortalarında kurulan kiraz pazarı, Meydan semtinin "pazarlamaya" yönelik ticarî kimliğini de ortaya koyması bakımından önemlidir. Mevsimlik mesleklerin ve ürün satışının Tokattaki adresini Meydan oluşturmaktadır. Kiraz

mezadında satış gerçekleştirildikten sonra, satın alınan kirazların Küflü oğlu hanında rengine, iriliğine ve cinsine göre tasnifi yapıldıktan sonra, tahta sandıklara konarak başta İstanbul olmak üzere pek çok kente gönderilmektedir. (İnci,2004 ; Erdem 2004). Bu durum Meydan semtinin, "depolama pazarlama ve ihracat merkezi" olduğunu da göstermektedir. Mayıs ortalarında kurulan kiraz mezadıyla Meydan Çarşısı'nda ticarî anlamda bir canlanma da gözlenmektedir. "Kirazın tablaya düşmesi" Meydan Çarşısı için çok şey ifade etmektedir. Yılın ilk ürünü olması sebebiyle kiraz, sıkışık olan piyasaya nefes aldirmakta, çarşıya ise hareket kazandırmaktadır. Aynı durum köylü için de geçerlidir. İlk ürün tezgaha düşene kadar eline para geçmeyen köylü, kirazla birlikte rahat bir nefes almaktadır.

"Kiraz tablaya düşene kadar deyimi, hem esnafın hem köylünün hem de sıkışık piyasanın rahatlamasını ifade eder. Kiraz gerek esnaf gerek de köylü için sıcak paranın habercisi olarak da kabul edilir. (Ağaoğlu 2004)

Günümüzde Devam Eden Ticarî Kimlikler

Tokat'ta dönemlik ve mevsimlik işlerin mekânını Meydan semti oluşturmaktadır. İlkbahar da kiraz pazarıyla başlayan bu süreç, yıl içinde ortaya çıkan ihtiyaçlara göre çeşitlilik arz etmektedir. Meydan semtinde mevsimine göre birçok ürünün ticareti yapılmaktadır. Bunlar arasında, mahlep, kuşburnu, mahlep yağı, ceviz içi, asma yaprağı sayılabilir.

Bayram, Arife, Ramazan gibi dinî açıdan "özel günlerde", çarşıda yer alan Dükkânlarda satış yapılan ürünlerin çeşidinde bir artış gözlenmektedir. Ramazan ayı boyunca, bu ayda özdeşleşen pek çok gıda maddesi tezgahlardaki yerini almaktadır. (Fot. 14- 21)

Hurma, güllaç, dökme tel kadayıf Tokat'a özgü cevizli çörek, kuru meyve bu ürünlerin başlıcasıdır. Ramazan ayında Meydan semtinde yaşanan bu hareketlilik, bayramda da artarak

devam etmektedir. Tek farkı, gıda maddelerinin yanında giyim kuşama ait manifatura da tezgahta yerini almaktadır. Bayrama özgü, gülsuyu, kolonya, bayram şekeri, lokum, leblebi, kuru üzüm, dökme kadayıfın yanında, mendil, çorap, iç çamaşırı, kumaş, oyuncak gibi bir çok üründe satışa sunulmaktadır. (Fot. 22-24)

Aynı Meydan semtinde okulların açılacağı dönem yaklaşmaya başlayınca çarşıdaki Dükkânların tezgahları müşteriye çekmek bağlamında dışarıya taşmaktadır. Meydan semti özellikle de hanların bulunduğu kesimdeki Dükkânlar okul kıyafetleriyle kırtasiye malzemelerini satan birimler haline dönüşmektedir (Ağaoğlu, 2004). Sadece köylüye değil, kentte yaşayan dar gelirli insanlara da hitap eden giysiler çarşıda görücüye çıkmaktadır. "Okul zamanı önlük, yakalıklar, çanta satılırdı. Dükkân önünde kırtasiye malzemeleri yığılırdı. Dükkânın bir tarafında kırtasiye malzemesi satılırken, bir tarafında da yiyecek satılmaktaydı." (Ağaoğlu, 2004).

Yıl sonuna doğru yeni bir yılın geldiğinin ilk müjdesini yine Meydan semti vermektedir. Meşhur "Ülkü Takvimleri" çarşıdaki Dükkânların vitrininde alıcısını beklemektedir. "Yılbaşına girmeden Dükkânımızdaki Ülkü takvimleri biterdi. Takvim olayı Meydan da yeni olsa da insanlar için yeni bir yılı ifade ettiğinden, çarşının bünyesinde insanların da alışveriş alışkanlıklarına uymuştur." (Karaca, 2004). Hac mevsiminin yaklaştığı dönemlerde Meydan Çarşısı'nda özellikle de köylü manifaturasına yönelik ürün satan esnaf depoya kaldırdıkları "hac malzemelerini" vitrine çıkarmaktadır. Hacca gitmek kadar hacıdan dönüşte kendilerinden hediye bekleyen sevdiklerine tespih, namaz örtüsü, seccade, takke, hacıyağı, yüzük başta olmak üzere "Hac manifaturasına" yönelik pek çok ürün satışa sunulmaktadır. Aktarlar ise, kına ve hurmayı bu dönemlerde tezgahlarından eksik etmemektedir. Hasat dönemlerinde ise urgancılar, tırpan, orak gibi tarım aleti satmaya başlamaktadır. İhtiyaçlara

ve dönemlere göre satılan ürünlerde değişim gözlenirse de ticarî anlayışta, pazarlama şeklinde bir değişim gözlenmemektedir. Üreticiden tüketiciye pazarlama yöntemine dayalı ticaret sürdürülmektedir.

B. TİCARÎ YAPI

Alışveriş Biçimleri

Meydan Çarşısı'nda yapılan ticaretin biçimini İslâmî gelenekler ve toplumsal alışkanlıklar belirlemektedir. Günlük yaşamın sabah ezanıyla başlayıp yatsı namazıyla sona erdiği Osmanlı kentinde hem günlük hem de ticarî yaşam gün ışığına bağımlıdır. Güneşin konumuna göre belirlenen namaz vakitleri, gün içinde çarşıda gerçekleştirilecek ticaretin biçimine de yön vermektedir.

Esnafın Köylüden Alışverişi

Meydan Çarşısı'nda sabah ezanıyla öğle ezanı arasındaki zaman dilimi, esnafın köylüden alışveriş yapması için tahsis edilmiştir. Sabah namazından sonra kepenklerini açan Dükkan sahipleri, günün ilk ışıklarıyla eşek ve atlarıyla gelen köylülerin getirmiş olduğu, yoğurt, peynir, yumurta, tereyağı ile, sebze ve meyveyi "üreticiden tüketiciye pazarlama" anlayışıyla aracı olmadan satın almaktadır. 20.yy.da özellikle Cumhuriyetin ilanı ile birlikte, köylüden esnafa aracı ürün satma biçiminde değişim gözlenir. Meydan Çarşısı'nda her köyün alışveriş yaptığı, ürününü sattığı esnaf bulunmaktadır. 20. yy.la kadar esnafın köylüden, köylünün esnaftan alışverişi bir düzen içerisinde devam etmiştir. Bu düzeni sürekli kılan hususların başında ise "simsar" adı verilen üçüncü bir kişinin alışverişe dahil edilmemesi yer almaktadır. Üreticiden tüketiciye pazarlama biçimi 20. yy.dan itibaren biçim değiştirmeye başlamıştır. Artık sabah ezanıyla birlikte eşekleriyle Meydan semtine gelen köylüler esnaftan önce simsarlar karşılaşmaktadır. Otomobilin icadıyla birlikte, dolmuşlarla gelen köylüler dolmuştan iner inmez simsarlar

karşulamakta, yoğurdunu, peynirini, tereyağını almak için sıkı pazarlığa girmektedir. Köylüden düşük fiyata aldıkları ürünü ise çarşı esnafına yüksek fiyatla satmaktadır. Söz konusu ticarî faaliyetler sabah ezanıyla öğle ezanı arasındaki zaman dilimi içinde gerçekleşmektedir.

Köylünün Esnaftan Alışverişi

Meydan Çarşısı'nda, öğle namazıyla ikinci namazı arasındaki zaman dilimi "köylünün esnaftan alışveriş etmesine" tahsis edilmiştir (Erdem, 2004). Çarşı esnafına, ürettiği ürünü satan köylü, kazandığı parayla ihtiyaçlarını almak için çarşı esnafından alışveriş yapmaktadır.

Meydan Çarşısı'nda, gerek esnafın yapısı, gerek müşteriye muamelesi, kırsal kesimden kente alışveriş için gelen insanları Meydan'a çekmektedir. Köy yaşamına ve köylünün beklentilerine yönelik ürünlerin satıldığı Meydan'da sadece satışa sunulan ürünler değil, esnafın konuşma tarzı, kıyafeti ve davranışı da çarşının müşteri yapısına hitap edecek tarzdadır. (Fot. 25-27) Müşteri yapısı ve alışveriş alışkanlıkları sadece çarşıdaki ticaret üzerinde değil, aynı zamanda ticaretin icracısı olan esnaf üzerinde de etkili olmaktadır:

"Esnaf gelen müşteriye uymak zorundadır. Müşterinin yapısına, kültür durumuna kendinî ayarlar. Meydan semtindeki esnaf ise köylüye uymak zorundadır. Çünkü Meydan köylünün pazarıdır. Köylü, esnafı ne kadar kendinden biri olarak görür, onun yanında ne kadar rahat alışveriş yaparsa, şehre gelince ihtiyacını da o esnaftan karşılar." (Ağaoğlu, 2004).

Bütün bu unsurlar Meydan semtinin Tokat kent dokusu içindeki önemini sürekli kılmıştır. Köylünün esnaftan alışverişini kolaylaştıran etmenlerden birini oluşturmuştur.

Esnaf Arasındaki Alışveriş

İkinci namazıyla akşam namazı arasındaki zaman diliminde çarşı esnafı kendi arasında

alışveriş yapmaktadır. İkinci namazından sonra Meydan Çarşısı'ndaki ticarî hareketlilik ve yoğunluk yerini sessizliğe bırakmaktadır. Çarşıya hareket katan köylülerin ikindiden sonra köylerine dönmesiyle Meydan Çarşısı'nda alışveriş bitmektedir. Bu kez esnaf arasındaki alışveriş başlamaktadır (Erdem, 2004). Yapılan alışveriş daha çok çarşı esnafının evin günlük ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir.

2. TİCARİ BİRİMLER

19. yüzyıldan itibaren Meydan semtinde ticarî faaliyetler "Açık" ve "Kapalı" olmak üzere iki ana mekânda toplanmıştır. Bu durum ticarete "yapıldığı mekâna göre kimlik kazandırmıştır." "Çarşı" ve "Pazar" kavramlarını bir arada bulundurması Meydan semtini Tokat'taki diğer ticaret alanlarından ayırmaktadır. Meydan semtinde "Çarşı" kelimesi kapalı mekânda yapılan ticaretin mekânsal adını "Han" kelimesi ise ticaretin mekânsal adresini ifade etmek için kullanılmaktadır. Aynı şekilde "Pazar" kelimesi de açık alanda yapılan ticaretin mekânsal adını, "Meydan Camisi" ise burada yapılan ticaretin mekânsal adresini ifade etmektedir.

Pazar Yeri

Tokat kentinin genel organizasyonu içerisinde yer alan Meydan semtindeki ticaretin yapıldığı birimler aslında geleneksel Türk yaşantısına ait izleri yansıtır tarzdadır. Meydan semti, yerleşik ve göçebe olmak üzere iki tip ticarî eylem merkezine sahiptir. Türk toplumunun konar göçer yaşam tarzı kent dokusunda Meydan semtindeki Pazar yerinde temsil edilmektedir. Genelde yiyecek maddelerinin satıldığı Pazar yerleri Tokat'ın Meydan semtinde olduğu gibi cami çevresinde de kurulmaktadır. Bunun sebebini Doğan Kuban (1990) şu şekilde ifade etmektedir:

"Yiyecek pazarları özellikle küçük şehirlerde camilerin çevresinde kurulur. Bunun sebebi herhalde şehre yiyecek satmaya gelen köylü ve göçebelerin hiç olmazsa bir öğle

namazını büyük bir camide kılmak isteği, aynı zamanda cami çevresinde toplanarak kalabalığın alışverişi arttıracığı düşüncesi olmuş olmalıdır." (Kuban, 1990:71).

Yiyecek maddelerinin satıldığı bu geçici Pazar yerleri eylemlerinin çeşidine göre "tahıl pazarı, hayvan pazarı" gibi adlar alabilmektedir.

Çarşı

Meydan semtinde "Dükkân" gibi ticarî satış birimleriyle, "hanlar" gibi depolama birimleri Meydan semtinin "Çarşı" bölümünde yer almaktadır. El sanatlarından manifaturaya kadar geniş bir ürün yelpazesi bu mekânda satışa sunulmaktadır.

Çarşı kavramı, Pazar yerinin aksine, Meydan semtinde "yerleşik yaşama geçişi" simgelemektedir. Dükkân ve han gibi ticarethaneler yerleşik yaşam tarzının ortaya çıkardığı unsurlardır. Ticarî eylemlerin "sabit" bir mekânda yapıyor oluşu söz konusu birimleri çarşı yaşamında vazgeçilmez yapmıştır.

Hanlar

19. yüzyıldan itibaren "Mirza, Osmanca ve Küflü oğlu" adlarını taşıyan ticaret hanlarının peş peşe yapılması (Çıtır 2004), bu yüzyılda meydanın kent içindeki önemini vurgulaması açısından kayda değerdir. Söz konusu hanlar, Meydan semtinin ticarî kimliğine, müşteri yapısına, alışveriş alışkanlıklarına uyum sağlayacak biçimde düzenlenmiştir. Hem içindeki satış birimleri hem de etrafındaki Dükkânlar köylünün ihtiyaçlarına ve gündelik yaşam tarzına hitap edecek biçimde düzenlenip donatılmıştır (İnci, 2004).

Meydan Çarşısı'nın mekânsal organizasyonunda düzenli ve yerleşik ticaretin adresini oluşturan hanlar, aynı zamanda çarşı içinde de görsel bir etki yaratmaktadır.

Gerek ticarî organizasyon, gerekse alışveriş alışkanlıkları açısından, kendi içinde bir düzene sahip olan hanlar şunlardır:

Osmanca'nın Hanı

Mirza'nın Hanı

Küflü oğlu'nun Hanı

19. yüzyıl sonlarında Meydan semtine inşa edilen ve sahiplerinin isimlerini taşıyan hanlar arasında sadece Küflü oğlu'na ait han günümüze kadar ulaşmıştır. 1971 yılında iş hanı yapılmak için yıkılsa da, Küflü oğlu kiraz, mahlep ve ceviz gibi ürünlerin mezadının kurulduğu, bir çok yiyecek maddelerinin de özel sandıklar içinde depolandığı yerdir.

- Osmanca'nın Hanı

19. yüzyıl ortalarında hayvan tüccarı Sivaslı Osmanca adlı biri tarafından Meydan Çarşısı'na inşa ettirilmiştir. Köylünün yaşam tarzına yönelik meslek gruplarının toplandığı Osmanca Hanı bu özelliğiyle köylüler için vazgeçilmez mekânlardan biri olmuştur. Nalbant, urgancı, semerci, hamutçu² mutaf³ ve yem satan esnaf grubunun yanında, tırpan, orak, karasaban, bel, kazma gibi tarım aletleri yapıp satan esnaf grupları da Osmanca hanında yer almaktadır (**Fot. 28**). Tarım aletlerinin yapımında demirci esnafı ilgilenmektedir. Bununla birlikte, Meydanda satılan at ve eşeklerin bakımı ve barınması da, Osmanca Hanında yapılmaktadır. At ve eşeklerin bakımıyla at canbazları yakından ilgilenmektedir. Osmanca hanında barınan hayvanlarının bulunduğu bölmeler Yahudiler sokağındaki yazmacı esnafı için de büyük önem taşımaktadır. Alizar boyasıyla boyanan yazmaların boyalarının sabitleşmesi için en az bir hafta bu bölmelerde bekletilmektedir: *"Hayvanın gübre kokusu ve yeli yazmalar üzerindeki alizar boyasını sabitliyordu. Bu nedenle Osmanca'nın hanı hem yazmaların hem de yazmacıların ikinci adresini oluştururdu"* (Uslu, 2004).

- Mirza'nın Hanı

19. yüzyıl sonunda Sivaslı Osman Mirza adlı biri tarafından yaptırılmıştır (Kalaycıoğlu,

2004). Meydan Çarşısı'nda köylü manifaturasına yönelik esnaf grubunun toplandığı başlıca mekândır. Manifaturanın dışında köylünün günlük yaşamını sürdürmesi için gerekli olan her türlü ürün Mirzanın hanında satışa sunulmaktadır. Özellikle Arife ve cuma gibi çarşının kalabalık olduğu günlerde bazı esnaflar tezgahlarını hanın dışında da açmaktadır. Bunlar arasında ilk sırada köylü manifaturası satan esnaf grubu yer almaktadır (Erdem, 2004) (**Fot. 29**).

19. yüzyıldan itibaren Meydan Çarşısı'nın önemli ticaret birimlerinden biri haline gelen Mirza hanında kasket, lastik ayakkabı, yakasız göynek (gömlek), uzun paçalı don, entarilik kumaş gibi manifaturaya yönelik ürünlerin yanında, sabun, kına, akide şekeri, firkete, naftalin, vazelin, tütün kolonyası, ayna, ustura, biryantin gibi günlük ihtiyaçlara yönelik ürünler de satışa sunulmaktadır. 19. 20. yy Meydan Çarşısı'nın önemli mekânlarından biri olan Mirzanın hanı günümüze kadar varlığını koruyamamış günümüzde bulunduğu yerde Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğüne ait bina yer almaktadır.

- Küflü oğlu Hanı

19. 20. yüzyıl Meydan Çarşısı'nın en önemli ticaret mekânlarından olan Küflü oğlu hanı kiraz, mahlep, ceviz gibi ürünlerin mezadının kurulduğu, yumurta başta olmak üzere pek çok gıda maddesinin de özel sandıklar içinde önce depolamasının ardından da ihracatının yapıldığı yegane mekândır. Meydan Çarşısı'nın nabzının attığı ticarî faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı Küflü oğlu hanında ağırlıklı şekilde gıda maddesine dayalı ürün satışı söz konusudur. Köylülerin günlük ihtiyaçlarına yönelik gıda maddeleri satılsa da, Küflü oğlu hanı şehirde yaşayan herkese hizmet vermektedir. Müşteri yapısının bu derece geniş

² At koşumlarının boyun halkasını yapan ve satan meslek grubuna verilen isim.

³ Keçi kılından çul, çuval dokuyan ve satan meslek grubuna verilen isim.

ve çeşitli oluşu satışa sunulan ürünlerin büyük çoğunluğunun gıda maddelerinden oluşmasıyla açıklanabilmektedir. Gıda maddesinin en önemli özelliği köylü yada kentli ayırt etmeksizin herkesin ilgisini çekmesidir.

Küflü oğlu hanında satılan başlıca gıda maddeleri arasında haşhaş ezmesi, tahin helvası, çemen, çay, şeker, pirinç, nohut, kuru fasulye, meyve kuruları (hoşafılık), cevizli sucuk (köme), tatlı tarhana, incir, leblebi, kuru üzüm sayılabilir (Çıtır 2004).19. yüzyıl ortalarında yumurta tüccarı Ali İhsan Küflü oğlu tarafından yaptırılan Küflü oğlu hanı, 1971 yılında yıkılarak iş hanı olarak yeniden inşa edilmiştir. Günümüzde Küflü oğlu iş hanı olarak Meydan Çarşısı'nda hizmet vermektedir. **(Fot. 30)**.

Özet olarak, Çarşının mekânsal organizasyonunda düzenli ve yerleşik ticaretin adresini oluşturarak çarşı içinde görsel bir etki yaratan hanlar, ticarî organizasyon ve alışveriş alışkanlıkları açısından da kendi içinde bir düzene oturmaktadır. Söz konusu durum, aynı iş kollarının bir arada bulunması sonucunu doğurmaktadır. Köylülerin günlük ihtiyaçlarına yönelik ürünlerin satıldığı Meydan semtinde, aynı iş kolundan olan ve aynı malı satan birimlerin bir handa toplanması çarşının bölümlerini de özelleştirmektedir. Bunda Lonca sistemimizin etkisi de büyüktür. Bu durum müşteriye de kolaylık sağlamaktadır.

Dükkânlar

Meydan Çarşısı'nın "sabit" ticaret birimlerinden olan dükkânların büyük bir kısmı "Karasu" adı verilen büyük su kaynağının etrafında toplanmıştır. Dükkânların düzenleniş biçimi son derece ilginçtir. Hem içerdeki esnafın hem dışarıdaki müşterinin iyi bir görüş açısı yakalayabilmesi için zeminden epeyce aşağıda "çukur" olarak yapılmıştır. **(Fot. 31-32)**.

Esnafın sattığı ürünü ön plana çıkaran müşterinin ise alacağı ürünü kolayca seçmesini sağlayan çukur Dükkânlar bu yönleriyle Meydan Çarşısı'ndaki ticarete "insana ait" bir duygu

katmaktadır. Bu duygunun adı "Mekâna hakim olma arzusudur." Çukur Dükkânlar esnafın dışarıdaki çarşı akışını, müşterinin ise Dükkânın iç mekânına hakim olma arzusunun yansımasıdır. Çukur Dükkânların diğer bir özelliği de, vitrin ve reklam tabelasının bulunmamasıdır. 19. yüzyılın Meydan Çarşısı'nda sıkça rastlanan "Çukur Dükkânlar" değişen hayat şartları ve ticaret anlayışı nedeniyle yerini modern kepenkli, vitrinli Dükkânlara bıraksa da günümüze ulaşabilen iki çukur Dükkân Meydan semtinde halen ticarî yaşamlarını sürdürmeye devam etmektedir.

Meydan Çarşısı'nda yer alan dükkânlar reklam tabelasına ve vitrine gerek duyulmayacak şekilde düzenlenmiştir. Dükkânların zeminden aşağıda yer alması müşteriye geniş açılı, sınırlandırılmamış bir vitrin anlayışını fazlasıyla sunmaktadır. İç mekânların oldukça yalın olması, satılan ürünü ön plana çıkarmaktadır. Satış amaçlı teşhir edilen mallar ise, Meydan Çarşısı'ndaki dükkânlarda hem çarşının hem de dükkânın esasını oluşturmaktadır. 19. yüzyılda Meydan Çarşısı'ndaki Dükkânlarda reklam tabelası ve vitrinin kullanılmama sebebi Lonca sisteminin çarşı yaşamını denetleme özelliğiyle de açıklanabilmektedir. (Özgen 2006) Aynı işkoluna ait meslek gruplarının geleneksel satış sistemi içinde bir diğerinin önüne geçmemesi için çarşıda reklam tabelası ve vitrine yer verilmemiştir.

Meydan Çarşısı'ndaki çukur Dükkânlarda hem üretim hem de satış bir arada yapılmaktadır. Bu durum Meydan Çarşısı'nın tüketim ve pazarlamaya yönelik kimliğine ters düşse de çarşının genel ticarî yapısında bir değişikliğe neden olmamaktadır. Hem üretim hem de pazarlama yapan esnafın arasında urgancılar ilk sırayı almaktadır.

3. ESNAF

Kentlerin "yarı kamusal" alanı olan

çarşılar, şehirde yaşayan insanların bir araya geldiği, dil, din ve ırk gözetmeksizin tüm diyalektiklerin birbirine karıştığı mekânlardır. Birleştirici yönüyle geçmiş yaşantımızı anlamlı kılan mekânların başında yer alan çarşılarda ticaretin yönünü, biçimini belirleyip, müşteriye çarşıya çeken gücün adı "esnaftır". Müşteriye hitap etme biçimiyle ürünleri satışa sunma yöntemiyle çarşı yaşamının vazgeçilmezi haline gelmiştir. Esnafı çarşı yaşamı içinde vazgeçilmez kılan bir diğer husus ise "Ticaret ahlakıdır." Müşteri yelpazesinin son derece geniş ve çeşitli olduğu Meydan semtine "çarşı" kimliğini kazandıran esnafı Meydan Çarşısı'ndaki alışverişin üslubunu, müşterinin yapısını, satışa sunulan malların ise çeşidini belirlemesi açısından üç grupta toplamak mümkündür:

Esnafın sosyal yapısı

Esnafın etnik yapısı

Esnafın ticarî yapısı

1 - Esnafın Sosyal Yapısı

Meydan semtinde 19. ve 20. yüzyılda ticaretle uğraşan çarşı esnafını "sosyal yapıları" açısından iki grupta toplamak mümkündür.

- Kent Kökenli Esnaf

Bu grupta yer alan esnafın arasındaki manifaturacılar, berberler, saatçiler, terziler, ayakkabıcılar, bakkallar, değirmenciler, aktarlar, çaycılar, yazmacılar vs sayılabilir.

Kentte doğup yaşayan bu insanlar Meydan Çarşısı'nın ağır basan "köylü pazarı" kimliğine uygun olarak sadece sattıkları ürünlerin çeşidinde değil, aynı zamanda kullandıkları ticarî dilden giydikleri kıyafete, hatta davranış tarzına kadar her ayrıntıda müşterinin sosyal yapısı ve alışveriş alışkanlıklarına hitap edecek biçimde davranış sergilemektedir. Sulu Sokak çarşısında "Ahmet Bey" olarak nitelenen bir esnaf, Meydan semtinin ticarî ve sosyal kimliğine uygun olarak "Ahmet Emmi" ye

dönüşmektedir. Sulu Sokak çarşısının müşteri yapısına uygun olarak ticaretini kravatlı, temiz ütülü giysileriyle yapan esnaf, Meydan Çarşısı'nda kirli sakalı, gündelik kıyafeti ve başındaki kasketiyle adeta alışverişe gelen köylülerden farksızdır (Ağaoğlu, 2004). Bütün bunlar açıkça göstermektedir ki, çarşı esnafının icra ettiği meslek ne olursa olsun müşterinin sosyal yapısı ve alışveriş alışkanlıkları ticareti şekillendiren başlıca etmendir. Bu yüzden çarşı yaşamında esnafın ne sosyal ne de etnik yapısı önemlidir. Bu unsurları yönlendiren asıl güç "müşterinin sosyal yapısıdır."

- Köy Kökenli Esnaf

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde Demokrat Partinin (DP) iktidara gelmesiyle birlikte köylüler, Cumhuriyet Halk Partililerin (CHP) tabiriyle "Baş kasketli Hasolar, Memolar" (Yücel, 2001:94), sadece ülke yönetiminde değil, aynı zamanda kent yaşamında da kendilerine yer edinmeye başlamışlardır. Bu dönemde köylülerin kendilerini ifade etmeye çalıştıkları alanlardan biri de ticaret olmuştur. Uzun yıllar ürünlerini satmak için geldikleri, aynı zamanda alışveriş de yaptıkları Meydan semtine "Esnaf" statüsüyle de girmişlerdir. 1950'den itibaren Meydan semti, "Köylünün şehre atlama noktası" olmuştur. Köye özgü yaşam tarzını, üretim ve satış anlayışını da şehre taşıyan bu insanlar Meydan Çarşısı'nda "Gıda ve tarıma yönelik" malzemelerin satışını yapmışlardır. Bunlar arasında urgan, semer, yular, yem, kepek, tuz, tohum ile ekmek, haşhaş ezmesi (köyde yapılan haşhaşlı çöreklerde kullanılan) kuru bakliyat (nohut, pirinç, kuru fasulye vs.) eğlencelik olarak nitelenen leblebi, keçi boynuzu, kuru üzüm, çocuklara yönelik cam şeker, horozlu şeker ve gofret sayılabilir.

Zamanla bu durum gelişerek farklı bir boyut daha kazanmıştır. Önceleri kent kökenli esnaftan alışveriş yapan köylüler, kendi köyünden gelip Meydanda ticaret yapan köylüsünün yanına uğramaya başlamıştır. Artık

köylünün Meydanda diyaloga geçtiği esnaf "kendi köylüsü" olmuştur. "Benim köyümden" düşüncesi Meydandaki ticarete "hemşerilik" anlayışını katarak, her köyün kendi köylüsünden alışveriş yapması sonucunu doğurmuştur (Erdem, 2004). Köylüler alışverişlerinin dışında, Tokat'a indiklerinde satılacak mallarını, yüklerini köylüsünün Dükkanına bırakmakta, köye gönderilecek emaneti varsa onu da esnaf vasıtasıyla göndermektedir. Ekseriyetle asker mektuplarının üzerinde yazan "Bakkal Ahmet Emmi Eliyle" ibaresi bunun en iyi kanıtıdır (Ağaoğlu, 2004).

2 . Esnafın Etnik Yapısı

Osmanlı kentleri gibi çarşı esnafı da Osmanlı uyruğundaki çeşitli milletlerden oluşmaktadır. Bu durum ticarî hayatta ve satış tekniklerinde kimi farklılıkların doğmasına ortam hazırlamıştır.

Osmanlı'dan günümüze pek çok medeniyete ev sahipliği yapan Tokat kentinde müslüman ve gayrimüslimler gerek ticarete gerek komşuluk ilişkilerinde karşılıklı hoşgörü esasına dayalı bir birliktelik sürdürmüşlerdir. Bu hoşgörüsü anlayışı ticaret hayatında da devam etmiştir. Tokat'ın önemli ticaret mekânlarından olan Meydan semtinde kendilerine özgü satış teknikleriyle Müslümanlar kadar gayrimüslimler de etkili olmuştur.

H: 1323 (M. 1908) tarihli şeriye sicillerine göre (Cinlioğlu, 1973) Tokat'ın 20. yüzyıldaki toplam çevre nüfusu 277.685'tir. Nüfusun etnik gruplara göre dağılımı ise şöyledir:

İslâm	: 239.697 = % 86.3
Ermeni	: 21.293 = % 7.6
Rum	: 14.148 = % 5
Yahudi	: 1.073
Katolik	: 678
Protestan	: 497
Kipti	: 149
Toplam	: 277.685

Tablodan % 86.3 gibi yüksek bir oranda müslüman nüfusun yaşadığı anlaşılırsa da sayıca az olmakla birlikte Ermeni, Rum ve Yahudilerin ticari yaşamda daha faal oldukları anlaşılmaktadır.

Üretimden ziyade pazarlamaya yönelik ticarî bir anlayışın hakim olduğu Meydan Çarşısı'nda faaliyet gösteren esnaf gruplarının etnik yapıya göre dağılımına baktığımızda çarşıdaki ayakkabıcılık, boyacılık gibi dericilik işleriyle, demircilik, dökümcülük gibi maden ve metal işleme işleri, ayrıca değirmencilik, boyahane, bezirhane gibi imalathanelerin işletmeciliğini Ermeniler yapmaktadır, (Kalaycıoğlu, 2004).

Bununla birlikte, eskici, kürkçü, bıçakçı, aktar, sabuncu gibi mevsimlik ve günlük ihtiyaçları karşılamaya yönelik meslek gruplarıyla manifaturacılık, dokumacılık, terzicilik gibi tekstil işlerini kapsayan meslek gruplarına baktığımızda Musevi vatandaşlar oldukları anlaşılmaktadır. (Karaca, 2004).

Gayrimüslim vatandaşlarımızın dışında Meydan Çarşısı'nda ticaretle uğraşan Türkler ise daha çok, nalbantlık, saraçlık, keçecilik, semercilik, mutafık, hamallık, arabacılık, odunculuk, kasaplık, pastırmacılık (çemencilik), fırıncılık, berberlik ve bakkal gibi meslekleri icra etmektedir (Erdem, 2004).

Çarşı genelinde para getiren ve fazla işgücü gerektirmeyen mesleklerle gayrimüslim kesimin uğraşmasını toplumsal alışkanlıklar ve İslâmî geleneklerle açıklamak mümkündür:

Günümüzde ticaret, insanların maddî ve ihtiyaçlarını tatmin için değil, toplum içindeki itibarlarını yükseltmek için yapılmaktadır. Osmanlı toplumunda insanı ulvi gayeler uğruna hazırlıklı tutmaya yetecek ticaretin meşru olduğuna inanılmaktadır (Özcan, 2003).

Bu nedenle toplum içinde para ve zenginlik sahibi olmanın sanıldığı kadar aksine itibarlı ve matah bir iş olmadığına altı çizilmektedir. Osmanlı Devletinin özellikle son dönemlerinde

önemi olan Erzurum, Tokat, Diyarbakır gibi Anadolu şehirlerinde dinî, ahlaki, tasavvufi gibi manevi unsurlar ticaretin adeta gayrimüslimlerin mesleği haline gelmesine neden olmuştur. Söz konusu unsurlar şehirlerdeki müslüman tüccarların ticarî davranışları üzerinde belirleyici unsur haline dönüşmüştür.

Osmanlı şehirlerinde ticaretle uğraşan tüccarların ticarî faaliyetlerinde nelerin etkin olduğunu Sabri F. Ülgener (1981) hem Osmanlı şehirlerinin ticarî gücünü hem de şehirdeki tüccarların yapılarını ortaya koyarak açıklamaya çalışmıştır. Ülgener, Osmanlı şehirlerindeki ticarî faaliyetlerin baş kahramanı olan tüccarların ticarî davranışlarını hem etkileyen hem de denetleyen en önemli unsuru dinî-manevi bir anlayış olduğunu İmam Gazali'nin bu konudaki düşünceleriyle ortaya koyar:

"İmam Gazali, saadeti mal çokluğunda görüp kazanma ve biriktirme uğruna ömürlerini tüketen ticaret erbabından acınarak bahsederken, çarşı esnaflığının ölçülerini aşmayacak kadar ve yerleşik bir ticarete taraftardı." (Ülgener, 1981:77).

Bu nedendir ki, Osmanlı toplumunda sınırsız büyümeye ve normal ölçüleri aşmaya uygun bir ticaret yalnızca dinî yönden değil, aynı zamanda toplum tarafından da şüphe ile karşılanmıştır. Kendinî ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar uğraşmak hoş karşılanırken, mal biriktirme peşinde koşan istismarcı ticaret anlayışı reddedilmiştir. Bu durum, Osmanlı kentlerinde para kazandıran mesleklerle gayrimüslim tebaanın uğraşması sonucunu doğurmuştur.

19. yüzyılda Meydan Çarşısı'ndaki meslek gruplarının etnik yapıya göre dağılımı da bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Meydan Çarşısı'nın 19. ve 20. yüzyıldaki - içinde bulunulan şartlara göre - durumunu ele aldığımızda iki farklı etmenin buna kaynaklık ettiğini görürüz:

İlkini yukarıda bahsettiğimiz durumla bağlantılı olarak "cami imamları" oluşturmaktadır. Cami imamları geçmiş yaşantıya ait toplumsal ve dinî kuralların uygulayıcıları olarak, 19. yüzyıl Meydan semtinde karşımıza çıkmaktadır. Aslında, müslümanlıkla değil, parayla işi olan bu insanlar için esnaf "parayla satılmış" (Karaca, 2004, Fermanlı, 2004) tabirini kullanmaktadır. Özellikle hutbelerinde, cami cemaatine çocuklarını, kuyumculuk, terzilik, manifaturacılık, yazmacılık gibi "gavur mesleklerine" çırak olarak vermemeleri yönünde uyarılmaktadır. Cami cemaatini, Müslüman meslekleri olarak adlandırdığı, semercilik, urgancılık, nalbantlık, mutafık, saraçlık, keçecilik, hamallık gibi mesleklere yönlendiren cami imamları, aslında böyle bir davranışı dinî amaçla değil, mesleklerinin öğrenilmesini istemeyen gayrimüslimlerden aldığı para karşılığında yapmaktadır. Örneğin, Tokat'ta Takyeciler Camisinin imamı "Çolak Hafız" bunlardan biridir (Karaca, 2004).

Hafız gibi parayla satılmış imamların sözlerine uyup, çocuklarını Ermeni ve Yahudi ustaların yanına çırak olarak vermeyip, saraç, mutaf, semerci çırağı yapan aileler fakir bir yaşamı tercih etmiştir. Bununla birlikte imamların fetvalarına kulak asmayıp gayrimüslim ustaların yanına çocuklarını çırak veren ileri görüşlü aileler ise zengin olmuştur. Tokat'ın ünlü "Tokat Bileziğini" yapan kuyumcu Bahaddin İspirli, ikinci gruba giren çocuklardan biridir (İspirli, 2004).

Gayrimüslimlerin ticarete ve el sanatlarında bu derece ilerleyip zengin olmalarının ikinci sebebi ise, "seferberlikle" açıklanabilmektedir. Uzun süren savaşlardan ve birden ilan edilen seferberliklerden bir türlü yaşamaya, nefes almaya fırsat bulamayan Türk insanı, cepheden cepheye koşarken, etnik ve dinî yapıları nedeniyle askere alınmayan gayrimüslimler ise ülkenin bu durumundan yararlanarak hem ticarete hem de el sanatlarında ilerleme fırsatı bulmuşlardır. Aynı zamanda zengin de olmuşlardır.

"Nüfusun çoğunluğu savaşta kırıldı. Geriye kalanlar ise kadınlar, yaşlılar ve çocuklardı. Ülkede nüfus 36 milyondan 13 milyona düşmüştü. Halk kendi başının çaresine düşünce, Ermeni ve Yahudiler ticarete, el sanatlarında ilerleyip zengin oldular. Ülkenin içinde olduğu durum en çok onlara yaradı." (Kalaycıoğlu, 2004).

Meslek grupları, Meydan Çarşısı'nda ticaret yapan Müslümanlar arasında da etnik yapıya göre bir dağılım göstermektedir. Meydan Çarşısı'ndaki aşçı, çaycı, simitçi, macuncu, bakkal, dondurmacı, fırıncı, hamal ve destancılarının tamamı 1293 H. / 1876 M. Osmanlı-Rus savaşından sonra Tokat'a yerleştirilen göçmenlerden oluşmaktadır. At simsarlığı, kasap, arabacılık, odunculuk, deri toplama işleriyle Kürtler ve Miskincikli çingeneler, semerci, urgancı, mutaflik, saraçlık, nalbantlık işiyle Çerkezler uğraşmaktadır. Çıracı ve esansçılar ise Sivaslıdır.

3. Esnafın Ticarî Yapısı

19. ve 20. yüzyıl Meydan Çarşısı esnafının bir kısmı, Dükkân, han gibi ticarethanelerde faaliyet gösterirken, büyük bir kısmı da ayakçı esnafı adı verilen seyyar satıcılardan oluşmaktadır. Köylünün günlük ihtiyaçlarına, alışveriş alışkanlıklarına, yaşam tarzına hitap eden ürünleri satan esnafın Dükkân ve ticaret hanlarında ticarî faaliyetlerini sürdürmektedir. Manifaturacılar, demirciler, saraçlar, nalbantlar, keçeciler, terziler, sabuncular, berberler bu grupta yer almaktadır.

- Seyyar Satıcılar

Eskiden "ayak esnafı" da denilen seyyar satıcıların çoğunluğunu, para kazanmak gayesiyle ticaretin yoğun olduğu kentlere, komşu kentlerden gelen kimseler oluşturmaktadır. Kimi zaman aynı kentte yaşayan insanlar da seyyar satıcılık yaparak geçimlerini sağlamaktadır.

Tokat'ın Meydan semti seyyar satıcıların sıkça uğradığı mekânların başında yer almaktadır. Günlerinin her saatini seyyar satıcılarla birlikte geçirmeye alışan çarşı esnafı için, seyyar satıcılar kendilerine özgü sesleri ile çarşının alameti farikalarıdır.

Bu bilgiler ışığında Meydan Çarşısı'ndaki seyyar satıcıları üç grupta toplamak mümkündür.

İlk grubu çarşının yıl içindeki beklenti ve talebine göre şekillenen ticarî kimliğine bağlı olarak ortaya çıkan meslekler oluşturmaktadır. Söz konusu meslekler, ramazan, bayram, yılbaşı, aşure gibi özel günlere özgü mesleklerdir. Berberler, bıçakçılar, sülükçüler, dondurmacılar, lokumcular, çıracılar, tebrikçiler vs.

İkinci grupta, haftanın belirli günlerinde ortaya çıkan ve kendi içinde sürekliliği olan meslekler yer almaktadır. Esansçılar, macuncular, destancılar, kasaplar, tütüncüler, tellallar, eskiciler vs.

Üçüncü grupta ise, gün içinde gelişen olaylara göre ortaya çıkan "Günü birlik, saatlik" meslekler yer almaktadır. Mezar kazıcıları, ameleler vs.

4 . Esnafın Ticaret Ahlâkı

Dükkân sahipleri ve ayak esnafı olmak üzere iki kısımdan oluşan Meydan Çarşısı'nın esnafı, bazı ahlâki prensiplere sahiptir. Bu prensipler çarşının ticarî hayatındaki ilişkilerin şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır. Çarşı içindeki üretim ve ticaret biçimlerini düzenleyen hususların kaynağını ise Ahilik geleneği oluşturmaktadır. Meydan esnafının ticaret ahlakını şekillendiren Ahilik, Anadolu'da 13. yy.da kurulup, belli bir süre içinde, belli kurallarla işlenmiş esnaf ve sanatkarlar birliği olarak ifade edilmektedir. Nerede ve kim tarafından kurulduğu bilinmemekle beraber, Samanoğulları ve Müslüman Türk Devleti olan

4 Özel işaret anlamına gelmektedir.

Karahanlıların devrinden başlayarak Osmanlı Devletinin son zamanlarına kadar yaşamıştır (Gürata, 1975:74). Ahilik, tekke ve türbelerde çöreklenip, el açarak, halkın duygularını sömürerek onların sırtından bedava geçinen asalak tarikatçılardan farklıdır. Her şeyden önce Ahilik halka dönük bir düzendir.

Anadol'a göre "Kendi nefisini hiçbir zaman diğerinden üstün tutmayan ahi kişi, mutluluğun büyük payını halka hizmet edip yararlı olmada arar." (Anadol, 2001: 64). Bu bilgiler ışığında ahiliğin gayesi, zenginle fakir, üretici ile tüketici, emek ile sermaye hak ile devlet arasında iyi ilişkiler kurarak sosyal adaleti gerçekleştirmek ve ahlaki bir toplum düzenini meydana getirmektedir. Ahiliğin tanımını, amacını ve Türk toplum hayatına getirdiklerini kısaca özetledikten sonra, 19. ve 20. yy.da Meydan Çarşısı esnafının ticaret prensibi ve ahlâkını oluşturan unsurları altı maddede toplamak mümkündür:

-Alışverişte "Karşılıklı Güven" Prensibi

Çarşı yaşamı, yazılı olmayan kurallara sahiptir. Çarşıya ait kurallara öncelikle esnaf ardından da müşteri yapısı ve satışa sunulan ürünler belirlemektedir. Çarşıyla ilgili her türlü kuralın kaynağı ise yukarıda belirtildiği üzere ahilik oluşturmaktadır.

Çarşı esnafının ticaretteki ölçütünü "güven" duygusu oluşturmaktadır. İnsanların alışveriş biçimleri, borçlarına olan sadakati, ticarî açıdan verilen sözlerin zamanında yerine getirilmesi esnaf için yeterli bir ölçüttür.

"Ticarî hayatta insanların alış verişene bakıp karar vereceksin. Eğer ticareti iyiyse o adam iyidir. Eğer alacağına düşkün, vereceğinden kaçırıyorsa, o adam tehlikelidir. Ticarete güven ruh gibidir. Çıktı mı bir daha girmez." (Yoğurtçuoğlu, 2004).

Çarşı esnafının ticarî ahlak gereği bir insanla alışveriş yapması için öncelikle güven duygusu olması gerekmektedir. Ekonomik

açıdan güven veren kimselerle ticaret yapma prensibi, esnafı kimi gruplara mal satmaya kimilerine ise satmamaya yöneltmiştir. Çarşı esnafı "kadınların, çocuklar ve askerler" gibi ekonomik ve sosyal açıdan bağımlı olanlara ürün satmayı ticarî prensip açısından uygun görmemektedir(Erdem, 2004).

Esnaf tarafından "Bağımlı" olarak nitelenen ilk grup "Kadınlardır".

Çarşı esnafının gözünde "Kadınlar", ekonomik açıdan "kocalarına", sosyal açıdan ise "topluma" bağımlı kesimdir. Bu sebeple alışverişlerde tek başlarına karar verme hakkına sahip değillerdir (Erdem, 2004). İslâmî geleneklerle ilişkili olarak yapılan düzenlemelerde kadın ve erkeğin toplum içerisindeki rolleri belirlenmektedir. Kadınların sokağa çıkmasının hoş karşılanmadığı bir toplum yapısında hamam veya çarşıya gitmek kadınlar için büyük önem arz etmektedir (Özgen, 2006). Toplum yaşamından dinsel nedenlerle soyutlanan kadınlara karşılık toplumda üretim gücü erkeklerin elindedir. Dolayısıyla sokaklar ve çarşılar erkek denetimi altındadır. Geçmişten gelen bu tavır ve davranışların izleri Meydan Çarşısı esnafında "ticarî prensip" olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte bu anlayış da kırılma gözlenmektedir. Kadınlar, çarşı çevresinde alış veriş yapıp, esnafa pazarlık edebilmektedir.

İkinci Bağımlı Grubu "Askerler" oluşturmaktadır: Çarşıya çıkma izni komutanlar verdiği için ticarî yaşamda kendi ifadeleriyle hareket edemeyen ikinci grupta "askerler" yer almaktadır.Esnafın gözünde askerler "yarı özgür, yarı sosyal" görüntüsü çizdiği için ticarete mal satılırken düşünülmesi gereken kesimdir (Kalaycıoğlu, 2004).

Üçüncü Bağımlı Grubu ise "Çocuklar" oluşturmaktadır: Çocuklar da, tıpkı kadınlar ve askerler gibi kendi kararlarını kendileri bağımsız olarak veremedikleri için, en önemlisi de reşit olmadıkları için ticarî faaliyetlerden uzak tutulmaktadır.

"Kârını zararını kestiremeyeceği için aldatılma payının yüksek olması nedeniyle çocuğun ticaret yapmasına ve çocuğa mal satılması ticarî prensip gereği uygun görülmemiştir" (Erdem, 2004).

- Alışverişte 3. Kişinin Şahitliği

Noter kurumunun olmadığı dönemlerde çarşı esnafını, mal alım satımlarında üçüncü bir kişinin şahitliğine ihtiyaç duyulmuştur. Çarşı esnafından birinin şahitliğinde yapılan alımlar satımlar gerek esnafın gerek çarşının ticarî ilkeleri bakımından önem taşımaktadır. Bu durum esnafın ticarî prensibini ve güvenilirliğini göstermesi bakımından da önemlidir. Bu yolla satılan malın satışını takip eden dönemde, "müşteri memnuniyetsizliği" gibi ortaya çıkacak hoş olmayan durumlar da önlenmiş olmaktadır. (Erdem, 2004 ; Ağaoğlu, 2004).

"Hacizli Mala" Talip Olmamak

Ticarî ahlâk gereği, çarşı esnafı "vârisi" bulunan mezata düşmüş hacizli mala talip olmamaktadır.

"Ağlayanın malı gülene hayır etmez" düşüncesiyle "Varisi" hayatta olan malın mezadına çarşı esnafından kimse katılmamaktadır. Çarşı esnafı mezatta satışa çıkan malın sahibini tekrar alması için girişimlerde bulunarak, değerinden aşağı bir fiyatla mezata çıkmasını sağlamaktadır (Erdem, 2004). Bütün bu davranışlar "ahilik" ve "fütüvvet" geleneğinin çarşıya kattığı ahlaki prensiplerle açıklanabilir. Özellikle fütüvvet geleneğine (Anadol, 2001) hakim olan tasavvufi terbiyeye dayalı ahlaki prensiplerin yaygın şekilde dile getirilmesi esnaf arasında rekabetten ve para kazanma hırslarından ziyade karşılıklı kontrollü ve dayanışmayı ön plana çıkarmaktadır.

-Emanet Verme Sistemi

Kent yaşamında "emanet" denince ilk aklı gelen Bedestendir. Çarşıda kiralık kasa görevini üstlenen iki birim bulunmaktadır. İlki

Bedestendir. Kentin en değerli malları bedestende korunmaktadır. Şehrin bir çeşit kasası konumundaki bu yapılar mimârî açıdan sağlam ve korunaklı yapılmışlardır. Diğer kiralık kasa ise kuyumculardır. Aslında bedesteni, kiralık kasa olarak kullanan esnaf kuyumcular olsa da kendilerine emanet edilen malları onlar da bedestene emanet etmektedir.

Bankanın olmadığı dönemlerde Meydan Çarşısı'nda emanet verme mevzusu geçerlidir. Esnafa malın "emanet" olarak bırakılması çarşının saygınlığı açısından da önemlidir. Bu davranış kent genelinde çarşı esnafına duyulan güvenin de bir kanıtıdır. Çarşı esnafı için harman sonrası "emanet verme" dönemidir (Ağaoğlu, 2004). Harmandan sonra şehre inen köylü, tüm parasını esnafa emanet etmektedir. Çarşıda her köy, kendi esnafından alışveriş yaptığı için, emanet konusunda da kendi esnafını tercih etmektedir.

"Köylü çarşıda parasını alışveriş yaptığı esnafa emanet ederdi. Köylü için esnaf günlük ihtiyaçlarını karşıladığı Dükkân sahibi olmasının dışında parasını emanet ettiği "kasadır" (Narmanlı, 2004).

Tanzimatla birlikte bankalar, esnafa yüklenen emanetçilik fonksiyonunu ortadan kaldırırsa da, çarşı esnafı "emanetçi" olarak uzunca bir süre köylüye hizmet vermeye devam etmiştir.

- "Kâra Karşı Kayıtsızlık" İlkesi

Rekabetten ziyade karşılıklı dayanışmanın söz konusu olduğu Meydan Çarşısı'nın işleyişinde etkin gücü "Ahilik sistemi" (Anadol, 2001) oluşturmaktadır. Ahilik sisteminin ticarî yaşamdaki etkisi özellikle esnaf üzerinde satış ve üretimle ilgili bazı ahlak kurallarının oluşmasına ortam hazırlamıştır. "Komşusu siftah yapmıyorsa, müşteriyi komşusuna göndermek" adeti

esnaf arasında "Kâra karşı bir kayıtsızlığın" hakim olduğunu gösteren en somut örnektir.

- Helâl ve Meşru Yollardan Kazanç

Ticaretle uğraşan kişilerde ahlaki açıdan güvenilir olmak hassasiyet gösterilen bir mevzuudur. Bu nedenle çarşı yaşamında haram kazanca iyi gözle bakılmamıştır. Esnafın kazancının helâl ve yasal yollardan olması beklenmektedir.

Osmanlı'da da bu hususta verilmiş bir çok fetva bulunmaktadır. Fetvalar da, kazancının tamamı haram olan ve haramdan sakınmayan kişinin yemeğini yemenin doğru olup olmayacağı konusunda sorulan soruya "yememek daha evlâdır" (Özcan, 2003) cevabı verilerek, bu hassasiyet vurgulanmaktadır.

5. MESLEK GRUPLARI

Meydan Çarşısı'nda Dükkân sahibi ve seyyar satıcı olarak faaliyet gösteren esnaf grupları arasında ticarî ve sosyal kimlikleriyle çarşı yaşamında ön plana çıkanlar şunlardır:

1. Ticarî Kimliğiyle Ön Plana Çıkanlar

- Demirciler

Meydan Çarşısı'nda demirci ustalarının tamamına yakını Ermeni vatandaşıdır. Çarşının ticarî kimliğine ve müşteri yapısına uygun şekilde ürettikleri keser, tırpan, orak, çekiç gibi alet ve edevatı köylülere satmaktır.

Tokat'ın ünlü demircisi Karakaş'ın Manuk Usta, Meydan Çarşısı'nda sanatını icra etmektedir (**Fot. 33**). Yaptığı baltalarla tanınan Manuk usta için "Manuk ustanın baltasıyla demir kessen, demir kesilir. Baltanın ağzı bozulmaz" (Arslanyan, 2005:26) denilmektedir. Meydanda demirci esnafı içinde en çok Manuk Ustanın dükkânında kuyruk olmaktadır. Bu kuyruğun sebebi, zanaatına duyduğu saygı nedeniyle hilesiz ve sağlam iş yapmasıyla

açıklanmaktadır. "Köylülere balta satardı. Baltayı satmadan önce taşa vururdu. Taş kırılır baltanın ağzı kırılmazdı. Köylü bir baltaya bir de Manuk ustaya bakar, tereddütsüzce baltayı alırdı" (İnci, 2004).

Tokat'taki kapıların adeta gerdanlığı ve küpesi olan "kapı tokmaklarının" da dökümünü Manuk usta yaparken, kapı tokmaklarının çizimini ve modelini ise Behzat semtindeki Ermeni kuyumcular yapmaktadır. "Tokat'ta özel istek üzerine yapılan tokmakların çizimini ve ince işçiliğini kuyumcular, dökümünü ise demirciler yapardı. Demirciye yada kuyumcuya tokmak siparişi de o evin en yaşlı kişisi verir" (Özgen, 2005:16).

Meydan Çarşısı'nda Karakaş'ın Manuk Ustanın dışında Nişan ve Mıgır adı verilen (Çıtır, 2004) döküm ustaları da bulunmaktadır. "İşte şuradaki demirci Dükkânında Karakaş'ın Manuk usta çalışırdı. Kardeşi Mıgır ustayla meslektaş olmalarına rağmen ayrı dünyaların insanlarıydılar. Manuk usta dev cüssesine rağmen sessiz sakin bir adamdı, yegane zevki, eğlencesi testi testi ayran içmekti. Dükkânda demiri bir ekip halinde döverlerdi. Bazen dört, bazen beş çekiç, makine ile kurulmuş gibi ateşeten çıkardıkları madenin üzerine "dan, dan" vururlardı. Bir işçi biteviye körük çekerdi. Küçükçük yaşında o koca koca adamların elini kolunun bir makine gibi çalışmasını hayran hayran seyredirdim" (Arslanyan, 2005:85). Günümüzde Tokat'ta demircilik ve dökümle uğraşanların çoğu Manuk ustanın yanında çıraklık yapmış, onun yanında bu mesleği öğrenmiştir.

- Değirmenciler

Meydan Çarşısı'nın en önemli imalathanelerinden birini değirmenler oluşturmaktadır. İslâmî gelenekler ve toplumsal alışkanlıklar sonucunda değirmencilik işiyle Tokat'ta Ermeniler uğraşmıştır.

"Toplumumuzda ekmeğe ve rızka duyulan saygı, verilen değer o kadar güçlüdür ki, yolda

yürürken ayak altına atılmış bir parça ekmeği hangimiz görsek yerden alıp önce öper, sonra uygunca bir yere koyarız. Un ve buğdayın sürekli ayak altında olduğu mesleklerden biri değirmencilik, diğeri fırıncılıktır. Türk toplumunda nimetle oynamak ve onu çiğnemek günah sayıldığından Tokat'ta değirmen işletme ve un üretme işi gayrimüslimlere kalmıştır" (Kadioğlu, 2004).

Meydan Çarşısı'ndaki değirmencilerin Ermeni olmasının diğeri bir nedeni de zorlu savaş yıllarının getirdiği zorunluluklardır. 20. yy.da Meydan da değirmencilik yapan Ermeniler, harp yıllarında 1915'te Niyazi Paşa'nın emriyle Sivas'ın Tavra köyünden Tokat'a getirilmişlerdir. Değirmencilikle uğraşan 65 Ermeni ailesi harp zamanında Tokat'ın ve askerlerin aç kalmaması için Sivas ve Tokat arasında bulunan çoğu Niyazi Paşa'ya ait değirmenlerin çalışması için getirilmiştir (Arslanyan, 2005:25). Harp zamanı askere un veren değirmenlerin başında Ermeni değirmenciler bulunmaktadır. Askere alınmadıkları için cephedeki askere bu yolla destek olmaları amaçlanmıştır.

Tokat'ta hasat mevsiminden sonra köylüden buğday alımının yapıldığı Meydan Çarşısı'nda değirmene ihtiyaç duyulmuştur (Kalaycıoğlu, 2004). Meydan semti içinde yer alan Yahudiler sokağındaki yazmacılar hanının içinde elektrikle çalışan bir değirmen kurulmuştur. 20. yüzyıldan itibaren harman yerinden kağrı ve at arabalarıyla, öğütölmek üzere çuvallar dolusu buğday, Yahudiler sokağındaki "ateş değirmenine" getirilmektedir (Çıtır, 2004) (Fot. 34).

Değirmen önünde oluşan uzun kuyruklar normal zamanlarda sessizliğe gömülen Yahudiler sokağına hareket getirmektedir.

- Dövençiler

Buğdayı ezmeye yarayan, aynı zamanda buğdayı başaktan ayırıp samanı ortaya çıkaran "Döven aletini" Meydan Çarşısı'nda Barkev adlı Ermeni ustası yapmaktadır. Döven işiyle

uğraştıkları için bu aile Tokat'ta "Dövençiler" olarak anılmaktadır. (Arslanyan, 2005). Barkev ustanın yaptığı dövenin en önemli özelliği ise, dişlerinin asla dökülmemesidir. Bu kısım, buğdayı başaktan ayırdığı için, "Döven" için önemlidir. Çarşıda kimi zaman paraya, kimi zaman veresiye satılan dövenin parası genellikle harmandan sonra ödenmektedir. Barkev usta, köylüde bir kuruşunun kalmayacağını bildiği için gönül rahatlığıyla yaptığı dövenleri köylüye veresiye olarak vermektedir (Fot. 35).

- Keçeciler

Keçe üretimi Meydan Çarşısı'nda Osmanca'nın Hanında gerçekleştirilmektedir. Keçecinin yanında çırak olması adettendir. Çünkü keçe iki kişinin çabasıyla imal edilebilmektedir. Keçe Dükkanında alet olarak sadece özel yapılmış sağlam ve büyükçe bir hasır bulunmaktadır. Keçenin hammaddesi tamamen yün ve yapağıdır. Bu nedenle atılmış yünü hallaçlardan hazır olarak alır, bunun üzerinde çalışır. Keçecinin imal ettiği malların başında evlerde kilim ve halı niyetine kullanılan "yaygı"lar gelmektedir (Narmanlı, 2004).

Keçecinin imal ettiği bir diğeri mamul "Çoban kepeneği"dir. Kepenek bir tür çoban giysisidir. Kolu yoktur. Her çobanın bir kepeneği mutlaka vardır. Hem yatak hem de yorgan vazifesi görür. Kar ve yağmur çobanı etkilemez. İçinde rahatça yatar, uyur. Keçecilerin yaptığı bir diğeri eşya da "Keçe külah"tır. Bu bir nevi başlıktır. Umumiyetle mor koyunların doğal yününden yapılır (Karaca, 2004). Özellikle köylüler tarlaya, bağa giderken külah giymektedir. Yün olduğundan sıcak tutmaktadır. Fes pahalı ve kalıbı çabuk bozulduğu için köylülerce giyilmemektedir. Keçe külah daha ucuzdur. Çünkü köylü, hayvanının yününü keçeciye götürüp ucuz külah yaptırmaktadır. Meydan Çarşısı'nın ünlü keçecileri arasında

Tavra: Sivas yakınlarında 20. yy. başlarında 255 hanede yaklaşık 1500 Ermeni'nin yaşadığı Sup Asduadzazdin adlı bir kilisenin ve Aramyan ve Tavıtyan adlı iki okulun bulunduğu büyük bir köy idi (Arslanyan, 2005:186).

Keçeci Salih Emmi, Çerkez İsmail, Bodur Ahmet sayılabilir (Narmanlı, 2004). Keçe işiyle Çerkezler uğraşmaktadır. Köylüler şehre indiklerinde Meydan Çarşısı'ndaki keçecilere hayvanlarının yünlerini vermekte, verilen yünlerden sipariş üzerine yukarıda adı geçen ürünler yapılmaktadır.

- Mahlep ve Mahlep Yağı Tüccarları

Aslında mahlep ve mahlep yağı satıcılarının ilk ayağını çarşıda Setenciler oluşturmaktadır. Ağustos sonunda Meydan Çarşısı'na çuvallarla mahlep getirilmektedir. Mahlep satışı, köylü için mevsimlik bir uğraş, küçükte olsa para getiren bir iştir. Mahlep işinde en büyük pay mahlep tüccarlarına, ikinci büyük pay ise mahlebi kıran "Setencilere" aittir. Gerek Setenciler, gerekse çarşıda mahlep işiyle uğraşan mahlep tüccarları Ermenilerden oluşmaktadır. Çarşıda para getiren her türlü ürünün satışıyla Ermeniler uğraşmaktadır. Bu durum, İstanbul'la ticaret bağlarının kuvvetli olmasıyla açıklanmaktadır. Bu yolla Tokat, İstanbul için ticarî bakımdan önemli bir Pazar haline gelmiştir.

Köylüden alınan mahlep, Sulu Sokaktaki Setenciler esnafına kırdırmaya gönderilmektedir. Kabukları kırılan mahleplerin "içi" çuvallara doldurularak İstanbul'da mahlep işiyle uğraşan Ermeni tüccarlara gönderilmektedir. İstanbul'dan da başta Yunanistan olmak üzere pek çok ülkeye ihracatı yapılmaktadır. 19. yüzyılda Tokat'ın ihraç ettiği tek ürün mahleptir. Setencilerde kırdırılıp çuvallara doldurulan mahlep içleri paskalya yaklaşırken "Paskalya çöreklerinde" kullanılmak üzere İstanbul'daki pastaneler gönderilmektedir. Hoş kokusu nedeniyle pastacılık sektöründe sıkça kullanılan mahlebin büyük kısmını Tokat karşılamaktadır (Ağaoğlu, 2004). Ayrıca mahlepten elde edilen "Mahlep yağı" da başta Arap ülkeleri olmak üzere dışarıya ihraç edilmektedir. Kokulu bir yağ olması ve ağır vücut kokusunu bastırması nedeniyle Araplar bu yağı vücutlarına sürerek ter kokularını bastırmaktadır (Çıtır, 2004).

Hoş kokusu nedeniyle Dünyada parfüm sektörünü elinde bulunduran Fransa'ya,

Tokat'tan mahlep yağı ihraç edilmiştir. Mahlep yağının Meydan Çarşısı'nda satıldığı mekân, Küflü oğlu hanıdır.

Mahlep yağı hoş kokusuyla "Afrodizyak" özelliğine de sahiptir. Cinsel açıdan isteksizlik çeken kadınları uyararak erkeğe yaklaşmasını sağladığı için iç pazarın haricinde Arabistan'a ve İstanbul üzerinden diğer ülkelere ihracat yapılmaktadır (Çıtır, 2004). Mahlep, ticarî anlamda yurt içi ve yurt dışında önemli bir pazara sahip olmuştur. Kazancının iyi olması nedeniyle de Tokat'ta mahlep işi Ermenilerin elindedir. Bütün bu özelliklerinin dışında, ilaç sektörünün ana hammaddesini de mahlep oluşturmaktadır. Dünya'da ilaç sektörünü elinde bulunduran Almanya'ya mahlep ihracatı 20. yüzyılda Tokat'ta yaşayan Ermenilerce yapılmıştır.

"Vaktinde Tokat eşrafından Murat Dülgeroğlu, Almanya'nın ünlü ilaç firması Bayer'e postayla biraz mahlep ve bir de mektup yollamış:

'Saygıdeğer beyler,

Bu paketin içindekinin adı mahleptir. Biz bunu bir torbaya koyup eziyor, sonra yiyoruz. Sıtmaya yakalananlar hemen iyileşiyor. Bende sıtmaya yakalandığımda aynı yöntemle hiçbir arızaya uğramadan iyileştim. Size sıtmaya karşı çalışmalarınızda mahlebi dikkate almanızı öneriyorum...'

Olacağı bu ya, kısa bir süre sonra Almanya'dan mektup geldi, cevap olumluydü. Birkaç ay içinde, o devir için hayli modern sayılabilecek bir sistem kuruldu ve mahlep toplanıp işlenmeye başlandı" (Arslanyan, 2005:92).

- Yumurta Tüccarları

Tokat'ın Meydan semti 20. yüzyılda yumurta ticaretinin kalbidir. Çerçilerce,⁶ Tokat'ın köylerinde toplanan yumurtalar Meydan Çarşısı'ndaki Küflü oğlu hanındaki yumurta

⁶ At arabalı seyyar satıcılar.

tüccarlarına getirilip satılmaktadır. Küflü oğlu hanına getirilen yumurtalar ihraç edilmeden önce şu işlemlerden geçmektedir (Çıtır, 2004):

Kalite ve tazelik kontrolü için "Lambaya vurulmaktadır". Buna "yumurtayı muayene etmek" adı verilmektedir.

Lambaya vurulan yumurtaların çürük yada kırıkları sağlamlarından ayırt edilmesi.

Yumurtaların büyüklüğüne, rengine, ağırlığına, lekesine göre tasnifinin yapılması.

Tasnifi yapılan yumurtalar başta İstanbul olmak üzere Antakya'ya oradan da Arap ülkelerine ihraç edilmek üzere içi telaş dolu sandıklara (720'lik ve 1440'lik sandıklara) doldurularak ağızları kapatılmaktadır.

"20. yüzyılda, Meydan Çarşısı'ndaki Küflü oğlu hanında yumurta işiyle uğraşan başlıca yumurta tüccarları arasında Behzat Çıtır (ilk yumurta tüccarı), Hasan Konyar, Abdurrahman Açık, Süleyman Eser, Mustafa Işıklıyurt öne çıkan isimlerdi (Çıtır, 2004).

Tokat'ın mahlep dışında ihraç ettiği ikinci ürün yumurtadır. Antakya'dan Arap ülkelerine ihraç edilen yumurtaların kalitesi ve sağlamlığı tartışılmazdır. Tavukların arpa ile beslenmesi, yumurtaları hem kaliteli hem de sıcağa karşı dayanıklı yapmıştır. Tokat'ın yumurtaları bu nedenle uzun mesafe yolculuğuna dayanıklıdır.

Tokat'tan gönderilen yumurtalar, her şehrin ayrı bir yumurta komisyoncusunun bulunduğu İstanbul'daki yağ iskelesine yıkılmaktadır. Komisyoncular, Anadolu'dan İstanbul'a gelen yumurtalara büyüklüğüne, ağırlığına, rengine göre alıcı bulmaktadır. Komisyoncular, sattıkları yumurtanın komisyonunu aldıktan sonra, komisyonculuğunu yaptıkları şehrin yumurta tüccarlarına paralarını göndermektedir. Tokat'ın yumurta komisyoncusu, Tokat'tan gitme Ermeni Artin Torosoğlu'dur (Çıtır 2004). Meydan Çarşısı'nda yumurta ticaretini Türkler yapsa da, İstanbul'daki komisyonculuğu yine Ermeniler yapmaktadır. Artin Torosoğlu'nun kendisi de

Tokat'lı olduğu için, Tokat'lı yumurta tüccarlarının yumurtalarına her zaman yüksek fiyat vermektedir. Satışını yaptığı yumurtaların komisyonunu, "Yumurtalarınızın bir kısmı çürük, çatlak çıktı" diyerek yüksek tutsa da tüccarların paralarını zamanında ve eksiksizce vermektedir (Çıtır, 2004).

- Kasaplar

Meydan Çarşısı'nın en gedikli esnaf-larından olan kasapların bir özelliği de mesleklerini "seyyar satıcı" olarak icra etmeleridir. Merkeplerle kapı kapı dolaşarak tahta sehpa üzerine asılmış etleri satmaya çalışan seyyar kasaplar, perşembe ve cuma günleri Meydan camisinin kenarında seyyar kasap tezgahlarını açarak müşterilerini beklemektedir (**Fot. 36**).

"Eşeklerin sırtına attıkları tahta sehpa seyyar kasapların Dükkânıydı. Çarşının en yoğun günlerinde Meydan Caminin kenarına tezgahlarını açarlardı. Uzunca bir sırığa etleri dizerler, ellerinde bıçakları, bellerinde peştamallarıyla "Semiz!..." diye bağırarak müşterilerini eklerlerdi" (Genç, 2004).

Günümüzdeki gibi etlerin yaz,kış buzdolabında saklanması mümkün olmadığı dönemlerde kesilen koyunun eti, kesildiği gün satılmak zorundadır (Ağaoğlu, 2004, Erdem, 2004). Kesilen etin, gününde satılmaması durumunda bozulma tehlikesinin en fazla yaşandığı dönem yaz mevsimidir. Yaz mevsiminde çarşıda et satışı öğleye kadar yapılmaktadır. Günlük yaşamda evin ihtiyaçları (yemeklik erzak için vs.) sabahdan alınmaktadır. Çarşıda seyyar kasapların öğleye kadar et satışı yapmaları öncelikle alışveriş alışkanlıklarıyla daha sonra da mevsim şartlarıyla açıklanmaktadır.

- Ciğerciler

Meydan Çarşısı'nda çoğu zaman kasaplarla karıştırılmıştır. Ancak, ciğercileri kasaplardan ayıran husus, kasaplık hayvanların sakatat adı verilen ciğer, baş, ayak, yürek, böbrek gibi kısımlarını satmalarıdır.

Meydan Çarşısı'ndaki seyyar ciğerciler iki çeşittir. Bir bölümü at veya eşeğin iki yanına yüklediği yada sırtına aldığı tel dolaplar içinde bulunan ciğer ve sakatları Meydan camisinin kenarında açtığı tezgahlarda satmaktadır (İnci, 2004). Bir sırığın iki ucuna sıralanmış ciğerlerini Meydan Çarşısı'nda gezerek satmaya çalışan "sırık ciğercileri" de ikinci grubu oluşturmaktadır. Ciğercilerin çarşıya girişleri de ilginçtir. Gittikleri her mahallede arkalarına takılan büyük bir sokak kedisi sürüsüyle giriş yapan ciğerciler, bir yandan çoluk çocuk, genç ihtiyar demeden alışverişe gelenlere meram anlatırken, bir yandan musallat olan her türden sineği kovalamakta, bu arada ciğerlerini kedilere kaptırmamaya da çalışmaktadır (Dedeoğlu, 2004, Çıtır, 2004).

- Ayak Berberleri (Seyyar Berberler)

Ellerinde küçük bir iskemle, içinde takım taklavatlar bulunan zembilleri sırtlarında, perşembe, cuma ve arife günlerinde Meydan camisinin avlusunda yada amele pazarının yanında tezgahlarını açarak müşterilerini bekleyen seyyar berberler vardır.

Müşterilerinin çoğunu amele, çember sakallı hacı babalar, hamallar, köylüler ve esnaf kesiminin oluşturmaktadırlar. Seyyar berberlerin yaptığı tıraşa "medya işi" adı verilmektedir (Erdem, 2004). Berberlerin yaptıkları tıraş müşterinin mesleğine ve sosyal konumuna göre çeşitlilik arz etmektedir. İmam ve hacılar "çember sakallarının" altlarını kırtırma şeklinde tıraş edilirken, hamallar, köylüler ve ameleler ise enseyi kafatasının altına kadar kazıtarak saçlarını kestirmektedir (İnci, 2004). Sulu Sokak semtinde ustura kullanmayarak yüz üzerindeki ince tüyleri iple alan "İbrişim berberleri" bulunmaktadır. İbrişim berberlerinin tamamı gayrimüslim olup, müşterilerini yönetici kesimi ve kentin eşrafı oluşturmaktadır. Berber Mihran, bu bağlamda en ünlü İbrişim berberi idi (Günaydın, 2004).

Bununla birlikte seyyar berberler de mesleklerini Meydan semtinde icra etmeye devam etmektedir. Meydanı kendilerine mesken tutan seyyar berberler, çarşı, pazar, cami avlusu demeden Meydanı gezerken, kimi zaman esans satıcıları da kendilerine eşlik etmektedir. Cami avlusunda tıraşı biten müşteriyi cami kapısında esansçı karşılamakta, "ağabey, hacı baba tıraş olmuşsun, kokun da benden olsun" (Erdem, 2004) diyerek koku satmaya çalışmaktadır.

Çarşıda seyyar berberlerin en büyük kabusunu ise "kolcular" oluşturmaktadır. "Cami avlusunu veya bir duvar dibini kendilerine mekânedinerek müşteri bekleyen berberler uzaktan kolcunun geldiğini görünce zembillerini alıp kaçarlardı" (Erdem, 2004).

Kimi zaman çok komik sahnelere de şahit olunmaktadır: "Kolcular, genellikle seyyar berberin en savunmasız anı olan, müşterisini tıraş ederken baskın yapardı. Kolcuyu gören berber bazen müşterisinin altından tabureyi birden çekip kaçarken, müşteri olanların şaşkınlığı içinde kalakalırdı. Bazen de müşteriyi yüzünün bir tarafı sabunlu bir tarafı tıraşlı halde bırakıp giderlerdi." (Ağaoğlu, 2004). Bütün bunlara rağmen Meydan Çarşısı'nda seyyar berberlere olan talepte değişiklik olmamıştır. Çarşının müşteri yapısı ve ticarî kimliği bu talebi oluşturan ana unsurdur.

- Sülükçüler

19. – 20. yüzyıl Tokat'ının çarşı yaşamında sülükçüler de vardır. Şişelere koydukları sülüklerle, bahar mevsiminin geldiği "sülük, taze sülük" (Kalaycıoğlu, 2004) şeklindeki nidalarıyla çarşı esnafına müjdeleyen sülükçüler, bu özellikleriyle çarşı yaşamına ayrı bir renk katmaktadır. Mayıs ayının başında gölden çıkardıkları sülükleri şişelere doldurarak, Meydan Çarşısı'ndaki hekim Dükkânlarına (aktarlar) getirip satan sülükçülerin dışında, şişelere doldurdukları sülükleri çarşı ve pazar yerinde seyyar tezgahlar üzerinde satan sülükçüler de mevcuttur.

Meydan semtinde Osmanca hanının önüyle, Pervane Hamamının giriş kapısı sülükçülere tahsis edilmiştir. Her yıl Nisan sonu Mayıs başında sülükçüler bu mekânlara sülüklerini getirip satışa sunmaktadır. Sülük işiyle Miskincik köylüleri ve Zileliler uğraşmaktadır (Çıtır, 2004, İnci, 2004).

"Sülük vurması" adı verilen tedavinin en ideal zamanı Mayıs ayı olduğu için Mayıs boyunca çarşılarda ve hamamlarda sülük satılmaktadır. "Kirazlar erişmeden sülük vurulması gerekirdi. Çünkü vücuttaki kan durulmadan sülük vurulursa istenen sonuç elde edilirdi. Eskiden büyüklerimiz, kirazlar erişmeden sülük vurdururlardı. Kiraz yenildikten sonra kan durulduğunda vücuda verilen sülükten fayda gelmezdi" (Biter, 2004). Sülük vurma işiyle çarşıda "berberler" hamamlarda ise "natırlar" yada "tellaklar" uğraşmaktadır. Berberler kimi zaman "Hacamatlık"* dışında sülükle de kan almaktadır.

Ayak ve damar hastalıkları başta olmak üzere pek çok hastalığa iyi geldiği düşünülen sülüklerin rahatsız olan bölgeye konulduklarında damarlardaki pis kanı temizlediğine inanılmaktadır. Hem sağlık dağıtan hem de para kazandıran sülükçüler, 19.-20. yüzyıl Tokat'ında çarşı yaşamının vazgeçilmezleri arasında yerini almıştır.

- Esansçılar (Misk Yağcılar)

Çarşı yaşamında yollarını merakla gözlenen seyyar satıcılar vardır. Esansçılar bunlardan biridir. Esansçılarda herkesin beklentisine uygun koku bulmak mümkündür. Bu yönleri esansçılar çarşı yaşamının önemli unsurlarından biri haline getirmiştir.

19. yüzyılın başından itibaren Meydan Çarşısı'nda kokuları, Sivas Darende'den gelen esansçılar satmaktadır (Erdem, 2004). Meydan semtini kendilerine mesken tutan Sivaslı esansçılar Perşembe ve Cuma olmak üzere haftanın iki günü Tokat'a gelmektedir. Perşembeleri Meydan'da kurulan mal ve sebze pazarında, Cumaları ise Meydanın çarşı

kısımında tezgah açmaktadır. (Fot.37). Perşembe günleri Meydan da kurulan mal pazarına Erbaa, Artova ve Niksar'dan mal (hayvan) getiren "hayvan tüccarları" aynı zamanda esansçıların gedikli müşterilerini oluşturmaktadır.

Esansçılar gedikli müşterileriyle "Beybaba yada ağabey" diye senli benli şekilde hatır sorduktan sonra "Bu akşam için senin kokundan getirdim", "Bu şışeyi senin için doldurdum" (Erdem, 2004) diyerek ellerindeki şırıngalarla ağır kokuları üzerlerine fışkırtmaktadır. Geceyi Tokat'ta geçirecek olan kimi tüccarlar ise, Sulu Sokaktaki geneleve gitmeden önce esansçılarını ziyaret edip koku almakta idi.

2. Sosyal Kimliğiyle Ön Plana Çıkanlar

Osmanlı çarşısında kimi meslek grupları vardır ki, ticarî kimliklerinden ziyade sosyal kimlikleriyle yöneticisinden sıradan vatandaşına , kentlisinden köylüsüne, hatta esnafına kadar toplumun her kesimince kabul görmektedir. Söyledikleri sözler kentin ve çarşının sosyal, ticarî yaşamına yön verecek niteliktedir.

- Manifaturacılar

Çarşı yaşamında tekstil ürünlerini satan kesim olarak tanınırlar da , sosyal açıdan taşıdıkları önem gerek çarşı gerekse kent

* Hacamat (Hicamat): İki omuz arasından, sırttan, başın arka tarafından yahut vücudun herhangi bir yerinden tedavi maksadıyla bardak, şışe veya boynuzla kan aldırma. Peygamberimiz (SAV) in sağlıkla ilgili tavsiyelerinden ve bizzat tatbik ettiği sünnetlerindenir. Hacamat, sebebi belli bir hastalığın tedavisi olmaktan ziyade kan fazlalığının vücutta meydana getirdiği rahatsızlıkları gidermek için kullanılan genel bir tedavi usulüdür. Eskiden yaygın olarak "hacamat bıçağı" veya "hacamat zembereği" denilen bir aletle tatbik edilen bu usul, bugün yerini enjektörle kan almaya bırakmıştır. Hacamat bıçağı, tarak biçiminde, vücutta bir sıra çizik meydana getiren bir alettir. Bir yüzünde bir yarık bulunan bir bakır kutu içindeki tetikli zembereğe bağlı olan bıçaklar, düğmesine basınca zembereğin boşalmasıyla yarıklardan dışarı fırlar ve vücutta çizikler meydana getirir. Bardak vs. Bir şeyle çizikler üzerinden kan çekilir. Bir cins sülük de bu iş için kullanılmaktadır. Sülük, vücudun ağrıyan bölgelerine konularak kanı emmesi sağlanır.

yaşamında "Yeniliği ve ilkleri getiren" kesim olarak anılmalarına neden olmuştur. Meslekleri icabı sık sık İstanbul'a gidip mal getiren manifaturacılar, aynı zamanda başkent İstanbul ile Taşra arasında " ulaklık ", görevini üstlenen meslek gruplarının başında yer almaktadır.

Günümüzdeki gibi radyo, televizyon, gazete gibi kitle iletişim araçlarının olmadığı dönemlerde İstanbul ve memleketin durumu hakkındaki haberler İstanbul'a sıkça giden esnaf gruplarından öğrenilmektedir. (Erdem 2004) Bu konuda başı çeken meslek grubunu manifaturacılar oluşturmaktadır. Buldukları şehrin dışına çıkıp başka başka memleket görmeleri manifaturacı esnafının Tokat'ta yaşayan insanlarca "aydın kişiler" olarak anılmalarına neden olmuştur. Öyle ki insanlara Tokat'ın ileri gelen aileleri de dahil manifaturacılar gelip bilgi almayı birer zaruret olarak görmüşlerdir (Genç, 2004). Bu özellikleriyle manifaturacılar getirdikleri ürün kadar getirdikleri haberlerle de 19. ve 20. yy.da çarşı yaşamında özel bir yere sahip olmuştur. 1950'li yıllarda Tokat'ın tanınmış manifaturacıları Garbis Dülgeroğlu ile Zaven Kılıçyan'dır.

- Tellallar

19. ve 20. yüzyılda Tokat'ta kent içindeki haberleşmenin adı "tellal" bağtırmak olmuştur. Kamu oyunu ilgilendiren haber, bilgi, resmi mesajlardan, düşün, cenaze ve mezada çıkacak malların satışına kadar kent insanını ilgilendiren pek çok unsur tellallar vasıtasıyla duyurulmuştur. Kent genelinde haberlerin duyurulup yayıldığı mekânların başında çarşılar yer almaktadır. Çarşı yaşamında, bir malın satılmasına yardımcı olan, alıcı ile satıcı arasında aracılık yapan kimseler olarak yerini alan tellallar, günümüzdeki gibi iletişim ağlarının yaygın olmadığı dönemlerde bu özellikleriyle çarşı yaşamının vazgeçilmezleri arasında yerini almıştır.

Çarşı yaşamının getirdiği talep, çeşitliliğine cevap verebilmek için tellallar yaptıkları işin

içeriğine göre kendi arasında dört gruba ayrılmaktadır (Biter 2004)

Cenazeyi Bildirenler; Çarşı esnafı arasında "Nidacılar" olarak bilinen bu tellallar, cenazenin kadın mı erkek mi olduğundan, kimi yakını olduğuna, cenazenin ne zaman ve hangi camiden kaldırıp hangi mezarlığa defin edileceğine kadar cenazeye ilgili önemli ayrıntıları bildirmekle görevlidir.

Ev Tellalları ; Eğer bir konut satılacaksa, satışın pazarlık veya muamelat usulüyle mi olacağı, artırmanın kaç liradan başlayacağı, mezar yeri olarak belirlenen yere kadar tüm ayrıntıları (cami önü, kahve veya çarşı) mahalle mahalle, çarşı çarşı gezerek insanlara duyurmaktadır.

Eşya Tellalları ; Satışın yerini, zamanını, saatini söyleyen tellallardır. Tokat'ta, cuma pazarı, ispaha pazarı gibi yerlerde, haftanın belirli günlerin de genelde sergi, nadiren de müzayede şeklinde yapılacağını bildirmekle görevlidir.

İcra Tellalları ; Çarşı esnafının yolunu merakla beklediği tellal grubunun başında yer alan icra tellallarının, çarşıya girişleri esnaf arasında "müjdeli haber" olarak adlandırılmaktadır.

"İcra tellalları, biz çarşı esnafı arasında yolu en çok gözlenen tellal olmuştur. Aynı zamanda her esnaf, icra tellallarının çarşıya her gelişinde "Allah kimseyi düşürmesin" şeklinde temenni de bulunmaktan kendinî alamazdı. Çünkü ticaretle uğraşan herkes bilirdi ki, icra işi bugün başkasına ise yarın kendine olabilirdi. Yine de kendimizi alamazdık düşmüş mala talip olmaktan. Çünkü ticaret duygularla yapılan bir şey değildir"(Ağaoğlu, 2004).

Kent insanı için " haberleşmeyi " ifade eden tellallar çarşı esnafı içinse farklı bir anlamı ifade etmektedir. Ellerinde davullar, ağızlarında "duyduk duymadık demeyin" nidalarıyla çarşıya girdiklerinde esnafı sıkı pazarlık yapan müşteriler pazarlığı, hamallar yüklerini, Dükkân

Dükkân gezerek sadaka isteyen dilenciler dilenmeyi, geçici olarak bırakmakta ve tellalın söyleyeceklerine kulak kabartmaktadır.

Her tellal girişinde çarşıda hayat durmaktadır. Öyle ki, erkek ve çocuk seslerin satıcı seslerine karıştığı, değişik lehçelerin konuşulduğu çarşıda ses ve insan trafiği, kısa süreliğine durmakta, 7'den 70'e herkes tellalın söyleyeceklerine odaklanmaktadır. Tellalın gelişyle kısa süreliğine duraklayan çarşı yaşamı, tellalın ayrılmasıyla tün gürültüsü, coşkusu ve karmaşasıyla kaldığı yerden devam etmektedir. Tellalları çarşı yaşamında vazgeçilmez kılan "duyurdukları haberlerdir". Özellikle "ev, eşya ve icra tellalları" esnaf için sıcak paranın habercisidir. Mezatta saltığa çıkacak mal yada devre mülk satışının haberi çarşığı hareketlendirmektedir. Asıl hareketlilik ise esnaf arasında yaşanmaktadır.

"Tellalın çarşıya gelişi, esnaf için sıcak para, prestij ve yeni mal mülk edinme demektir. Sıcak para girişi önemlidir. Çünkü piyasayı sıcak para hareketlendirir. Yeni bir mülk sahip olmak Meydan Çarşısı'nda esnaflık yapan biri için üç şeyi ifade ederdi:

1. Çarşı ve diğer esnafın içindeki konumunu sağlamlaştırmak,
2. Müşteri kitlesini arttırmak,
3. Prestij sağlamak" (Kalaycıoğlu, 2004).

Tellallardan sonra, satılığa çıkan devre mülk hakkında çarşı esnafı hemen toplanmaktadır. Malın, mal sahibinin kendi kazandığı mı yoksa miras yoluyla mı kaldığı etraftan soruşturularak öğrenilmektedir. Eğer mal miras yoluyla kalmışsa o malı satın almak kolay olacağı için bütün esnaf mala talip olmaktadır. Böyle durumlarda mezat oldukça zorlu geçmektedir. "Miras kalan kişi, mezatta malı değerinin altında satardı her zaman. Çünkü kendi kazanmadığı için, kolay elde edilen bir şeyi kolayca, değerinin çok altında elden çıkartmak, onun için bir şey ifade etmezdi. Böyle durumlarda çarşı esnafımızın tamamı mala talip

olur. mezat zorlu geçer. Eğer mal miras değil de kendi kazandığı mal ise esnaftan hiç kimse o malı alamaya talip olmazdı. Çünkü çarşıdaki her iyi bilirdi ki, malın gerçek sahibi değerinden 1 kuruş dahi aşağı inmezdi"(Biter, 2004).

Meydan Çarşısı'nın önemli tellalları arasında, Tellal Sabri, Tellal Fehmi sayılabilir (İnci, 2004). Bütün bu özellikleri tellalları çarşının "sosyal dinamiği" yapmıştır.

- Hamallar

Meydan'a "çarşı" kimliğini kazandıran ve bu özelliğini günümüzde de sürdürmesini sağlayan unsurlardan biri "hamallardır". Munis kişilikleri, saf ve gariban görünüşleriyle çarşıların vazgeçilmez simalarından olan hamallar aynı zamanda çarşının ve esnafın eğlence kaynağıdır.

Meydan Çarşısı'ndaki hamalların büyük çoğunluğunu muhacirler, bir kısmını da Sivas'ın dağ köylerinden gelen Kürtler oluşturmaktadır:

"Ekseriyetle muhacirler hamallık yapardı. Gelir getirecek toprağı, malı ve mesleği olmayan bu insanlar Tokat'ta hamallığı layıkıyla yaparak bu mesleğe şahsiyet kazandırmıştır. Hamallar arasında Kürtler de çoktu. Sivas'ın dağ köylerinden gelen bu insanlar özellikle Tokuş'tan gelenler ağır işlerde çalışmaya alışkın olduklarından çarşıda barınabilmişlerdi" (Çıtır, 2004).

Meydan Çarşısı'nda "Karasu" ve "Buğday Pazarı" olmak üzere iki noktada müşterilerini bekleyen hamalların kendi içinde de bir düzeni bulunmaktadır. Belediye tarafından verilen numaraya göre, hamallar çarşıda yük taşımaktadır. "Çeketlerinin üzerinde sarı işlemeli numaralar bulunurdu. Bunları Belediye vermişti. Bu numara sistemiyle emanetin yerine ulaşip ulaşmadığı rahatlıkla kontrol edilirdi. Bu numaralar aynı zamanda hamalın kademesini de gösterirdi" (Ağaoğlu, 2004).

Meydan Çarşısı'nda hamalın başının kurallara uymayarak yük taşıma yüzünden

birbirleriyle kavga eden veya bu işe hile karıştıranlar hamalca başı tarafından belediyeye bildirilmektedir. Kurallara uymayan hamallar 3-6 ay ile bir yıllığına Tabakhane'de hamallık yapmaya gönderilmektedir. Çarşıda hamalca başının kurallarına uymayıp olay çıkartanların çoğunluğu Sivaslı Kürt hamallardır (Kalaycıoğlu, 2004, İnci, 2004). Meydan Çarşısı'nda her hamal, numarasının dışında çarşı esnafınca verilmiş lakaplarıyla da tanınmaktadırlar. Lakaplarıyla ünlü hamallar arasında, "Kız Ahmet, Kara Ali, Çağlayanlı" (Karaca, 2004) sayılmaktadır. Bununla birlikte Meydandaki Karasuyun yanında sırtlarında yük semerleriyle müşteri bekleyen hamallar arasında "Hamal Mecit, Kamil, Mevlüt, Kör Süleyman" (Turaneri, 2004) çarşının en tanınmış hamallarıdır. Hamallar zor ve meşakkatli bir mesleğin icracısı oldukları için çarşı esnafınca her zaman saygı duyulmuş, korunmuş ve kollanmıştır.

"Hamal olacak kişi munis olmak zorundadır. Çünkü vurucu kırıcı olanlar bu zor ve sabır gerektiren işi yapamazdı. Bedenen çok yorulurlardı. Beden çok çalışmayla veya ağır yük taşımayla zengin olunsaydı bu insanlar zengin olurdu. Her zaman birileri işlerine mani olmuş parsayı başkaları almıştır. O ağır yüklerin altında sadece bedenleri değil, kimi zaman ruhları onurları, yaşamları ve umutları da ezilmiş yine de dik durmayı başarmışlardır." (Dedeoğlu, 2004). Saf ve uysal kişilikleriyle çarşı esnafının sevgisini kazanan hamalların bu özellikleri, esnafın mizah ve eğlence konusu olmuştur. Bu yönleri hamalları çarşıların "sosyal dinamiği" yapmıştır.

Özetle, 19.-20 yüzyıl ölçeğinde baktığımızda Tokat'ın "Meydan Serti" için şu tespitlerde bulunabiliriz.

Geleneksel Türk kentinde kentsel mekânlar toplumun sosyal, ekonomik, politik, dinî ve kültürel yapısına göre belirli bir şekil kazanarak zaman içinde gelişme kaydetmiştir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren Tanzimat ilanını takiben yönetsel yapıda meydana

gelen köklü değişimler kentlerde yeni alanların değer bulmasına neden olsa da; kent dokusunda öyle özel mekânlar vardır ki; gerek konumları gerek işlevleri itibarıyla her dönem önemini korumayı başarmıştır. Bu mekânlardan biri de "Meydandır."

Kent içinde "Ortak kullanım alanı" olarak tasarlanan Meydanlar aynı zamanda din, ticaret, tören ve kutlama gibi işlevleri de üstelenerek kentlerdeki kamu yaşantısının temel göstergesi olmuştur. Kentlerde, Meydanlara genelde bahsi geçen mekânda yapılan işler yaşanan olaylar ve satılan mallar kimlik kazandırmıştır. Geçmişten günümüze kent halkının karşısına farklı işlevlerle çıkan meydanlar, günümüz kentlerinde sosyal yaşantıların ayrılmaz parçası olmaya da devam etmektedir. Antik çağda "toplama yeri" olan Agoralar (meydan) ticarî işlev açısından kentlerde ikincil öneme sahiptir. Ortaçağ kentlerinin "Market Squaresi" olarak tanımlanan Pazar meydanları ise, ekonomik amaçlar için oluşturulan alanların ilkinin oluşturmaktadır. Bu özellikler, Meydanları kentteki ticaretin yaşatıldığı ana mekânlardan biri yapmıştır.

Osmanlı kentinde ise durum biraz farklıdır. Genelde külliye ya da cami avlularında ve çevresinde kurulan "Açık Pazarlar"; "Meydan" olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı kentindeki Meydanlar Batı kültüründe olduğu gibi belirli etkinliklere yönelik olarak önceden örgütlenmiş nitelikte olmadıklarından hangi etkinlikte kullanılacaksa ona göre "geçici" olarak donatılmaktadır.

Osmanlı kentinde Tanzimat'ın ilânına (1839) kadar biçimlendirilmiş meydanların olmayışı kamu yaşamının sosyal olmayışıyla açıklanabilmektedir. Osmanlı kentinde Meydanı anlamlı kılan önemli bir unsur da yerleşimin ana Camisidir. Kapalı mekânlara özgü bir yaşam tarzının hakim olduğu Osmanlı'da hayat; park, bahçe, çarşı gibi açık kamusal alanlardan ziyade evde geçmektedir. Osmanlı kentinde ise

TOKAT KENTİ'NİN TİCARET MEKÂNLARI

yaşam dinî ve toplumsal yapı gereği cami avlusunda ve çarşıda geçmektedir.

Tokattaki Meydan Sempti, Osmanlı kentindeki cami-çarşı birlikteliğinin en iyi temsil edildiği mekânlardan biridir. Meydan kavramı Tokat'ta Osmanlı döneminde Hatuniye Camisinin yapılmasıyla ortaya çıkmıştır. Diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Tokat'ta da Meydanlar cami etrafında hayat bulmuştur. Cami ile yakın ilişkisi ve merkezi konumu itibariyle Meydan Sempti kent içinde "Kamu mekânı" özelliği taşımaktadır. Şehir halkını kendine çeken özelliğiyle Cami ise, Meydan Semptinin kent içindeki konumunu kuvvetlendiren özel bir işleve sahiptir. Cami, müşteri açısından Meydanı besleyen itici güç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meydan Semptini Tokat kent dokusunda önemli yapan diğer bir husus ise "Kale altı" yerleşimi olmasıdır. Osmanlı kentlerinde kale altı yerleşimleri olarak adlandırılan mekânların başında "Meydan" gelmektedir. Tokat gibi topografik duruma uygun yapılan kentlerde sosyal, ticarî ve dinî faaliyetlerin adresini Meydan oluşturur. Meydanların kentin çekirdek kısmında konumlanması topografyanın bir sonucudur. Şehirde yaşayan insanların ihtiyaçlarını kolayca temin edebilecekleri en müsait yer, şehrin kenarı değil çekirdek kısmıdır. Bunun doğal sonucu olarak da kentte; eğimin az olduğu alanlar ticaret mekânı olarak tercih edilmiştir. Bu durum, başta Cami, han ve diğer kent içi hizmet birimlerinin "Kale altı" adı verilen Meydan Semptinde yoğunlaşmasına neden olmuştur. Meydan semti için "Topografyanın zorlamasıyla oluşmuş" kentsel bir mekândır tanımlaması doğru bir tespit olur.

Tokat'ın Meydan Semptinde iki tip ticarî eylem söz konusudur. İlki zanaat ürünlerinin alışverişinin ve depolamasının yapıldığı hanların yer aldığı "Çarşı"; diğeri ise, yiyecek maddelerinin satışa sunulduğu "Pazar Yeridir". Meydan Semptinde topografik şartlar çarşının yerini belirlerken; Hatuniye Camisi çevresi ise

yiyecek maddelerinin satıldığı Pazar yerini belirlemiştir. Pazar yerinin Meydan Camisi etrafında kurulması ise; büyük olasılıkla şehre yiyecek satmaya gelen köylülerin en azından öğle namazını büyük bir camide kılmak isteğiyle açıklanabilir.

Köylüyle birlikte cami çevresinde toplanan kalabalık ise, alışverişi artıran önemli bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Meydan Semptinin kent içindeki ticarî kimliğini "Köylünün Pazarı" olarak belirlemiştir. "Köylünün Pazarı" sözü, Meydanın hem müşteri yapısını hem de alışveriş alışkanlıklarını yansıtmaları bakımından kayda değerdir. Tokat ve çevresinden gelen köylüler için özel olmayan dinî alana girmeyen her tür konu; ticareten idari uygulamalara, siyasal anlaşmazlıklardan bireysel iş tartışmalarına kadar Meydan Semptinde doğal ortamını bulmuştur. Meydan Semptine ticarî kimlik kazandıran Çarşı ve Pazar; tüm Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Tokatta da dinamik bir yapıya sahiptir. Kent içindeki asli kimliğinin dışında yıl içinde alışveriş alışkanlıklarına ve ihtiyaçlarına göre şekillenen ticarî yapısı Meydanı kent yaşamında sürekli kılmıştır. Satışa sunulan ürünler, kurulan pazarlar Meydan Sempti'nin yıl içinde farklı tarihlerde "Kiraz Pazarı, At Pazarı, Avrat Pazarı, Bit Pazarı, Sebze-Meyve Pazarı, Buğday Pazarı" gibi farklı isimlerle tanınmasına neden olmuştur. Sonuç itibariyle, yıl içinde yenilenen, şekillenen kimliğiyle Meydan, yaşayan bir dokudur.

Kentteki kamu yaşamının sorumluluğu da yılın belirli dönemlerinde Meydan Semptine emanet edilmiştir. Kent içinde ortak kullanım alanı olarak tasarlanan Meydan Sempti, Ramazan ve bayram gibi yılın belirli dönemlerinde Direkler Arası, Bayram Yeri gibi özel günlere yönelik kimliğiyle kent insanını bir araya getiren, eğlendiren, en önemlisi de yaşadıkları kente ait olduklarını hissettiren sosyal bir mekângörümündedir.

Meydan semtinin önemli dinamiklerinden biri de esnaftır. Ticaretin yönünü, biçimini

belirleyip müşteriye çarşıya çeken gücün adı "Esnaftır". Özellikle meydan gibi müşteri yelpazesinin son derece çeşitli olduğu bir mekâna çarşı kimliğini kazandıran unsur esnaf olmuştur. Çarşıdaki alışverişin üslubunu, satışa sunulan malların çeşidini, icra edilen meslek gruplarını; esnafın sosyal, ticarî ve etnik yapısı belirlemektedir.

Meydan semtinin bir başka dinamiğini ise; ticarî ve sosyal yönleriyle ön plana çıkan meslek grupları oluşturmaktadır.

Meydandaki çarşı yaşamı için önem arz eden mesleklerin icracıları arasında, ilk sırayı söylediği her söz toplumca kabul gören "imamlar" almaktadır. İkinci sırada kent yaşamında meydana gelen her türlü olayı ticaretten, ölüme, düşünden toplum hayatını düzenleyen yasalara kadar sokak sokak çarşı çarşı gezerek kent insanına duyuran "Tellallar" yer almaktadır. Üçüncü sırada gazetenin henüz yaygınlaşmadığı dönemlerde yanık sesleriyle renk renk kağıtlara basılmış destanlarıyla çarşı, sokak, mahalle demeden gezerek ellerindeki kağıdı etraflarına birikmiş insanlara okuyan "Destancılar" yer almaktadır. Dördüncü sırada meslekleri icabı buldukları şehrin dışına çıkıp başka başka şehirler görmeleri nedeniyle memleketlerinde ve çarşı esnafı arasında "aydın kişiler" olarak tanımlanan "Manifaturacılar" yer almaktadır. Beşinci sırada, gün boyunca farklı ortamlara grip çıkarak pek çok konuşmaya kulak misafiri olan, bu özellikleri nedeniyle çarşı esnafının haber kaynağı olan "Çaycılar" yer almaktadır. Altıncı sırada munis ve saf kişilikleriyle esnafın eğlence kaynağı olan "Hamallar" yer almaktadır.

Çarşı yaşamında sosyal kimlikleriyle ön plana çıkan bu meslek gruplarının söyledikleri söz; kentlisinden köylüsüne, esnafından yöneticisine kadar toplumun her kesimince kabul görmektedir. Sözleri çarşının sosyal ve ticarî yaşamına yön verecek niteliğe sahiptir.

Kent kültürü bağlamında Meydan Tokat için bir tüketim ve ekonomik yapısından fazlasını

ifade etmektedir. Özel bir düşünce alanında Tokat'taki kent yaşamının kaynaştığı mekândır. Toplumsal ilişkiler, beğeniler Meydan Semtinin maddesel kültürünü ifade eden "Çarşısında" vücut bulmuştur.

Tokat kentinin çok kültürlülük yapısında dinî ve kültürel etkinlikler bir tür belirsizlik içinde kalmış olsa da Meydan Senti kent halkının bütünü için "Özel", onu kullanan etnik ve dinî cemaat içinse "Kamusal" bir alandır. Tokattaki toplumsal kitlenin kamusal yaşamının geçtiği mekânın adı bu nedenle "Meydan'dır."

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

AKDAĞ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.I İstanbul, Cem Yayınları, 1985.

AKTÜRE, Sevgi. *19. Yüzyılın Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*. Ankara ODTÜ Yayınları , 1978

ANADOL, Cemal. *Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları , Ankara, 2001.

ANDREASYAN, H. D. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*, İstanbul, Baha Matbaası, 1964.

ANHEGGER, R. , H. İNALCIK. *Kanunname-i Sultani Ber Muceb-i Örf-i Osmani*, Türk Tarih Kurumu Yayınları , Ankara, 1956.

ANONİM, *Tokat II Yıllığı* , İstanbul 2007.

ARÛ, Kemal Ahmet. *Türk Kenti*, İstanbul, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1998.

ARSLANYAN, Agop. *Adım Agop, Memleketim Tokat*, İstanbul, Aras Yayınları, 2005.

AYBET, Gülgün Üçel. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

TOKAT KENTİ'NİN TİCARET MEKÂNLARI

BOUÉ, Ami. *La Turquie d'Europe...* Paris, 1840.

CAN, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.

CERASÍ, Maurice M. *Osmanlı Kenti*, Çev. (Aslı Ataöv), İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları, 2001.

CİNLİOĞLU, Halis Turgut. *Osmanlılar Zamanında Tokat, İkinci Kısım*, Tokat Matbaası, Tokat, 1950.

CİNLİOĞLU, Halis Turgut. *Osmanlılar Zamanında Tokat, Üçüncü Kısım*, Tokat Matbaası, Tokat 1951.

CİNLİOĞLU, Halis Turgut. *Osmanlılar Zamanında Tokat, Dördüncü Kısım*, Barış Matbaası, Tokat, 1973.

ERGENÇ, Özer. "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler", Türk Tarih Kurumu, Konferansları, Ankara, 1988: 667-83.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, C. 5, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003 s. 69-70.

FAROQHI, Surayya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

GABRIEL, Albert. *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris, 1931-1934.

GENÇ, Mehmet. "Osmanlı Devletinde İç Gümrük Rejimi". *Tanzimat'tan Cumhuriyete*, Fas. 25, İstanbul, 1991, s. 212-16.

GEORGEON, F ve P. DUMONT. *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*. (çev. Maide Selen), İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.

GÖDE, Kemal. "Eretnaoğulları", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* C. X, İstanbul, 1995, s. 295-96

GÖKBİLGİN, M. Tayyib. "Tokat", *İslâm Ansiklopedisi* XII/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1979.

GÜNESEN, Burhan. *Bir Asırda Tokat*, Ofset 2000, Tokat, 2002.

GÜRATA, Cemal. *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar*, Ankara, 1975.

HOBHOUSE, J. C. A. *Journey Though Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Aisa to Constantinople During The Years 1809 and 1810*, London, 1813.

KUBAN, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler" *Vakıflar Dergisi*, C. VII. Ankara, 1990, s. 53-75.

MASON, Paul. *Histoire Du Commerce Français Dans Le Levant aux XVIII. Siecle*, Paris, 1911.

MERCAN, M. - M. E. ULU, *Tokat Kitabeleri*, Ankara, THK Basımevi, 2003.

ÖZCAN, Tahsin. *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul, Kitabevi 2003.

ÖZDEŞ, Gündüz. *Türk Çarşıları*, Ankara, Tepe Yayınları, 1998.

ÖZGEN, Mutlu. *Fotoğraflarla Bir Zamanlar Tokat*, Ankara, 2002.

ÖZGEN, Mutlu. "Tokat'ın Kapı Tokmakları", *Popüler Tarih Dergisi*, Kasım 2005, s. 16-20.

ÖZGEN, Mutlu. "Osmanlı Kentinde Çarşı", *Popüler Tarih Dergisi*, Şubat 2007, s. 32-37

ÖZGEN, Mutlu. "Kentlerin Vitriini Meydanlar", *Yolculuk Dergisi*, Aralık 2007, s. 96-97.

ÖZGEN, Mutlu. "Batılı Seyyahların Gözüyle Tokat'ın Kamusal Mekânları", *Mostar Dergisi*, Mayıs 2008, s. 56-59.

PETUSIER, Charles. *Atlas des Promenades Pittoresques dans Constantinople et Sur Les Rives du Bosphore*, Paris, 1817.

ŞAHİN, İ - F. M. EMECEN. "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Esnafı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. VII-VIII, 1987. s.112-123.

TANYELİ, Uğur. *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15.yy)*, İstanbul, 1987.

TAVERNIER, J. B. *Les Six Voyages de M. J. B. Tavernier Seyahatnamesi (Stefanus Yerasimos'un Anısına)*, (çev. T. Tunçdoğan), İstanbul Kitap Yayınları 2006, s. 341.

TEXIER, C. , *Küçük Asya* (çev. A. Suat) , 3 cilt, Ankara 2002 Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı.

TOURNEFORTH, Joseph. P. *De Relatron d'un Voyage du Levant Amsterdam*, C. II, Paris, 1718.

TÜMERTEKİN, Erol. İstanbul, *İnsan ve Mekân*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

UBICINI, A. *La Turquie Actuelle*, Paris, 1855.

ÜLGENER, Sabri. *"İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası"*, 1981.

YAVI, Ersal. *Tokat, Turizm Otelcilik Yayınları*, Tokat, 1986.

YÜCEL, M. Serhan. *Demokrat Parti. Ülke Kitapları-10*, İstanbul, 2001.

Sözlü Kaynaklar

ADIGÜZEL, Selahattin.(2004),Yaşı 48, Tokat, Yüksekokul, Tokat İl Kültür Müdürü Olan Kaynak Kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 25.07.2004'te Tokat'ta yaptığı Görüşme. (Mülakat Notları M. Ö. Arşivindedir).

AĞAOĞLU, Fikret. (2004),Yaşı 73, Tokat, Ortaokul, Esnaf Olan Kaynak Kişiyile Mutlu ÖZGEN' in 07.09.2004 – 08.09.2004 –10.11.2004- 15.12.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı Görüşme. (Mülakat Notları, M. Ö. Arşivindedir).

AYKUN, Mehmet. (2004),Yaşı 45, Tokat, Sanat tarihçisi olan Kaynak Kişiyile Mutlu ÖZGEN' in 15.08.2004'te Tokat'ta yaptığı

Görüşme.(Mülakat Notları M.Ö. Arşivindedir.).

BİTER, Cemalettin. (2004),Yaşı 59, Tokat, ilkokul, Tellal olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 21.09.2004'te Tokat'ta yaptığı Görüşme. (Mülakat Notları M. Ö.arşivindedir.)

ÇITIR, Ünal. (2004),Yaşı 64, Tokat, ortaokul, Derici-Yumurtacı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 20.09.2004-24.09.2004 –27.09.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı Görüşme. (Mülakat Notları M.Ö. arşivindedir.)

DEDEOĞLU, Nuri. (2004), Yaşı 68, Tokat, ilkokul, Urgancı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 04.09.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme. (Mülakat Notları M.Ö. arşivindedir.)

DEMİR, Münevver.(2004),Yaşı 42, Tokat, Üniversite, Tokat Müze Müdürü olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 18.09.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M. Ö. arşivindedir.)

DURMUŞ, Rifat.(2004), Yaşı 50, Tokat,Lise, Hamam sahibi olan kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 19.07.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M.Ö. arşivindedir.)

ERDEM, Hasan.(2004), Yaşı 42, Tokat, Lise, Esnaf olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN' in 28.09.2004-31.09.2004-02.09.2004-03.09.2004-05.09.2004-07.09.2004-13.09.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme. (Mülakat Notları M. Ö. arşivindedir.)

FERMANLI, İhsan. (2004),Yaşı 56, Tokat, Lise, Mesleği Kuyumcu olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 01.09.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M.Ö. arşivindedir.)

GÜNAYDIN, Tacettin. (2004),Yaşı 78, Tokat, Emekli Sağlık Memuru olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 14.09.2004-29.09.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M. Ö. arşivindedir.)

İNCİ, Şehri. (2004),Yaşı 72,Tokat,İlkokul, Terzi olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 21.08.2004-24.08.2004-31.08.2004

TOKAT KENTİ'NİN TİCARET MEKÂNLARI

tariflerinde Tokat'ta yaptığı görüşme(Mülakat Notları M.. arşivindedir.)

İSPİRLİ, Bahaddin. (2004),Yaşı 75, Tokat, Kuyumcu olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN' in 19.08.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

KADIOĞLU, Biraye.(2004), Yaşı 45,Tokat, Fırıncı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 25.08.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M.. arşivindedir.)

KALAYCIOĞLU, İhsan.(2004), Yaşı 79, Tokat, Bakırcı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 12.08.2004- 14.08.2004 - 16.08.2004 - 21.08.2004 - 23.08.2004 - 25.08.2004 - 27.08.2004 - 30.08.2004 - 02.09.2004 - 05.09.2004 - 06.09.2004- 09.09.2004 - 11.09.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme.(Mülakat Notları M.. arşivindedir.)

KARACA, Mevlüt.(2004),Yaşı 71, Tokat, Ortaokul, Keçeci olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 18.09.2004-27.09.2004 - 30.09.2004- 03.10.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

KÜÇÜKARSLAN, Hsn.(2004),Yaşı 49, Tokat,Lise, İl Turizm Müdürü olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN' in 24.09.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme. (Mülakat Notları M..arşivindedir.)

KÜÇÜK Mehmet. (2004),Yaşı 52, Tokat, ortaokul, dkmc olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 21.08.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme.(Mülakat Notları M.. arşivindedir.)

NARMANLI, Hüseyin.(2004),Yaşı 70, Tokat, bakırcı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 02.09.2004-07.09.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

SARAÇ, Kemal. (2004),Yaşı 44, Tokat, Lise, Fotoğrafçı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 27.08.2004 - 03.09.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M.. arşivindedir.)

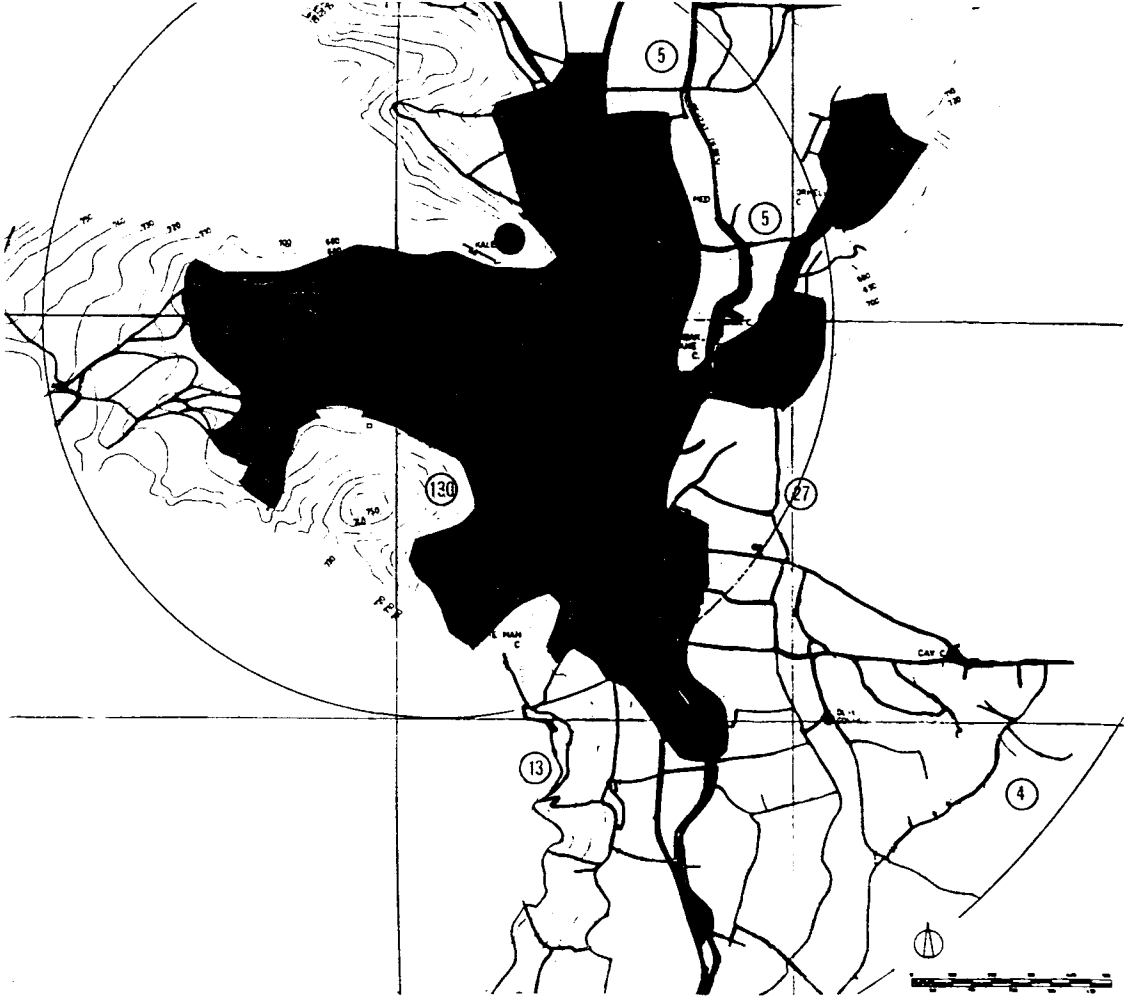
SÜRÜCÜ, Mustafa.(2004), Yaşı 47, Tokat, İlkokul, Çrekçi olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 20.08.2004 - 25.08.2004 tarihlerinde Tokat'ta yaptığı görüşme (Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

TURANERİ, Ali Osman. (2004), Yaşı 76, Tokat, İlkokul, yemenici olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 23.08.2004'te Tokat'ta yaptığı Görüşme, (Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

USLU, İsrail.(2004), Yaşı 70, Tokat, Ortaokul, yazmacı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 06.09.2004'te Tokat'ta yaptığı Görüşme,(Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

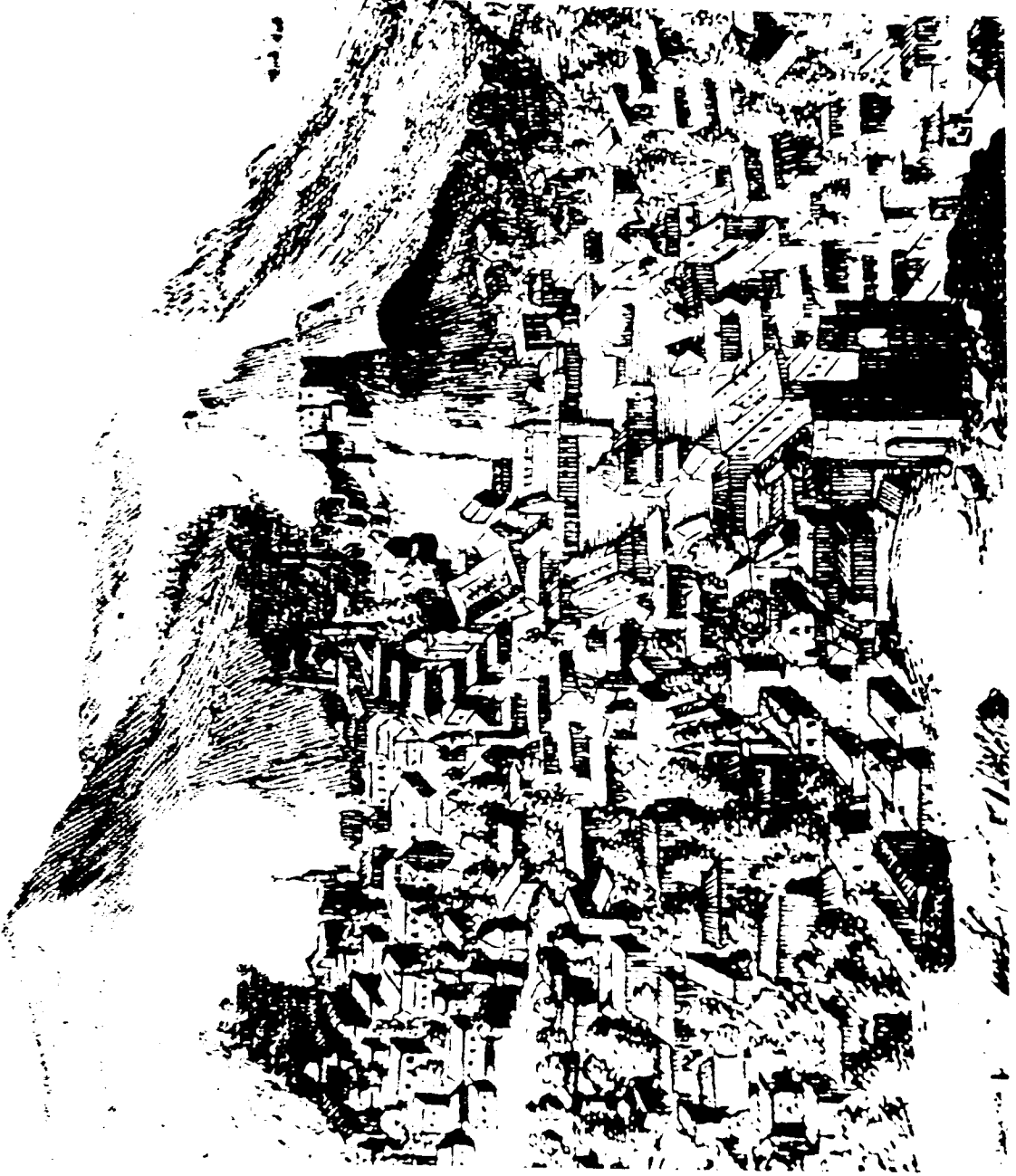
YAZAR, Kadir.(2004),Yaşı 91, Tokat, Emekli subay olan kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 26.08.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme, (Mülakat Notları M. . arşivindedir.)

YOĞURTÇUOĞLU, Aysel.(2004),Yaşı 68, Tokat, Kolej, Türkiye Yardımseverler Derneği Tokat Şube Başkanı olan Kaynak kişiyile Mutlu ÖZGEN'in 15.08.2004'te Tokat'ta yaptığı görüşme.(Mülakat Notları M.. arşivindedir.)

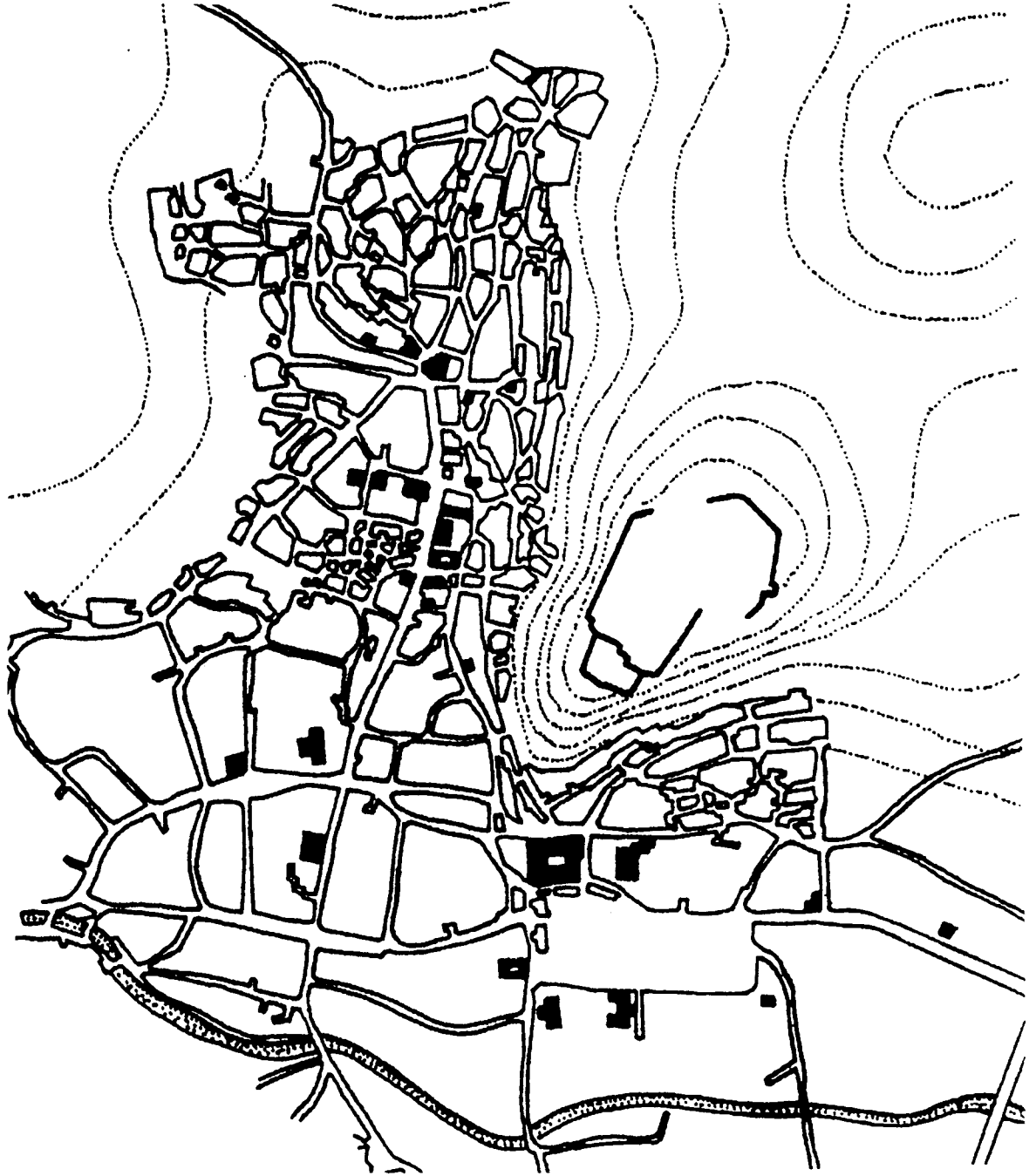

Çizim 1. Tokat kent dokusunun gelişimini gösteren çizim

TOCAT.

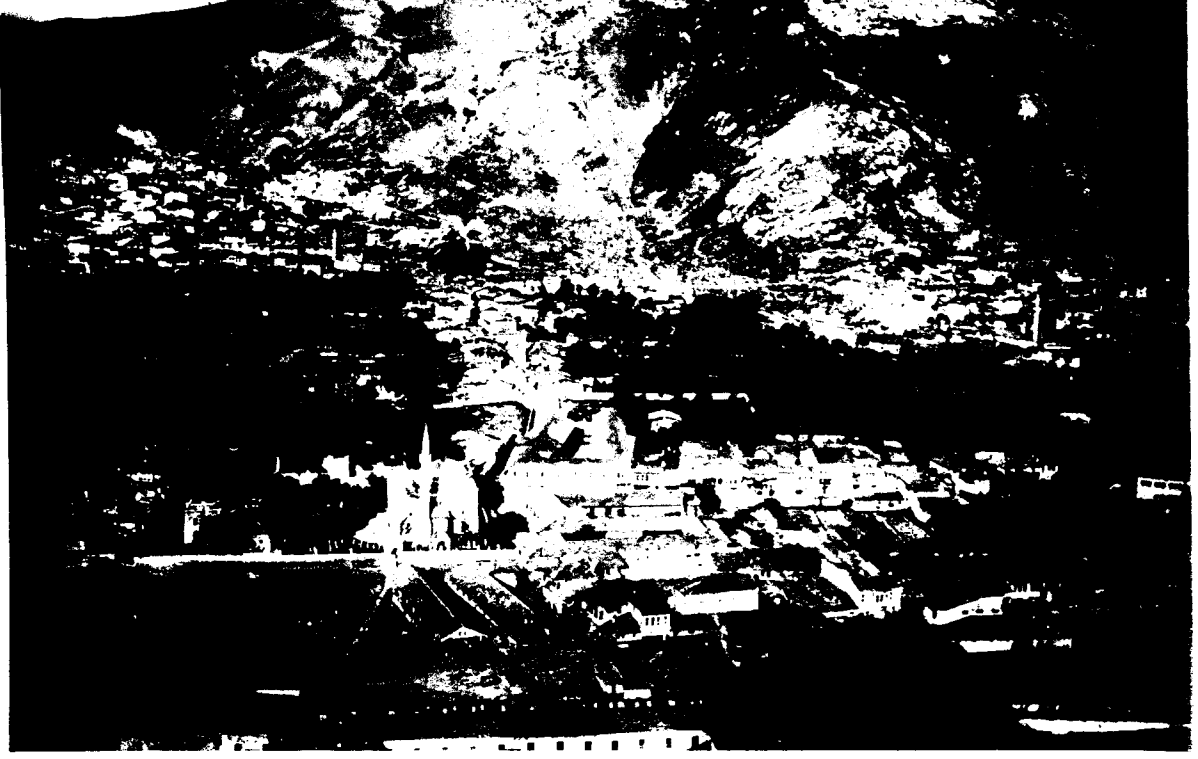
Çizim 2. Tournefort'un 19. yüzyılda Meydan semtini gösteren grevür

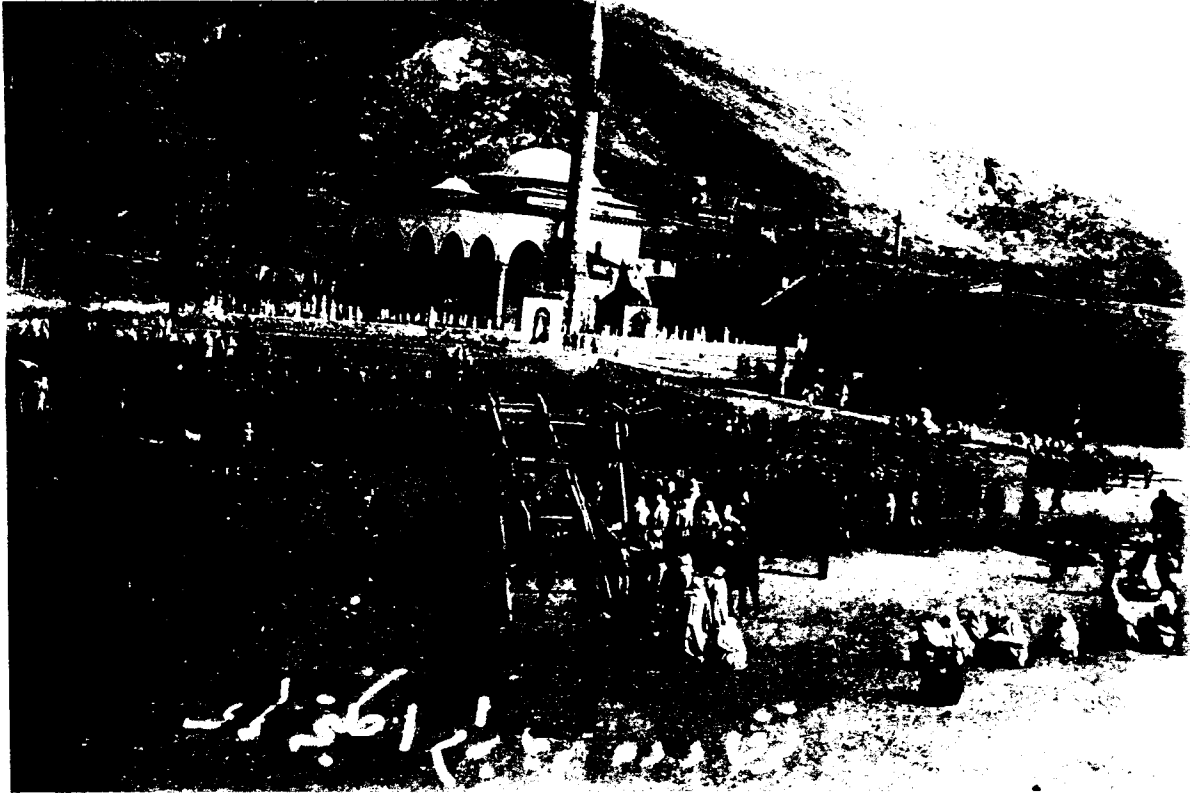
Çizim 3. Gabriel'in çizimiyle 20. yy.da Tokat kentinin yerleşimi

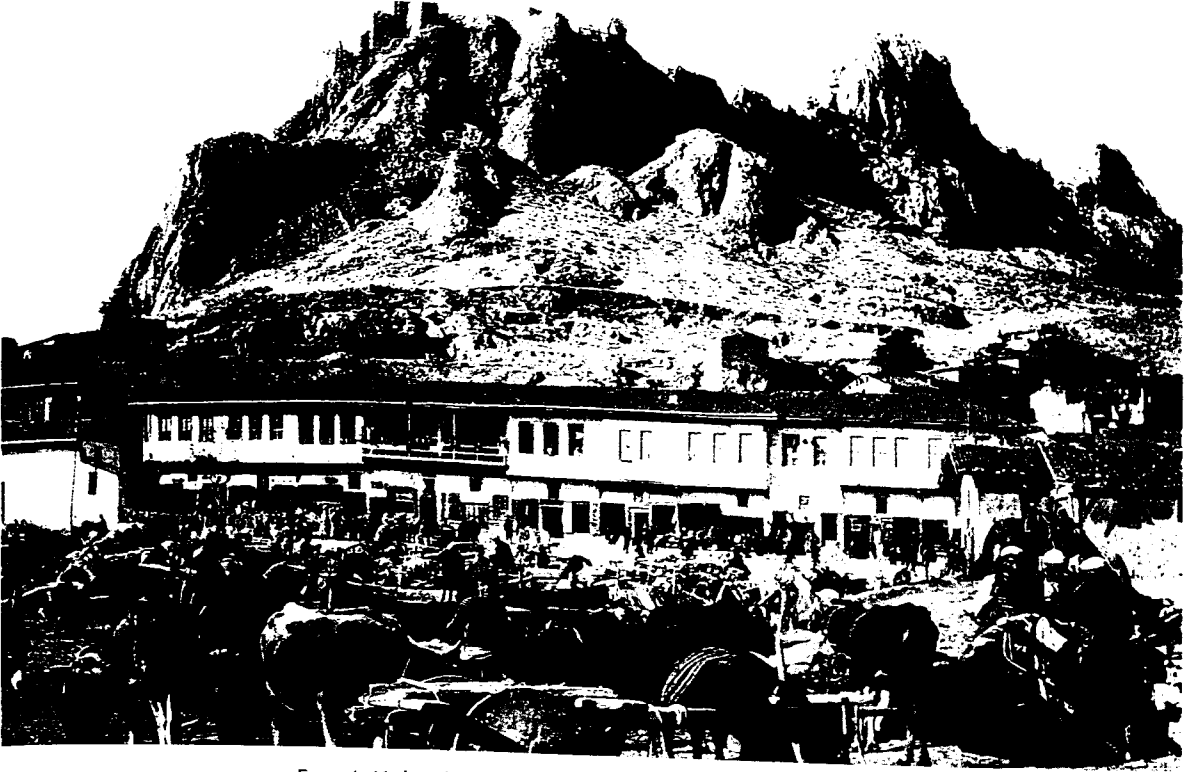
Fot 1- Kalenin eteklerinde yükselen mahalleler 1960.

Fot. 2- Hatuniye Külliyesi etrafında şekillenen Meydan Semtı.

Fot. 3- Kentteki ticari, dini, kültürel faaliyetlerin yapılışı.

Fot. 4- Kale altı yerleşimi olarak Meydan Smti 1940.

Fot. 5- Meydan semtinin C tipi Kentsel mekan özelliği.

Fot. 6- Köylü Pazarı Kimliğiyle Meydan Senti 1930.

توکات د جیون پازاری مەسور

Fot. 7- "At Pazarı" Kimliğiyle Meydan Senti.

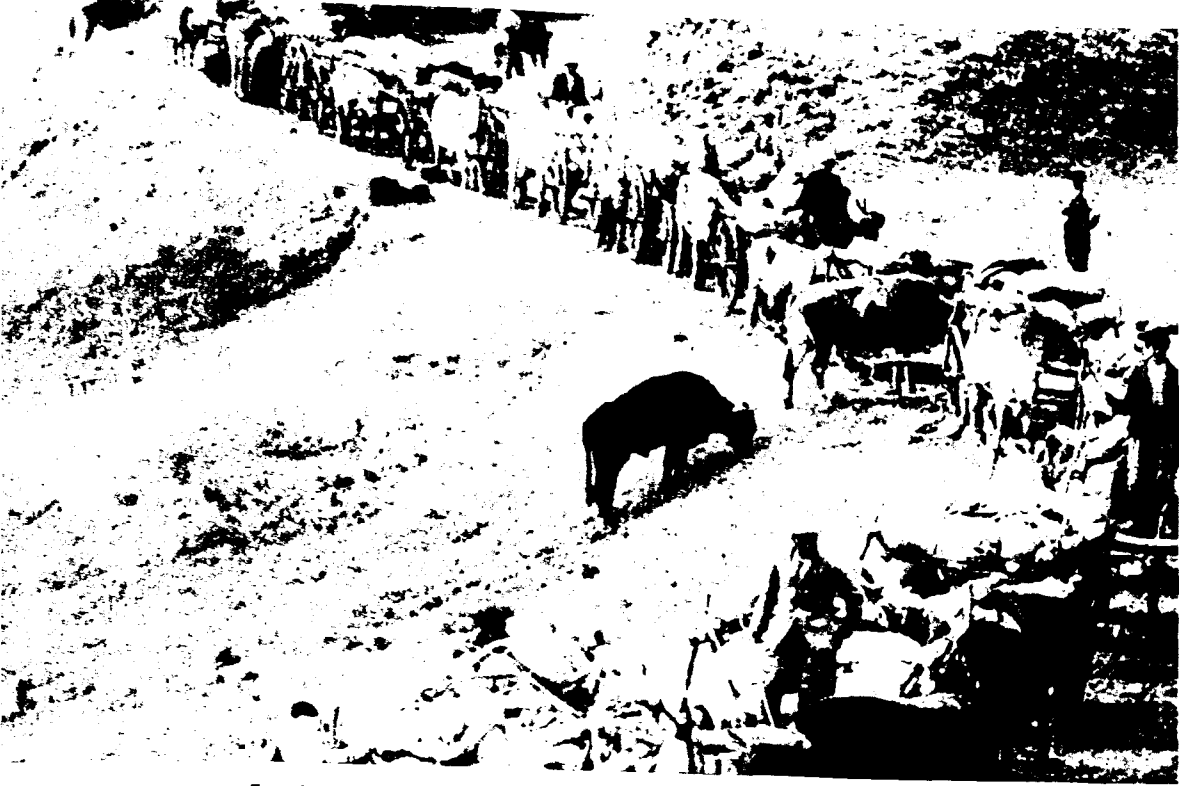
Fot. 8- Meydan semtinde odun taşımacılığında kullanılan merkez.

Fot. 9- Dönemin Meyve ve sebze toptancı hali.

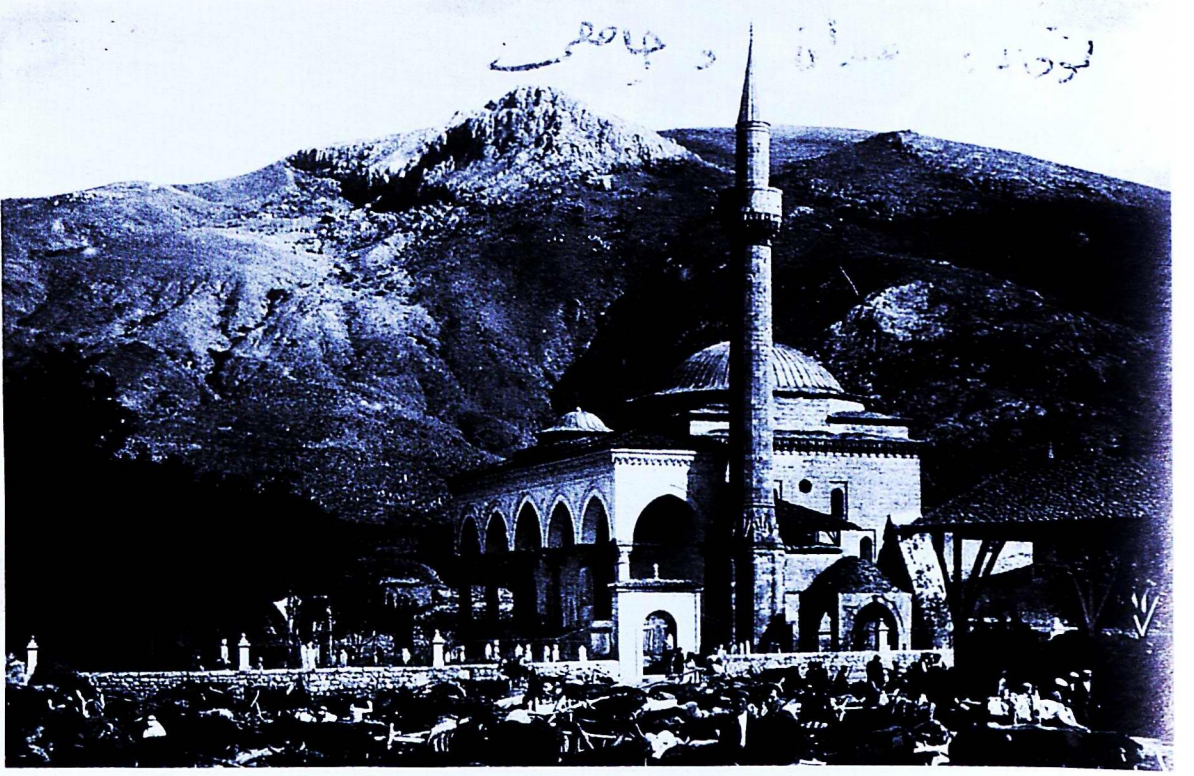
Fot. 10- Meydan semtindeki "Buğday Kapanı" 1930.

Fot. 11- Zahire pazarına buğday getiren kağnılar 1940 Tokat.

Fot. 12- Köylünün Kabusu "Arpacı Agop" Buğday Kapanın da.

Fot. 13- Meydan semtinde kurulan "Mal pazarı" 1940.

Fot. 14- Meydan'ın yıl içindeki durumu.

Fot. 15- Meydan'ın Ramazan ayındaki durumu, Tokat 2004.

Fot.16- Meydan'ın Arefe Günüdeki durumu, Tokat 2004.

Fot. 17- Meydan'da satılan ürünler.

Fot. 18- Meydan'da satılan ürünler.

Fot. 19- Meydan'da satılan ürünler.

Fot. 20- Meydan'da satılan ürünler.

Fot. 21- Meydan'da satılan ürünler.

Fot. 22- Arefe günü meydanda satışa sunulan ürünler.

Fot. 23- Arefe günü meydanda satışa sunulan ürünler.

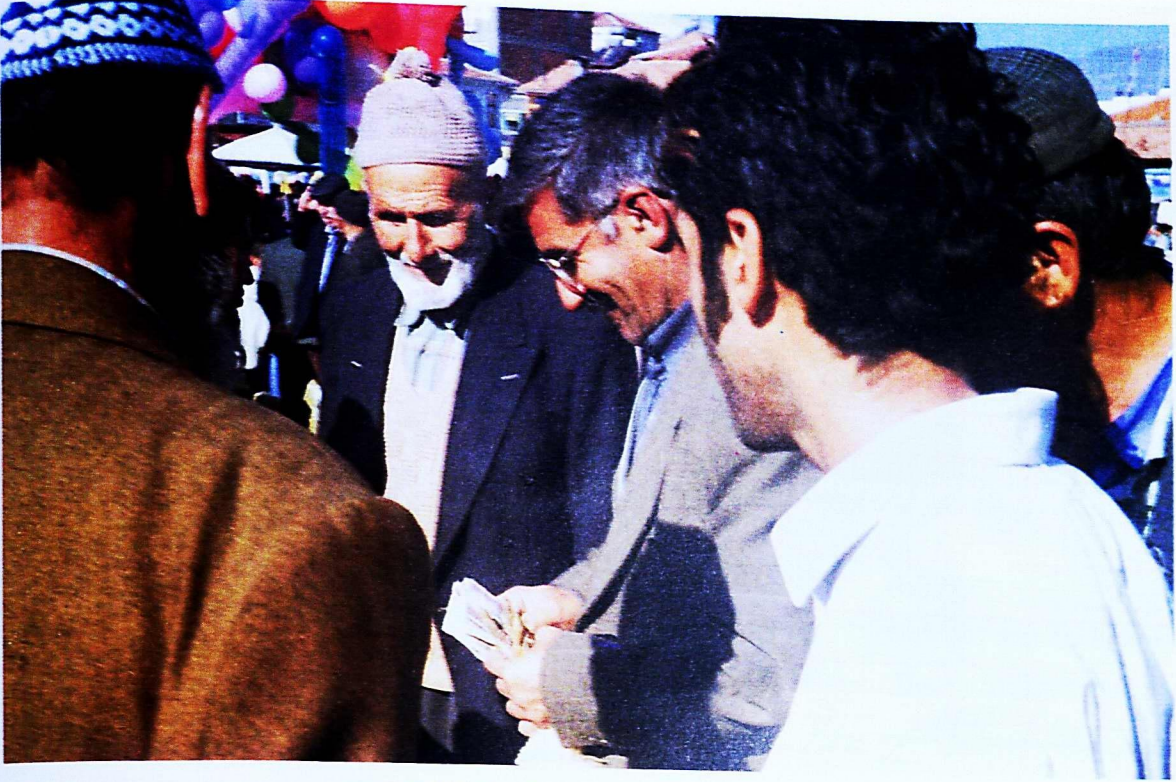
Fot. 24- Arefe günü meydanda satışa sunulan ürünler.

Fot. 25- Meydan çarşısında köylünün esnaftan alışverişi.

Fot. 26- Meydan çarşısında köylünün esnaftan alışverişi.

Fot. 27- Meydan çarşısında alışveriş.

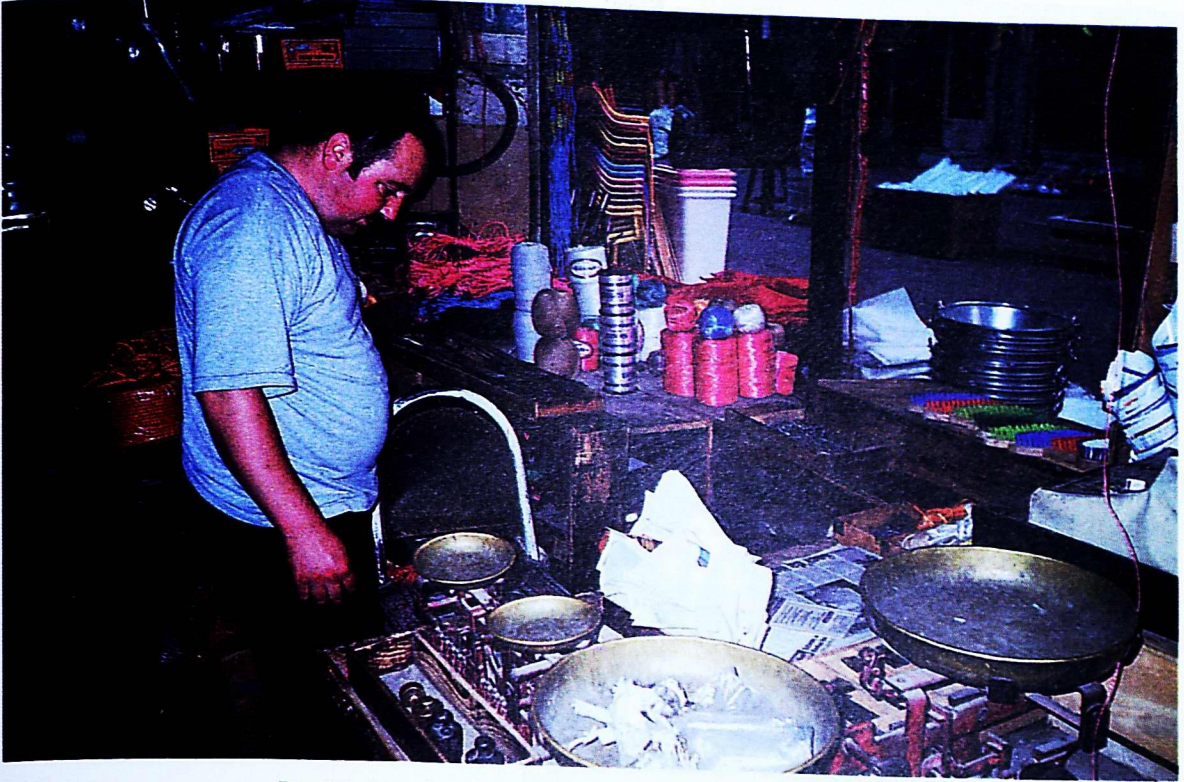
Fot. 28- Osmanca'nın Hanında yer alan karasaban, tırpan, orak.

Fot. 29- Meydan çarşısında köylünün esnaftan alışverişi.

Fot. 30- Kuşçuoğlu Hanından Kuşçuoğlu Pasajına Tokat 2004.

Fot. 31- Meydan Çarşısındaki "Çukur Dükkanlar" 2004.

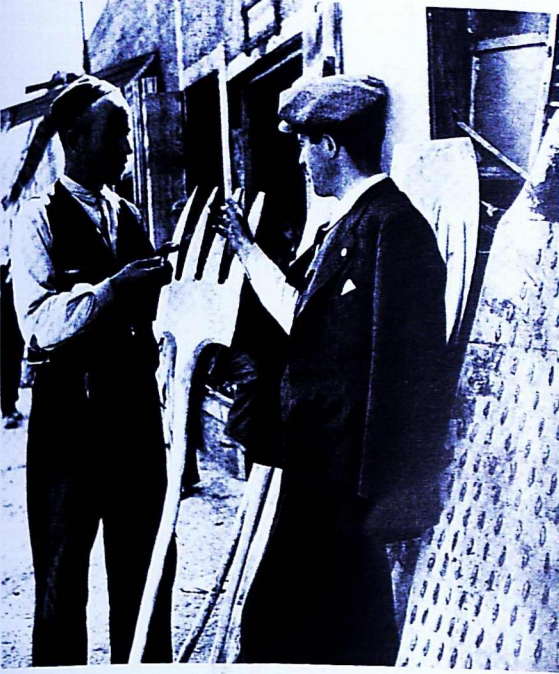
Fot. 32- Meydan Çarşısındaki "Çukur Dükkanlar" 2004.

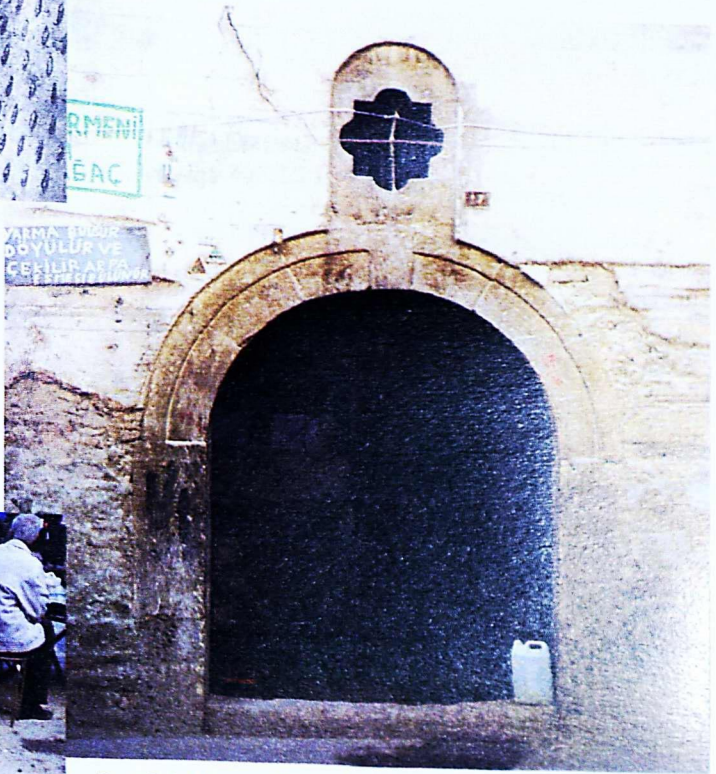
Fot. 33- Tokat'ın ve Meydan Semtinin ünlü demircisi "Manuk".

Fot. 36- Tokat'ta kapı kapı çarşı çarşı dolaşip et satan...

Fot. 35- Esnaf Köylüye "yaba" satarken 1935.

Fot. 34- Harp yıllarında köylünün zahiresini öğütüğü ateş.

Fot. 37- Arife Günü, Meydan çarşısında tezgah açan "Esansçı".

* Erkan TURAL

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EVKAF-I HÜMAYÛN NEZARETİ'NDE BÜROKRATİK REFORM

ÖZET

1908 ile başlayan yeni dönemin en can alıcı sorunu "devleti kurtarmak"tı. Devrimi gerçekleştirenler muhalif yılları boyunca bu söylemi işlemişler ancak bunu detaylandırma ve içeriğini zenginleştirme ihtiyacı hissetmemişlerdi. Örneğin imparatorluğu sarsan milliyetçi hareketlere karşı anayasayı yürürlüğe koymak ve parlamentoyu açmak yeterli olacaktı. Benzer şekilde kamu harcamalarının kısılması ve nitelikli istihdam şartlarının yaratılması ile de etkili bir devlet mekanizması yaratılmış olacaktı.

Ancak İttihatçılar iktidarlarının daha ilk günlerinde bir takım yalın gerçeklerle yüzleştiler. Evet, Osmanlı tebaası yönetime katılmak ve eşit temsil edilmek istiyordu. Ancak hepsi bu değildi. Uluslararası protokollere kadar giren bir takım temel kamu yatırımlarının yaşam alanlarına çekilmesi öncelikli beklentileriydi. Yol, okul ve hastane talepleri siyasi isteklerinin hemen yanında Babıali yöneticilerine sunuluyordu. Milliyetçi sarsıntıların altında yatan iktisadi ve sosyal katmanlar da devletin yüzyıllarca öncesine giden ve dış gelişmelerle daha da derinleşen bir takım açmazlarıyla birleşiyordu. Devlet savaş ve modernleşme sancıları içerisinde bayındırlık projelerine beklenen ağırlığı verememiş, bu ise reformların finansmanı sorununu tam bir krize dönüştürmüştür. Söz konusu süreçte evkaf bürokratlarının konumu diğer nezaretlerdeki bürokratlardan farklı olmamıştır. Reformlar için kaynak bulma sorunu II. Meşrutiyet ile beraber yeni bir ivme kazandı. Artan askeri ihtiyaçlar, parlamento kürsülerinden dile getirilen sosyal hizmet talepleri ve bürokrasinin yenilenmesi, harcama kalemlerinin genişlemesine yol açtı.

Evkaf Nezareti'ndeki bürokratların durumu diğerlerinden farklı değildi. Yine de kurumlarını yenileştirmek adına ellerinden geleni yapmaya çalıştılar. Ancak durum Evkaf Nazırı Mehmet Şemsettin Bey'in de bir meclis konuşmasında itiraf ettiği üzere "perişanlık"tı. Yine de makalede de görüleceği üzere bürokratlar,

mevzuatların yenilenmesi, uzmanlık okulunun açılışı, yurtdışına öğrenci gönderilmesi, ücretler arasında yaşanan uçurumların kapatılması ve belki de hepsinden önemlisi 1912 Teşkilat Nizamnamesi'nin çıkarılması gibi hayati kararlara imza attılar. Kısaca Evkaf Nezareti'ndeki yenilikçiler hem Osmanlı insanı hem de kurumları için etkili bir idari mekanizma yaratmaya çalıştılar.

Anahtar Kelimeler: Evkaf-ı Hümayûn Nezareti, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı bürokrasisi, II. Meşrutiyet Dönemi, Memurlar, Reform.

Abstract

Bureaucratic Reform In the Ministry of Pious Foundations
In the Second Constitutional Era

This paper opens a discussion about how an institution could modernize itself in the midst of a fundamental financial crisis and of riots and wars. Even more complicating the things, this process was conducted by super-idealist but naive administrators. The most crucial question of the Second Constitutional Era was "how to save the state". Activists of the revolution used this slogan during their years in opposition but they did not need to put it into a theoretical frame or to broaden its content. For them, the re-proclamation of the constitution and setting up the Chamber would be enough. Similarly, for them, reducing the budget deficit and improving the conditions of civil services would create a more sophisticated administrative apparatus.

The Unionists faced the grim truth in the first days of the new era. Ottoman subjects from different ethnicities demanded equal rights with the Turks. But their demands were not limited only by that. Their primary expectations were to see the basic public expenditures of the Empire, mentioned even in international accords, drawn to their own daily lives. Besides social and eco-

*Dr., Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, etural@todaie.gov.tr

conomic investments like roads, schools and hospitals, many other political requests were submitted to the bureaucrats of the Sublime Porte. Some financial and social disturbances giving rise to nationalist and separatist movements were deepened by stalemates going on for centuries and affected by foreign interventions. Rising military expenditures, demands for social services by deputies in the Chamber and rejuvenation of the bureaucracy had started to widen the budget deficit.

The situation of bureaucrats in the Ministry of Pious Foundations was not different than the other bureaucrats. Despite all the difficulties they tried to do their best. They took some radical decisions to modernize their institution. But as confessed by the Minister, Mehmet Şemsettin Bey, the point that had been reached was misery for the Ministry. Reforming and empowering the institution could be achieved only by capable rulers and a large budget. However, as seen in the following years of the Second Constitutional Era, none of these means were available for the Ministry. Whereas some drastic changes like the innovation of legislation, foundation of a specialized school, sending students abroad, abolishing the existing differences in the salaries and, finally and maybe the most important one, enacting the paramount regulation of 1912 opened wide the institutionalization of the Ministry. In short, bureaucrats in the Ministry of Pious Foundation would make efforts to create a functional institution both for their Ministry and all the Ottoman subjects.

Key Words: The Ministry of Pious Foundations, The Committee of Union and Progress, Ottoman bureaucracy, Second Constitutional Period, civil servants, reform.

Giriş

Kanûn-i Esasi yürürlüğe konduğunda Evkaf-ı Hümayûn Nezareti, 1826 tarihinden itibaren geçirdiği kurumsal dönüşümünü tamamlayamamış tipik bir mutlakiyet kurumuydu.¹ Dört yıldan beri nazırlık görevini yürüten Turhan

Paşa, ömrünü hariciye koridorlarında geçirmiş, sarayla kurduğu yakın ilişkiler sayesinde kariyer basamaklarını hızlı bir şekilde tırmanmış ve sahip olduğu mevkiyi korumayı başarmış başarısız bir bürokrattı. Ancak her idari başarısızlığının arkasından taltif edilerek nazırlığa kadar yükseltilmesi, her ne kadar İngiltere büyükelçisine hayret cümleleri kurdursa da, dönemin idare anlayışına yerleşmiş hamilik ilişkilerinin alışılmış yansımalarından birisiydi.² Nezaret üzerine oldukça kapsamlı bir monografi hazırlayan Barnes, kurumun Tanzimat döneminde bir türlü ıslah edilemeyen yanlışlıklarının Abdülhamid döneminde de devam ettiğini belirtmişti.³ Yine de söz konusu dönemin en önemli kazanımlarından birisinin hazırlanan teşkilat nizamnamesi olduğu ileri sürülebilir.⁴

9 Safer 1297 tarihinde yayınlanan teşkilat nizamnamesi kurum departmanlarını; Varidat-ı umumiye Dairesi, Mesarifat-ı umumiye Dairesi, Muhasebe Dairesi, Mektubi Dairesi, Tahsilat Dairesi, Teftiş Dairesi ve Memurin-i hazine Encümeni olarak belirlerken, her ünitenin işlevlerine dair ayrıntılı açıklamalar getirmişti. Meşrutiyet ilan edildiğinde kurumun personel sayısı her ne kadar önceki dönemin özensiz istihdam politikaları ile abartılı bir rakama ulaşmışsa da ihdas edilen "İmtihan Komisyonu" veya "İntihab Komisyonu" gibi oluşumlar,

¹ Kanun-i Esasi'nin ilan edildiği haberinin yanında Evkaf Nazırı Turhan Paşa'nın Lahey Sulh Konferansı'na imza atmak için bu kente varmak üzere olduğu haberini veren gazeteler, bürokratik ayrışmanın henüz ne kadar belirsiz olduğunu da göstermekteydi. *Tercüman-ı Hakikat*, "Turhan Paşa Hazretleri", n. 9813, 24 Cemaziülahir 1326 – 10 Temmuz 1324.

² İngiltere Büyükelçisi G. Barclay, Sadrazam Said Paşa'nın Turhan Paşa hakkında, "the greatest booby he had encountered in forty years of the public service" dediğini raporuna eklemiştir. Bkz. *Extracts from the Annual Report for Turkey for the Year 1906*, Enclosure in Despatch from Mr. G. Barclay, No: 48 of January, 1907, F.O 371 / 345.

³ John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E.J. Brill, Leiden, 1986, s. 152.

⁴ "Evkaf Nezareti'ni teşkil eden devairin vezaifi hakkında nizamnamedir", *Düstur*, Tertib I, C. IV, ss. 690-692.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EVKAF-I HÜMAYÛN NEZARETİ'NDE BÜROKRATİK REFORM

nezaret bürokratlarının daha profesyonel bir örgüt olma yolunda kaygılar taşıdıklarını da göstermişti.⁵ 1908 Temmuzunda Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanının hemen ardından uygulamaya konulan personel tensikatını en ağır yaşayan kurumlardan birisi de Evkaf-ı Hümayun Nezareti olmuştu.⁶ 1.5 ay içerisinde üç nazır değiştiren kurum,⁷ ağustos sonuna gelindiğinde yabancı temsilcilik raporlarına geçecek kapsamda bir kadro eksilmesine adını yazdırmıştı.⁸

1908 Tensikati

Önceki dönemin büyük istişare organı olan Meclis-i İdare'de gerçekleştirilen çalışmalarla dairenin personel sayısı bir reis ve dört üyeye indirilirken, nazır muavini ve mektupçu maaşları da yeniden gözden geçirilmişti.⁹ Evkaf bürokratları çalışmalarında son derece ilginç bir şekilde Mısır'daki Evkaf İdaresi'nin teşkilat planlarını göz önünde bulundurmuş¹⁰ ve departman yapılanmalarını kesin kaideler altına almıştı. Her kalemin başına bir müdür tayin eden bürokratlar, ayrıca her daireye bir mümeyyiz ve yeteri kadar katip ataması da yapmışlardı.¹¹ Daire tensikatını büyük bir disiplin içinde gerçekleştiren nezaret tensik komisyonu, eylül sonuna gelindiğinde Sicil, İstatistik, Mahlulât ve Cihat İdareleri'nin düzenlemelerini tamamlamıştı.¹² Nezaret ricali, daire tensikatlarını tamamladığında hazırlanan defterleri Sadaret'e sunduğu gibi¹³ haklarında takibat açılacak memurlarla ilgili dosyaları da Şura-yı Devlet'e göndermişti.¹⁴ Nazır değişimi konusunda Maarif Nezareti ile yarışan Evkaf Nezareti'nde, yine de çok önemli bir adım atılarak sene sonu gelmeden mevcut evkaf kanunlarının güncellenmesi amacıyla bir komisyon kurularak incelemelere başlanmıştı.¹⁵ Abdülhamid Dönemi'nde kanunsuz bir şekilde vakıf arazilerini kendi mülkiyetlerine çeviren ekabirin tespiti ve mirasçısı olmaması sebebiyle devlete kalan mülklerin envanterin çıkarılması amacıyla da birer komisyon kuran Evkaf bürokratlarının telaşı, Dahiliye Nezareti'nden gelen bir yazı ile

daha da artmıştır.¹⁶ Söz konusu yazıda Dahiliye bürokratları, Vilayat Kanunu hazırlıklarına başladıklarını ve bununla ilgili olarak taşra evkaf memurlarının statüsü ile ilgili gözden geçirmelerin yapılmasını talep etmekteydi.

Evkaf Nizamnamesi'ne göndermede bulunan nezaret yetkilileri, vilayet merkezlerinde Evkaf Muhasebecileri, liva merkezlerinde Evkaf Müdürleri ve lüzumu görülen kazalarda da Evkaf Memurları'nın bulunacağını belirtmişti. Söz konusu memurlar yeni düzenlemeye göre evkafa ait tüm binaların bakım, yeniden inşa ve korunması ile sorumlu tutulurken, kiralardan

⁵ Evkaf-ı hümayun Nezareti'nin 1908 yılı teşkilat yapısı için bkz. *Sairame-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 64. sene, Der-saadet, Matbaa-yı Ahmed İhsan, 1323, ss. 456-465.

⁶ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için: Bkz. *Erkan Tural, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T.E., İzmir, 2006 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

⁷ Turhan Paşa, her ne kadar Birinci Said Paşa kabinesinde kolleğini korumayı başardıysa da İkinci Said Paşa kabinesinde Evkaf Nazırlığını yine bir Hariciye kökenli bürokrat olan Mehmet Ali Paşa'ya bırakmak zorunda kalmıştı. Ancak Said Paşa kabinesi'nin aniden görevden çekilmesinin ardından kurulan Kamil Paşa hükümetinde Evkaf Nazırlığı bu sefer Mülkiye mezunu Mahmut Ekrem Bey'e tevcih edilmişti. Ekrem Bey'in bir ay içerisinde görevini değiştirmek istemesi, 9 Eylül 1908 tarihinde Mehmet Şemseddin Paşa'nın Evkaf Nazırlığına getirilmesine neden olmuştu. Bkz. Hüseyin Hüsameddin (İbnülemin Mahmut Kemal inâl), *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihce-i Teşkilat ve Nüzzon Teracim-i Ahvali*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1335, ss. 201-216.

⁸ Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, August 18, 1908, *Correspondence - Constitutional Movement in Turkey*, ss. 64-65.

Meclis-i İdare Reisi maaşı 5000, üye maaşları da 4000 kuruş olarak belirlenmişti. Yeni dönemde nazır muavinine 6000 kuruş verilmesi kararlaştırılırken nezaret mektupçusuna 5000 kuruş verilecekti. Bkz. B.O.A. M.V. 119-106.

⁹ *Tanin*, "Evkaf Islahı", n. 35, 10 Şaban 1326 - 24 Ağustos 1324 - 6 Eylül 1908.

¹⁰ *Tanin*, "Evkaf Tensikati", n. 46, 19 Şaban 1326 - 2 Eylül 1324 - 18 Eylül 1908.

¹¹ *Tanin*, "Evkaf Tensik Komisyonu", n. 59, 2 Ramazan 1326 - 15 Eylül 1324 - 28 Eylül 1908.

¹² *Tanin*, "Evkaf Nezareti", n. 77, 20 Ramazan 1326 - 3 Teşrin-i evvel 1324 - 16 Ekim 1908.

¹³ B.O.A. N.G.G. (Evkaf Giden) 141 / 253331.

¹⁴ B.O.A. N.G.G. (Evkaf Giden) 141 / 253329.

¹⁵ *Tashih-i Efkar*, "İstirdad-ı mahlul Komisyonu", n. 1, 13 Zilkade 1326 - 24 Teşrin-i sani 1324 - 7 Aralık 1908.

toplantısı ve bunun merkez ulaştırılması anlamında daha sıkı tedbirler getirilmişti. Taşra memurları üzerindeki denetim yetkilerine daha fazla vurgu yapan yeni düzenleme, benzer şekilde vakıf mütevellileri ve tahsildarları hakkında daha disipline edici ifadeler içermekteydi. Düzenleme son olarak taşra evkaf memurlarının tayinleri ve vilayet ricali ile olan üst-üst ilişkisine dair açıklamalarda bulunmaktaydı.¹⁷

Evkaf bürokratları her ne kadar evlerine çeki düzen vermek için çaba sarf ediyorlarsa da nazırdan sokaktaki vatandaşa kadar herkes reform adı altında gerçekleştirilenlerden şikayetçiydi. 1909 Ocak ayının sonunda gazeteye verdiği bir demeçte dört aylık nazırlığını değerlendiren Mehmet Şemsettin Paşa, içinde bulunulan imkansızlıklardan yakınarak bunların mevcut bürokrat kadro ile aşılamayacağını itiraf etmişti.¹⁸ Evkafta yaşanan karışıklığı meclis gündemine taşıyan mebuslar Şemsettin Paşa hakkında gensoru vermesi üzerine, Evkaf Nazırı aynı cümleleri bu sefer meclis kürsüsünden tekrarlamak zorunda kalmıştı. Reformun herşeyden önce memur ıslahı demek olduğunu belirten nazır, bunun ise "mesail-i mucize"den olduğunu ifade etmişti. Nazıra göre hazırlanan yasalar ve kanunlar ne kadar kusursuz olursa olsun onu işletmeye vakıf olmayan kişilerin elinde değersiz kağıt parçalarına dönüşmeye mahkumdu. Bütçe darlığına atıfta bulunan Şemsettin Paşa, tensikatta istenen başarının elde edilememesini ve Maliye Nezareti'ndeki gibi geri adım atılmasını tecrübesizliğe ve içinde bulunulan mali yetersizliklere bağlamıştı. Son olarak mebusların vilayet vakıf yönetimi konusundaki eleştirilerine katıldığını belirten Evkaf Nazırı, vilayetlerdeki vakıfların halini "perişanlık" olarak nitelmiş ancak, bütçedeki harcama kalemlerine göndermede bulunarak içinde bulunulan durumda nezaret planlarının kamu çıkarlarına feda edildiğini vurgulamıştı.¹⁹

Mebuslar ise nazırın açıklamalarını

beğenmeyerek, vakıflar harap durumdayken işe yaramayan memurlara avuç dolusu paraların verilmesini sert bir şekilde eleştirmişlerdi. Mebuslara göre nezareti ilaçla ayakta tutma dönemi çoktan geçmişti ve daha keskin adımların atılmasının zamanı gelmişti. Nazırı, bürokratlarını suçlayarak dört aylık icraatını temize çıkartmakla suçlayan mebuslar, daha da ileri giderek beğenmediği bu memurları yenileri ile değiştirmek ve bunları seçmek için imtihan yapma gereği duyup duymadığını öğrenmek istemişlerdi. Mebusların bir diğer eleştirisi de evkaf memurları ile ilgiliydi. Maaşlarının yükseltilmesi için başvurmadıkları makam kalmadığını dile getiren mebuslar, sıra çalışmaya geldiğinde toplanan vakıf gelirlerinin memurların performansını ortaya koyduğunu dile getirmişlerdi.²⁰

Eleştirileri yanıtlamak üzere kürsüye gelen Şemsettin Paşa, mebusların tespitine katıldığını ancak memurların neredeyse hepsinin aynı donanımda olması nedeniyle halihazırda bir eleme yapılmasının anlamsızlığını dile getirmişti. Hatta nazır, mebusları uyararak niteliksiz memurlara yol verildiği takdirde "belki daha ziyade müşkilata dūçar" olunabileceğini vurgulamıştı. Konuyla ilgili uzmanlığı bilinen İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendi ise; vakıfların idare edilmesi sorunun nezaretin seksen yıllık sorunu olmadığını, vakıf işlerinin mütevellilere bırakıldığı tarihten itibaren sorunun başladığını ifade etmişti. İstanbul mebusuna göre başına buyruk heyetler, evkaf memurlarını

¹⁷ *Ceride-i Vakfiyye*, 23 Zilkade 1326 – 4 Kanun-ı evvel 1324 – 17 Aralık 1908.

¹⁸ *Tanin*, "Evkaf ıslahatına dair mülâhaza", n. 175, 3 Muharrem 1327 – 13 Kanun-ı sani 1324 – 26 Ocak 1909.

¹⁹ Söz konusu gensoru Bolu mebusu Mustafa Zeki Efendi tarafından verilmişti. Gensoru içerik olarak da "... *umuru vakfiyenin hüsn-ü suretle ifa edilmemesinden dolayı hal-i harabide bulunduğu* ..." şeklinde ifadeler barındırıyordu. Bkz. *M.M.Z.C.* I: 17 10 Kanun-ı sani 1324 (23 Ocak 1909) C: 1, ss. 297-299.

²⁰ Mustafa Zeki Bey (Bolu), Ömer Fevzi Efendi (Bursa) ve Abdülvahap Efendi'nin (Bolu) konuşmaları için; Bkz. *M.M.Z.C.* I: 17 10 Kanun-ı sani 1324 (23 Ocak 1909) C: 1, ss. 299-301.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EVKAF-I HÜMAYÛN NEZARETİ'NDE BÜROKRATİK REFORM

yanıltığı gibi nezaret denetiminin olmayışı bu kişileri daha da pervasızca davranmaya sevk etmişti. Hüseyin Cahit Bey ise nazıra tavsiyede bulunarak, öncelikle nezaret içindeki karışıklığın giderilmesini daha sonra reform yönünde adımlar atılmasını istemişti. Mesaisini aksatan ve başvuru sahiplerine kötü davranan evkaf memurlarını şiddetle eleştiren mebuslar, sıkı tasarruf tedbirleri ile de nazırın sözünü ettiği kaynağın yaratılabileceğini savunmuşlardı.²¹

Meclisin muhafazakar sesi İsmail Paşa ise mebusların özel ellere geçen vakıf arazilerinin kamulaştırılması taleplerine karşı çıkarak, vakıfların özde sultan mülkü olduğunu, nezaret ismindeki "hümayûn" kelimesinin de bunu ifade ettiğini ve söz konusu mülklerin sahibinin zaten belli olduğunu belirtmişti. Mevcut karışıklığın bu çerçevede düşünülerek ele alınmasını isteyen Gümülcine mebusu, son olarak nezaret memurlarını eleştirerek, taşrada ortaya çıkan fersude yapıda en büyük pay sahibinin onlar ve onlarla işbirliği yapan belde kadıları olduğunu ileri sürmüştü. Son olarak İsmail Paşa, nezaret bürokratlarına düşen en büyük görevin denetim mekanizmasının sıkılaştırılması olduğunu belirterek konuşmasını tamamlamıştı.²²

Halil Hammade Paşa ve Reformları

1909 şubatında Kamil Paşa'nın parlamento tarafından düşürülmesi üzerine sadaret makamına Hüseyin Hilmi Paşa getirilmişti. Hilmi Paşa kabinesini kurarken Mısır eski Evkaf Nazırı Hammade Paşa'ya Evkaf Nazırlığını teklif etmişti. Halil Hamdi Hammade Paşa'nın çalışmaları Osmanlı kamuoyu tarafından da takdir edilmekteydi ve uygulanan modellerin aynen Osmanlı ülkesinde de hayata geçirilmesi isteniyordu.²³ Hammade Paşa'nın ilk icraatı tüm nezaret birimlerini reforma tabi tutmak için bir komisyon toplamak olmuştu. Komisyon reisliğine Adliye müsteşarı Şükrü Efendi getirilirken, üyeliklerine Musul eski valisi Hacı Reşit Paşa, Şura-yı Devlet eski üyesi Mardinli Arif Bey, Hazine-i celile Müdürlüğünden Ali Emiri Efendi,

Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden Fuat Bey ve son olarak Bağdat eski Defter-i Hakani Müdürü Nafiz Efendi seçilmişti. Karar gerekçesinde nezaretin "*cidden muhtacı ıslah*" olduğunu belirten evkaf bürokratları, komisyon çalışmaları için dokuz maddelik bir program belirlemiş, özellikle de kadro harici kalan memurların hakları konusunda ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştu.²⁴

Parlamento ise Hammade Paşa ile girilen yeni reform sürecini görmeyi reddederek hakkında gensoru önergeleri vermeye,²⁵ hatta kurumun tamamen ilga edilmesini istemeye kadar giden tekliflerde bulunmuştu. Kurumun kaldırılmasını isteyenler vakıfların bakımsızlığını ve memur maaşlarına yapılan harcamaları örnek göstermişlerdi. Nezaret muavinliği görevinin müsteşarlığa çevrildiğini hatırlatan önerge sahipleri, evkaf işlerinin "*cemaat-i islamiye meclislerine terki*"nin en mantıklı çözüm yolu olduğunu ileri sürmüşlerdi.²⁶ Önerge görüşmelerinde mebuslar, Evkaf Nezareti işlerinin Meşihat ile paylaşılabilirliği fikrini ortaya atarken, çoğunluk evkaf memurların sorumsuzluğu ve evkaf müteveli heyetlerinin kanun dışı hareketlerine özellikle dikkat çekmişlerdi. Yine de yapılan konuşmalar sonucunda, nezareti ilga için ileri sürülenlerin bir mazeret olamayacağı, önemli olanın

²¹ Mustafa Asım Efendi (İstanbul), Hüseyin Cahit Bey (İstanbul), İsmail Mahir Efendi (Kastamonu), Mustafa Arif Bey (Kırkkilise) ve Abdullah Azmi Efendi'nin (Kütahya) konuşmaları için; Bkz. M.M.Z.C. I: 17 10 Kanun-i Sani 1324 (23 Ocak 1909) C: 1, ss. 297-299.

²² İsmail Bey (Gümülcine), konuşmasında nezaretin kısa bir tarihçesini de aktarmıştı. Bkz. M.M.Z.C. I: 17 10 Kanun-i Sani 1324 (23 Ocak 1909) C: 1, ss. 306-307.

²³ Örneğin Sivas mebusu Nazaret Dagavaryan'ın konu ile ilgili uzun bir yazısı için; Bkz. *Tanin*, "Evkaf İslahatı", n. 175, 3 Muharrem 1327 - 13 Kanun-i sani 1324 - 26 Ocak 1909.

²⁴ B.O.A. M.V. 124 40. *İkdam*, 16 Muharrem 1327 - 25 Kanun-i sani 1324 - 7 Şubat 1909.

²⁵ Erzincan mebusu Ömer Fevzi Efendi tarafından verilen taktir için; Bkz. M.M.Z.C. I: 33 9 Şubat 1324 (21 Şubat 1909) C: 2, ss. 772-773.

²⁶ Zor mebusu Hızır Lüfi Bey tarafından verilen önerge için; Bkz. M.M.Z.C. I: 39 25 Şubat 1324 (10 Mart 1909) C: 3, ss. 231-232.

kurumlara son verilmesi değil reforma tabi tutulması olduğu ifade eden meclis çoğunluğu, önergeyi reddetmişti.²⁷ Evkaf Nezareti hakkında olumsuz düşüncelere sahip mebuslar, kurumun faaliyetlerini artırması için bir hafta içinde ikinci bir önerge sunmuşlardı. Bununla mebuslar, nezaret bürokratlarına bir an önce teşkilat nizamnamelerini hazırlamaları ve parlamentoya iletmeleri yönünde Sadaret üzerinden baskı yapmaya çalışmışlardı.²⁸

Parlamentonun verdiği ev ödevlerini yerine getirmeye çalışan evkaf bürokratları, diğer yanda daire disiplinini sağlamak adına farklı denetim uygulamalarına yönelmişlerdi. Memurların devam çizelgelerini imzaladıktan sonra daireyi terk ettikleri gerçeğinden hareket eden nezaret yetkilileri, çareyi müfettişlerin yetkilerini genişletmekte bulmuştu. Müfettişlerin daire baskınları gerçekleştirip yoklama yapmaya başlaması ve yerinde olmayan memurlar hakkında cezai müeyyideler uygulaması kısa sürede olumlu sonuçlar vermişti.²⁹ Hammade'nin diğer icraatı, başkentte nezarete bağlı şubeler açmasıydı. Nezarettaki sıkışıklığın engellenmesi ve tahsilat işinin daha disiplinli ve eşzamanlı bir şekilde yürütülmesi için açılan şubelere nezaret memurlarının tayini gönüllülük esası üzerinden yapılmıştı. Her evkaf dairesine ellışer bin kuruş kefaletle müdür ve müdür-i sani tayinlerini süratle tamamlayan nezaret bürokratları, dairelerin en kısa zamanda işe koyulmalarını sağlamıştı.³⁰ Evkaf Nezareti'ndeki bu canlanma kamuoyunun gözünden de kaçmamış ve övgü dolu yazılar kısa sürede gazetelerde yer almaya başlamıştı. "Devr-i sabik erkânının yağmagirliği"nden en fazla nasibini alan kurum olarak Evkaf-ı Hümayûn'u gösteren bir gazete yazısı, bu olumsuz izlenimin Hammade'nin son faaliyetleri ile yavaş yavaş kırılmaya başladığından bahsetmişti.³¹

Evkaf bürokratlarının teşkilat düzenleme-
rine hız vermesi ve bütçe hesaplamalarını
tamamlayarak vaktinde parlamentoya sunması,
Hammade Paşa aleyhine verilen ve çok ağır

suçlamalar içeren bir gensoruyu reddedecek ölçüde mebusların takdirini kazanmıştı.³² Gensoru doğrudan Hammade Paşa'yı hedef almıştı ve paşanın altı aylık hizmet süresince tüm yakınlarını stratejik mevkilere getirdiğini ileri sürmekteydi. Yapılan atamaları isim isim belirten gensoru, daha da ileri giderek Kamil Paşa çevresine yakın isimlerin de bu arada Evkaf Nezareti'ne yuvalandıkları iddiasında bulunmuştu. Ancak Hammade Paşa'nın Mısır'daki başarıları ve altı aylık hizmet süresince yapılanlar ortadaydı ve mebuslar bu çok ciddi suçlamalara rağmen Hammade Paşa'nın meclise çağrılarak sorgulamaya alınmasını istememişlerdi.³³

Tensikat Kanunu'nun haziran sonunda kabul edilmesiyle ayan ve mebusandan seçilen üyeler, nezaret tensikatlarını yapmak için bir komisyon oluşturmuşlardı. Komisyon üyeleri 1 Ağustos'ta belli olmuş ve ay sonunda komisyonlar nezaretlere giderek çalışmalarına başlamıştı. Evkaf Nezareti tensikatın gerçekleştirecek komisyona Meclis Mebusan'dan Vasfi Efendi seçilmişti.³⁴ Evkaf Komisyonu Hammade ile yaptığı kısa bir toplantı sonrasında hemen memurların sicil dosyalarını inceleyerek görevlerine başlamıştı.³⁵ Komisyon çalışmalarını oldukça tempolu bir şekilde

²⁷ Özellikle Tokat mebusu İsmail Paşa'nın uzun konuşması için; Bkz. M.M.Z.C. I: 41 2 Mart 1325 (15 Mart 1909) C: 2, ss. 298-303.

²⁸ M.M.Z.C. I: 44 9 Mart 1325 (21 Mart 1909) C: 1, s. 387.

²⁹ Tanin, "Evkaf Müfettişleri", n. 285, 29 Cemazielevve 1327 - 5 Haziran 1325 - 18 Haziran 1909.

³⁰ Tanin, "Evkaf Daireleri", n. 290, 5 Cemazielahir 1327 - 10 Haziran 1325 - 23 Haziran 1909.

³¹ Tanin, "Evkaf Nezareti muamelatı", n. 298, 12 Cemazielahir 1327 - 18 Haziran 1325 - 1 Temmuz 1909.

³² M.M.Z.C. I: 110 29 Haziran 1325 (11 Haziran 1909) C: 1, ss. 318-319.

³³ Önerge sahibi Karahisar-ı Sahip mebusu Rıza Paşa'ydı. Önerge içeriği için; Bkz. M.M.Z.C. I: 111 30 Haziran 1325 (13 Temmuz 1909) C: 1, ss. 342-343.

³⁴ Tanin, "Tensikat Komisyonları'nda reisi sani sıfatıyla bulunacak mebusanın esamisi", n. 342, 29 Receb 1327 - 2 Ağustos 1325 - 15 Ağustos 1909.

³⁵ Tanin, "Nezaretle tensikatı", n. 351, 8 Şaban 1327 - 11 Ağustos 1325 - 24 Ağustos 1909.

sürdürmüş ve ağustosun son haftasına gelindiğinde, bir kaç gün içerisinde kesin kadroları açıklayacaklarını belirtmişlerdi.³⁶ Tensik komisyonu çalışmalarını sürdürürken, evkaf bürokratları kendi teşkilat düzenlemelerine devam etmiş ve bu kapsamda "Orman ve Arazi-i Vakfiye Müdüriyeti"ni ihdas etmişti. Söz konusu departmana alınacak personel için gazeteye ilanlar veren bürokratlar, özellikle Halkalı Ziraat Mektebi mezunlarının bu fırsatı değerlendirmesini istemişlerdi.³⁷

Meclis Tensik Komisyonu, çalışmalarını Eylülün ilk haftası beyan ettikleri gibi tamamlamış ve kadro listelerini gazetelerde yayınlamıştı. Tensikat sonucunda seksen memur kadro haricine çıkarılırken, yeni alınanların da görevlerine başlatıldığı duyurulmuştu.³⁸ Nezaret bürokratları, kadrolarını kaybeden bu kişilere nakit tazminat ödemek için kaynak arayışına girmişler ve Maliye bürokratları ile yaptıkları görüşme sonrasında tazminatları taksitlendirerek bu sorunu da çözüme kavuşturmuşlardı.³⁹ 1909 sonbaharında kadrolarını koruyanlar için terfii sınavları açan evkaf bürokratları, diğer tarafta iş yoğunlu fazla olan departmanların yükünü hafifletmek için kadro ilanları vermişti.⁴⁰ Nezaretlerin elindeki vakıflar ve bunların gelirleri, her zaman için Evkaf Nezareti ile yapılan uzun yazışmalar ve anlaşmazlığa neden olmaktadır. Bu sorunu da ortadan kaldırmak isteyen evkaf yetkilileri, Hammade Paşa'nın riyasetinde bir "Islahat-ı vakfiye Komisyonu" isimli bir komisyon kurmuşlar ve sorunlu dosyaları incelemeye almışlardı.⁴¹ Tahmin edileceği üzere anlaşmazlığa düşülen kurumlar birbirleriyle yakın bağlantıları olan Bab-ı Meşihat ve Defter-i Hakani Nezareti gibi kurumlardı.⁴²

Komisyon çalışmalarını sürdürürken, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını vermesi, Hammade Paşa'nın da nazırlığının sona erdiği anlamına gelmişti. Halil Hammade Paşa bir yıla yaklaşan nazırlık döneminde kurumsal açıdan önemli başarılarla imza atmıştı. Nazırlığı sırasında "layiha" adı ile bir araya

getirdiği ve nazırlığının ilk günlerini anlattığı kitapçık, Evkaf Nezareti'nin dönüşümü hakkında önemli ipuçları vermektedir.⁴³ Söz konusu layihada reformların özünü "Vakit, nakit ve serbesti-i icraat" olarak özetleyen Paşa, nazırlık günlerinin zor geçeceğini nezarete adını attığı gün anladığını ve sadece kendisini karşılayan müstahdemlerin sayısının 8000'i aştığını ifade etmişti. Yeni Evkaf Nazırı'nın diğer izlenimi nezaret binasının sağlıksızlığı ve küçüklüğü olmuştu. Katiplerin ve diğer kalem personelinin rahatça iş yapmasına olanak tanımayan bu olumsuzluk arşivlenmesi gereken belgelerin toz toprak altında kalmasına neden olmaktadır. Paşa, bu noktada, Şehremaneti'nin dahi 20 şubesi varken Evkaf Nezareti'nin bir binaya sıkıştırılmış olmasını anlamsız bulmuş ve daha sonra da uygulamaya koyacağı gibi, nezarete bağlı şubeler açmanın önemine değinmişti. "Tefrik-i vezaif" kaidesine uyulmaması yüzünden bazı kişilerde dosyaların dağ gibi biriktiğine dikkat çeken Hammade Paşa, bu bağlamda uzmanlığın önemine de göndermede bulunmuştu.

Hammade Paşa'nın hareket planını belirleyen diğer bir önemli kavram "teftiş" olmuştu. Nezarete gelir gelmez altı kişilik bir uzmanlar heyeti kurduğunu ifade eden Paşa, zamanla bu sayının artırılmasına çalıştığını belirtmişti. Göreve başladığında evrak akışının da çok yavaş ve çok dolambaçlı olmasına dikkat

³⁶ *Tanin*, "Evkaf Nezareti", n. 357, 14 Şaban 1327 – 17 Ağustos 1325 – 30 Ağustos 1909.

³⁷ *Tanin*, n. 359, 16 Şaban 1327 – 19 Ağustos 1325 – 1 Eylül 1909.

³⁸ *Tanin*, "Evkaf Nezareti tensikati", n. 365, 22 Şaban 1327 – 25 Ağustos 1325 – 7 Eylül 1909.

³⁹ B.O.A. DH. MÜ. 6-1 18.

⁴⁰ Kadroların aylık karşılığı 800, 600 ve 400 kuruştur. Bkz. *Tanin*, "Evkaf Nezareti", n. 376, 3 Ramazan 1327 – 5 Eylül 1325 – 18 Eylül 1909.

⁴¹ *Tanin*, "Evkaf Komisyonu", n. 439, 9 Zilhicce 1327 – 9 Teşrin-i sani 1325 – 22 Kasım 1909.

⁴² *Tanin*, "Islahat-ı Vakfiye Komisyonu", n. 456, 26 Zilhicce 1327 – 26 Teşrin-i sani 1325 – 9 Aralık 1909.

⁴³ Evkaf Nazırı Hammadezade Halil Hamdi Paşa tarafından evkaf hakkında sadarete takdim edilen layiha suretidir, 3 Cemazielewel 1327 – 10 Mayıs 1325 (23 Mayıs 1909).

çeken Paşa, "umuru bedihiden olduğu üzere vezâifin en mühimi muamelat ve nizamat ve talimata tevfikân tesri ve teşkili maddesi" olduğuna dikkat çekerek bu yönde hareket edildiğini belirtmişti.⁴⁴ Paşa'nın en dikkatini çeken konu ise vakıf kayıtlarının tutulmaması veya bir kenara atılması nedeniyle toplam vakıf envanterinin bilinmemesi olmuştur. Buradan hareketle Evkaf Nezareti kendine ait mülklerden habersizken, tahsildarların ne kadar gelir topladığı da aynı derecede bir başka bilinmezi oluşturmuştu. Paşa tahsildarların bu denetimsiz, başıboş haline kısa sürede çeki düzen verirken, evkaf envanterinin çıkarılması için girişimlerde bulunduğunu belirtmişti.⁴⁵

Evkaf'ın Abdülhamid Dönemi'ndeki önemli karar organı Meclisi-i idare-i Evkaf'ı ilga eden Hammade Paşa, bu kurumun yerine nezaretin en üst düzey bürokratlarının katıldığı yeni istişare organı Encümen-i Mahsus'u kurmuştu. Paşa'nın teşkilat içindeki diğer bir yeniliği ise Muhasebe ve Mesarif İdaresi ile Mahluliyet Müdüriyeti'ni kaldırarak yerine Muhasebe ve Emlak ve Vakfiye İdareleri'ni kurmak olmuştur. Vakıfların inşa ve restorasyonunu bir departman üzerinden daha düzenli bir şekilde yapabilmek için de İnşaat ve Tamirat Müdüriyeti'ni ihdas edilmişti. Özellikle bütçenin parlamento onayı almasından sonra teşkilat çalışmalarına daha da hız veren Paşa, kaldırılan Muhasebe İdaresi'nin yerine Murakabe Kalem'i'ni kurarken, Cihat İdaresi'nin ismini Kuyud-u Kadime-i Vakfiyye olarak değiştirmişti.⁴⁶

Şerif Ali Haydar Bey ve Evkaf Nezareti

Hilmi Paşa'nın yıl sonunda Sadaret makamından çekilmesi üzerine yeni hükümeti kurma görevi, Roma Büyükelçisi Hakkı Bey'e verilmişti. Paşalığa terfi ettirilen Hakkı Bey, kısa sürede hazırladığı kabine listesini Saray'ın onayına sunmuştu. Söz konusu listede Meclisi-ayan üyesi Şerif Ali Haydar Bey, Hakkı Paşa Kabinesi'ne yeni Evkaf Nazırı olarak tayin edilmişti. Abdülhamid Dönemi'nde Hicaz

Demiryolu Nezareti'nde görev alan Haydar Bey, meşrutiyetin ilanından sonra Ayan üyeliğine seçilmişti. Hakkında yapılan çok ağır ithamlara karşı Hammade Paşa, bilgi ve becerisiyle alanında kendini kanıtlamış ve çalışma süresince nezareti belli bir noktaya getirmiş bir devlet adamı olarak görülmüştü. Ancak Ali Bey'in tayininde tamamen siyasi düşüncelerin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenledir ki bütçe tartışmaları gibi nezaret gelirlerinin tescil edildiği bir oturuma katılmamış, kendisi yerine Tahrirat Müdürü'nü göndermeyi tercih etmiştir.

Nezaret bütçesini gözden geçiren Meclis Bütçe Komisyonu adına söz alan Ömer Fevzi Efendi (Bursa), Evkaf Nezareti'nin kendi gelirleri üzerinde duran istisnai bir nezaret olduğunu,

⁴⁴ Hammade'ye göre nezaret kapısından giren evrak dört aşamalı bir süreç izleyecekti: 1- Departman tarafından kaleme alınan cevap yazısının bir kere daha Mektubi Kalem'i'nde temize çekilmesine veya eklemeler yapılmasına gerek yoktur. 2- Her idare şubesi gönderilen evrakı en iyi şekilde muhafaza etmekle sorumlu olduğu gibi ivedi olarak işleme koymakla da aynı şekilde sorumluydu. 3- Her şube kaleme alacağı tezkere veya müzakerenin iyi anlaşılmasını sağlamak için mübeyyiz tarafından evraka bir hulasa (özet) eklenecektir. 4- Şube idare müdürünce muharrerat veya tezkerenin doğruluğu sabit olduğu takdirde hulasa ile metin uygunluğu gözden geçirilir ve evrakın son satırının sağ tarafına imzalar atılır. Bkz. Evkaf Nazırı Hammadezade Halil Hamdi Paşa tarafından evkaf hakkında sadarete takdim edilen layiha suretidir, 3 Cemazievvel 1327 – 10 Mayıs 1325 (23 Mayıs 1909), ss. 4-5.

⁴⁵ Gelirleri tahsil ettikten sonra, 2-3 ay elinde tutan ve şahsi menfaatleri için kullanan veznedarlara karşı alınan önlemlerden bir kaçısı şu şekildeydi: 1-Tahsildarlar, her gün vezneye gelerek topladıkları parayı teslim ettikleri gibi gelir koçanlarını amirlerine göstererek gününbirlik raporlar verecekti. 2- Veznedar, koçanların üzerine tahsildarın ismini, gelir teslim tarihini ve kendi adını ekleyecekti. 3- Beyanların doğruluğunu tespit etmek için de ayrıca Muhasebe Kalem'i'nden iki veya daha fazla memur tayin edilecekti. Bkz. Evkaf Nazırı Hammadezade Halil Hamdi Paşa tarafından evkaf hakkında sadarete takdim edilen layiha suretidir, 3 Cemazievvel 1327 – 10 Mayıs 1325 (23 Mayıs 1909), ss. 21-22.

⁴⁶ İbnülemin'in, Hammade Paşa'ya bağlılığı bazı teşkilat çabalarının, Abdülhamid Dönemi'nde de yapıldığı görülmektedir. Bu nedenle karşılaştırmalı okunmasında fayda vardır. Bkz. Hüseyin Hüsameddin (İbnülemin Mahmut Kemal İnal), *Evkaf-ı hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzatın Teracim-i Ahvali*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı, 1335, ss. 216-217.

bunun yanında özellikle Bab-ı Meşihat ile yaşadığı gelir paylaşımı sorunları yüzünden her iki kurum bürokratlarının zor durumda kaldığını belirtmişti. Komisyonun temaları sonucunda bu anlaşmazlıkların giderilmesi için yeni bir kurul oluşturulmasının kabul edildiğini vurgulayan Bursa mebusu, ayrıca Hammade Paşa zamanında ilga edilen Eytam İdaresi ile Nukud-u Mevkufe İdareleri'nin ihtiyaç nedeniyle tekrar ihdasına karar verildiğini belirtmişti. Teşkilatın yeni kurumlarından olan Evkaf-ı muhasebe Heyeti'nin verimli çalışmalarına da göndermede bulunan Ömer Fevzi Efendi, ancak departman istihdamının artırılması yönünde nezaret bürokratlarından gelen teklifin bütçe kısıntıları nedeniyle geri çevrildiğini itiraf etmişti.⁴⁷

Evkaf Nezareti Tahrirat Müdürü İsmail Hakkı Bey ise parlamentoya sunulan nezaret bütçesini savunmak için söz almış ve özellikle Meclis-i İdare'nin yeniden ihdası için gerekli kaynakların onaylanmasını istemişti. Meşrutiyet'in ilanından önce nezaret karar organı olan Meclis-i Evkaf'ın ilga olunması ile kurulan; bir reis, dört üyeli Meclis-i İdare'nin Ali Haydar Bey döneminde kaldırıldığını ve bütçe çalışmalarının da bu nedenle aksatıldığına değinerek, söz konusu kurulun tekrar hayata geçirilmesini istemişti. Mebuslar teklifi uygun bulmuşlar, ancak Meclis-i İdare'nin, Sadaret ve Bab-ı Meşihat gibi bürokrasinin diğer birimlerinden seçilecek bürokratlardan oluşturulmasını tavsiye etmişlerdi. Tahrirat Müdürü'nün diğer bir önerisi, Muhasebe ve Murakabe Kalemleri'nin birleştirilmesi yönünde olmuştu. Divan-ı Muhasebat'ın mali konulardaki pozisyonunu hesaba katmadan atılan bir adım sonucu Hammade Paşa tarafından Murakabe Kalemi'nin kurulduğunu ancak " ... *taşradan hesap almak, pek muhtelif ve her vakte göre ayn ayn surette zapt ve tescil etmek, o hesabatı yürütmek ve mesanfatı ayn ayn tarh etmek gibi hesabatı tetkik etmek ve buna müteferri olan hesabatı olan muamelatı say-i rey yapmak, Meclis-i âliniz için lazım gelen hesapları kezalik vakit ve zamanıyla ihzar edebilmek ...* " için

süreç içerisinde her iki kalemin birleştirilmesine gerek duyulduğunu dile getirmişti. Mebuslar ise böylesi kapsamlı bir düzenleme için öncelikle nezaret teşkilat kanununun yapılmasını istemişlerdi.⁴⁸

Nezaret temsilcisinin teşkilatla ilgili bir diğer teklifi, Terekat ve Evkaf-ı nukud Kalemi ile ilgiliydi. Söz konusu kalemin devr-i sabık zamanında atıl bir konuma itildiğini, bu nedenle de tüm kayıt defterlerinin zamanla yıprandığı gibi kalem gelirlerinin de çok fazla düştüğü belirtilmişti. İsmail Hakkı Bey bu nedenle kalem tahsisatlarının artırılması ile gelirlerin iki katına çıkacağını ifade etmişti. Ali Cenani Bey (Halep) ise istenen 118.000 kuruşluk rakamın çok yüksel olduğunu ve bu kalem idaresinin Ziraat Bankası veya Emniyet Sandığı'na bırakılması durumunda çok daha kârlı bir şekilde işletilebileceğinin altını çizerek, önerinin geri çevrilmesini istemişti. Söz alan diğer mebuslar da kalem idaresinin neredeyse tek başına 90 yaşındaki bir kassama emanet edildiğini, benzer şekilde Eytam Müdürü'nün de sorumluluk almaktan kaçınan bir idareci olması nedeniyle kalem idaresinin kaderine terk edildiğini söz konusu ederek, nezaret teklifine sıcak bakmadıklarını ifade etmişlerdi.⁴⁹

Nezaret bütçesinin diğer bölümlerinde Levazımat Dairesi ile Hukuk Müşavirliği kalemlerinin tahsisat isteklerine olumlu cevaplar veren mebuslar, Evkaf Mahkemeleri'nin ilgası yönünde nezaretten gelen teklifi ise geri çevirmişlerdi. Öncelikli olarak söz konusu mahkemelerin Meşihat'e bağlı kadılarca idare edildiğine değinen mebuslar, bu nedenle bu kişilere nezaretin maaş ödemesi yapmadığını, ayrıca dosyaların çokluğu göz önüne getirildiğinde bunun için her halükârda ayrı bir kurumsal yapılanmanın şart olduğunu, bunun ise

⁴⁷ M.M.Z.C. I: 102 19 Mayıs 1326 (31 Mayıs 1910) C: 1, ss. 637-638.

⁴⁸ M.M.Z.C. I: 102 19 Mayıs 1326 (31 Mayıs 1910) C: 1, ss. 638-642.

⁴⁹ M.M.Z.C. I: 102 19 Mayıs 1326 (31 Mayıs 1910) C: 1, ss. 642-644.

daha çok masrafa neden olacağını vurgulamışlardı. Özellikle taşra mahkemelerindeki iş yükünü Tahriyat Müdürü'ne hatırlatan mebuslar, bunlara ayrıca evkaf işlerinin sorumluluğunun verilemeyeceğini belirtmişlerdi. Söz konusu teklifin reddedilmesinden sonra diğer bölümleri gözden geçirip onaylayan parlamento, genel olarak nezaret bütçesini oylayarak kabul etmişti.⁵⁰

Evkaf bürokratları açısından bütçe görüşmeleri, tam anlamıyla bir başarısızlık olarak değerlendirilmişti. Nezaret projelerine icazet alınmadığı gibi, mevcut gelirlerinin bir kısmına da veda edilmişti. Bütçe sonrası yapılan incelemelerde bazı nezaret departmanlarında yapılması gereken küçültme yüzünden 40-50 memurun kadro haricine çıkarılacağı anlaşılmış ve bu kişilerin "zaruret çekmelerine mahal bırakılmaması" için Tensikat Kanunu çerçevesinde maaş bağlanması uygun bulunmuştu.⁵¹ Diğer tarafta yeni bütçe çerçevesinde merkez ve taşra kadrolarını yeniden gözden geçiren nezaret yetkilileri, yaptıkları düzenlemeler sonucunda kadro listelerini gazetelerde de yayınlamışlardı.⁵²

Ürgüplü Hayri Bey ve Evkaf Nezareti

1910 Sonbaharında muhalefet-iktidar tansiyonunun yükselmesi ve muhalefetin kamuoyunu kendi yanına çekmesi, kabine içinde revizyon yapılmasını zorunlu kılmıştı. Bu anlamda Hakkı Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile bağlarını pekiştirecek şekilde Haydar Bey'i görevden alarak, Evkaf Nazırlığına İTC üyesi Hayri Bey'i getirmişti (21 Aralık 1910). Ürgüplü Hayri Bey, Mekteb-i Hukuk'u dereceyle bitirmiş ve Adliye Nezareti kariyerini son derece parlak bir şekilde sürdürmüş başarılı bir memurdu. Meşrutiyetten sonra Niğde mebusu olarak parlamentoya girmiş ve İTC içinde kendisine seçkin bir yer edinmişti. İsmi daha öncesinde Adliye Nazırlığı için geçmişse de yaşanan parti çekişmeleri buna engel olmuştu. Hayri Bey nazırlığındaki ilk sınavını 1911 Evkaf

Bütçesi görüşmelerinde verecekti.

Önceki sene olduğu gibi Meclis Bütçe Komisyonu adına söz alan Ömer Fevzi Efendi (Bursa), nezaretin kısa bir tarihçesini çıkarmıştı. Meşrutiyetin ilk günlerinde "devletin her birinde görülen tezebzüb ve varidat ve mesarif beynindeki adem-i tevazün"ün Evkaf Nezareti'nde de olduğunu ifade eden Bursa mebusu, "varidatı vakfiyenin lüzumsuz yerlere ve meşrutun hilafına sarf edilmesi"nin dönemin nazırı Şemsettin Bey hakkında gensoru verilmesine kadar gittiğini belirtmişti. O zaman nezaret işlerinin düzeltilmesi amacıyla nazırın, cemaat meclislerinin kurulmasını vaat ettiğini ancak geçen süre zarfında nezaret bürokratlarının bu yönde tek bir adım atmadığını, bu nedenle de yeni nazırın özellikle bu konuya eğilmesini beklediklerini ifade etmişti.⁵³

Yapılan genel görüşmede mebuslar, Abdülhamid Dönemi'nde vakıf mallarına kanunsuzca el koyan üst düzey bürokratlar hakkında hâlâ hukuki bir sürecin başlatılmadığını, bu nedenle nezaret dava vekilleri tahsisatının yükseltilerek bu hukuk dışı durumun giderilmesi yönünde adımların bir an önce atılmasını istemişlerdi. Görüşmelerde söz alan mebuslar, Evkaf Nezareti'nin asıl görevinin, " ... selatin-i izam hazeratıyla sair müteallikat-ı seniyeleri vakifin-i kiramı tarafından vakfolunan mesacit ve cevamiin varidat-ı vakfiyelerini hüsn-ü cibayet ile meşrutun lehlerine sarfına ve bunlara ihyalarına bakmaktan" ibaret olduğunu, ancak zamanla eklenen diğer yükümlülükler nedeniyle hükümetin kuruma daha çok destek vermesi gerektiğini ileri sürmüşlerdi.

Dönemin parti çekişmeleri bir anda Evkaf bütçesinde de kendini göstermiş ve bir mebusun

⁵⁰M.M.Z.C. İ: 104 22 Mayıs 1326 (3 Haziran 1910) C: 1, ss. 701-728.

⁵¹B.O.A. M.V. 140 99.

⁵²Tanin, "Evkaf Nezareti'nde", n. 666, 2 Receb 1328 - 26 Haziran 1326 - 9 Temmuz 1910.

⁵³M.M.Z.C. İ: 36 24 Kanun-i sani 1326 (6 Şubat 1911) C: 1, 559-561.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EVKAF-I HÜMAYÛN NEZARETİ'NDE BÜROKRATİK REFORM

İTC'nin "ıslah-ı medaris" karşısı bir politika takip etmesi yüzünden nezaret gelirlerinin bu yöne aktarılmadığını iddia etmesi, tartışmaların bir anda bu noktaya kaymasına yol açmıştı.⁵⁴ Personel maaşlarının tartışıldığı masraflar kısmında Artas Yorgaki Efendi (İstanbul), nazır yardımcılarının diğer nezaretlerde müsteşar olduğunu, ancak Evkaf Nezareti gibi önemli bir kurumda işlerin muavin tarafından yürütüldüğünü, bu nedenle de bu statünün değiştirilerek maaşın da ona uygun bir şekilde artırılmasını tavsiye etmişti. Evkaf Nazırı Hayri Bey, bütçe sorunlarına göndermede bulunarak bu konunun nezaret içinde de görüşüldüğünü ancak Evliya Bey'in durumu anlayışla karşılayarak şu anki maaş ve statüsünün korunmasını istediğini aktarmıştı.⁵⁵ Bütçenin diğer tartışma yaratan konuları müfettişler ile Vezne Müdüriyeti üzerine yapılmıştı. Hayri Bey ısrarla önceki dönemlerde teftiş sisteminden istenen verimin alınmadığını, bu nedenle de ihdasının düşünülmediğini örneklerle açıklarken, Vezne Müdüriyeti'nin Ali Haydar Bey döneminde ilga edilmesinin Divan-ı muhasebat'la olan ilişkilere zarar verdiğini, bu nedenle de tekrar ihdası için parlamentonun destek vermesini istemişti. Hayri Bey'in konuşması üzerine oluşan olumlu hava, özelde bu bölümlerin genel olarak tüm Evkaf Bütçesi'nin onaylanarak yürürlüğe konmasını sağlamıştı.⁵⁶

Bütçe sonrasında Evkaf bürokratlarının önlere aldıkları en önemli proje, nezaret mensuplarının donanımlarını artırmak amacıyla bir Evkaf Mektebi'nin açılmasıydı. 400 kuruş tahsisatla finanse edilmesi düşünülen okulda, her gün ikişer saat ahkam-ı evkaf, nizam-ı evkaf, iktisat, kitabet ve usul-i defter derslerinden oluşan bir müfredat hazırlanması planlanmaktaydı.⁵⁷ Çalışmalarını hızlı bir şekilde tamamlayan nezaret yetkilileri, onay için kanun teklifini Meclis-i Mebusan'a göndermişlerdi.⁵⁸ Parlamentodan gerekli onayı alan Evkaf bürokratları, okulun açılış tarihi olarak 1 Haziran tarihini tespit etmişlerdi. Okulun eğitim süresi bir yıl üzerinden olacak ve şahadetname

olarak mezun olanlar, 750 kuruş aylıkla vilayet Evkaf Müdürlüklerinde görevlendirilecekti.⁵⁹

Evkaf memurları, en az Evkaf Mektebi kadar önemli bir diğer projeye de bütçe sonrasında başlamıştı. Nezaret teşkilat nizamnamesini devrin şartlarına göre güncellemek isteyen Evkaf bürokratları, taşraya gönderdikleri yazılarda sürdürülen çalışmalardan bahsederek, elde edilen tecrübelerine binaen bu projeye destek verilmesini istemişti.⁶⁰ Bürokratlar çalışmalarını büyük bir disiplin içinde sürdürerek, nisan sonunda genel çerçeveyi tamamlamayı başarmıştı. Evkaf memurların tayin, terfi ve diğer özlük hakları ile ilgili kesin hükümler getiren talimatname, nazırın onayının alınması ve akabinde daha da geliştirilmesi amacıyla Hayri Bey'e sunulmuştu.⁶¹

Ancak önce Arnavutluk İsyanı ve ardından gelen Trablusgarb Savaşı sadece Evkaf Nezareti'nin değil, tüm imparatorluk gündeminin değişmesine yol açmıştı. Gittikçe güç kazanan muhalefet karşısında ömrü pamuk ipliğine bağlanan Hakkı Paşa Kabinesi, bu gelişmeler ertesinde görevden çekildiğinde, hükümeti kurma görevi devlet hizmetinde yarım yüzyılı geride bırakan Said Paşa'ya verilmişti. Ürgüplü Hayri Bey'in nazırlığını koruduğu yeni kabinede Evkaf Nezareti, göreceli istikrar

⁵⁴ M.M.Z.C. I: 36 24 Kanun-i sani 1326 (6 Şubat 1911) C: 1, 561-573.

⁵⁵ Meclis Bütçe Komisyonu sözcüsü Ömer Fevzi Bey ise söz alarak, Ali Haydar Bey döneminde teslim edilen hükümet teklifinde muavinliğin müsteşarlığa çevrilmesi ve maaşının da 6000 kuruşa yükseltilmesi yönünde bir teklif geldiğini hatırlatmıştır. Bkz. M.M.Z.C. I: 36 24 Kanun-i sani 1326 (6 Şubat 1911) C: 1, s. 581.

⁵⁶ M.M.Z.C. I: 36 24 Kanun-i sani 1326 (6 Şubat 1911) C: 1, ss. 581-583.

⁵⁷ Tanin, "Evkaf Mektebi", n. 924, 28 Rebiülevvel 1329 – 17 Mart 1327 – 30 Mart 1911.

⁵⁸ M.M.Z.C. I: 81 4 Nisan 1327 (17 Nisan 1911) C: 1, s. 348.

⁵⁹ Tanin, "Evkaf-ı hümayun Nezareti'nden", n. 977, 23 Cemazielevvel 1329 – 9 Mayıs 1327 – 22 Mayıs 1911.

⁶⁰ Tanin, "Evkaf teşkilatı münasebetiyle", n. 924, 28 Rebiülevvel 1329 – 17 Mart 1327 – 30 Mart 1911.

⁶¹ Tanin, "Memurinin terfii için", n. 955, 29 Rebiülahir 1329 – 17 Nisan 1327 – 30 Nisan 1911.

vadeden bir ortam içerisinde çalışmalarına devam edebilmiş ve teşkilat nizamnamesi üzerindeki incelemelerini tamamlayarak layihayı Şura-yı Devlet'e sunmuştu. Savaş ve isyan olaylarına rağmen evkafındaki bu hareketliliği haber yapan gazeteler, nizamnamenin eskinin tadilinden daha çok kurumu "yeniden tesis" etmeyi amaçladığını bildirmişlerdi.⁶²

Mayıs sonunda görüşmelerine başlanılan evkaf bütçesi, nezaret içindeki dönüşümlerin de habercisi olmuştur. Meclis-i idare-i Evkaf'ın teşkilat içinde istenilen uyumu sağlayamadığını dile getiren nezaret yetkilileri, bu nedenle kurulun ilga edilerek yerine Evkaf Encümeni'nin kurulmasını talep etmişlerdi. Encümen, hazırlanan layihaya göre; daire şube müdürlerinden oluşacak ve nezaret şubelerinin doğrudan doğruya sorumluluğunu alamayacağı ihale veya müzayede gibi işleri sonuçlandırmakla mükellef olacaktı.⁶³ Vakıf gelirlerinin artması nedeniyle Ahval-i Vakfiyye Kalemi'nin personel sayısının çoğaltılmasını isteyen nezaret yetkilileri, her şeyden önce daire tahsisatlarına yapılan zammın kabul edilmesini istemişti. Nezaret tarafından sunulan bir başka yenilik ise medrese ve okulların ıslahı için çalışacak Müessesat-ı İlmiyye-i Vakfiye isimli departmanın kurulmasıydı. Nezaret memur maaşlarının artırılması veya Hukuk-ı Deavi Vekillerinin maaşlarının düzeltilmesi yönündeki istekler de parlamento tarafından kabul edilen diğer nezaret teklifleriydi.⁶⁴

Evkaf Nazırı Hayri Bey son olarak nezaret taşra teşkilatında yaşanan kaynak problemlerine dikkat çekerek, özellikle kaza ve liva bazında kayıt sisteminin iyi bir şekilde işletilemediğini, bunun ise önemli gelir kayıplarına yol açtığını vurgulamıştı. Örnek olarak da Şam ile Bitlis vilayetleri arasındaki gelir kaçaklarını veren nazır, söz konusu gelir farklarını ortadan kaldırmanın tek yolunun taşra teşkilatlarının bir an önce yaygınlaştırılmasından geçtiğini dile getirmişti. Hayri Bey'in son teklifi evkaf personeli ile ilgili olmuş ve görevlerinde üstün gayret

gösterenlere maaş üzerinden mükafat verilmesinin kararlaştırıldığını dile getirmiş, böylelikle memurun çalışma azminin teşvik edileceğini ileri sürmüştü. Bu ve diğer fasıllar önceki seneden farklı olarak parlamentonun tam onayını alarak yürürlüğe konmuştur.⁶⁵

Teşkilat Nizamnamesi Çıkıyor ...

Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Bey, nazırlık süresinin belki de en önemli icraatını hükümetin dağılmasından bir hafta öncesinde gerçekleştirmiş ve uzun süreden beri evkaf bürokratlarınca üzerinde çalışılan "Evkaf Nezareti İdare-i Merkeziyesi Teşkilat ve Vezaifi Hakkında Nizamname"yi yasalaştırarak yürürlüğe koymuştu (20 Temmuz 1912).⁶⁶ Nizamname hemen ilk maddesinde nezaretin "kaffe-i evkaf" üzerindeki yetkilerinin altını çizirken (Md. 1), merkez departmanlarını şu şekilde sıralamıştı; 1- Şura-yı Evkaf 2- Müsteşarlık 3- Muhasebe Müdüriyeti Umumiyesi 4- İnşaat ve Tamirat Müdüriyeti Umumiyesi 5- Hukuk Müşavirliği 6- Mektupçuluk 7- Emlak ve Emlal-i Vakfiyye Kalemi 8- Orman ve Arazi-i Vakfiyye Kalemi 9- Müessesat-ı İlmiyye-i Vakfiyye Müdüriyeti 10- Kuyud-ı Vakfiyye Müdüriyeti 11- Memurin Kalemi Müdüriyeti 12- Evrak Müdüriyeti ve son olarak 13- Vezne Müdüriyeti (Md. 2).

Nizamname meşrutiyetin başından beri getirilmesi düşünülen müsteşar makamını tescilleyip nazırla olan ilişkisini düzenlerken (Md. 3), bir reis, iki üye ve katiplerden oluşan Şura-yı Evkaf'ın nezaret içindeki kritik konumu

⁶²Tanin, "Evkaf Nezareti Teşkilatı", n. 1337, 4 Cemazielahir 1330 - 8 Mayıs 1328 - 21 Mayıs 1912.

⁶³M.M.Z.C. I: 10 23 Mayıs 1328 (4 Haziran 1912) C: 1, ss. 194-197.

⁶⁴M.M.Z.C. I: 10 23 Mayıs 1328 (4 Haziran 1912) C: 1, ss. 197-202.

⁶⁵M.M.Z.C. I: 10 23 Mayıs 1328 (4 Haziran 1912) C: 1, ss. 202-206.

⁶⁶No: 218- "Evkaf Nezareti İdare-i Merkeziyesi Teşkilat ve Vezaifi Hakkında Nizamname", *Düstur*, Tertib II, C. IV, ss. 569-579.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EVKAF-I HÜMAYÜN NEZARETİ'NDE BÜROKRATİK REFORM

ve "istişare" fonksiyonları üzerinde açıklamalarda bulunmuştu (Md. 4, 5, 6, 7). Nizamname, nezaret bütçesini Muhasebe-i Umumiye Müdüriyeti'ne tahvil ettiği gibi departmandaki sıkışıklığı da düşünerek üç alt kalem ihdas etmişti. Bunlardan Bütçe Havalename ve Hesab-ı kat'i Kalem, nezaretin senelik bütçesini hazırlama, Divan-ı Muhasebat'tan gerekli onayları alma ve tahsisatları ilgili şubelere paylaştırma gibi işleri üstlenmişti.

Muhasebe ile ilgili yazışmalarla Muamelat Kalem, ilgilenirken, evkaf idarelerinin tüm harcama ve gelir kalemlerinin hesabını tutma ve bunlarla ilgili ayrıntılı cetveller hazırlama Hesabat Kalem'in sorumluluğuna bırakılmıştı. Muhasebat Umum Müdüriyeti'nin son alt kalemi Maliye Nezareti'nden Evkaf'a devredilen hayrat ve müberratin işletilmesi ve personel defterlerinin tutulması gibi işlere bakan Tahsisat-ı Hayriye Kalem'i'di. Muhasebat Müdüriyeti'ne bağlı alt kalemler dışında iki de müdüriyet bulunuyordu. Bunlardan ilki İstanbul'daki tüm vakıflar için gerekli mefruşatın satın alınmasıyla ilgilenen Levazım Müdüriyeti (Md. 9), diğeri ise vakıf gelirlerinin ilgili kişi veya kurumlara dağıtımını veya mirasçısı olmayan mülklerin ederini tespit ederek kamulaştıran Terekat ve Nukud-ı Merkume Müdüriyeti'di (Md. 10).

İnşaat ve Tamirat Müdüriyeti'nin başında Sermimar unvanlı bir memur bulunacaktı ve bu departman nezaretin yetki sahasına giren her türlü binanın bakım, onarım ve teftişinden, ayrıca yeni projelerin hazırlanması, İstanbul ve taşra fen heyetlerince hazırlanan keşif raporları ve diğ. resmi evrakların kontrol edilmesi ve denetlenmesinden sorumlu olacaktı (Md. 11). İstanbul'da nezarete ait, bent ve çeşme gibi yapıların gözetimi Miyah-ı vakfiye İdaresi'nin sorumluluğuna bırakılırken (Md. 12), nezaretin her türlü hukuki sorunlarına Hukuk Müşavirliği ünitesi bakacaktı. Nizamname söz konusu üniteyi; bir müşavir, bir muavin ve katiplerden

oluşturmuştu (Md. 13). Nezaret yazışmalarının yürütülmesi, Şura-yı Evkaf kararıyla kaleme alınacak resmi evrakların düzenlenmesi, Kuyud-ı Evkaf veya Mahkeme-i Evkaf idarelerinden gönderilen ilam ve tezkerelerle ilgili yazışmalara da yine bir muavin ve yeteri kadar kalem personelinden kurulan Mektupçuluk şubesi bakacaktı (Md. 14).

Evkaf Nezaretine bağışlanan hayır kurumlarının denetlenmesi, defterlerinin tutulması ve eksiklerinin giderilmesi gibi işler Emlak ve Emlak-ı Vakfiyye Müdüriyeti'nin sorumluluğuna terk edilmişti. Nizamname söz konusu departmanı bir müdür, bir muavin ve yeteri kadar kalem personelinden oluşturmuştu (Md. 15). Nizamname belki de en atılımcı kararlarını vakıf binalarındaki eski eserlerin bir müzede toplanması projesini organize edecek, Evkaf-ı İslamiyye Müzesi Müdüriyeti'ni kurmak ve evkaf ormanlarının ıslahı ve veriminin artırılması işlerine bakacak Orman ve Arazi-i Vakfiyye Müdüriyeti'ni oluşturmakla yapmıştı. Her iki daireye de bir müdür ve yeteri kadar katip ve müfettiş ataması yapan nizamname, eski vakıf belge ve evraklarının derlenmesi ve bunların bir araya getirilmesi için ihtiyacı hissedilen arşivin oluşturulması için ayrıca bir Kuyud-ı Vakfiyye Müdüriyeti ihdas etmişti (Md. 16-19).

Tüm evkaf personeli ile ilgili tercüme-i hal ve özlük dosyalarının hazırlanması; memurun tayin, becayiş, mezuniyet, taltif, azil ve izinlerinin bu dosyalara eklenmesi; ve memur hizmet cetvellerinin hazırlanması, Memurin Müdüriyeti'ne bırakılırken, nezaret içindeki tüm evrak akışı ve bunların muhafazası, Evrak Müdüriyeti'nin yetki kapsamına terk edilmişti (Md. 20-21). Harcama kalemlerinin ödemelerini takip etmek, taşradan gönderilen gelir defterlerinin denetimini yapmak ve makbuzlarını kesmek, ve nezaretin bankalarla olan hesabını tutmak, bir müdür ve lüzumu kadar ketebeden oluşan Vezne Müdüriyeti'nin göreviydi (Md. 22).

Müdüriyetleri bu şekilde sıralayan nizamname, söz konusu departmanlarda personel ihtiyacı belirlediğinde diğer ünitelerden takviye edileceğini ve katip ile müstahdemlerin dört sınıfa ayrıldığı ancak iç yönetmeliğin ileride yayınlanacağını da bu bağlamda eklemişti (Md. 23). Nezaretin reform, kanunname veya büyük ölçekli satın almalar gibi önemli kararları, nazırın başkanlık ettiği Evkaf Encümenince kararlaştırılacakken, ayda bir toplanacağı belirtilen encümenin kalem işleri, mektupçu muavinince yürütülecekti (Md. 24-25). Nezaretin diğer komisyonu, Memurin-i Encümen ise memurların tayin, terfii, becayiş, izin, tenzil-i maaş gibi özlük haklarına dokunacak kararlarına imza atmak için müsteşar başkanlığında toplanacak ve kararlarını 1/3 çoğunluk üzerinden alacaktı (Md. 26-28).

Nizamname son olarak Gureba Hastanesi'nin doğrudan nezarete bağlı olduğunun altını çizirken, İstanbul'daki imaretlere ilga etmiş ve yerine ihdas ettiği Üsküdar ve Şehzade semtlerindeki imaretlere, Levazım Müdüriyeti'ne bağlamıştı (Md. 29-30). Mekteb-i Evkaf'ı Müessesat-ı İlmîyye-i Vakfiyye departmanına bağlayan nizamname, benzer şekilde dini konularda uzman yetiştirmek için kurulan "Medrese'tül-vaizin" idaresini de yine aynı daire ile ilişkilendirmişti (Md. 31-32).

Sonuç

Meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci defa ilan edildiğinde Evkaf Nezareti, sadece mekan, personel ve mevzuat değil, diğer nezaretlerle ortak yaşadığı sorunlar haricinde, yıllar boyunca daha da katmanlaşan ve kamu gelirlerini de kemiren, asırlık hukuk dışı uygulamalar nedeniyle tam anlamıyla tıkanmıştı.

Mehmet Şemsettin Bey'in ilk meclis konuşmasında kullandığı "perişanlık" açıklaması aslında tam olarak da bu durumu özetlemekteydi. Kurumun iyileştirilmesi ve yeniden ayağa kaldırılması köklü bir reform hareketini gerektiriyordu, bu ise ancak yetenekli idareciler ve geniş maddi kaynaklar çerçevesinde başarıya ulaştırılabilirdi. Meşrutiyet şartları göz önüne getirildiğinde ikisinin de mevcut olmadığı anlaşılacaktır. Bab-ı âli, bu anlamda kendisinde olmayanı Mısır'dan getirdi, ve Hammade Paşa'yı nazırlığa tayin etti. Ancak aynı başarıyı, alt kadro yaratma ve finansal sorunları aşmada gösteremedi. Yine de Hamamde Paşa zamanında nezaret, bir yandan daha büyük bir mekana taşınırken, diğer tarafta mevzuat anlamında hızla gelişme kaydetti. Evkaf memurlarının donanımını artırmak için uzmanlık okulu kurma fikri ortaya atıldı ve geliştirildi. Okulun kuruluşu kısa bir süre sonra gerçekleşecekti. Benzer atılımlar İttihatçı nazır Hayri Bey zamanında da sürdürüldü ve bu kapsamda taşra ve merkez memurları arasındaki maaş farkları ortadan kaldırıldı ve yüzyıllarca devam eden mevzuat sorunları yeni çıkarılan yönetmeliklerle çözülmeye çalışıldı. En son 1912 yılında çıkarılan teşkilat nizamnamesi ile kurumsal başarılar taçlandırıldı ve kurumun teşkilat anlamında gelişmesi için sağlam bir yasal zemin yaratılmış oldu. Kısaca evkaf bürokratları, eldeki imkanlar çerçevesinde yapabileceklerinin en iyisini yapmaya çalıştılar, ve çökme aşamasına gelmiş ve kapasitesinin çok üzerinde savaşlara girmiş bir imparatorlukta hem teşkilatları, hem de tüm Osmanlı vatandaşları için işlevsel bir kurum ortaya koymaya çalıştılar.

مجلسین و کلاماً ذکر این مختصراً من ضبط و ترجمه شد

99

جلد و ورق		<u>حاضر بولنامه ذوات فامک اسامی</u>	سیکستانه رقم ۲۰۴	
جلسه کثافتی			شایخ	
رقم	نوع		پا	پا
				تاریخ
شکره اولاد به موارد متعلق در ذممه نوبت خود مالی با بیانی اوران اولی سبوا و توفیر و کله موالی اینی و ملفوفاتی دمی فاج فطما اولی				
تاریخ چواله پنجم		ارفاق وظیفه توفیر و	عقد و ملفوفاتی	نوعی
روز		روز		
<u>خلاصه مذاکره</u>				
<p>حدیث اول فامک اوج بوریکه الی سی بوریکه حملی سبوا حیا به اید مذکران خود آسان ایدیک شکره طرافه در حدیث و در اول دفعه در سبویک و طبعه لری فامک بودیم و در صورت قلم و در اول لری لغوا به حدیث لغوی در حدیث اولی فامک اول دفعه در حدیث اولی فامک بودیم و در صورت قلم و در اول لری لغوا به حدیث لغوی در حدیث اولی فامک</p>				
<u>تکلیف</u>				
<p>تکلیف اولی فامک در حدیث اولی فامک بودیم و در صورت قلم و در اول لری لغوا به حدیث لغوی در حدیث اولی فامک تکلیف اولی فامک در حدیث اولی فامک بودیم و در صورت قلم و در اول لری لغوا به حدیث لغوی در حدیث اولی فامک</p>				

223

B.O.A. MV. 140 99. Tensikat sonucunda nezaret personelinden 40-50 kişinin kadro harici kalacağına dair belge.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ'NDE EVKAF-I HÜMAYÛN NEZARETİ'NDE BÜROKRATİK REFORM

KAYNAKÇA

- I. Arşiv Kaynakları (B.O.A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi)
B.O.A. M.V. (Meclis-i Vükela Mazbataları)
B.O.A. N.G.G. (Nezaret Gelen Giden)
B.O.A. DH. MU. (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye)

II. Resmi Yayınlar

1. M.M.Z.C. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi)
2. *Düstur*
3. *Salname-i devlet-i aliyye-i Osmaniye*
4. Evkaf Nazırı Hammadezade Halil Hamdi Paşa tarafından evkaf hakkında sadarete takdim edilen layiha suretidir, 3 Cemazielevvel 1327 (23 Mayıs 1909).
5. *British Documents on Foreign Affairs*, Ed. David Gillard, University Publications of America
6. *Ceride-i Vakfiye*

III. Gazeteler

- Tanin*
Tashih-i Efkar
Tercümanı Hakikat

IV. Kaynak Eserler

Barnes, John Robert (1986), *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E.J. Brill, Leiden.

Hüseyin Hüsameddin (İbnülemin Mahmut Kemal İnal) (1335), *Evkaf-ı Hümayûn Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzarın Teracim-i Ahvali*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, Şehzadebaşı

Tural, Erkan (2006), *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu*, Dokuz Eylül Üniversitesi A.İ.İ.T.E., İzmir, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Kamil ŞAHİN

**KARAHANLILAR DÖNEMİ
DÂRU'L-MERDÂ HASTANESİ, VAKFIYESİ**

KARAHANLILAR DÖNEMİ DÂRU'L-MERDÂ HASTAHANESİ, VAKFIYESİ
(İNGİLİZCE ÖZET)

Kamil Şahin

Selçuklu Tarihçesi, Ankara

Türkler, İslâmiyet öncesinde tıp sahasında önemli başarılar elde etmişlerdir. İslâmî dönemde ise, ilk Müslüman Türk Devleti olan Karluklular ve Karahanlılar döneminde İslâmiyet'in tıp ilmine ve insan sağlığına verdiği çok büyük önem sayesinde, çok önemli başarılar elde etmişler ve ileriye gelmişlerdir.

Bu dönemde, Ebû Reyyân Muhammed b. Ahmed **el-Bîrûnî** (ö.453/ 1061), Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdillâh b. Ali b. **İbni Sînâ** (ö.428/1037), Ebu'l-Mecid b. Ebi'l-Hakem, Ubeydullah b. El-Muzaffer b. Abdullâh **el-Bahîlî** (ö.500/ 1106) gibi meşhur hekimler yetiştirmişlerdir.

İbni Sînâ, Kur'ân-ı Kerim'den ve Peygamberimizin Hadis-i Şeriflerinden aldıkları ilhâmle, ilk defa mikrobu tespit etmişlerdir. Ayrıca Türk hükümdarların ilme ve tıp ilim adamlarına çok büyük değer ve önem vermeleri nedeniyle de, Türk ilim adamları, tıp sahasındaki çalışmalarını daha çok yoğunlaştırarak devam etmişlerdir. Bundan başka Türklerin bulunduğu bölgenin, coğrafi bakımdan çok yağış alan bir bölge olması nedeni ile, tıpta kullanılan çeşitli tıbbî bitkilerin çok olmasının etkisi de çok olmuştur. Bu nedenle de Türkler, sevabı sonsuza kadar devam edecek olan "**Sadaka-i Cârîye**" olarak, hayır kurumları olan **hastahaneler** inşa etmişlerdir.

The Hospital of Dar al-Marda and its foundation in Karahanis Period

Kamil Şahin

Historian, Ankara

Abstract

Turks had very important achievements in medicine before they converted into Islam. After they became Muslim, during Karluqis and Karahanis they contributed very much to the medicine because of the fact that Islam and Muslim Thinking underlined this field.

In this preiod there were some prominent scholars in this field as the following ones: al-Biruni (d.453/1061), Ibn Sina (Avicenna) (d.428/1037), Abu'l-Majid b. Abi'l-Hakam, el-Bahili (d.500/1106).

*Ibn Sina referring to the Holy Qur'an and to the sayings of the Holy Propehet he discovered microbe. Ibn Sina and other scholars took very significant contributions from the rulers of therir time, and besides oher façtors this also addet input to the field. Another important reason that paved the way to the achievements in medicine is that the region Turks lived had a rich flora that was the source of very different medication and drugs. Consequently Turks built many foundations called **Perpetual Charity** such as hospitals and other institutions to cure people.*

Prof. Dr.
Naban K. Denizgin

A. ESKİ TÜRKLERDE TIP

Tarihin en eski çağlarından beri bir çok devletler kurmuş, medeniyetler meydana getirmiş olan Türkler, tıp sahasında önemli başarılar elde etmişlerdir. İslâmiyet öncesi **Uygur Türkleri**'nde, Türkistan halkı tıp ilminin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Çin'in 7-10. Yüzyıl yani **Tang Hânedanlığı** dönemindeki büyük tıp eseri olan "**Değerli Reçeteler**" adlı kitab ile "**Gili Reçete-ler**" adındaki eserin 14. ciltlerinde "**İdikut Hayat Şerbetleri,**" adındaki kitapları ile **Turfan** civarındaki **Uygur Türkler**'inin hastalıklar sahasındaki tıbbî araştırmaların sonucunda ortaya koydukları bir eserdir.

Uygur Türkleri, Milâdî 907 yılından itibaren 1126 yılına kadar olan dönemde, "**Turfan ve Tarım Vahalarında**" üretilen ilaç materyalleri daima **Çin**'e ihraç etmişlerdir. Milâdî 1013 yılı **Kusen (Koça)**'dan Çin'e giden 36 kişilik bir heyet, Çin'e hoş kokulu ilaçlar hediye etmişlerdi. **Moğol Hanedanlığı** döneminde Uygur Türklerinden olan **Askerî Hekim Öğrünç Kaya** fermanla, **Si Chuan** eyâletinin **He Chou** vilayetindeki **Tiau Yü Dağı**'nda ilaçlar üretmek orduyu tedavi etmişlerdir. **Mütercim An San** Çince "**Kitabı Müşkilat**" adlı tıbbî eserleri Uygur Türkçe'sine çevirmiştir.¹

B. KARAHANLILAR DÖNEMİNDE (226-609/840-1212) TIP

Türkler, İslâmiyeti kendi istek ve arzularıyla kabul etmelerinden itibaren, İslâmiyet'in tıp ilmine ve insan sağlığına verdiği çok büyük önem sonucunda, Müslüman Türkler, tıp ilmi sahasında çok ileriye gitmişlerdir. Karluk Devleti değişiklik geçirek aynı zamanda ilk Türk İslâm devleti olan² Karahanlılara dönüştü. Müslüman Türkler, Karahanlılar döneminde ve Tıp ilminde Ebû Reyyân Muhammed b. Ahmed **el-Bîrûnî** (ö.453/1061) ile Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali b. **İbni Sînâ** (ö.428/1037), Ebu'l-Mecid b. Ebi'l-Hakem, Ubeydullah b. El-Muzaffer b.

Abdullah **el-Bahîlî** (ö.500/1106) meşhur hekimler gibi büyük dehalat yetiştirmişlerdir.³ Müslüman Türkler, Karahanlılar döneminde mûsikî'nin insan sağlığı üzerindeki etkisi konusunda başarılı çalışmalar yapmışlardır. Meşhur Türk Hekim Ebû Nasr Muhammed b.Tahrân b.Uzluğ el-Fârâbî(ö.339/950) Türk dehalatı, musikîde hangi makamın hangi hastalığa iyi geldiğini tespit etmişlerdir.⁴

Meşhur hekimlerden **Ebû'l-Mecid** b. Ebi'l-Hakem, Ubeydullah b. El-Muzaffer b. Abdullah el-Bahîlî(ö.500/1106), Musikî ilmini bilir ve ud

¹ Bizim için Çin Tarihlerinden tercüme eden, Türk Tarih Kurumu Çince mütercimi, merhum Doç. Dr. Hacı Bey'e(ö. 2002) Cenabı Hak'tan rahmetler dileriz. (Bkz: "**Tangnâme**" ve "**Sangnâme**" **Uygurlara Ait Tarih Malzemeleri**, s. 258. Che'eng Su Luo. Halk Yayınevi, 1994 Peikin.)

² Fuad Köprülü, Karlukların Dokuz Uygurlar Türkmenlerinden olduğunu yazmaktadır. "**Karluk-lular**" **Düşünce Mecmuası**, 1338/1910, c. 1, S. 4-6, s. 63-64.

³ Müslüman Türkler, sadece tıp sahasında değil, Hadis ilminde, Kur'ân-ı Kerim'den sonra en güvenirlik kitap kabul edilen "**el-Câmî'u's-Sahih**" adlı eseriyile tanınmış büyük muhaddis, **Muham-med b. İsmail Buhârî** (ö.256/870), M. Mustafa el-A'zamî, "**Buhârî**" mad. Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, c 6, s. 368-372; İslâm Hukukunda, mes'elede müctehidlerden Ebû Muhammed Şem-süelimme Abdulaziz b. Ahmed **el-Halvânî**(ö.452/1060) gibi büyük şahsiyetlerde yetiştirmişlerdir.(Bakınız. Kâmil Şahin, "**Halvânî**" mad. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, c. 15, s. 383) gibi büyük şahsiyetler de yetiştirmişlerdir. (Kâmil Şahin, Karahanlılar Döneminde Tıp: "**Dâru'lmerdâ Hastahanesi, Tabibleri ve Türklerin Tıp ilminde Yükselmeye Başlamaları**", 1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı, 20-24 Mayıs 2008, Konya. c. 1. s. 2001).

⁴ **Fârâbî**: Hamdânîlerin Halep kolunun kurucusu Hükümdâr, **Seyfüddevle Hasen Ali b. Abdullah Ebû'l-Hayca b. Hamdan b. Hamdun**(916?-967)'nun huzurunda yapılan bir mûsikî heyeti toplantısında: "Ud'unu çıkarıp bir çalıyor ve herkes gülmeye başlıyor, ikinci defa bir âletini değiştirip tekrar çalıyor bu seferde herkes ağlıyor. Üçüncü defa tekrar âletini değiştirip tekrar çalınca, bu seferde herkes uyuyor. Fârâbî de aralarından kalkıp gidiyor." Fârâbî böylece hangi makamın insan üzerinde ne gibi etki yaptığını ölçmüş oluyordu. (İbni Hallikân, **Terceme-i Vefeyâtü'l-'Ayân li-İbni Halli-kân**, Mat. Âmire, İstanbul 1280(1863), c.2. s. 196; Muhammed b. Ahmed el-Hafib el-İbşihî, **Terceme-i Müstadraf fi-Killi Fennin Müstadraf**, Ter. Lebî Mehmed Efendi, 1263(1846) İstanbul, c. 2, 1164-1165; Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, **Mevzu'âtü'l-'Ulûm**, İkdâm Mat. İstanbul 1313(1895), c.1, s. 406.

çalardı. Türk Hükümdar Melikü'l-Âdil **Nuredin Mahmud b. Zengi Atabeg** tarafından 549/1154 yılında Şam ve Halep'de yaptırılan **Bimâristân-ı Kebir** isimli Hastahanesi'nde, musikî ile tedavi konusunda ders vermiştir.⁵ Ayrıca hangi makamın hangi hastalığa iyi geldiğini tespit etmiştir.⁶

1. KARAHANLI TAMGAÇ BUĞRA KARAHAN'IN (1052-1068) KİMLİĞİ

Karahanlılar Devleti 10. yüzyılın ortalarında Abdulkerim Buğra Han'ın (447/1055) İslamiyeti kabul edişi ile birlikte, İslâmiyet bu devletin resmî dinî olmuştur.⁷ Karahanlılar şehirleri: **Mâverâunnehir, Karahocu, Beşbalık, Uyguristan, Hoten, Kaşgar, Almalk, Kayalık, Semerkant, Ceyhun ve Buhârâ'**dir.⁸ Karahanlı Devleti Doğu Karahanlılar ve Batı Karahanlılar Devleti olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Aynüddeve Muhammed b. Nasr, Batı Karahanlıların büyük Kağanı oldu ve **Öz kent'**te otururdu. Yardımcı kağanı olan kardeşi **Tamgaç Han İbrahim** ise **Semerkant'**ta oturup **Mâveraunnehir'i** idare ediyordu. **Aynüddeve'nin**(ö.444/1052) yılında ölümünden sonra, Aynüddeve Muhammed b. Nasr'ın oğulları Ahmed ile Abbas'ın çocukları olmadığı için, Tamgaç Han İbrahim b. Nasr'ın soyu ile devam etti. Büyük **Tamgaç Han İbrahim b. Nasr** (1052-1068), İslâm Tarihi kaynaklarında âdil ve dindar bir hükümdar olarak tanınmaktadır. Devlete ait kararları bizzat kaleme aldığı, fukahâdan izin almadan yeni vergiler ihdas etmediği kaydedilmektedir.⁹ **Tamgaç Han İbrahim Semerkant'ta medrese** ve **hastahane** yaptırmış ve bir de bu hastahane için vakfiye düzenlettirmiştir.

2. TAMGAÇ BUĞRA KARAHAN'IN HASTAHANE VAKFİYESİ

Karahanlı Türk hükümdar **Tamgaç Buğra Karahan b. İshak İbrahim b. Nasr** tarafından, 10 Receb 458 / 07. Haziran 1066

tarihinde, **Semerkant'**ın Suğut Çarşısı'nda **Dâru'l-Merdâ** adı da verilen bir **hastahane inşa ettirmiştir. Tamgaç Buğra Karahan'**ın günümüze kadar gelebilen, bu Arapça **Hastahane Vakfiyesi** 458/1066 tarihlidir.

Hastahanenin Vakfiyesi, ilk defa Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi mezunu Prof. Dr. **Saffet Bilhan** (D.1934 Elazığ-Ö.2005), Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde, İslâm Hukuk Felsefesi üzerinde doktora yaparken, bu vakfiyeyi buluyor. Paris'te arkadaşı olan **Mısır'lı Muhammed Hadr'a** vermiştir.¹⁰ Muhammed Hadr da 1967 yılında Fransızca'sı ile birlikte yayınlamıştır.¹¹ Saffet Bilhan da bu vakfiyeyi daha sonra 1982 yılında Türkçeye tercüme etmiş ve yayınlamıştır.¹² Söz konusu vakfiyenin en eski nüshalarından birisi, Süleymaniye Kütüphanesinde Ord. Prof. Zeki Velidi Togan tarafından, **Kitâbü'ş-Şurû mine'l-Muhîtü'l-Bür-hânî'** isimli Hanefi Hukukuna ait eserin, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye 601 numarada bulunmuştur. Biz de, bu vakfiyeyi **Kitâbü'l-Vakıf** bölümü vr.72^a-77^b arasında olduğunu gördük. bu nüshasının filmini alarak yayınlamayı düşündük.

⁵ İbni Ebî 'Usaybi'a, **Uyûnü'l-Enbâ' fi-Tabakâti'l-Enbbâ**, Tah. Dr. Nizar Rıza, Mektebetü'l-Hayat, Beyrut, s. 628

⁶ İbni Hallikân, **Vefeyâtü'l-Âyân li-İbni Hallikân**, c. 2, s. 196, 349.

⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, V. Bas. İstanbul 1996, s.70.

⁸ W.Bartold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, 1927, s. 85, 165; Ş, Sâmî, **Kâmusu'l-Âlâm**, c. 6, s. 4573.

⁹ İbni'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târih**, Dârussadr, Beyrut 1402, 1982, c. 9, s. 300; Abdulkerim Özaydın, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi(DİA)**, "Karahanlılar" mad. c. 24, s. 408.

¹⁰ Muhtemelen belgenin bazı kısımlarını okuyamamış olacak ki, Paris'te arkadaşı olan **Mısır'lı Muhammed Hadr'a** vermiştir.

¹¹ Prof. Dr. **Yahya Akyüz**, Felsefe Eğitim Sanat, "**Saffet Bilhan'ın Türk Eğitim Tarihine Katkıları**", HECE, Ankara Eylül 2006, s. 17-19.

¹² Saffet Bilhan, "**Tıp Okulu Niteliğinde Türk Hastahanesi**" A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları Dergisi,1982, c.15, S. 2, s. 125-130 .

Söz konusu vakfiye: Semerkantlı **Kadı İsmail oğlu Ebû Mansur** tarafından kaleme alınmıştır. Arapça Vakfiyesinde; **Melik Hakan, Gâzi hükümdar doğunun ve Çin'in Meliki ünvanlarıyla** ismi geçen, **Tamgaç Buğrâ Hakan Yusuf oğlu Ebû İshak İbrahim** tarafından, Semerkant'ta 10 Recep 458/ 07. Haziran 1066 tarihinde bir **hastahane** inşâ ettirerek, hastahaneye çok miktarda vakıflar tahsis edilmiştir.

3. HASTAHANESİ BÖLÜMLERİ

İbrahim Tamgaç Buğra Karahan'ın bu hastahanesi, şu bölümlerden meydana gelmektedir. (1). **Dâru'l-Merdâ Hastahanesi**, (2). **Tıp Fakültesi Medresesi**, (3). **Hastahane Câmii**, (4). **Kur'ân-ı Kerim öğrenimi** ve ilmî araştırmalar yapılmak için **kütüphane**, (5). **Kurrâ'nın**¹³, Kurân-ı Kerim okuması ve halkın Kur'ân-ı Kerim okumaları için edeb öğretmenine (eğitim uzmanına) mahsus bir **derslik** olarak inşa edilmiştir. Hastahane, kimsesiz, yardıma muhtaç, garip, ümitsiz hastalar, perişanlar, yoksullar ve âcizlerin, hiçbir din ve mezhep farkı gözetmeksizin tedâvi olması için vakfedilmiştir.

4. KURRÂ HÂFİZ, İMAM VE MÜEZ-ZİNLERİN KUR'ÂN-I KERİM OKUYARAK (TIPTA TELKİN) YOLU İLE TEDAVİ (PLASEBO ETKİSİ)

Tamgaç Buğrâ Karahan'ın hastahane görevlileri arasında dikkat çekenlerden birisi de Kurrâ Hafız, imam ve müezzinlerdir. Bunların görevleri hastalara ve özellikle de akıl hastalarına Kur'ân-ı Kerim'den âyetler ve sûreler okuyarak, mânevî tedavide bulunmaktır. Hastalıkların maddî olduğu kadar mânevî sebepleri de vardır. Kişilerin Allah'a bağlılıkları, gerçek şifâyı Allah'ın(c.c.) vereceğine güvenmeleri şarttır. Kişilerin Allah'a bağlılıkları, gerçek şifâyı Allah'ın vereceğine güvenmeleri, ruh sağlığının ve morallerin yerinde oluşu, maddî hastalıkların tedavisinde bile ayrı bir önem taşımaktadır.¹⁴

Kur'ân-ı Kerim'de:

هو شفاورحمة للمؤمنين ولا يزيدالظالمين الا خسارا ونزل من القرآن ما

"Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki o, mü'minler için şifâ ve rahmettir; zalimlerin ise yalnızca zıyanını artırır."¹⁵ Buyrulmaktadır. Hastalara okumak suretiyle tedavi, hem Peygamberimiz Hazreti Muhammed Mustafa (s.a.s.) ve hem de Ashâb-ı Kiram tarafından yapılmış, câiz ve müessir olduğu bu tatbikat ile anlaşılmıştır.¹⁶ Çünkü Müslüman, hayır ve şerrin Allah' tan (c.c.) geldiğine ve şifâyı veren de ancak Allah olduğuna inanır. Kur'ân-ı Kerim'de Hazreti İbrahim(a.s.): **"Hastalandığım zaman bana şifâ veren O'dur (Allah'dır)"**¹⁷ Hastalığı Allah'ın verdiği göre şifâsı da kendisindedir. Akıl hastalarını Kur'ân-ı Kerim okuyarak tedavi etmeye çalışmak, bütün Selçuklu ve Osmanlı hastahanelerinde uygulanmıştır.¹⁸

¹³Kur'ân Kerim kıraati konusunda uzman kişiler. (Mustafa Öz, "Kurra" mad. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, c. 24, s. 508)

¹⁴İlmihal, İslâm ve Toplum, Heyet, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2007, c. 2, s. 166.

¹⁵Kurân-ı Kerim, el-İsrâ, Â. 82

¹⁶Hayrettin Karaman, **İslâm'da Helal ve Haram, (Kerahiye ve İstihsan)**, Yİ.E. 1975, s. 71.

¹⁷Kurân-ı Kerim, eş-Şuarâ, Â. 80

¹⁸Kastamonu'da Selçuklu Döneminde Yıllık Dâruşşifası: **"Der Devlet mekine arz-ı dâi kemine budur ki, Medine-i Kastamonu'da vâki Ali b. Süleyman b. Ali nâm sahibü'l-hayrât Dâruşşifâ olmak üzere binâ eylediği Buk'a'da (Buk'a burada hastahane anlamındadır) besyüz seneden mütecâviz Kutbû'l-Arifin, Zâhrü'l-Vâsîlin Hazreti Şeyh Abdulkadir Geylânî kuddise sırrehu'l-âzîz'in hulefâsından olan meşâyh-ı kirâm sâkin ve bu âna gelince civârımızda vâki' Sancak ehâlilerinden nice Masru' (saralı hasta) ve Mecnûn (akıl hastası) ve Maraz-ı enfeslerinin te'sirinden nâsi bi-'avn-i Hudâ duâ-i hayırlarıyla ifâkat bulup zikrolunan Dâruşşifâ meşihat-ı meşâyh mûmâyün ileyhden Buk'a-i mezbûre de medfun eş-Şeyh Abdulfettâh Efendi'nin oğlunun oğlu işbu bâ'is-i 'arz-ı 'ubûdiyyet ehli-i 'ilim ve sâhibü vera' ve takvâ eş-Şeyh Hafız Mustafa Efendi dâileri sâbikan Şeyhu'l-İslâm merhum ...Hâfız Mustafa Efendi eslâh mutasarraf olduğu minval üzere... yedine müceddiden Berât-ı Şerif-i Âlişân sadaka ve insan buyrulmak ricasına... Evâhır-ı Ramazâni'l-Mübârek 1139 (20-29 Ramazan 1139/11-20. 05. 1727)"** tayini şeklindedir. (BOA. Cev. Sıh. 224; Bkz.Kâmil Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Kasta-monu'da Hastahaneler", II. Kastamonu Sempozyumu, 18-20 Eylül 2003)

Günümüzde zihni ve ruhi hastalıkların maddi sebepleri yanında mânevî sebeplerini de araştırılıp, hastalar her iki yönüyle de tedavi edilmeye çalışılmaktadır. Kur'ân-ı Kerim okunması veya duâ edilmesi ile zaten hastalığın şifâsının Allah'tan(c.c.) olduğuna inanan kimse de iyileşme inancının yerleşmesine ve bu olumlu düşünce ile hastanın hastalıktan kurtulma umudunun başlamasına sebep olur. Bu yolla sağlanan manevî telkin ile hastalığın seyri daha olumlu yönde gelişecektir."Günümüzde tıp sahasında uygulanan bu sisteme "**Telkin**" ismi verilmektedir.¹⁹ Peygamberimiz hadis-i şeriflerinde:

على قلب المؤمن إن من أحب الأعمال إلى الله إدخال السرور
"Allah katında amellerin en sevgilisi mü'minin kalbine neşe (sevinç) koymaktır", buyurmuşlardır.²⁰ Bu neşe ve sevinç ise; ancak Yüce Kitabımız Kur'ân-ı Kerim okunarak verilebilmektedir.

5. HASTAHANE GELİRLERİ

Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Karahan tarafından kurulan bu hastahane, İslâm Vakıf Hukuku esasına dayanıyor ve hastahane giderleri de hasta-haneye yapılan geniş vakıf gelirlerinden karşılanıyordu. Hastahane için ayrılan bu vakıf gelirleri 100(yüz) hisseye bölünmüştür.

(1). 15 hissesi, hastahane'nin bakımı için harcanacaktır.

(2). 15 hissesi, hastahaneye yatırılan hastaların yiyeceği için ayrılmıştır.

(3). 8 hissesi, hastalara verilecek çorbaların eti için ayrılmıştır.

(4).10 hissesi, hastaları sürekli ve geciktirmeksizin tedavi etmekle görevli için yıllık olarak verilecektir.

(5). 2 hissesi, hastalardan kan almakla görevli **Hemşire (Kibâle)**²¹ olan kişiye verilecektir.

(6). 5 Hissesi, kış ve yaz sabah ve akşam ihtiyaca göre yakacak ve mutfak için ayrılacaktır.

(7). 3 Hissesi, namaz vakitleri ve dinî görevlilere imam ve müezzin için verilecektir.

(8). 3 Hissesi; hastahane ölenlerin defin işlemi için ayrılacaktır.

(9). 5 Hissesi, hastahanenin temizlik bakımı, hastahane câmiî'nin temizliği ve orada olan toplantıların düzeni ve usûle uygun biçimde ihmal edilmeksizin kandilleri yakacak bir hizmetli için ayrılacaktır.

(10).3 hissesi, tuz, soğan, gelişi güzel koku verecek baharat için vakıf payı olarak ayrılmıştır.

6. HASTAHANE GÖREVLİLERİ

Tamgaç Buğra Han'ın hastahane görevlileri şu şekilde belirlenmiştir.

4/1. Doktorlar²²

4/2. Kan alanlar²³

¹⁹Prof. Dr. Sadık Demirsoy, Gâzi Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastahanesi Alerji Anabilim Dalı Başkanı.

²⁰**Taberânî ; Hilyetü'l-Evliyâ**, c. 6, s. 348; İmam-ı Gazâlî, **İhyâ'u 'Ulûmiddin**, c. 3, s. 126.

²¹**Kibâle**:Kadın hemşire demektir.(Bkz.Dr. Hüseyin Remzi, **Lügât-ı Remzi**, Tıp Lügati, Mat. Hüseyin Remzi, İstanbul 1305, c. 2. s. 94.

²²Hastalık, insanın beden ve ruh sağlığını bozan bir durumdur. Tedavi ise bu hâlin giderilmesi, yani hastanın yeniden sağlığına kavuşması için maddî- manevî her türlü çareye başvurulmasıdır. Hastalık ve sakatlıkla mücadele ve gerekli tedavi yollarına baş vurma hem insanın ve hem tabî yapısının gereği hem de dinin emir ve tavsiyesidir. (İlmihâl İslâm ve Toplum, Heyet, Diyanet, Ankara 2007, c. 2, s. 164.)Peygamberimiz (s.a.s.): "**Allah hem derdi hem de devayı göndermiş, her hastalığa bir çare yaratmıştır. Tedâvi olun, ancak tedavide haramı kullanmayın**" buyurmuşlardır. (Sünen-i Ebû Dâvud, Tib.,11)Fıkıh kitaplarında

²³Sağlığı koruma veya tedâvi amacıyla, vücudun uygun yerlerinden kan aldırmasına "**Hacamat**" denilmektedir. Eski zamanlardan beri bilinen bu yöntem, Peygamberimiz(s.a.s.) zamanında da uygulanmış ve **Resûl-i Ekrem kan aldırma** tavsiye ederek, kendisi de bu konuda uzman olan kişilere "**hacamat**" yaptırmıştır. Bu gün modern tıpta da gerekli durumlarda **kan alma (Phlebo-tomy)** yoluna gidilmekte, gerek **koruyucu hekimlikle** gerekse bazı hastalıkların tedavisinde, bu usul geçerliliğini, belli ölçülerle de olsa sürdürmektedir.(Abdullah Köse"**Hacamat**" mad. Diyanet İslâm Ansiklopedisi, c. 14, s. 422)Tedâvi olmanın gerekliliği konusunda Fıkıhçılar görüş birliğine (icmâ') varmışlardır...(Burhaneddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi Bekir Abdulcelil Fergânî,el-Mergînânî (ö.593/1197) **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî**, Mektebütü'l-İslâmiyye,(Tarihsiz) Ofset Baskı. c. 4, s. 97.

- 4/3. Hizmetçiler(Hemşireler)
 4/4. Aşçılar
 4/5. Us(akıl hastaları için)
 4/6. Kurrâ Hafızlar, Câmi Görevlileri,
 imam ve müezzin olarak tespit edilmiştir.

7. HASTAHANE'DEN YARARLANACAK HASTALAR

1. Kimsesizler
2. Yardıma Muhtaçlar
3. Garipler
4. Ümitsiz Hastalar
5. Perişanlar(Acil Hastalar)
6. Yoksullar
7. âciz ve Yaşlılar Din farkı gözetmeksizin inşa edilip, bu hastahane vakfedilmiştir.

Sonuç olarak: İlk Müslüman Türk Devleti olan Karluklar Müslüman olduktan sonra da Karahanlılar adını almışlardır. Müslüman Türk hekimler, Karahanlılar döneminden itibaren tıp ilmi konusunda, çok önemli başarılar elde etmişler ve ileri gelmişlerdir. Bunun başlıca sebebi de, İslâmiyetin tıp ilmine ve insan sağlığına verdiği çok büyük önem sayesinde olmuştur. İbni Sînâ gibi Türk hekimler, Kur'ân-ı Kerim'den ve Peygamberimizin Hadis-i Şeriflerinden aldıkları ilhamla, ilk defa mikrobu tespit etmişlerdir.²⁴ Ayrıca Türk hükümdarların ilme ve tıp ilim adamlarına çok büyük değer ve önem vermeleri nedeniyle de, Türk ilim adamları daha da çok yoğunlaştırarak devam etmişlerdir. Bundan başka Türklerin bulunduğu bölgenin, coğrafi bakımdan çok yağış alan bir bölge olması nedeni ile, tıpta kullanılan çeşitli tıbbî bitkilerin çok olmasının etkisi de çok olmuştur. Bu nedenle de Türkler, sevabı sonsuza kadar devam edecek olan "Sadaka-i Cârîye" olarak, hayır kurumları olan hastahaneler inşa etmişlerdir.

7. HASTAHANE VAKFİYE TERCÜMESİ

Vakfiye bir fıkıh kitabının içinde ve Kitâbü'l-Vakıf konusu içinde belge olarak geçtiği için, vakfiyenin **Besmele, Hamdele ve Salvele** bölümleriyle sonundaki "**Şuhûd-ı hâl**" bölümleri buraya alınmamıştır.

Tercümesi:

"Bu sened Hâkân'ın emriyle yazılmış senettir, güvenilir hükümdar, zafer kazanmış melik, adaletli, Dinin ve Devletin direği, milletin baştacı, ümmetin azizi, müslümanların dayanağı, Doğunun ve Batının hükümdarı **TAMGAÇ BUĞRA KARAHAHAN EBÛ İSHAK NASR OĞLU İBRAHİM**, Allah'ın halifesinin kılıcı, mü'minlerin emiri, Allah onu güçlendirmiş ve bayrağına zafer vermiş (yükseltmiş)tir. Böylece düşünüp mütalaa ederek, yüce Allah'ın(c.c.) kendisine bahşetmiş nimetin onun için süregeldiğini, hükümlerlik, şöhrat, yücelme, savaştığı ve yendiği düşmanlar üzerindeki zafer, onları egemenliği altına alması gibi üstünlüklerin kendisine bahşedilmiş ve Allah'ın nimetlerinin devamlı arttığını anlamış olduğundan, böylece Allah'ın kulları için kalbi merhametle, şefkatle dolmuş Allah'ın düşmanlarına karşı ise katı"**onlar ki, şehirlerde azgınlıklar yaparak, fesat çıkarırlar**" onları mü'minlerin sırtından söküp attı, bid'at ve boş hevesler peşinde olan sünnet(peygamberin çizdiği yol) ve icmâ (Müslüman bilginlerin üzerinde birleştikleri görüşler) düşmanlarını yenerek Allah (c.c.)inancını egemen kıldı ve bu inancı bölücülükten arındırdı. Bunların hepsi, Yüce Allah'ın(c.c.) bitmez, eksilmez ve her zaman mevcut nimetidir; bu nimete şükran farz (yerine getirilmesi zorunlu görev)dir. Allah'ın ise, bu nimeti kullarına bahşetmesi onun için bir mecburiyet değildir. Böylece ahiretteki nimetleri ve bu dünyada sahip bulunduğu nimetleri düşündü, keskin zekası ve

²⁴el-Münavî, **Fezû'l-Kadîr Şerhu Câmî'u's-Sağîr**, es-Suyûfî, Mat. Mustafa Mehmed, Mısır 1356/1938, c. 4, s. 287-288

üstün iradesiyle, **hastalar için bir hasta evi(hastahane) kurulmasını emir buyurdu.**²⁵

Burada (hastahane) kimsesiz, yardıma muhtaç, garip, ümitsiz hastalar, perişanlar, yoksullar ve âcizler şifâ bulacaklar ve Allah'ın kendisin ihسانيyle destek olacağına, onu, bu dünyada ve âhirette kötülüklerden arındırarak kendisini ve çocuklarını elemelerden ve şiddet hareketlerinden koruyacağını ümit etmektedir.

Böylece (Tamgaç Buğrâ Han), meşrû beyanatın koşulları içerisinde, kendi mülkiyetinde ve tasarrufunda olan ve Semerkant'ın mahallelerinden biri olan "şu" mahallenin "şu" arsasında, "şu" sokakta, aşağıda belirtilen dört sınırla sınırlanmış evini, hayatı boyunca ve ölümünden sonra, sadaka olarak vakıf haline getirdi: Bir tarafı bu evin arazisi üzerinde bulunan "şu" adı alan ve vakıf malı Han'a dayanıyor ve **Ebû Bekir el-'Amid? oğlu Muhammed Neseî'nin Han'ı-na**; ikinci tarafı ile Ravdat sokağındaki **Mescid'e, Muhammed el-İzakî oğlu İbrahim'in** evlerine ve **Davud Mescid'i'nin** onarımı için vakfedilmiş evlere, **Abdullah 'Amâ'nın kızının oğlu Adem'in** evlerine, Ahmed oğlu Abdulhamid'in kilerine, Ali Taberî oğlu Hasan'ın kilerine, Abdülsabûr Taberî'nin kızı Fatma'nın kilerine(evlerine), Muhammed Hayat(terzinin) kızı Ayşe'nin evlerine, **Mansur Re's-oğlu Muhammed'in** evlerine ve nihayet **Hamza Neseî kızı Fatime'nin** evlerine dayanır(onlarla sınırlıdır); üçüncü tarafı ile **Kayyî Hân'ına** dayanır ve dördüncü tarafı ile (söz konusu olan) evin kapısının bulunduğu sokağa dayanır. Böylece **mülkünü, vakıf ve sadaka olarak yaşamı boyunca ve süresiz vasiyet olarak ölümünden sonra; Müslüman hastaların dokunulmaz yararına bahşetmiştir.** Onların (hastaların) hastalıkları ve gereksinmeleri devam ettikçe bu hastahanedен çıkarılmıyacaklar, fakat hastalıklarından kurtulup, sağlıklarına kavuştuklarında, başka hastaların yerini azaltmak için

hastahaneyi terk etmelidirler; ebediyete kadar böyle sürsün, öngörülmiyen her şey için, hazır bulunanlar için hiç kimse vakfın ne geleneklerini değiştirebilir, ne de şartlarında ve kurallarında bir değişiklik yapabilir: **"Artık ölünün vasiyeti işittikten sonra onu değiştirenin günahı ölüye değil, değiştirenin üzerindedir. Şüphesiz ki Allah vasiyet edenin vasiyetini işitici ve vasiyeti değiştiren işini bilicidir."**²⁶ **"Allah yeryüzüne ve onun üzerindekiyle sahip olduğu sürece bu böyle devam etsin, en iyi sahip O'dur."**

Hastahanenin bakımı, hastahane kalanların gereksinmelerinin giderilmesi, bilim adamları (**doktor**) tarafından uygulanan ilaçlar, hastahane görevlendirilmiş kimselerin bakımı, **doktorlar, kan alanlar, hizmetçiler, açşılar, us için, hastaların yiyecek ve içecek masrafları** için, hastahane kaldıkları, nekahatları süresince gereken her şey için (bağış yapan hükümdar), kendi mülkiyeti ve tasarrufunda olan **Semerkant'ın Şuğud** (Semerkant'ın eski bir yerleşim yeri) çarşısındaki aşağıda belirtilen mallarını vakıf haline getirdi:

Bu evin yanında bulunan ve **Nim Maristan** adı ile tanınan, bir ve ikinci tarafı ile aynı evle sınırı olan, üçüncü tarafı ile **Nüşteğîn ? el-Ma'â** ile sınırlı dördüncü tarafı ile kapısının bulunduğu yola dayanan bir **hân**.

Yay(Kışan) adı ile bilinen bir hân, bunun bir tarafı merhum **Hâcib Âdem oğlu Ali'nin** dükkanına dayanıyor, sağda? Semerkant'ın şimdi kaybolmuş bir yolu ve **Sü'sü' el Acemî'nin Hanı**, ikinci tarafı ile **Abdullah Subaşı'ya** komşu olan **Ali oğlu Hasan'ın Medrese** için vakıf olarak verilmiş evine dayanıyor; üçüncü bir yanı ile **İbnü'l-Askar'ın kızının ribât(taş duvarı)na** ve dördüncü tarafı ile **Accar'ın dükkanlarına, Abdullah**

²⁵Saffet Bilhan, "Tıp Okulu Niteliğinde,Türk Hastahanesi", A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi

Yayınları Dergisi, 1982, c. XV, S. II, s. 125-130.

²⁶Kur'an-ı Kerim, el-Bakare, Â.181.

oğlu Mutli' el-Acemî'nin dükkanlarına, Nasır oğlu Ahmed'in kızı Fatime'nin evlerine dayanır, kapısı çarşıya bakan dükkanı ile Halıcıların Bakır Kum ? denilen yere bitişik inşaatlar, biri bu malların bütün içerisine giren Hamam kapısındaki dükkanlara komşu **Mervan Gerdanlığı** diye anılan (inşaat), ikinci tarafı ile kadınların **Kâzeh? kulubesine**, üçüncü tarafı ile **Nimsek Soğağı'na** bitişik **Davud sokağı'na** ve dördüncü tarafı ile **Muîn Nizdek dükkanına**, fırıncılara, ve Kasım oğlu **Ömer Musidâvi'nin cûbhâne'sinin** (odun pazarı) yanında bulunan **Baba -Cahar-Sûg'un** bakımı için vakıf olarak verilmiş dükkâna dayanır, bunun diğer tarafı ise kadınların **Cerm Abeh**(sıcak su) adı verilen **hamam**, ikinci tarafı yine bu hamam, üçüncü tarafı **Davud Sokağı** ve dördüncü tarafı kapısının bulunduğu **Nimsek Sokağı'dır**.

Birinci Hamam'ın kapısında bulunan iki dükkân, bunlar bir tarafı ile **Su Başı** Vakfına ait dükkâna (ikinci tarafı ile sağda ?) dayanır, üçüncü tarafı kanala (....?) Bazen ve bu **hamama** ve dördoüncü tarafı ile (...?).

○ (**Tamgaç Buğrâ Han**)mallarını bu belgede sınırları belirlenmiş ve tanımlanmış biçimde, sınırları, duvarları, iç tarafları, avluları, döşemeleri, sütunları, kapıları, kilitleri, koridorları, ağaçları ve kullanım için yerleştirilen ne varsa; merdivenler, zinzirler, çiviler, araç-gereçler, yakacak ve küller, su ileticileri ile bu mallara ve haklarına dayalı, azı, çoğu, salt hibe ve kesin olarak tümüyle süresiz istisnasız, ne herhangi bir vaad ne esas şartlarına ilave edilecek bir şey olmaksızın ne satış, ne hibe ne vasiyet ne hiçbir surette temellük hakkı bulunmaksızın vakıf olarak oluşturdu. Bir yıldan fazla hiçbir kira veya kabala kontratı yapılamaz ve gasb etme endişesi olanlarla da kontrat yapılamaz.

Allah'ın(c.c.)vereceği gelir, gasb ve kötüye kullanma bertaraf edilerek, öncelikle, bakım ve onarımlara harcanır; **artan 100 hisseye bölünecek**, (bunun 15 hissesi) belirlenmiş

kurallar doğrultusunda bakım için, 15 hissesi hastahaneye yatırılan **hastaların yiyeceği için**, 8 **çorbalarının eti** için, 10 hastaları sürekli ve gecikmeksizin tedavi etmekle görevli **doktor için** yıllık, 2 gerekli **kan almakla görevli** olan kişiye yıllık olarak, 5 kış ve yaz, sabah, akşam ihtiyaca göre **yakacak ve mutfağın odunu** için, 3 sabah akşam hastaların yemeğini pişiren **aşçı için**, üç hisse **vakit namazları ve dinî görev ile meşgûl** olan imam ve müezzin için, 3 hisse **hastahannede ölenlerin defin işlemi** için, 5 hisse hastahanenin **temizlik bakımı, mescidin temizliği** ve orada olan toplantıların düzeni ve usûle uygun biçimde ihmal edilmeksizin **kandilleri yakacak bir hizmetli için**, 3 **tuz, soğan...** gibi güzel koku verecek **baharat** için. 2 hisse, **sazlıklar, sergiler, postlar, lamba** için, nihayet 5 hisse, kâimin arzusuna göre, Semerkant'ın Büyük Câmîi'nin bakımı için her yıl başında, işbu vakfın harcamaları belli olunca gecikmeksizin (yerine getirilir), ve 8 hisse, **kâhyanın** yıllık (ücreti) için, (adı geçen câmi için) uygun olan bir defa bulunup saptandıktan ve yıllık olarak belirlendikten sonra, bütün girdiler, çıktılar kâimin elinde olacaktır, çünkü, yetki sâhibiolan müteveli kâimdir, yıllık hesaptan hiçbir şeyi ihmal etmemelidir, eğer iyi bir kâhya olduğu kanaatine varılırsa (görevde) bırakılsın, aksi takdirde değiştirilsin. İşte 100 hisse²⁷ bunlardı, hiç bir şey tahrip ve ihmal edilmeksizin yukarıda belirtildiği gibi harcanmalıdır.

Tüm bunlara rağmen, fazlalık olursa (bu gelirden geriye herhangi bir şey kalırsa demekki istiyor), bir defadan 1000 dirhem alınsın, onunla fazla kullanılan **ilaçlar** ve **merhemler** alınsın ve ilerisi için de muhafaza edilsin; yine artakalan(para) olursa, belirtilen kurallar içerisinde malların değerinin artışına kullanılsın.

²⁷Mütercim: verilen payların toplamı 100 sayısını bulmuyor, her hangi bir yerde hata olmalıdır diyor.

Eğer hastahane yıkılır veya artık hasta almazsa ve yeniden kullanılabilir hale getirme şansı yoksa, **vakıf** fakir Müslümanların yararına kullanılsın, taki Dünya ve üzerinde yaşayanlar Allah'a(c.c.) dönüncüye kadar, O, kendisine dönülenlerin en mükemmelidir. Ve (bağışı yapan) bunların tümünü mülkiyetinden ve tasarrufundan çıkararak, sahip olduğu sıfatı gereği, (vakfın) kayyumu olarak kendisinin atadığı Abdülmelik oğlu Muhammed es-Seffar'ın eline, bütün sorumlulukları ve belirli görevleri yerine getirmek üzere tevdi etti. Adı geçen (kayyum) bunların tümünü, yüksek sesle kabul etti ve sorumluluğu alarak, bağış yapanın tüm kayıtlarla ilgili yetkilerini devraldı. Bunların hepsi meşru koşullar içerisinde, doğru sözlerle, hukuki kısıtlaması bulunan hiç kimse olmaksızın, Müslüman bir kadının adaleti ve kadılık görevini uyguladıktan sonra tam ve mükemmel meşruiyetiyle (vakıf) senedini onayladı. Kimki bunu değiştirir veya tahrif ederse, kıyamet gününde asiler arasına dahil olur.

Bütün bunlar Yüce Tanrı, ve güvenilir kişiler, yargıçlar, asalet sahibi kimseler ve hazır bulunan hikmet sahibi kimselerin huzurunda, bu belgeyi bağışlayan (hükümdar)a okuyup, (hükümdarın) kendi dili ile ona açıkladıktan sonra, hepsini onayladı. Receb ayı, yıl 458 11 (1065).

Belgenin arka sayfasında: Koruyucumuz Allah bize yeterlidir. O, ne güzel koruyucudur. Bağışlayıcı ve Esirgeyici Allah'ın adı ile, Semerkant yöresinde emniyet ve **adalet amiri Kadı İsmail oğlu Ahmet oğlu Ebû Mansûr**, güvenilir melik Hakan, gâzi hükümdar, adaletli, devletin ve milletin direği, ümmetin azizi, **Doğunun ve Çin'in meliki Tamğaç Buğrahâkan Yusuf oğlu Ebû İshak İBRAHİM**, Allah'ın(c.c.) halifesinin kılıcı, müminlerin emiri, Allah(c.c) onun hükümlerini güçlendirdi, onun adına: **adalet ve şer'î** kurallar doğrultusunda müşahade ettim ki vakfı oluşturmak için bu belgede açıklananların tümünün başından sonuna kadar belirtilmiş koşulları ile geçerliliği vardır. İmzalamam ve geçerliliğini onaylamam istendi, bu işi, Kur'anı mütalaa edip Allah'ın(c.c.) yardımını diledikten sonra yaptım; bu teminatı, şahitlerin onayı ile sayfanın arka tarafına, Receb ayının ortasında (anbesi) 458 tarihinde yazdırdım. "Bu belge üzerinde benim emrimle yazılıp mühürlendi. Bunun geçerliliğini tasdik edip, yazılanların uygulanmasına emir verdim. Bu benim huzurumda şahitler tarafından onaylandı. İmza ve tevkî'kendi elimle yazıldı".²⁶

²⁶ Saffet Bilhan, **900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamğaç Medresesi Vakıf Belgesi**, A.Ü.Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1982, c.15, s.125-130.

*Yrd. Doç. Dr. Sevay ATILGAN

TOKAT MÜZELERİ

ÖZET

Günümüzde canlı birer eğitim ve kültür kurumu haline gelmiş olan müzeler, özellikle kalkınma süreci yaşayan kentlerin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bunun en güzel örneklerinden birisi, Tokat ilinde ortaya konulan müzecilik faaliyetleridir. Altı bin yıl boyunca çeşitli uygarlıklara evsahipliği yapmış olan kent, son derece zengin bir tarihi ve kültürel mirasa sahiptir. Bu miras, Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden uzun yıllar boyunca şehirdeki tek müze yapısıyla korunmuş ve halka tanıtılmıştır. Ancak son yıllarda hızlı bir kalkınma sürecine girilen kentte, ardı ardına açılan müzeler yeni bir anlayışa öncülük yapmaktadır. Bugün Tokat'ta, modern müzecilik ilkeleri ve olanaklarına sahip toplam 5 müze bulunmaktadır. Bu müzeler, tarih bilincinin aşılması ve halkın eğitilmesi bakımından kentin sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağlarken; kültür turizminin yeni cazibe merkezleri olarak ekonomik kalkınmaya da destek vermektedir. Bu çalışmada, tarihsel süreç içerisindeki gelişimi de göz önünde bulundurularak Tokat'taki müzeler tanıtılırken, bazı tespit ve önerilere de yer verilmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Tokat Müzesi, Gök Medrese, Latifoğlu Konağı, Tokat Mevlevihanesi, Atatürk Evi

ABSTRACT

Museums are playing an important role on economical, social, and cultural developments of the cities which are especially in development period as educational and cultural institutions. One of the most beautiful examples is the activities on museums in Tokat. The city has very rich historical and cultural heritage, since it has been hosted different civilizations for over six thousand years. This heritage has been preserved and presented to republic by only single

Museum of the city in the period following construction of Turkish Republic. But, recently opened museums in the city which enters fast development phase pioneered new comprehension. Today, there are five museums having possibility of modern museum principles in Tokat. These museums, on one hand, contribute social and cultural development of the city in area of inculcating in consciousness of history and educating people; on the other hand, they support economic development as being attractive centers of cultural tourism. In this work, besides the museums in Tokat are introduced, some determinations and propositions are given place in light of progress in historical periods.

KEY WORDS

Gök Medrese (Museum), Latifoğlu Mansion, Tokat Mevlevihanesi (Dervish Lodge), Atatürk's House.

Üzerinde yaşadığımız topraklar, hemen her yöresinde örneklerini bulduğumuz tarihi-kültürel dokusunun zenginliği ve adeta "**açık hava müzesi**" olarak değerlendirilebilecek potansiyeli bakımından dünya kültür mirası içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu durum özellikle son yıllarda, mevcut kültür politikalarında bir canlılık ve yenilenme süreci başlatırken; kültürel miras kavramının çeşitli vesilelerle gündeme getirilmesi, koruma bilincinin toplumun geniş çevrelerine yayılması, ulusal kimlik vurgusunu öne çıkaran kültür turizminin gelişmesi bu mirasın korunduğu mekanlar olarak "müze" ve müzecilikle ilgili konuların da giderek artan bir önemle ele alınmasına neden olmuştur. Nitekim günümüzde müzeler, sadece eserlerin sergilendiği, depolandığı yerler değil, halkın eğitimi için konferansların, sergilerin, seminerlerin, rehberli gezilerin düzenlendiği; bilimsel kazı ve yayınların yapıldığı; ülkemizin tanıtımına büyük

*Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beşevler/ANKARA

katkılarında bulunan canlı eğitim ve kültür kurumları haline gelmiştir¹. Teknolojik gelişmelerle birlikte ise kültürel paylaşım ortamları her alanda çeşitlenerek zenginleşmiş, en uzak mesafeleri yakınlaştıran iletişim olanaklarıyla evrensel nitelikli eğilimler yerel ve ulusal kavramların işleyişi açısından da yönlendirici olmuştur. Bugün artık büyük kentler dışında, Anadolu'nun pek çok bölgesinde müzecilik alanında önemli çalışmaların ortaya konulduğu görülmektedir. Bunlar, gelişen tarih bilinciyle kültürel mirasın korunması ve geleceğe taşınması yanında, halkın eğitiminin de gözetildiği girişimler olarak dikkat çekmektedir. Öyle ki, tarihi ve kültürel mirasın turizm potansiyeli açısından da değerlendirildiği bu kentlerde, yurtiçi ve yurtdışı için yeni çekim alanları oluşturularak, şehrin ekonomik ve sosyal gelişimine önemli katkılar sağlanmaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren müzecilik faaliyetlerinin görüldüğü Tokat ili bu bağlamda, sahip olduğu mimari miras yanında, bir kısmı bugün dahi yaşamakta olan zengin el sanatları ve pek çok yere oranla çok daha fazla korunabilmiş özgün dokusuyla Anadolu'nun en ilgi çekici kentlerinden birisidir. Bu çalışmada şehrin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi de göz önünde bulundurularak Tokat'taki müzeler tanıtılırken, bazı eksiklik ve sorunlara dikkat çekilecektir.

Eski çağlardan itibaren Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biri olarak dikkat çeken Tokat kenti, Hitit, Frig, Roma ve Bizans dönemlerinden, Selçuklu, İlhanlı, Danişmendli ve Osmanlı dönemlerine uzanan 6000 yıllık bir tarihe tanıklık etmektedir. Şehir özellikle Osmanlılar döneminde doğu-batı, kuzey-güney istikametindeki kervan yollarının kavşak noktasında bulunması nedeniyle 16. ve 17.yüzyıl boyunca büyük bir gelişme göstermiş, 18.yüzyıla gelindiğinde pek çok yerli ve yabancı seyyahın da belirttiği gibi neredeyse Küçük Asya ticaretinin merkezi haline gelerek

uzun yıllar bu önemini korumuştur (res.1). Tokat ili bu köklü ve zengin geçmişiyle bağlantılı olarak bugün küçük el sanatlarından, mimariye büyük bir kültür mirasını bünyesinde barındırmaktadır. Bu miras bugün 4 ayrı müze binası ve 1 açık hava müzesinde korunmakta ve sergilenmektedir.

Açılış tarihleri ve koleksiyon içeriklerine göre Tokat'taki müzeleri aşağıdaki şekilde gruplamamız mümkündür :

Tokat Müzesi /Gök Medrese (1926), Arkeoloji/Etnografya.

Sulusaray (Sebastapolis) Antik Kenti Açık Hava ve Mozaik Müzesi (1987), Arkeoloji.

Latifoğlu Konağı (1989), Etnografya.

Mevlevihane Vakıf Müzesi (2006), Sanat Tarihi/Etnografya.

Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi (2007), Tarih/Etnografya.

Tokat'taki müzeler devlete bağlı müzeler olup; Tokat (Gökmedrese) Müzesi , Sulusaray (Sebastapolis) Antik Kenti Açık Hava ve Mozaik Müzesi, Latifoğlu Konağı, Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi Kültür ve Turizm Bakanlığı; Mevlevihane Vakıf Müzesi ise Vakıflar Genel Müdürlüğü idaresi ve denetiminde kurulmuştur.

1.Tokat Müzesi /Gök Medrese : 1277 (h.676) yılında Anadolu Selçuklu Devleti vezirlerinden *Muined'din Süleyman Pervane*² tarafından yaptırılmış olan "Gök Medrese", "Kırkızlar", "Bimarhane" veya "Darüşşifa"

¹ Bu konuda bkz.: Alpagut, A.M., *Çevre İçin Eğitimde Müzelerin ve Müzeciliğin Rolü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Çevre Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

² Muineddin Süleyman Pervane hakkında bkz.: Uzunçarşılı, İ.H., *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.148-149 ; Kaymaz, N., *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman*, Kaynak Yayınları : 285, Ankara 1970.

olarak bilinen mevcut yapı topluluğu bugün "Tokat Müzesi" olarak fonksiyonlandırılmıştır³ (res.2). Gazi Osman Paşa Bulvarı üzerinde kotu, yükseltilmiş olarak kuzey-doğu, güney-batı yönünde konumlanmış olan Gök Medrese'nin, inşa edildiğinde bugünkü gibi iki katlı tek bir blok olmayıp iki avlu etrafında düzenlenmiş bir çifte medrese durumunda olduğu, Tıp Medresesi ve Şifahanesi olarak tasarlandığı düşünülmektedir⁴. Yapı bugünkü haliyle iki katlı, iki eyvanlı, revaklı, ortası açık avlulu Selçuklu medresesi plan şeması göstermektedir⁵ (res.3). Kayıtlardan yapının 1839 yılına kadar Şifahane olarak kullanıldığı öğrenilir⁶. 1911 yılında terk edilen Gök Medrese, 1925 yılında yapılan onarımlarla tekrar kullanıma açılmış; 1926 yılından itibaren Tokatlı tarih öğretmeni ve araştırmacı H. Turgut Cinlioğlu'nun çevreden topladığı tarihi eserlerin korunması amacıyla depo müze olarak değerlendirilmiştir (res.4). Nitekim, kurulduğu andan itibaren aynı mekanın kullanıldığı **Tokat/Gök Medrese Müzesi**, Cumhuriyetin ilk yıllarında Anadolu'nun pek çok kentinde kurulan bölge depo müzelerinin de ilk örneklerindedir⁷. Müze 1955-56 yıllarında tekrar onarım görmüş, 1972-1977 yılları arasında da bu onarımlar aralıklı olarak sürdürülmüştür⁸. 1974 yılına kadar sınırlı teşhir odalarıyla hizmet veren müze, çağdaş anlamdaki teşhir tanzim anlayışına ancak 1982 yılından sonra kavuşabilmiştir⁹.

Arkeolojik ve etnografik eserlerle sikkelerin sergilendiği Tokat Müzesi karma müzeler grubunda yer alır. İki katlı yapının üst kattaki odalarının bir kısmı idari personelin kullanımı için ayrılmış, bazıları ise teşhir edilmeyen tarihi eserlerin saklandığı depo odaları olarak düzenlenmiştir. Seksiyonlar, alt (zemin) katta

Muined'din Süleyman Pervane tarafından başlatıldığı, ancak kendisinin 2 Ağustos 1277 (h. 1 Rebiülevvel 676)'da Moğollar tarafından öldürülmesi üzerine, eserin kızı veya bir yakını tarafından tamamlandığı görülmektedir (Bu konuda bkz.: Gabriel, A., *Monuments Turcs d'Anatolie*, C.II, Paris 1934, ss. 96-100; Kuran A., *Anadolu Medreseleri*, C.1, Ankara 1969, s.214 ; Cantay, T., "Niksar Ulu Camii", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, H.Ü. Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı, Ankara 1980, s.369 (dipnot 16) ; Cantay, G., *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara 1992, s.60; Cantay, G., "Medreseler", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu (Mimarlık ve Sanat)*, C.2, (Ed. A.U. Peker- K. Bilici), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss.328-333.

⁴ Cantay, G., *a.g.e.*, s.60 ; Cantay, G., *a.g.m.*, s.328.

⁵ Yapının plan, mimari ve süsleme özellikleri hakkında bkz.: Gabriel, A., *a.g.e.*, ss.96-100 ; Kuran, A., *a.g.e.*, ss.97-99, 214; Sözen, M., *Anadolu Medreseleri*, C.1, İstanbul 1977, ss.97-215; Cantay, T., *a.g.m.*, ss.7-11; Cantay, G., *a.g.e.*, ss. 60-66 ; Aksulu, İ., *Fetihten Osmanlı Dönemi'ne Kadar Tokat Şehri Anıtları*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994, ss.73-104; Cantay, G., *a.g.m.*, ss. 328-333.

⁶ Ünver, S., *Selçuklu Tababeti Tarihi*, Ankara 1940, s.82; Cinlioğlu, H.T., *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4, Barış Matbaası, Tokat 1973, s.7.

⁷ Arkeolojik ve etnografik çalışmaların önemi Osmanlıların son dönemlerinden itibaren fark edilmekle beraber, müzecilik çalışmalarının Anadolu'daki asıl gelişmesi Cumhuriyetin ilanından sonra olmuştur. Bu dönemde büyük kentlerdekinden farklı olarak, Anadolu'da kurulan müzelerin mimari nitelikleri ve yapılanmaları konusunda belirgin bazı ortaklıklar bulunmaktadır. Şöyle ki ; ilk dönemdeki işlevsellikleri konusunda fazlaca bir bilgimizin olmadığı bu müzelerin büyük bir çoğunluğu "depo müze"lerdir. Bunlar, eserlerin toplanıp saklandığı, ancak o günkü sosyal ve ekonomik koşullar nedeniyle genellikle sergilemenin yapılamadığı mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1923-1960 yılları arasında sayıları bir hayli fazla olan bu müzelerin bir diğer ortak yönü ise ; buldukları kentlerin tarihi yapıları içerisinde kurulmuş olmalarıdır. Tokat/Gök Medrese Müzesi'nden başka, bunlara verilebilecek örnekler arasında : Amasya (Beyazıt Medresesi, 1925), Konya (Konya Mevlevihanesi, 1926), , Kayseri (Huant Hatun Medresesi, 1930), Afyon (Gedik Ahmet Paşa Medresesi, 1933) ve Niğde (Ak Medrese, 1936) Müzelerini saymak mümkündür (bu konuda bkz.: Sade, F. Ö., *Türkiye'de Tasarlanmış Müze Yapıları*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2005, ss.44-56).

⁸ Aksulu, İ., *a.g.e.*, s.88.

⁹ Özcan, B., *Tokat Müzesi Rehberi*, Tokat 1986, s.1 ; Özcan, B., "Tokat Müzesi", *Kültür ve Sanat İş Bankası Yayınları*, Ankara 1994, ss.57-59.

³ Gökmedrese taçkapısı üzerindeki kitabeliğin boş olmasından dolayı, çeşitli yazarlar arasında yapının tarihlendirilmesi konusunda görüş ayrılıkları oluşmuştur. A., Gabriel, A. Kuran yapıyı 13.yüzyılın son çeyreğine tarihlenirken; T. Cantay ve G. Cantay yapının inşasına

revaklı avlunun etrafında sıralanmış odalarda kronolojik tasnif göz önüne alınarak oluşturulmuştur. 1'den 18'e kadar numaralandırılmış ve dönemlerine göre isimlendirilmiş bu odalarda, eserler vitrinler içerisine yerleştirilmiş yanlarına açıklayıcı notlar konulmuştur. Bunların dışında, müzenin iç ve dış avlusu da çeşitli eserlerin sergilendiği mekanlar olarak değerlendirilmiştir.

Tokat Müzesi'ndeki seksiyonlara verilen isimler ve düzenlenişleri girişin hemen solundaki ilk odadan başlayarak kısaca şu şekildedir:

1. Sikke ve Süs Eşyaları: Dört vitrin halinde düzenlenen bu seksiyonda Helenistik, Bizans, Roma, Osmanlı, Artuklu, Sasani, İlhanlı, Selçuklu, Ortaçağ Avrupa dönemi sikkeleri ve Bizans dönemi kurşun mühürleri sergilenmektedir. Bunlardan başka; *Terziköy Selçuklu Definesi*, *Zile Binbaşıoğlu Definesi* (Bronz Helenistik Dönem sikkeleri); 1985 Yılında *Tokat Hükümet Binası İnşaat Hafriyatında* çıkan defineye ait Osmanlı ve Venedik altınlarından bir grup; *Erbaa Pınarbeyli Kurtarma Kazısı* buluntuları (Roma Dönemi altın süs eşyaları); *Tokat-Merkez Üçtepeler Mevkii Kurtarma Kazısı* buluntuları (Helenistik Döneme ait altın süs eşyaları); *Niksar Leylekler Çeşmesi Mevkii Kurtarma Kazısı* buluntuları (Roma Dönemi altın süs eşyaları) da iki ayrı vitrinde teşhir edilmektedir (res.5).

2. Etnografik Eserler Salonu : Bu bölümde yer alan dört vitrinden üçünde; çoğunluğu Osmanlı ve daha sonraki dönemlere ait çeşitli apoletler, madalyalar, ahşap güzler, prinç güz başı, çelik zırh, palalar, günlük ve tören kılıçları, kamalar vb. objeler sergilenmektedir. Diğer vitrinde ise, yine geç dönemlere ait kurşun kalıpları, yağdanlık, çakmaklı tabancalar, çakmaklı tüfekler, barutluklar, ok, yay, mızrak ve teber gibi değişik silahlar yer alır.

3. Tokat yazmacılığı : Bu seksiyon iki vitrin halinde düzenlenmiş olup, ilkinde yazma yapımında kullanılan ıhlamur ağacından oyulmuş çeşitli kalıplar teşhir edilmektedir. Diğer

vitrin, Tokat yöresi yazma örneklerine ayrılmıştır. Bu bölümde kot farkı oluşturularak düzenlenmiş döşeme şeklindeki tezgahın üzerinde ise, "tagar" adı verilen boya kabı, yapım tezgahı, keçe vb. gibi yine yazmacılık işinde kullanılan çeşitli objeler de sergilenmektedir (res.6).

4. Dokuma Tezgahı : Burada odanın ortasına kurulmuş bir dokuma tezgahı sergilenmektedir (res.7).

5. Tekstil ve Aydınlatma Gereçleri : Beş vitrin şeklinde düzenlenen bölümün ilk ikisinde: 19.yüzyıl sonu-20.yüzyıla tarihlendirilebilecek gaz lambaları, fener, mum makasları ve mumluk gibi çeşitli objeler yer almaktadır. Diğerlerinde ise, yine aynı dönemlere ait olabilecek sehpa ve masa örtüleri, bohça, yastık yüzü, sehpa örtüsü, sim ve ipekle işlenmiş yatak odası takımı gibi eşyalar sergilenmektedir. Bu objelerin büyük çoğunluğu Tokat ve civarındaki evlerden toplanmıştır.

6. Tekstil, Porselen ve Takılar : Altı vitrinin yer aldığı bu bölümün ilk üçünde Tokat yöresine özgü gelin kıyafeti (bindallı), hamam takımı, "Hameyli" adı verilen muska (nazarlık), bilezik, yüzük, mücevher kutusu, gerdanlık ve alınlık gibi çeşitli gümüş objeler sergilenmektedir. Diğerlerinde ise, Tokat yöresinden toplanmış porselen tabak ve sürahiler, fincanlar, fincan altlıkları, gümüş masa saati gibi objeler yer alır. Çoğu geç döneme ait bu eşyalar arasında, Selçuklu dönemine ait bir tabak, meyvelik ve sgrafitto tekniğinin kullanıldığı seramikten tabak parçaları da bulunmaktadır.

7. Giysi ve Takılar : Bu bölümdeki beş vitrinin ilki; sigara ağızlıkları, enfiye kutuları, tütün tabakaları, erkek aksesuarları, saat ve para keseleri, başlıklar, muskalık, saat kösteği gibi objelere ayrılmıştır. Diğerlerinde Tokat yöresine özgü kadın giysileri ve takılar sergilenmektedir. Bunlar arasında Tokat ve Zile'den kadın giysisi, çarık, çorap, alınlıklar, kolye, başlık, bilezik, sim-sırma işli kaftan, gümüş kemer ve kemer tokaları bulunur. Takıların çoğu gümüş olup, geç döneme ait örneklerdir.

8. Mutfak Eşyaları : Bu bölümdeki beş vitrinin tümünde Tokat ve çevresinden toplanmış, bakırdan tepsi, kazan, sefer tası, kase, kahve cezvesi, ibrik, maşa vb; prinçten çeşme lülesi, kapı tokmakları, menteşe; ahşap ve kemikten kaşıklar, dibek ve havan gibi çeşitli mutfak eşyaları teşhir edilmektedir. Objeler geç döneme aittir.

9. Halı ve Kilimler: Müzede ana eyvanın hemen solundaki oda halı ve kilim seksiyonu olarak düzenlenmiştir. Burada Tokat ve çevresine özgü 12 adet seccade/halı, 1 adet kilim ve 2 adet de kilim-heybe sergilenmektedir. Tarihleri bilinmeyen eserlerin 19.-20. yüzyıla ait olmaları muhtemeldir (res.8).

10. Seksiyon : Müzedeki seksiyon odaları 1'den 18'e kadar numaralandırılmış olmakla birlikte, 10. numaralı kapı bugün kullanılmamaktadır. Burası sağdaki bir diğer kapıyla, içten bir merdivenle birbirine açılan 11. ve 12. numaralı odalara açılmaktadır.

11. Kırkkızlar Türbesi : Ana eyvanın sağındaki bu odada, ikisi çocuk olmak üzere toplam 20 mezar (sanduka) bulunmaktadır. Üzerleri alçı ile sıvanmış olan bu sandukalar, ardi ardına ikişerli sıralar halinde dizilmişlerdir (res.9). Bu mezarların kimlere ait olduğu konusunda çeşitli görüş ve efsaneler vardır. Örneğin mezarların, medreseyi yaptıranların (banilerinin) yani *Muined'din Süleyman Pervane'nin* aile üyelerine ait olduğu görüşü yanında; darüşşifada çalışan veya hasta kızların aynı zamanda ölmeleri sebebiyle buraya gömüldükleri şeklindeki inanışlar da mevcuttur¹⁰.

12. Osmanlı Dönemi Tekke Eşyaları : Bu oda solda geniş bir merdivenle Kırkkızlar türbesine açılır. Sağdaki kapı açıklığıyla ise, 13 numaralı odaya geçiş sağlanmıştır. Beş vitrin olarak düzenlenen odanın, girişin hemen karşısındaki üç vitrininde Osmanlı dönemine ait, bakır ve prinçten kase, tütsü kapları, ağaçtan topuzlar, şifa tası, Rufai şişleri, alemler, teslim taşları, derviş başlıkları, manda boynuzundan

nifirler, ney, kudüm vb. tarikat eşyaları sergilenir. Diğer iki vitrinde ise, el yazması Kuran-ı Kerim'ler, icazetname, secere gibi belgeler, irtifa tahtası, astronomide kullanılan ölçü aletleri, ve yazı takımları yer alır (res.10).

13. İkonalar : Bu bölümde vitrinler içerisinde objeler, heykeller, tahtlar ve tablolar bir arada sergilenmektedir. Girişin hemen solundaki ilk vitrinde, alçıdan, canlı renklerde boyanmış İsa ve çocuk heykeli yer alır. Hemen yanında, yine alçıdan yapılmış Azize Christinae heykeli bulunmaktadır (res.11). Bu heykel boyandıktan sonra üzeri mumla kaplanmıştır. Odanın sol köşesinde ise, yine canlı renklerle boyanmış, alçıdan İsa ve Azize heykelleri vitrinsiz olarak teşhir edilmektedir. Bu eserlerin 19.yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Girişin hemen karşısındaki duvarın önünde Tokat çevresindeki kiliselerden getirilmiş ahşap oyma bir taht ile minber yer almaktadır. Girişin sağındaki duvar ise ikonalara ayrılmıştır. Aynı canlı renklere sahip bu resimlerde: "Başı kesilmiş ve Hz. İsa'dan mesaj getiren Hz. Yahya" (106 x 67,5 cm.), "Tahtta oturan Hz. İsa" (105 x 53 cm.), "Çocuk İsa ile tahtta oturan Hz. Meryem" (105 x53 cm.), St. George ve ejderha" (104,5 x 64 cm.) konuları ele alınmıştır. Rum Ortodoks kilisesine ait oldukları düşünülen bu ikonalar 19.yüzyıla tarihlendirilmiştir (res.12). Odanın tam ortasındaki vitrinde ise aynı dönemlere ait çeşitli objeler sergilenir. Bunlar arasında papaz serpuşu, bronzdan küçük bir İsa heykeli ve haçlar, sedeften aplikler ve papaz asası, prinçten mumluk ve melek figürleri yer alır.

14. Helenistik ve Roma Dönemi Eserleri : Helenistik (M.Ö.330-30) ve Roma Dönemi (M.Ö.30-M.S.395) eserlerinin sergilenildiği bu bölümde girişin hemen solunda mermerden yapılmış arslan başlı bir kaide

¹⁰Bu konuda bkz.: Uzunçarşılı, İ.H., *Kitabeler*, İstanbul 1927, s. 56 ; Ünver, S., a.g.e., s. 81 ; Üçer "Tokat ve Efsaneleri, İnanışları", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1986 Tokat), Gelişim Matbaası, Ankara 1987, s. 225.

bulunur. Hemen yanında yer alan beş vitrinden, ilkinde de yine mermerden yapılmış bir erkek ve kadın büstü yer alır. Bu eserler Tokat yakınındaki, Roma dönemine ait Sulusaray (Sebastopolis) antik kentinden getirilmiştir. Diğer vitrinlerde bronz, bakır, çelik, kemik, taş, cam, pişmiş toprak vb. malzemeden yapılmış çeşitli objeler sergilenir. Bunlar arasında: yağ kandilleri, haçlar, kutu kaplamaları, tek kulplu testiler, matara, koku ve gözyaşı şişeleri, bilezikler, boncuklar, tören baltası, kılıç, ayna, figürün ve masklar, tıp aletleri ve değişik süs eşyaları bulunur (res.13).

15. Eski Tunç ve Hitit Çağı Eserleri :

Eski Tunç (M.Ö.3000-1950) ve Hitit Çağı (M.Ö.1900-1200)'nın değişik dönemlerine ait eserlerin sergilendiği bu bölüm dört vitrin halinde düzenlenmiştir. İlkinde: bakır, bronz, taş ve pişmiş toprak malzemenin kullanıldığı, mızrak uçları, kadın figürünü (idol), baltalar, ok uçları ve küçük kaplar; ikincisinde: hayvan ve insan figürünleri yanında, küçük tabaklar, kaşıklar; üçüncüsünde: insan biçimli kap, oyuncaklar, bardak, tabak ve kaseler; sonuncu vitrinde ise Hititlerin fırtına Tanrısı Teşup'un bronz heykelciği ile çeşitli bilezikler, kolye, halhal ve saç iğneleri yer almaktadır (res.14). Bu eserler, Tokat'ın ilçeleri *Zile-Maşathöyük* ve *Erbaa-Horoztepe* kazı ve kurtarma çalışmalarında ele geçirilmiştir¹¹.

16. Maşathöyük Frig (Demir Çağı),

Eserleri : Beş vitrinin yer aldığı bu seksiyonda, Tokat'ın Zile ilçesindeki Maşathöyük kazılarında ele geçirilen, Frig Çağı (M.Ö. 750-300)'nın M.Ö. 300-275 yılları arasındaki dönemine tarihlendirilen buluntular sergilenmektedir. Bunlar arasında pişmiş topraktan yonca ağızlı testi, fincan ve kaplar, kapaklı küp, boya bezekli testiler, dokuma ağırlıkları, makara ve kemikten süsleme elemanları, ayaklı, tek ve çift kulplu tabak ve çanaklar, törensel içki kapları, boncuklar, asa başları ve çeşitli minyatür kaplar bulunmaktadır (res.15).

17. Maşathöyük Hitit Çağı Eserleri :

Bu seksiyonda Hitit Hakimiyet Çağı (M.Ö. 1900-1200)'nın, M.Ö.1300-1200 yılları arasındaki dönemine tarihlendirilen eserler sergilenmektedir. Dört ayrı vitrinde teşhir edilen objeler arasında : gaga ağızlı testicikler, hayvan biçimli ve figürsüz törensel içki kapları, ok uçları, çivi ve bileme taşı, mühür baskıları, çivi yazılı tablet, hayvan figürünleri, emzikli kaplar, fincanlar, portatif ocaklı çömlek, tılsımla ilgili süsler, mızrak uçları, delici uçlar ve mozaikler bulunmaktadır (res.16). Kullanılan malzemeler ise, pişmiş toprak, taş, bronz , bakır ve kemiktir.

18. Maşathöyük Eski Tunç Çağı

Eserleri : Dört vitrin şeklinde düzenlenen bu bölümde de yine, Eski Tunç Çağı (M.Ö. 3000-1950)'nın, M.Ö. 2500-2000 yılları arasındaki dönemine tarihlendirilen eserler sergilenmektedir. Pişmiş toprak, tunç ve taş malzemenin kullanıldığı bu objeler arasında : kulplu, göbekli tas ve kaseler, gaga ağızlı testicik, fincan, bilezikler, başlı iğneler, tek ve çift kulplu çömlek, ağırşak, idol, damga mühürler, balta, çakmak taşı, sapan taşı örnekleri bulunmaktadır (res.17).

Burada kısaca tanıtılmaya çalışılan seksiyonlar dışında, yukarıda da belirtildiği gibi Tokat Müzesi'nin iç ve dış avlusu da çeşitli eserlerin sergilendiği mekanlar olarak değerlendirilmiştir. İç avlu revakları boyunca ve ana eyvanın içinde çeşitli dönemlere ait eserler sergilenmektedir (res.18). Bunlar arasında: çoğu

¹¹Tokat'ın Zile ilçesindeki Maşathöyük (eski adı Tabigga) kazı ve araştırmaları 1945 yılında başlatılmış ancak daha sonra ara verilmiştir. Sistemli kazı programı, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün denetiminde Prof. Tahsin Özgüç tarafından 1973-1984 yılları arasında yürütülmüştür. Erbaa ilçesi *Horoztepe* kazısı da, yine Tahsin Özgüç tarafından 1954 yılında kısa bir süre için gerçekleştirilmiştir. Bu kazılarda Frig, Hitit ve Eski Tunç Çağı'na ait çok sayıda buluntu ele geçirilmiştir. Bu eserler Tokat Müzesi'nin en zengin koleksiyonları arasındadır (Maşathöyük ve Horoztepe kazıları için bkz.: Özgüç, T. - Akok, M., *Horoztepe : Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri*, V/18, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958 ; Özgüç, T., *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar I*, V/38, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978 ; Özgüç, T., *Maşat Höyük II, Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, V/38a, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982).

Sulusaray (Sebastapolis) antik kentinden getirilmiş, Roma dönemine ait mermer ve taştan lahit mezarlar, mezar taşları, sütun başları, figürlü lahit kenarı, amforalar ve küpler ile Hitit döneminden bir maltız bulunmaktadır. Revakların hemen önlerinde sıralanan objeler ise, daha çok Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait mezartaşları, Tokat'taki çeşitli yapılara ait kitabe örnekleri ve üzeri yazılı bazı kırık parçalardır. Müzenin dış bahçesi ise, ön ve yan bahçe olarak ayrı ayrı düzenlenmiştir. Yapının kuzeybatısındaki Anadolu Selçuklu Dönemi yapı temellerinin bulunduğu alanda, yeni eklemelerle çeşitli birimler oluşturulmuştur. Burada Helenistik, Roma, Bizans, Anadolu Selçuklu, Osmanlı ve daha geç dönemlere ait mermer ve taştan mezarlar, mezartaşları, sandukalar ve kırık bazı parçalar sergilenmektedir. Bu mezartaşlarının büyük çoğunluğu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait olup, Tokat ve civarındaki mezarlıklardan toplanarak müzeye getirilmiştir (res.19). Bu bölümde az da olsa, Sulusaray (Sebastapolis) antik kentinden getirilmiş Roma dönemine ait mermer ve taştan sütun başları, lahit, üzeri yazılı, bezemeli ve figürlü süslemelere sahip parçalar da sergilenmektedir. Müzenin ön bahçesinde ise taştan ve mermerden çeşitli hayvan heykelleri ile sütun başları ve steller yer almaktadır (res.20). Bu eserlerin de önemli bir kısmı Sulusaray antik kentinden getirilmiştir.

2. Sulusaray (Sebastapolis) Antik Kenti Açık Hava ve Mozaik Müzesi :

Tokat'ın 68 km. güneybatısındaki, Sulusaray ilçe merkezinde yer alan antik kent büyük bir höyük üzerine kurulmuş olup, uzun yıllar kaderine terk edilmiş durumda kalmıştır. Sulusaray'daki antik yerleşimi araştırmak, büyük mimari yapıların yerini belirlemek, dağınık durumda bulunan arkeolojik malzemeyi ilçenin uygun bir yerinde toplamak ve daha fazla tahribata son vermek için Tokat Müzesi Müdürlüğü 1987 yılında sondaj ve kurtarma kazılarını başlatmış

ve 1990 yılına kadar dört yıl boyunca sürdürmüştür. Höyüğün tarihlendirilmesi, bu kazılar sonucunda elde edilen veriler ve daha önce ortaya çıkarılmış (bir kısmı köylüler tarafından halen kullanılan) mimari parçaların değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir. Buna göre : Sulusaray (Sebastapolis) antik kenti M.Ö. 3000 yılı Eski Tunç, M.Ö. 2000 yılı Hitit, M.Ö. 1000 yılı ilk yarısı Frig (Demir) çağlarından itibaren, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemleri boyunca iskan edilmiştir. Kazılarda, 5-6.yüzyılda yapıldığı düşünülen Bizans dönemine ait bir kilise, yine Bizans döneminden olması muhtemel duvar kalıntısı, hamam, şehir surları ve çeşitli açmalarda Eski Tunç, Frig ve Hitit Çağları'ndan çok sayıda pişmiş toprak ve seramik parçaları ortaya çıkarılmıştır (res.21-22). Bunların dışında, antik kentin 2 km. batısındaki kaplıca yolu üzerinde, Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait tabanı mozaiklerle döşeli bir diğer mimari kalıntının bulunması, Sulusaray (Sebastapolis) antik kentinin, bugün iskan edilen ilçe evlerinin bulunduğu höyükle sınırlı kalmayıp, çok daha geniş bir alana yayıldığını göstermiştir¹².

Tokat Müzesi tarafından yürütülen sondaj ve kurtarma kazıları dört yıl boyunca devam etmesine karşın, daha sistemli ve bilimsel arkeolojik kazılara ihtiyaç duyulduğundan çalışmalar bırakılmıştır. Bugünkü Açık Hava ve Mozaik Müzesi de, yüzey araştırmalarında toplanan ve kazılarda açığa çıkarılan eserlerin korunması ve teşhir edilmesi amacıyla sözkonusu dönemde açılmıştır. Sulusaray (Sebastapolis) antik kentinin güneyinde, Sulusaray Kaymakamlığı yanındaki alanda

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz.: Özcan, B.-Aykun, M.-Yetişkin, G., *Tokat'ın İki Kültür Hazinesi: Antik Comana Pontica Antik Sebastapolis*, Tokat 1987; ÖZCAN, B., "Sulusaray Sebastapolis Antik Kenti", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 19-20 Nisan Ankara 1990, ss.261-307; ÖZCAN, B., "Sulusaray- 1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 29-30 Nisan Ankara 1991, ss.167-200; Alkan, A., *Sebastapolis Antik Kenti (Tokat-Sulusaray)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004).

oluşturulan **Açık Hava Müzesi**'nde taş ve mermerden yazıtlar, steller, arşitravlar, heykeller, friz parçaları, sütun başlıkları ve çeşitli mimari elemanlar sergilenmektedir (res.23-24). Alanın etrafı tel çitlerle çevrelenmiş, bakımı, koruması ve denetlenmesi için belediye tarafından bir bekçi görevlendirilmiştir. Açık Hava Müzesi'nde korunamayacak nitelikte olan küçük eserler ise envanterlenerek Tokat Müzesi'ne gönderilmiştir.

Diğer yandan, antik kentin 2-2,5 km. batısındaki kaplıca yolu üzerinde, Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait tabanı mozaiklerle döşeli mimari kalıntının yerinde korunması ilçeye uzak olması nedeniyle mümkün olmamıştır. Böylece, mozaiklerin korunması amacıyla Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1991 yılında ilçede yeni bir bina yapılmış ve mozaik döşemeler buraya taşınmıştır. Bugün **Mozaik Müzesi** olarak hizmet verilen bu binada, mozaikler yerde beton üzerine sabitlenerek koruma altına alınmış, etrafında dolaşılabilir şekilde düzenlenmiş merdiven ve basamaklarla ziyaretçilerin gezebilmesi sağlanmıştır (res.25). Mozaik Müzesi'nin koruma ve bakım işleri de aynı bekçi tarafından yapılmaktadır.

3. Latifoğlu Konağı : Tokat Gazi Osman Paşa Bulvarı Üzerinde yer alan ikinci müze örneğimiz Latifoğlu Konağı'dır. Planı ve süslemeleri ile 19. yüzyıl sivil mimarisinin karakteristik özelliklerini taşıyan yapı, Türk konut mimarisi ve yaşam tarzının sergilendiği bir müze-ev olarak tasarlanmıştır. 1985 yılında dönemin valisi merhum Recep Yazıcıoğlu tarafından kamulaştırılan konak, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 1989 yılında halkın ziyaretine açılmıştır. Müze-ev, geçmişteki fonksiyonlarına göre yörenin etnik eşyaları ile donatılmış, yerel giysiler içerisindeki mankenlerle o günün atmosferi canlandırılmaya çalışılmıştır (res.26).

Konağa ait en eski tapu sicil kaydına göre, yapı "1291 (m.1875) tarihi itibarıyla ev olarak

Latifzade Musa ve Osman adına" kayıtlıdır. 1313 (m.1895-96) ve 1339 (1920-21) tarihli daha sonraki tapulardan ise, ikiye bölünen araziden konak yerinin Osman'ın hissesine düştüğü ve kendisinin 1339'da öldüğü anlaşılmaktadır¹³ (res.27).

"L" şeklinde, iç sofalı bir plan şeması gösteren yapı, iki katlı olarak ahşap karkas arası kerpiç dolgu malzemesi kullanılarak inşa edilmiştir. Üzeri alaturka kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü olup, taş döşeli avlusunda bir havuz bulunmaktadır. Kalabalık bir ailenin ihtiyacına uygun olarak tasarlanan konak, geleneksel Türk evlerine göre daha serbest bir planda yapılmıştır (res. 28 a,b,c). İki katlı konağın zemin katında önce taşlık adı verilen bölüm, daha sonra günlük işlerin yapıldığı, aynı zamanda mutfak olarak da kullanılan ve "aşevi/işevi" olarak adlandırılan mekan ile zemini dikdörtgen biçimli taşlarla döşenmiş, konağın dışına çıkma yapan tek kubbeli, kare planlı ve alttan ısıtmalı bir hamam yer alır. Burası küçük bir soğukluk ve soyunmalık kısmına açılmaktadır. Bu bölümde ayrıca hamam odası olarak da hizmet veren ocaklı bir oturma odası bulunmaktadır.

Üst katta; selamlık da denilen "paşa odası", harem olarak nitelenen "havuz başı odası", yatak odası ve bir depo odası mevcuttur. Bu mekanlar konağın merkezinde yer alan "L" biçimindeki iç sofanın etrafında yer almaktadır¹⁴. Yapının ikili pencere düzeninde alttaki pencerelerin üzerinde birer tane de sabit, alçı şebekeli tepe penceresi yer alır. Konak ahşap, sıva üzerine kalemişi ve alçı malzemeyle bezenmiştir. Bugün müzede teşhir edilen eserlerin büyük çoğunluğu, "Latifoğulları,

¹³Özgen, M., "Tokat Latifoğlu Konağı", *Vakıflar Dergisi*, S. XXX, Ankara 2007, s.487.

¹⁴Latifoğlu Konağı hakkında bkz.: Ertuğrul, Ö., "Tokat Evleri ve Latifoğlu Konağı", *Türkiyemiz*, S.63, İstanbul 1991, ss.54-56 ; Çal, H., "Tokat Evleri", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1986 Tokat), Gelişim Matbaası, Ankara 1987, ss.365-380 ; Çal, H., "Tokat Evleri", *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi Tokat Özel Sayısı*, S.24, Ankara 1994, ss.42-45 ; Özgen, M., a.g.m., 485-502.

Yağcıoğulları, Sabuncuoğulları, Yoğurtçuoğulları, Eyüpoğulları" gibi Tokat'ın ileri gelen aileleri tarafından bağışlanmıştır.

Müzenin alt kattaki kapısı "L" şeklindeki büyük sofaya açılır. Girişin hemen solundaki mekan, müze görevlilerine hizmet veren idari birim, danışma ve hatıra eşya satış yeri olarak düzenlenmiştir. Bu mekanın hemen arkasında yer alan büyük oda, (mutfak/aşevi/işevi odası) geleneksel Türk mutfak tarzında döşenmiştir (res.29). Odanın sol köşesinde ocaklı bir bölüm oluşturulmuş, geleneksel Türk kıyafetleri giydirilmiş mankenler yerde ekmek yapar vaziyette yerleştirilmiştir. Bu mekanın hemen yanındaki duvar ile odanın diğer duvarlarında geleneksel gömme dolap ve raflar içerisinde bakır ve seramik kap örnekleri sergilenmektedir. Dekorasyonda kullanılan giysiler, mutfak eşyaları, sofraya bezleri, örtüler ve perdeler, bir kısmı bugün halen yaşayan geleneksel Tokat el sanatları ürünüdür. Alt kattaki bir diğer bölüm, Tokat'ta bugün dahi önemli bir yer tutan hamam kültürünün tanıtıldığı odadır (res.30). Küçük bir kapıdan girilen odanın soğukluk kısmında hamam kıyafetleri içerisindeki manken kurnanın yanbaşımda oturur vaziyette görülmektedir. Bu kısımda sergilenen malzemeler bugün de kullanılmakta olup, hamam kültürünün Tokat'taki zenginliğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Üst kat sofasında çeşitli objelerin sergilendiği altı vitrin ve sağ köşede eski bir piyano bulunur. Bu vitrinlerde geleneksel takılar, silahlar, porselen eşya ve elişleri teşhir edilmektedir (res.31). Sofanın etrafında yer alan odalar da yine geleneksel Türk evine uygun olarak döşenmiştir. Bunlardan en dikkat çekici olanları Paşaoğası ve Havuzbaşı odasıdır. Paşaoğası konağın en önemli birimlerinden biri olup, burası gelen önemli misafirlerin de ağırlandığı başodadır. Odaya gösterişli ahşap bir kapıdan girilir. İçerisi orta mekan geniş tutulacak şekilde dört bir yana sedirler döşenerek düzenlenmiştir. Paşaoğası gerek

tavan süslemeleri, gerekse gömme dolapları ve yüklük kapakları açısından ahşap işçiliğinin en güzel örneklerini sunmaktadır (res.32). Dıştan kare, içten daire formlu ahşap bordürün sınırladığı alanda, ortada adeta sarkıt gibi aşağı doğru uzanan tavan göbeği konağın en ilgi çekici süslemelerinden birisidir. Burada ahşap adeta dantel gibi işlenmiştir (res.33). Odada, geleneksel yaşam tarzı erkek mankenler eşliğinde sunulmaya çalışılmış, sedir örtüleri, halı, kilim, perdeler, giysiler vd. kullanım eşyaları bu anlayışı yansıtmak üzere seçilmiştir. Bu odada yer alan alçıdan yapılmış ocak davlumbazları, iç içe birimler halinde yukarıya doğru daralan (kulevari) akantus yaprakları ile süslenmiştir. Ocağın en üst tepe noktası ise, yine alçıdan kabartma bir çelenkle sona ermektedir. Plastik etki yaratacak tarzda, üç boyutlu olarak verilen yaprakların ve diğer süslemelerin tarzı daha çok geç dönem batı etkisi yansıtmaktadır.

Latifoğlu Konağının süslemeleri yönünden en dikkat çekici mekanı Havuz Başı Odası'dır. Sedirlerle döşenmiş bu odada da, el işi yaparken, ud çalarken verilen geleneksel giysili mankenlerle o devir kadınlarının konak yaşamı canlandırılmaya çalışılmıştır. Odanın duvarları kalem işi panolar halinde çiçek motifleri ve şehir manzarası ile bezelidir (res.34). Ahşap oyma ve kabartma tekniğinde yapılmış tavanı yeşil, kırmızı, siyah ve yaldız boyanın kullanıldığı çeşitli bitkisel motiflerle süslenmiştir (res.35). Ocak davlumbazı ve tepe pencerelerinde ise zarif bir alçı işçiliği göze çarpar. Ocağın hafif kabartma alçı üzerine boya ile yapılmış karanfil, lale gibi çiçek motifleri daha çok klasik üslup özellikleri yansıtır (res.36). Tepe pencerelerinde de adeta vitray etkisi uyandıran alçı şebekeler arasında Türk süsleme sanatının sevilen motiflerinden "Mühr-ü Süleyman" görülmektedir.

4. Mevlevihane Vakıf Müzesi :

Tokat'ta sanat tarihi ve etnografik eserlerin birlikte sergilendiği bir diğer müze örneği,

Mevlevihane Vakıf Müzesi'dir. Merkez Soğukpınar Mahallesi Bey Sokağı'nda yer alan yapı, 1638 (h.1048) yılında padişah III. Ahmet'in vezirlerinden *Sülün Muslu Ağa* tarafından hamam, hazire ve Muslu Ağa köşkü ile birlikte bir kompleks olarak yaptırılmıştır (res.37). Ancak bu ilk yapı zamanla yıkılmış, 1701(h.1113) yılındaki bir yangında Mevlevihane'nin gelirleri de yok olduğundan, gelir getirecek yeni binalarla birlikte 1703 (h.1115) yılında tekrar inşa edilmiştir. Tokat 1792 (h.1207)'de büyük bir yangın daha geçirmiştir. Bu yangında da zarar gördüğü düşünülen son Mevlevihane binası ise, mevcut yapı ve dekorasyon unsurları açısından 19.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmiştir¹⁵. Uzun süre boş kalan Mevlevihane, 1939 yılında onarılıp on yıl boyunca Jandarma Alay Komutanlığı tarafından kadınlar hapisanesi olarak kullanılmıştır. Bu süre içinde ana binanın iç kısımları bir hayli değiştirilmiştir. Mevlevihane 1949'da selden zarar görünce boşaltılmış, 1951-54 yılları arasında tekrar onarım görmüştür. Ancak 1976 yılında yapılan eksik tescilleme işlemi nedeniyle, Mevlevihane'nin orijinal kompleks parseli bozulmuş ve yapılar değişik mülkiyetlerde, parçalı halde günümüze ulaşmıştır. Böylece 1987 yılına kadar yatılı erkek Kur'an kursu olarak kullanılan yapı, daha sonra yatısız kız Kur'an kursu'na tahsis olunmuş, 1996 yılında bina terkedilmiştir. 1997 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından başlatılan restorasyon programı, çeşitli aksaklıklardan dolayı ancak 2005 yılında tamamlanabilmiş, müzenin açılışı ise 2006 yılında gerçekleşmiştir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, değişik dönemlerde onarıma tabii olan yapı, özgün mimarisini yitirmiştir (res.38). Oysa 1655-56 (h.1066)'da şehre gelen Evliya Çelebi Tokat Mevlevihanesi'nden övgüyle söz ederek, Beşiktaş Mevlevihanesi'yle kıyaslanabilecek kadar güzel olduğuna dikkat çeker¹⁶.

Yukarıda da belirtildiği gibi, günümüze ulaşabilmiş semahane bölümü ve taşıdığı Türk Barok-Ampir üslubundaki mimari unsurlarından

dolayı 19.yüzyıl özellikleri yansıtan yapı, bugün **Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi** olarak hizmet vermektedir. 3000 metrekarelik bir alan üzerine kurulmuş olan Mevlevihane'ye Bey Sokağı yönünden, iki renkli kesme taştan basık kemerli avlu giriş kapısı ile girilmektedir. Kapının iki yanında devam eden avlu duvarları sadece kuzeyde mevcuttur. Ahşap ve karkaslı kerpiç duvarlı, iki katlı bir yapı olan Mevlevihane dikdörtgen planlıdır. Oldukça geniş bir bahçeye sahip olan yapının doğusunda halen işlevselliğini koruyan ve kendisine bitişik olan hamam özel mülkiyette olup, kısmen özgünlüğünü korumaktadır. Mevlevihanenin güney-doğusunda ise, Şeyh ailesinin ikameti için ayrılmış Muslu Ağa Konağı bulunmaktadır (res.39).

Zemin kat planı beş oda, bir giriş holü ve tuvalet bölümünden oluşmaktadır. Eskiden derviş odaları olduğu düşünülen bu birimler bugün seksiyon odaları olarak düzenlenmiştir. Müzede, Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı cami ve mescitlerden elde edilen tarihi eser niteliği kazanmış teberrukat eşyaları sergilenmektedir .

Eserler çoğunlukla Osmanlı döneminden olmakla birlikte, Selçuklu döneminden nadide örnekler de bulunmaktadır. Girişin hemen solundaki **1. Oda**'da kandil, şamdan ve bakır kaplar gibi maden sanatı örnekleri sergilenmektedir (res.40). Bu eserler Selçuklu, Osmanlı dönemine ait olup, pirinç, bronz ve gümüşten yapılmışlardır.

¹⁵Ayrıntılı bilgi için bkz.: Tanrıkorur, B., *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, (3 Cilt), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Konya 2000.

¹⁶Evliya Çelebi, Tokat Mevlevihanesi'nin Sultan Ahmed Han vezirlerinden Süglün Muslu Paşa tarafından yapıldığını, bu yapının İstanbul'daki Beşiktaş Mevlevihanesi derecesinde gelişmiş bir merkez olduğunu, etrafının bahçeli ve çiçeklerle donatıldığını, burada usta neyzenler eşliğinde haftada iki gün ayin yapıldığını yazmaktadır. Bkz.: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz.:Y.Dağlı-Kahraman, S.E.-Sezgin, I.), 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.35-36.

Soldaki **2. Oda** kilim, cicim, minder ve halı-yastık örneklerine ayrılmıştır. Bu eserler, Tokat, Yozgat, Sivas, Malatya gibi değişik yerlerde dokunmuş olup 18-19.yy'la aittir. **3. Oda**'da halı ve seccadeler sergilenmektedir. Burada, 16 ve 18.yüzyıllara ait iki halı parçası ile karşılıklı duvarlara yerleştirilmiş, Sivas, Kırşehir, Kayseri gibi yörelerde dokunmuş 19.yüzyıla ait halı örnekleri bulunmaktadır (res. 41). Girişin hemen sağında ise aynı yöre ve dönemlerden pek çok halı, birbiri arasından geçirilebilen raylı sergileme tekniği ile arka arkaya asılmış olarak ziyaretçilerin ilgisine sunulmuştur. Bu halılar da yine, Tokat ve civarındaki çeşitli camilerden toplanarak buraya getirilmişlerdir.

4.Oda, Tokat'taki çeşitli yapıların kazı ve restorasyon çalışmaları sırasında ortaya çıkan, ya da vatandaşlarca müzeye bağışlanan küçük objelere ayrılmıştır. Bunlar arasında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden pişmiş topraktan testi, kandil ve parfüm şişeleri (res.42), seramik kap parçaları, çini mozaik duvar süslemeleri, sakal-şerif kutuları ile 19.yüzyılda yapılmış iki duvar saati bulunmaktadır.

Önceleri Şeyhin kabul odası (Baş oda) olarak kullanıldığı düşünülen zemin kattaki **5. Oda**'da, 15-20 yüzyıllar arasına tarihlendirilen yazma eser ve kitaplar sergilenmektedir. Bunlar arasında, tezhipli el yazması Kur'an-ı Kerim'ler, Şecereler, mantık, felsefe, musiki, tasavvuf, fıkıh kitapları ile sosyoloji, tarih, teoloji, tıp, kimya, kozmoğrafya konularında çeşitli kitap ve sözlükler bulunmaktadır (res.43). Bu eserler odanın sağ ve sol duvarlarında sıralanan camekanlı raflar içerisinde teşhir edilmektedir. Kapının karşısında yer alan bölüm ise, derviş sohbetlerine uygun olarak geleneksel bir düzenleme içerisinde döşenmiş, yapay mankenler ile o günün atmosferi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu odada dikkat çekici bir diğer unsur ise, odanın tavanını süsleyen oyma tekniğinde yapılmış ahşap tavan göbeğidir (res.44). 19.yüzyıl özellikleri gösteren bu

göbek, yaprak ve çiçek motifleriyle düzenlenmiş yüksek bir ahşap işçiliğine sahip olup, tavanın diğer kısımları geçme kafes motiflerle bezelidir. Bu seksiyonlar dışında, zemin katın giriş holünde de bazı objeler sergilenmektedir. Bunlar arasında; Osmanlı döneminden bakır bir kazan, ahşap tavan göbeği ve kalemişi süslemeler bulunmaktadır.

Mevlevihanenin ikinci katında bulunan semahane kısmına dışarıdan bir merdivenle çıkılır. Üst katın büyük bölümünü kaplayan semahaneye önündeki ahşap sütunlu revak kısmından girilmektedir (res.45). Kapı açıldığında, sema yapılan orta mekâna yerleştirilmiş olan yapay mankenler Mevlevî müziği eşliğinde dönmeye başlamakta; ziyaretçiyi o günün atmosferine çekmektedir (res.46). Girişin hemen üst kısmında sazanelere ayrılmış olan bölümde de yine ellerinde Mevlevî çalgılarıyla yer alan yapay mankenler uhrevi bir dünyayı temsil ederler. Ortadaki kubbeye bölünmüş olan girişin sağ ve solundaki koridorlarda ise Mevlevî ayinlerinde kullanılan ney, def, kudüm, tesbih, sikke, sema tahtası gibi çeşitli objeler sergilenmektedir. Girişin yine hemen sağında ve solunda Osmanlı dönemine ait iki sancak, köşelerde camekan içerisinde el yazması Kur'an örnekleri ve birkaç şamdan da sergilenen eşyalar arasındadır.

Üst katta semahane odasının yanında bulunan ancak girişi dışarıdan olan uzun dikdörtgen planlı diğer birim ise yan yana iki uzun koridor şeklinde düzenlenmiştir. Daha dar olan giriş holünün sağ-sol ve tam karşıdaki duvarında çeşitli halılar sergilenmektedir. 18-19 yy.lara ait olan bu halılar Malatya, Merzifon, Tokat, Yozgat gibi yörelerde dokunmuştur. Bu dar koridorun hemen solundan küçük bir kapıyla diğer bölmeğe geçilir. Daha geniş olan bu odada da yine karşılıklı duvarlarda 18-19.yüzyıldan Sivas, Nevşehir, Tokat, Doğu Anadolu gibi çeşitli yörelere ait halılar sergilenmektedir.

Binanın arka kısmında Şeyh ailesinin ikametine ayrılmış Muslu Ağa Konağı ile Hamuşan denilen mezarlık alanı bulunmaktadır. Mevlevîhâne'nin güney-doğusunda yer alan Muslu Ağa Konağı, geleneksel Türk evi dekorasyon ve yaşantısının mankenler eşliğinde canlandırıldığı bir müze haline dönüştürülmüştür (res.47). Üst katta yer alan dört oda da bu anlayışı yansıtan konuk odaları olarak düzenlenmiştir. Burada ayrıca büyük bir teras bulunmaktadır Merdivenlerden çıkıldığında soldan ilk oda girişte küçük bir hol ile bölünmüş olup, sağ tarafta bir tuvalet ve küçük bir hamam yer almaktadır. Yine konuk odası olarak düzenlenmiş sağdan ikinci odanın özgün kalemîşi tavan süslemeleri büyük oranda yenilenmiştir (res.48). Muslu Ağa konağında yer alan bu odalar geleneksel Türk evi tarzında döşenmiş olmakla birlikte, yapının orijinal dönemine ait çok az bir iz taşır¹⁷.

5. Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi :

Tokat'ta 2007 yılında hizmete açılan son müze binası ise, Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi'dir. Mustafa Kemal Atatürk milli Mücadele yıllarında birçok kez Tokat'ı ziyaret etmiş, Bandırma Vapuru'nda yanında bulunan silah arkadaşlarından, aynı zamanda I. Dönem Tokat Milletvekili olan Mustafa Vasfi Süsoy'a (1876-1934) ait bu konağa 26 Eylül 1924 tarihinde eşi Latife Hanım ile birlikte misafir olmuştur.

Tokat merkez Devegörmez mahallesinde yer alan konak, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından kamulaştırılarak, dönemine ait tarihi ve etnografik eserlerin teşhir edildiği bir müze haline dönüştürülmüştür (res.49). 19.yüzyılın ikinci yarısında ahşap ve kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiş, üç katlı binanın içine sokaktan, üzeri kiremitle örtülü ahşap çift kanatlı bir kapı ile girilmektedir. Buradan taşlık ve sofa kısmına geçilir. Taşlığın sağ alt bölümü ahır (restorasyon sonrasında idari hizmet odası

olarak kullanılmaktadır), sol kanadı ise tuvalet, çeşme ve arka bahçeye geçişi sağlayan açıklık şeklinde düzenlenmiştir. Alt kat sofasının sağında pencereleri bahçeye bakan mutfak ve kiler ile, üst kata geçiş sağlayan bir merdiven bulunmaktadır. Sol kanatta ise pencereleri bahçeye açılan bir oda ve iş evi mevcuttur.

İkinci kata sofada bulunan iki ve taşlık kısmın sağında bir olmak üzere üç merdivenle çıkılmaktadır. Taşlık kısmındaki merdivenle ikinci kattaki, sokağa bakan iki odanın arasında bulunan sofaya çıkılmaktadır. Bu kısım arka taraftaki sofadan çift kanatlı kapıyla ayrılmıştır. Yine bu sofadan merdivenin solunda mutfak olarak kullanılan mekana geçiş sağlanmaktadır. İkinci kattaki sofada iki yanında bulunan odalardan soldaki ve bahçeye bakan oda Atatürk ve eşinin misafir edildiği odadır. Çatı katında da küçük bir oda ve sofa olup buradan çatı aralığına geçilmektedir. Arka bahçeye alt katta bulunan sofanın doğusunda iki kanatlı kapıdan ulaşılmaktadır. Bahçede Tokat konaklarına özgü mermer bir şadırvan bulunmaktadır. Bahçe kod farkından ötürü iki kademelidir ve şadırvanlı bölümün sağından ikinci kısma ulaşılmaktadır (res.50 a,b).

Müzedeki alt (zemin) ve üst kattaki sofalar da dahil olmak üzere tüm birimler Tokat ve çevresinden toplanan ya da bağışlanan etnografik malzemelerle döşenmiştir. Taşlık kapısından girilen zemin kat sofası diğer uca bir başka kapıyla arka bahçeye açılır. Bu kapının hemen iki yanında "L" biçimli iki sedir yer almaktadır. Soldaki duvarda yüksek ayaklı, ahşap oymalı büyük bir aynalı konsol bulunur. Sofaya ayrıca, karşılıklı duvarlara gelecek şekilde belli aralıklarla arkalıksız sandalyeler ve

¹⁷Tokat Mevlevihanesi hakkında bkz.: Yüksel, H., "Tokat Mevlevihanesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, S.2, Konya 1996, ss. 61-68 ; Tanrıkorur, B., *a.g.t.*, ss.267-283 ; Beşirli, M., "Tokat Mevlevihanesi", *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, S.19, Tokat 2005, s.2-15 ; Atılgan, S., "Tokat İl'indeki Vakıflar Genel Müdürlüğü Mevlevihane Vakıf Müzesi Örneğinde Müzecilik Anlayışı ve Önemi", *Vakıflar Dergisi*, S. XXX, Ankara 2007, ss.449-466.

üçlü koltuk yerleştirilmiştir. Zemin çeşitli halı ve kilimlerle kaplanmıştır. Buradaki sedir, perde ve yastık örtüleri ile diğer objeler eski Tokat ve çevre kültürünü yansıtır tarzdadır (res.51).

Alt kat sofasının sağındaki oda **“Mutfak ve Kiler”** seksiyonu olarak düzenlenmiştir. Bu odada pencerelerin bulunduğu duvarın hemen önüne boydan boya bir sedir yerleştirilmiştir. Bunun önünde temsili bir yer sofrası kurulmuştur. Tokat işi örtünün üzerine bir sofraya tahtası konmuş, etrafına minderler atılmıştır. Sofranın üzerinde ve yanlarında ise, Tokat bakırcılığının güzel örneklerinden çeşitli kaplar teşhir edilmektedir. Sedirin sağındaki duvarda üç bölümlü ahşap gömme bir dolap ve hemen yanında bir ocak bulunur. Sedirin karşısındaki duvarda ise, alt sol köşesi kapaklı dolap olmak üzere, dört katlı ahşap bir raf yer almaktadır. Rafflarda çeşitli büyüklükte bakır tabak, tava ve tencereler sergilenmektedir (res.52). Odada kullanılan perdeler, sedir ve raf örtüleri, halı ve kilimler yöreye özgü etnografik özellikler taşır. Muffağın tavanı da ahşap olup, kabartma tavan göbeği dıştan içe doğru daralan kare panoların ortasında dairesel bir formda düzenlenmiştir. Panoların en dışta olanı kalem işi, bir sonraki alçak kabartma ahşap işi, orta kısmı ise ahşap üzeri boyamadır. Çiçek buketlerinin görüldüğü kalem işi ve diğer süslemelerde yeşil, kırmızı ve siyah renk yoğun olarak kullanılmıştır (res.53).

Girişin solundaki ilk oda günlük işlerin görüldüğü **“İş Odası”** olarak kullanılan mekandır. Uzunlamasına dikdörtgen planlı bu büyük odanın, giriş kapısına göre sağ karşı duvarında bir çeşme, ve gömme dolap bulunur. Sağ duvara ise bir sedir yerleştirilmiştir. Kurnası ve yan bölmeleri taştan yapılmış çeşme, alçı sıvalı, sivri kemerli derin bir niş içerisinde bulunmaktadır. Sağ tarafında bulunan ahşap gömme dolapta Tokat’a özgü yeşil sırlı seramik küpler sergilenmektedir. Çeşmenin solunda ise tuvalet bulunmaktadır. Giriş kapısının sol karşı duvarında, köşede bir ocak yer alır. Sivri kemerli, tuğla örgülü ocak derin bir niş şeklinde

yapılmıştır. Kemer köşeliklerine mum ya da kandil konulması için daha küçük birer niş açılmıştır. Kemerin kilit taşı üzerinde tuğla kabartma bir rozet yer alır (res.54). Hemen solundaki ahşap kapı müzenin taşlık kısmına açılmaktadır. Bu bölümde, ocağın içindeki büyük bakır kazan ile etrafındaki tencere, güğüm, kepçe ve leğen gibi çeşitli bakır objelerle geçmişin havası yaşatılırken, Tokat’ın geleneksel sanatları içerisinde önemli bir yeri olan bakırcılığa da dikkat çekilmek istenmiştir.

Muffağın karşısında, girişin solundaki ikinci oda konağı ziyaretlerinde **“Atatürk’ün Kahve İçtiği Oda”**dır. Bu mizansene göre düzenlenmiş olan odada, sağdaki pencere duvarın önünde boydan boya uzanan bir sedir bulunur. Sedirin solunda zarif ahşap oymalı bir çalışma masası ve sandalye yer alır. Sağında ise klasik tarzda iki koltuk, ortalarında bir sehpa ve üzerinde tepsi içinde fincanlarla bir kahve köşesi oluşturulmuştur. Bu mekanın hemen önüne ise prinçten bir mangal konulmuştur. Kapı girişinin solundaki duvar boydan boya ahşap gömme dolap olup, tam ortasında sivri kemerli derin bir niş bulunur. Bu bölüm arkadaki daha küçük olmak üzere iç içe iki niş şeklinde düzenlenmiştir. Kemer konturunu izleyen silmeler ise yaprak formu kavisli ahşap süslemelerle adeta bir bordür gibi çevrelenerek, iç içe niş formu belirgin hale getirilmiştir. Bu dolabın hemen önünde ahşaptan, ayaklıkları bir oturma koltuğu (şezlong) bulunur. Atatürk’ün konakta kaldığı süre içerisinde bu koltukta dinlendiği belirtilmektedir. Odanın dekorasyonunda kullanılan obje ve örtülerde yine Tokat yöresi geleneklerine uygun olarak seçilmiştir (res. 55).

Üst kata geçişi sağlayan merdivenler doğrudan ikinci kat sofasına açılır. Tam ortada bir kapıyla geçişi sağlanan ve iki ayrı birim olarak hizmet veren bu sofada dört seksiyon bulunmaktadır. Sofanın arka bahçeye bakan pencerelerinin hemen önünde büyük bir yemek masası ve sandalyeler yer alır. Bu masa konakta kaldığı süre içerisinde Atatürk ve arkadaşları

tarafından kullanılmıştır. Masanın üzeri o günün atmosferini yansıtacak şekilde, çeşitli şamdan ve tabaklarla döşenmiştir. Sofanın tam ortasında Tokat bakırcılığının güzel örneklerinden büyük bir mangal bulunur. Mangalın iki yanındaki duvar ise değişik objelerle dekore edilmiştir. Bunlar arasında büyük eski bir radyo-pikap, ahşap oymalı duvar saati, ahşaptan zarif bir konsol ve üzerinde yine zarif ahşap oymalı bir ayna dikkat çekmektedir (res.56).

Yemek masasının hemen sağında yer alan oda, "**Oturma Odası**" olarak düzenlenmiştir. Bu odada da pencerelerin olduğu duvarın önü boydan boya sedir ile döşelidir. Sedirin sağ ve soluna karşılıklı duvarlara gelecek şekilde klasik tarzda üçlü ve tekli koltuklar yerleştirilmiştir. Ortada ahşap bir sehpa ve bakır bir mangal bulunur. Üçlü koltuğun diğer yanında bir tavla masası ve iki sandalye yer alır. Sedirin karşısındaki duvar boydan boya gömme dolaptır. Burada da Atatürk'ün kahve içtiği odada olduğu gibi, gömme dolabın tam ortasında sivri kemerli, arkadaki daha küçük olmak üzere iç içe niş düzenlemesi bulunmaktadır. Ancak kemer konturunu izleyen silmeler yaprak formu yerine, bu kez yalnızca zikzak kavisli bir bordür olarak nişleri çevrelemektedir (res.57).

Oturma odasının tam karşısındaki seksiyon odası "**Atatürk'ün Yatak Odası**" olarak dekore edilmiştir. Bu odada da pencerelerin bulunduğu duvarın önüne boydan boya sedir yerleştirilmiştir. Sedirin hemen önünde Atatürk'ün ziyaretleri sırasında kullandığı yatak (prinç karyola) bulunmaktadır. İpek yatak örtüsü Tokat yöresine özgü işlemelerle süslenmiştir. Yatağın karşısında bir sandık ve ahşap oymalı, zarif, aynalı bir konsol yer alır. Konsolün üzerindeki iki cam şamdan, geç dönem Tokat evlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Sedirin karşısındaki duvarda yine, boydan boya ortası nişli gömme dolaptır. Burada öndeki nişin kemer konturunu izleyen silmelerde diğer iki odadakinden daha farklı bitkisel formu bir

süsleme görülürken, arkadaki nişin kemer konturu zikzak kavisli bordürle çevrilmiştir (res.58).

Üst kat sofasının yola bakan diğer birimindeki seksiyon odalarına gelince; ortadaki kapıdan ikinci bölüme geçildiğinde soldaki (ya da alt kat taşlık bölümündeki merdivenden yukarı çıkıldığında sağdaki) ilk oda "**Muffak**" olarak kullanılan mekandır. Burada giriş kapısının karşısındaki duvarda, şömine şeklinde yapılmış yuvarlak kemerli bir ocak yer alır. Ocak bugün bir perde ile örtülürken, nişin içerisinde ise semaver, tepsi içinde kahve fincanları ve cezve teşhir edilmektedir. Ocağın iki yanı duvar boyunca, bir tarafı rafli ahşap gömme dolap olarak düzenlenmiştir. Rafflarda cam ve porselenden fincan, tabak ve kadeh gibi objeler sergilenmektedir. Odada ayrıca, ibrik, hasır sepet ve küp gibi geleneksel kullanım eşyaları ile otantik bir dekorasyon oluşturulmaya çalışılmıştır (res.59).

At kat taşlık bölümündeki merdivenden yukarı çıkıldığında soldaki oda "**Süsoy Odası**" olarak düzenlenmiştir. Burada Atatürk'ün silah arkadaşı ve I.Dönem Tokat milletvekili Mustafa Vasfi Süsoy ve ailesine ait çeşitli resimler ve objeler sergilenmektedir (res.60). İki ayrı bölüme ayrılan odanın sağ taraf pencere önü boydan boya sedir ile döşenmiştir. Sedirin önüne yuvarlak bir masa ve klasik tarzda iki koltuk konulmuştur. Masanın üzerinde tepsi içinde iki fincan dikkati çeker. Odanın diğer tarafında, biri giriş kapısının hemen sağında olmak üzere masa şeklinde iki vitrin yer almaktadır. Bu vitrinlerde Vasfi Süsoy ve ailesine ait çeşitli eşyalar teşhir edilmektedir. Bunlar arasında; eski tüfek, tabanca vb. silahlar, fotoğraf makinesi, fişeklik, dürbün, çeşitli deri kılıf ve çantalar ile Mustafa Vasfi Süsoy'a ait istiklal, şeref ve üstün hizmet madalyaları bulunmaktadır. Odanın duvarları ise, Mustafa Vasfi Süsoy, eşi, çocukları ve torunlarına ait siyah-beyaz eski fotoğraflarla dekore edilmiştir. Bu odada bulunan eşyalar, Mustafa Vasfi

Süsoy'un oğlu Mithat Süsoy'un çocukları: Mustafa Ercan Süsoy, Şerife Özen Süsoy (Erenlerçayı), Kazım Erkut Süsoy ve Gürbüz Ali Süsoy tarafından müzeye armağan edilmişlerdir (res.61).

Süsoy Odası'nın tam karşısındaki oda "**Sinevizyon Odası**" olarak hizmet vermektedir. Burada büyük bir televizyon ve ardına sıralanmış koltuklar ile bir çeşit gösterim salonu oluşturulmuştur. Bu odada da pencere önü boydan boya bir sedire ayrılırken, giriş kapısının sağındaki duvar gömme dolaptır. Geleneksel dekorasyonu yansıtan perde, sedir örtüsü ve halı dışında bu oda da başkaca eşya teşhir edilmez. Sinevizyon odasının hemen yanındaki mekanda ise taş zeminli lavabo ve tuvalet bulunur.

Üst kat sofasının bu ikinci biriminde ayrıca, yine masa şeklindeki iki vitrin içerisinde Kurtuluş Savaşı dönemine ait çeşitli kitap, dergi vb. eşyalar sergilenmektedir (res.62). Bunlar Tokatlı koleksiyoner Hasan Erdemli tarafından müzeye armağan edilmiştir. Sofanın bu bölümünde, sinevizyon odasının giriş kapısı yanında, "Minerva" marka eski bir dikiş makinesi yer alır. Bunun hemen üzerinde Mustafa Vasfi Süsoy'u Mülazım (Teğmen) Rütbesinde gösteren bir fotoğraf asılıdır. Sofada, mutfak girişinin önüne konulan diğer vitrinde ise Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi olarak düzenlenen konağın bir maketi bulunmaktadır. Konağın çatı katı da oturma gruplarının konulduğu mekanlar olarak düzenlenmesine karşın, bu odalarda herhangi bir teşhir objesi yer almaz.

Görüldüğü gibi tarihi ve kültürel miras açısından son derece zengin bir bölgede bulunmasına karşın 1990'lara kadar şehrin tek müze yapısı Tokat (Gökmedrese) Müzesi'dir. Onun da ancak 1980'lerden sonra çağdaş müzecilik anlamında hizmet verebildiği hatırlanırsa, Tokat'taki müzecilik faaliyetlerinin oldukça geç başladığını söylemek mümkündür. Zira 1989 yılında ziyarete açılmış olan Latifoğlu Konağı dışındaki diğer iki müzenin açılış

tarihleri (Mevlevihane Vakıf müzesi, Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi) 2006 ve 2007'dir. Şüphesiz bu durumun kentin sosyo-ekonomik gelişimiyle bağlantılı olduğu düşünülebilir. Ancak, Tokat'ta müzecilik faaliyetleri ve kültürel alandaki diğer girişimler tarihsel süreç içerisinde ele alındığında bunların, şehrin sanayileşme ve kalkınma süreciyle paralel bir gelişme göstermediği görülür. Şöyle ki :

1930'lu yıllardan itibaren hızlı bir sanayileşme sürecine giren Tokat ve ilçeleri, 1958 yılından itibaren özel sektör kuruluşlarının da desteğiyle bu alanda yeni bir ivme kazanır. 1965 ve 1970'li yıllarda 31 özel sektör ve 41 sanayi kuruluşu ile büyüme ve gelişme hızını arttıran kentte, 1978 yılındaki Bakanlar Kurulu kararıyla Tokat Organize Sanayi Bölgesi'nin kuruluşu da gerçekleşir. Şehir 1984'te yine Bakanlar Kurulu kararıyla "II. Derecede Kalkınmada Öncelikli Yörelere" kapsamına alınmış ve teşvik tedbirleri sonucunda özel sektör yatırımlarında hızlı bir artış gözlenmiştir. 1990'lı yıllardan itibaren tekstil sektöründe yapılan yatırımlar ile önemli istihdam alanları oluşturulmuş ve bu durum il ekonomisine hissedilir bir hareketlilik getirmiştir. Tokat Bakanlar Kurulu kararıyla 1997 tarihinden itibaren "Kalkınmada I. Derecede Öncelikli Yöre" kapsamına alınmış ve bu, sanayi yatırımlarını olumlu etkilemiştir. Böylece, Tokat ekonomik potansiyeli ve bu sektördeki faaliyetleri itibarıyla Türkiye'deki birçok ile göre daha avantajlı bir konuma gelerek, el emeğine dayalı imalathanelerden modern ve ileri teknolojiye sahip imalat sanayi yatırımlarına geçiş yapmıştır¹⁶.

Ticaret, tarım, ulaşım, iletişim, eğitim vb. alanlarda da gözlenen bu gelişmelere karşın, Tokat'ta kültürel değerleri içine alan projelerin ise daha çok 2000'li yıllarla birlikte gündeme

¹⁶Bkz. Çevik, A., "Tokat'ta Sanayi", *Tokat Kültür ve Araştırma Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, Ocak 1997, s.3 ; Şentürk, S., "Tokat Sanayisi Gelişiyor", *Tokat Kültür ve Araştırma Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, Ocak 1997, Tokat, ss.17-18 ; *Tokat II Yılı*, 2006, s.138-139.

geldiği görülmektedir. Kelkit ırmağının geçtiği 5 il (Tokat, Sivas, Giresun, Gümüşhane, Erzincan) ve 14 ilçede yürütülmekte olan "Kelkit Havzası Gelişim Projesi" bunların en önemlisidir. Kelkit Platformunun kuruluş amacı kısaca : **"Karadeniz bölgesinin iç Anadolu ile bulunduğu bu kuşakta altı bin yıllık tarihi gelişimi barındıran mekanların, kültür varlıkları ve doğal zenginliklerin günümüz insanları ile oluşturduğu Kelkit havzasının çevresel, kültürel ve tarihi değerlerinin korunarak insanlığın hizmetinde tutulması"** şeklinde belirlenmiştir¹⁹.

Nitekim, "Altı bin yıllık geçmişi ile birçok uygarlığın yaşamış olduğu Tokat, gerek tarihsel ve kültürel zenginliği, çevre çekicilikleri ve doğal varlıkları, gerek zengin mutfağı ve kökü asırlar öncesine dayanan el sanatlarıyla kültür ve doğa turizmi yönünden üstün özellikler taşıyan konumdur" şeklindeki 2003 yılı Kelkit Havzası Turizm Değerlendirme raporunun²⁰ ardından, 2004'de Sanayici ve İşadamları I. Kurultayı'nda 2004-2011 yıllarını hedef alan süreçte "güçbirliği" oluşturularak, sanayi, tarım, turizm, kültür vb. her alanda sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin belirlendiği bir protokol imzalanmıştır²¹.

Şüphesiz ülke çapında, kültürel ve tarihi eserlere verilen önemin artması, kültürel miras kavramının vurgulanması, koruma bilincinin toplumun geniş çevrelerine yayılması, ulusal kimlik vurgusunu öne çıkaran kültür turizminin gelişmesi Tokat için de motive edici olmuştur. 2000'li yıllarla birlikte Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü de yeni müzelerin açılması, eskilerin yeniden yapılanması vb. konularda ülke çapında yoğun bir program başlatmışlardır. Tokat Mevlevihane Müzesi ile Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi bu programlar dahilinde oluşturulmuştur. Tokat'taki müzeler sergilenen eserler, teşhir-tanzim anlayışı, teknik donanım, yönetim vb. diğer uygulamalar bakımından, benzer özellikler göstermektedir. Şöyle ki :

-Tokat'taki müzelerin hepsi tarihi yapıtların işlev kazandırılmasıyla oluşturulmuş mekanlarda yer almaktadır.

-Koleksiyon türleri, genel anlamda arkeolojik ve etnografik eserleri içermektedir.

-Tokat müzeleri devlet destekli müzeler olup, rölove ve restorasyon programları Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce yürütülmüş ve tamamlanmıştır.

Şehirde burada sözü edilenler dışında, müzecilik ölçütleri açısından profesyonel bir anlayışla ele alınmış tarih, doğa, bilim vb. başkaca ilgi alanlarını konu alan herhangi bir müze bulunmamaktadır. Bu noktada sözü edilmesi gereken bir diğer girişim ise, Tokat, Sivas, Giresun ve Gümüşhane Müzelerini içeren "Sanal Müzecilik" projesidir. Tokat Valiliği, Kelkit Havzası Kalkınma Birliği öncülüğünde hayata geçirilen "Sanal Müzeler Projesi"nde, Kelkit Havzası'nda bulunan müzeler internet aracılığıyla, zaman ve mekan kısıtlamaları olmaksızın gezilebilmekte, bölgeyle ilgili yapılan bilimsel çalışmalar da kamuoyuyla paylaşılabilir. "Sanal Müzeler Projesi"nde bazı objelerin 360 derece video turu ve online fotoğraf satışına yönelik hizmetler de sunulmaktadır. Bu projeye Kelkit Havzası'nın özgün değerleri, doğal, tarihi ve kültürel mirası belgelenirken; havzanın turizm potansiyeli ve olanakları ulusal ve uluslararası platformlarda tanıtılmaktadır. Henüz tüm yönleriyle olgunlaştırılmamış olsa da "Sanal Müzeler Projesi" bölge değerlerine sahip çıkılması ve kentsel kalkınma açısından şüphesiz yararlı ve öncül bir girişimdir²².

¹⁹Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: <http://www.gop.edu.tr>. KEP Kelkit Platformu.

²⁰Bkz.: <http://www.gop.edu.tr>. Kelkit Havzası Turizm Değerlendirme Ön Raporu (.doc) ;<http://www.gop.edu.tr>. Kelkit Platformu Toplantı Notları ;<http://www.gop.edu.tr>. Kelkit Platformu Tokat Bildirgesi (14 Mayıs 2003).

²¹Tokat İl Yıllığı 2006, s.139.

²²Kelkit Havzası "Sanal Müzeler" programına <http://www.kelkitbasinmuseums.org> adresinden ulaşılabilir.

Tokat'taki müzeler sahip oldukları olanaklar, teknik donanımları, eleman istihdamı ve sorunları açısından ele alındığında ise farklı özellikler gösterir. Bu müzeler içerisinde bugün için istihdam, teknik donanım vb. açılardan yeni bir yapılanmaya gereksinim duyan müzelerin başında Tokat Gök Medrese Müzesi gelmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Tokat Müzesi, "korunması gerekli kültür varlığı" ya da "kültürel miras" olarak nitelendirilen tarihi bir binanın, yeni ve çağdaş işlevlerle müze şekline dönüştürülmesi sonucu oluşturulmuştur. Tarihin bir kesitine tanıklık etmiş, gerek kamu ve konut, gerekse sanayi yapılarının işlevsel yaşamlarını doldurduklarında, devamlılıklarını sağlamak için müze amaçlı projelendirilmelerinin dünyada da yaygın bir yöntem olduğu bilinmektedir. Ancak yeterli koşulların oluşturulamadığı durumlarda başka çözüm yolları aranması kaçınılmaz görünmektedir. Nitekim Tokat müzesi bugün, sahip olduğu altı bin yıllık tarihi ve kültürel mirasın zenginliğini taşıyamaz durumdadır. Müze binası olarak işlevlendirildiği ilk günden itibaren çeşitli onarımlar geçiren yapının, strüktürel, kullanım, ısı, nem ve detay deformasyonlarından kaynaklanan ciddi sorunları bulunmaktadır. Bir diğer önemli sorun, mekan kurgusunun çağdaş ölçütlerde tasarlanamamasıdır. Bilindiği gibi Selçuklu ve Osmanlı medrese mimarisinde odaların boyutları o günkü işlevleri doğrultusunda genellikle küçük tutulmuştur²². Bu nedenle müze olarak işlevlendirilseler de bu odalar ancak küçük eşyaların az sayıda sergilenmesine olanak sağlar. Kaldı ki , Tokat Müzesi'nde idari birimlerin aynı yapıda yer alma zorunluluğu da göz önünde bulundurulunca, sergileme ve hatta depolama mekanlarının altı bin yıllık bir miras için yeterli olamayacağı açıktır. Müzecilik alanındaki başarıların en önemli ön koşullarından biri olan yönetici kadroların, nitelikli uzman ve teknik eleman istihdamının sağlanamamış olması da Tokat Müzesi'nde öne çıkan sorunlardan birisidir. Tüm bu olumsuzluklara karşın Tokat Müzesi bugün için

en fazla ziyaret edilen müzelerin başında gelmektedir. Bundaki en önemli etken, en zengin ve eskiden beri tanınan bir müze olması yanında, şehrin ana caddesi üzerinde merkezi bir yerde bulunmasıdır. Müze görevlileri kısıtlı olanaklarına rağmen, Tokat ve çevresindeki kurtarma kazılarını sürdürmekte, bayramlar ve bazı önemli günlerde çeşitli kültürel faaliyetlerin organizasyonuna katkıda bulunmaktadır. Modern anlamdaki teknik donanımına son yıllarda kavuşan müzede bugün tüm odalar güvenlik kamerasıyla izlenmekte, ışıklandırma ve havalandırma sistemlerinin de çağdaş ölçütlerde tesisine çalışılmaktadır. Ancak, yapının zaman içinde yıpranması ve hava koşullarına bağlı nem dengesizliklerinden dolayı sık sık onarıma gereksinim duyulmaktadır. Bu nedenle Tokat Müzesi'nin en kısa sürede Bakanlıkça uygun görülen ve tamamıyla çağdaş kriterlere göre yapılandırılmış yeni bir binaya taşınması en uygun çözüm olarak görünmektedir.

Şehir merkezinde bulunmanın avantajını yaşayan bir diğer müze Latifli Konağı, teşhir olanakları ve teknik donanım bakımından çağdaş kriterlere uygun bir yapılanma gösterir. Ancak müzenin bakım ve onarımına yönelik ödenek ve eleman istihdamı konusundaki sıkıntı bu müze için de geçerlidir. Tokat'ta günümüz müzecilik teknolojisinin en iyi değerlendirildiği uygulama Mevlevihane Vakıf Müzesi'dir. Büyük bir yapı kompleksi üzerine kurulan müze, tüm birimleriyle bir bütün arzedecek şekilde düzenlenmiştir. Mevlevihane Müzesi teşhir olanakları, teknik donanım, eleman istihdamı, dinlenme mekanları vb. açılardan şehrin en fazla ilgi gören müzesi olarak öne çıkmaktadır. Ancak çocukların ve gençlerin ilgilerini müzelere çekebilmek için daha yaratıcı girişimlerle

²² Bu konuda bkz. Madran, E., "Tarihi Miras Niteliğindeki Yapılara Müze İşlevinin Verilmesinde Kullanılarak Değerlendirme Ölçütleri", *Kent Toplum Müze Deneyimleri-Katkılar Toplumsal Tarih Müzesi Kurulus Sorunları Sempozyumu*, 27/29 Mayıs 1993 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı İstanbul 2001, s. 107-118. Madran 2001, s. 107-118.

alternatif çekim alanları oluşturulmalıdır. Özellikle bu kesimin eğitimi ve bilinçlendirilmesine yönelik müze programlarının oluşturulması konusunda diğer kurum ve kuruluşlar ile işbirliği içinde olunmalı, müze alanı içinde buna yönelik birimler oluşturulmalıdır. Mevlevihane Vakıf Müzesi konumu itibarıyla bu tür yapılanmalar için gereksinim duyulan özelliklere sahiptir.

Atatürk Evi ve Etnografa Müzesi de çağdaş müzecilik kriterleri açısından güzel bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu müzenin şehir merkezinden uzak olması ziyaretçi yoğunluğunu etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yeterli eleman istihdamı konusu bu müzenin de başlıca sorunlarından birisidir.

Toplum-müze ilişkisi açısından irdelendiğinde, Tokat müzelerinin yeterli ilgiyi gördüğünü söylemek mümkün değildir. Gözlemlerimiz halk/müze ilişkisinin daha çok, orta öğretim müfredatına sıkıştırılan zorunlu ziyaretler ve ödev kapsamında biçimlendiği, yerli ve yabancı turist ile toplumun çeşitli kesimlerinden istekli ziyaretçilerin ise sayıca çok az olduğu yönündedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, müzelerin kültür ve tarih bilincinin oluşumundaki rolü ve öneminin ortaya konulduğu çeşitli programların organizasyonu ve halkın buna katılımının sağlanması büyük önem taşımaktadır. Bu ise ilgili bakanlıklar dışında, Valilik; İl Özel İdareleri; Belediyeler, Üniversite, Sivil toplum örgütleri, özel sektör ve Çekül Vakfı gibi müzecilikle doğrudan ilgili kurum ve kuruluşların uzman ekip ve istihdamı konusunda bir araya getirici politika ve yaklaşımları ile mümkün olabilecektir. Tokat'ta özellikle son yıllarda müzecilik konusunda memnuniyet verici girişimler yaşanmakla birlikte, toplumun tüm kesimlerince ilgi görecektir müze organizasyonlarına, özellikle çocuk ve gençlerin eğitimine yönelik bilinçlendirme programlarına ihtiyaç olduğu kanısındayız. Bu nedenle,

“Kültürel değerlere sahip bir bütünü, çeşitli araçlarla korumak, incelemek, araştırmak, değerlendirmek ve özellikle halkın estetik beğenisini yükseltmesi ve eğitimi için teşhir etmek amacıyla halkın yararına hizmet veren sürekli bir kurum” olarak müzelerimize, müze çalışanlarımıza, ilgili kurum ve kuruluşlara düşünülenden çok daha büyük görevler düşmektedir.

KAYNAKÇA

AKSULU, Işık, *Fetihten Osmanlı Dönemi'ne Kadar Tokat Şehri Anıtları*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1994.

ALKAN, Ali, *Sebastapolis Antik Kenti (Tokat-Sulusaray)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Klasik Arkeoloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

ALPAGUT, Asuman, *Mermer, Çevre İçin Eğitimde Müzelerin ve Müzeciliğin Rolü*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Çevre Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.

ATILGAN, Sevay, “Tokat İli'ndeki Vakıflar Genel Müdürlüğü Mevlevihane Vakıf Müzesi Örneğinde Müzecilik Anlayışı ve Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, S. XXX, Ankara 2007, ss.449-466.

BEŞİRLİ, Mehmet, “Tokat Mevlevihanesi”, *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, S.19, Tokat 2005, ss.2-15.

CANTAY, Gönül, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992.

CANTAY, Gönül, “Medreseler”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu (Mimarlık ve Sanat)*, C.2, (Ed. A.U. Peker- K. Bilici), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, ss.328-333.

CANTAY, Tanju, "Niksar Ulu Camii", *Bedrettin Cömert'e Armağan*, H.Ü. Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi, Özel Sayı, Ankara 1980, ss.363-369.

CİNLİOĞLU, Halis, Turgut, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, 4, Barış Matbaası, Tokat 1973.

ÇAL, Halit, "Tokat Evleri", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1986 Tokat), Gelişim Matbaası, Ankara 1987, ss.365-417.

ÇAL, Halit, "Tokat Evleri", *Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi Tokat Özel Sayısı*, S.24, Ankara 1994, ss.42-45.

ÇEVİK, Ayhan, "Tokat'ta Sanayi", *Tokat Kültür ve Araştırma Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, Ocak 1997, Tokat, s.3.

ERTUĞRUL, Özkan, "Tokat Evleri ve Latifoğlu Konağı", *Türkiyemiz*, S.63, İstanbul 1991, ss.54-61.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Haz.:Y.Dağlı-Kahraman, S.E.-Sezgin, İ., 5.Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, ss.35-36.

GABRIEL, Albert, *Monuments Turcs d'Anatolie*, C.II, Paris 1934.

KAYMAZ, Niyazi, *Pervane Mu'inüd-Din Süleyman*, Kaynak Yayınları : 285, Ankara 1970.

KURAN, Abdullah, *Anadolu Medreseleri*, C.1, Ankara 1969.

MADRAN, E., "Tarihi Miras Niteliğindeki Yapılara Müze İşlevinin Verilmesinde Kullanılacak Değerlendirme Ölçütleri", *Kent, Toplum, Müze: Deneyimler-Katkılar, Toplumsal Tarih Müzesi Kuruluş Sorunları Sempozyumu*, 27/29 Mayıs 1993, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 2001, ss.107-118.

ÖZCAN, Birsal, *Tokat Müzesi Rehberi*, Tokat 1986.

ÖZCAN, Birsal- AYKUN, Mehmet-YETİŞKİN, Güven, *Tokat'ın İki Kültür Hazinesi : Antik Comana Pontica Antik Sebastapolis*, Tokat 1987.

ÖZCAN, Birsal, "Sulusaray Sebastapolis Antik Kenti", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 19-20 Nisan Ankara 1990, ss.261-307.

ÖZCAN, Birsal, "Sulusaray- 1990 Kurtarma Kazısı", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 29-30 Nisan Ankara 1991, ss.167-200.

ÖZCAN, Birsal, "Tokat Müzesi", *Kültür ve Sanat İş Bankası Yayınları*, Ankara 1994, S.24, ss.57-59.

ÖZGEN, Mutlu, "Tokat Latifoğlu Konağı", *Vakıflar Dergisi*, S. XXX, Ankara 2007, ss.485-502.

ÖZGÜÇ, Tahsin - AKOK, Mahmut, *Horoztepe : Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri*, V/18, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1958.

ÖZGÜÇ, Tahsin, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar I*, V/38, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.

ÖZGÜÇ, Tahsin, *Maşat Höyük II, Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi*, V/38a, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

SADE, Fatma Özge, *Türkiye'de Tasarlanmış Müze Yapıları*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Mayıs 2005.

SÖZEN Metin, *Anadolu Medreseleri*, C.1, İstanbul 1977.

ŞENTÜRK, Süleyman, "Tokat Sanayisi Gelişiyor", *Tokat Kültür ve Araştırma Dergisi*, Yıl 5, Sayı 10, Ocak 1997, Tokat, ss.17-18.

TANRIKORUR, Barihüda, *Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri*, (3 Cilt), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Konya 2000.

2006 TOKAT II YILLIĞI, Renk Matbaası, İstanbul 2007.

ÜÇER, Müjgan, "Tokat ve Efsaneleri, İnanışları", *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1986 Tokat), Gelişim Matbaası, Ankara 1987, ss.217-230.

ÜNVER, Süheyl, *Selçuklu Tababeti Tarihi*, Ankara 1940.

UZUNÇARŞILI, İbrahim, Hakkı, *Kitabeler*, İstanbul 1927.

UZUNÇARŞILI, İbrahim, Hakkı, *Anadolu*

Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK Basımevi, Ankara 1988.

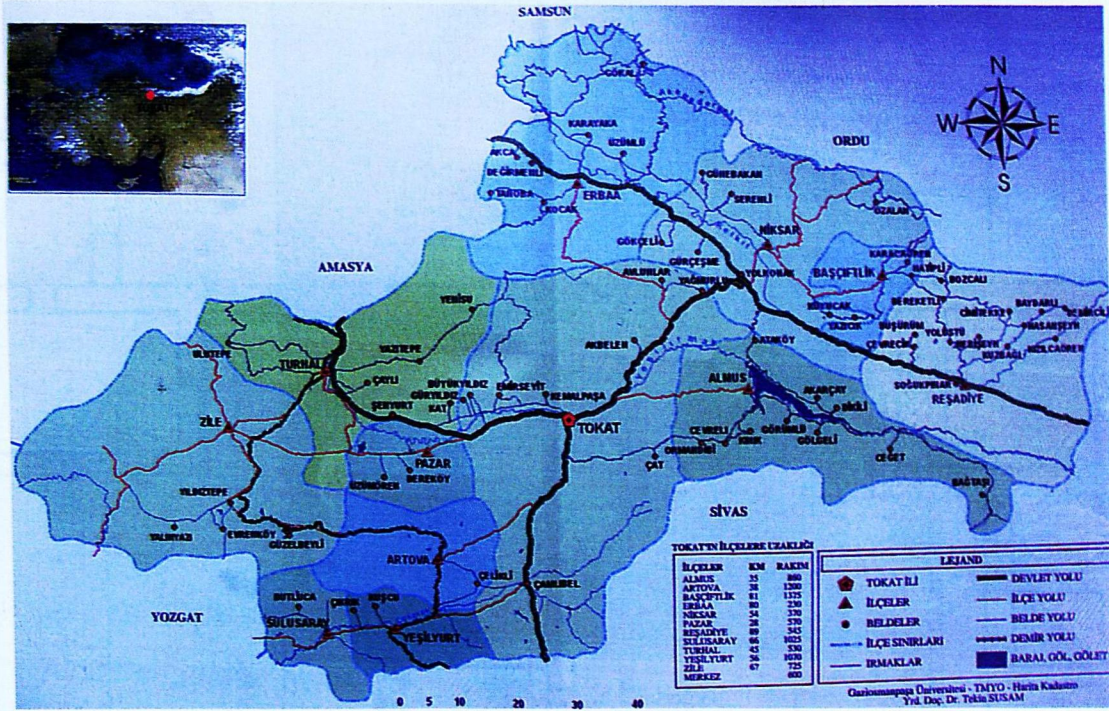
www.gop.edu.tr. KEP Kelkit Platformu.

www.gop.edu.tr. Kelkit Havzası Turizm Değerlendirme Ön Raporu (.doc)

www.gop.edu.tr. Kelkit Platformu Toplantı Notları

www.gop.edu.tr. Kelkit Platformu Tokat Bildirgesi (14 Mayıs 2003).

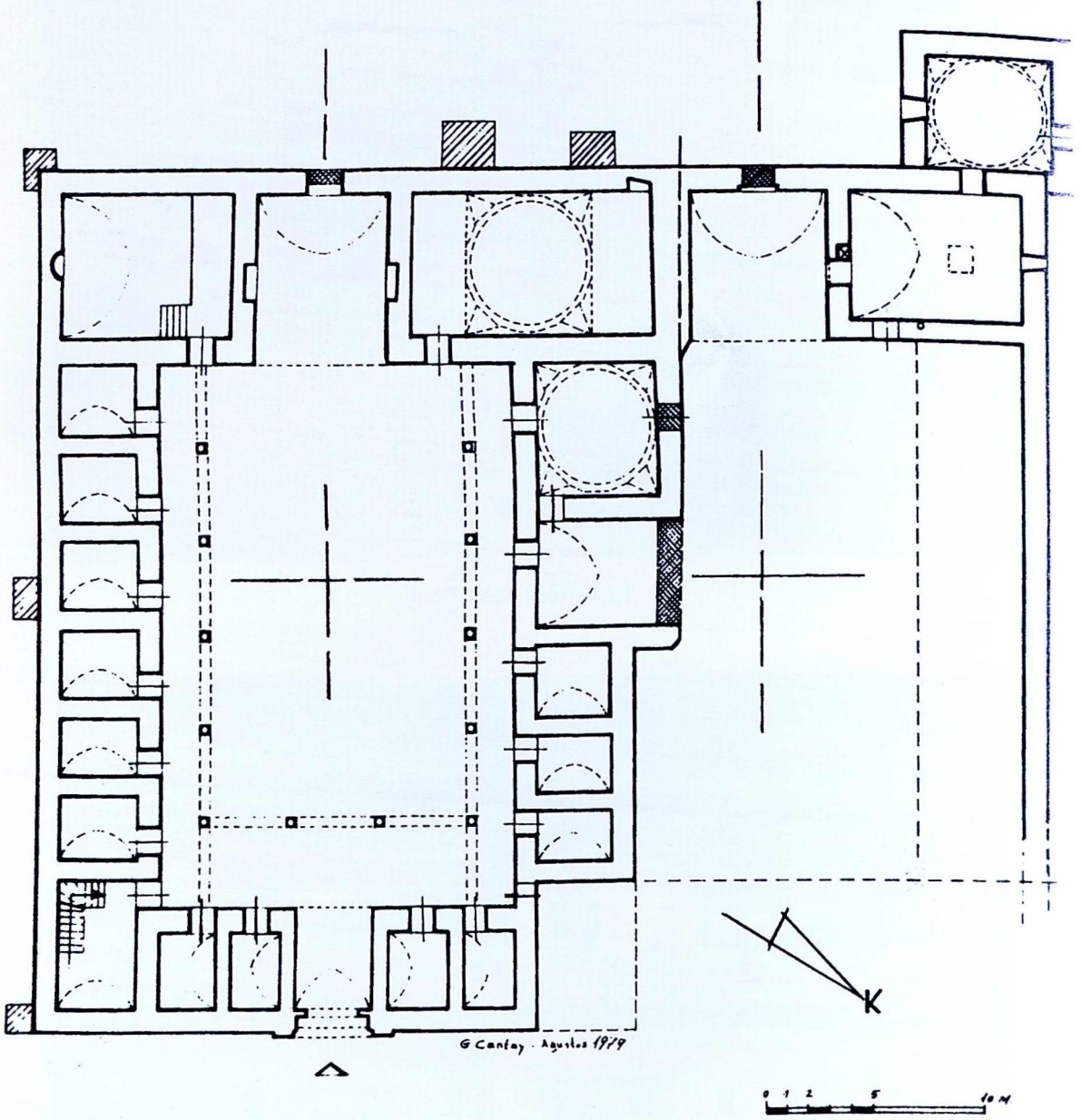
YÜKSEL, Hasan, "Tokat Mevlevihanesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.2, (II. Milletlerarası Osmanlı Devletinde Mevlevihaneler Kongresi, Tebliğler Özel Sayı), Konya Mayıs 1996, ss.61-68 .

Fot.1- Tokat Şehir Planı.

Fot.2- Tokat /Gök Medrese Müzesi, Genel Görünüm.

Fot. 3- Tokat/Gök Medrese Müzesi Planı. (Cantay, Gönül,
Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992, pl.6).

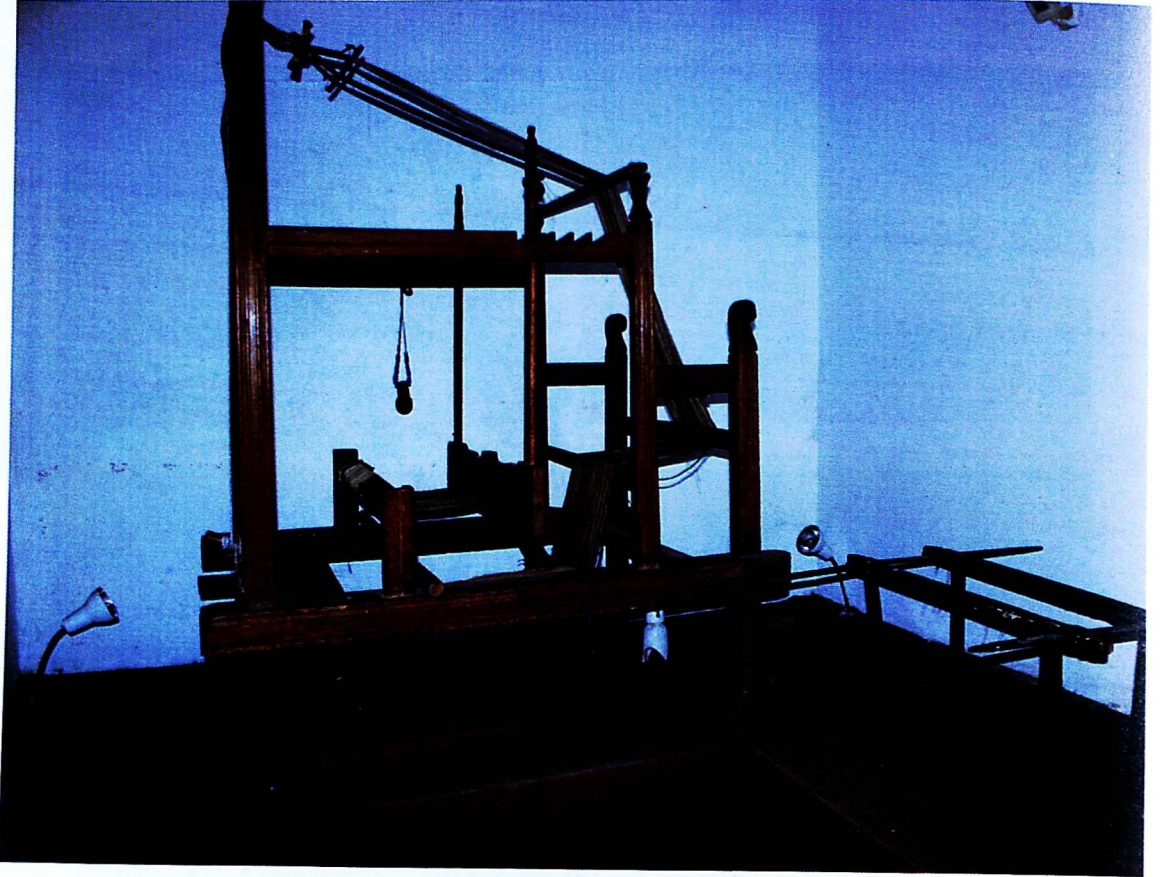
Fot.4- Halis Turgut Cinlioğlu.

Fot.5- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Üst: I.Abdülhamid Han'a ait altın sikke (1774-1789);
Alt : III. Selim Han'a ait altın sikke (1789-1807).

Fot.6- Tokat/Gök Medrese Müzesi. Tokat yazmalarından örnekler.

Fot.7- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Dokuma tezgahı.

Fot.8- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Tokat yöresi kilim-heybe.

Fot.9- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Kırkızlar Türbe ve Mezarlığı.

Fot.10- Tokat /Gök Medrese Müzesi. El yazması örnekleri ve çeşitli eserler (Osmanlı dönemi).

Fot.11- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Azize Christinae heykeli (19.yüzyıl,Geç Hristiyanlık Dönemi).

Fot.12- Tokat /Gök Medrese Müzesi. İkonalar (19.yüzyıl,Geç Hristiyanlık Dönemi).

Fot.13- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Cam objeler (Helenistik ve Roma Dönemi).

Fot.14- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Kadın figürünü (idol) ve çeşitli objeler (Eski Tunç ve Hitit Çağı).

Fot.15- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Çeşitli pişmiş kap örnekleri (Maşathöyük Frig/Demir Çağı).

Fot.16- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Gaga ağızlı testi, kap ve çeşitli objeler (Maşathöyük Hitit Çağı).

Fot.17- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Pişmiş toprak kap ve testi örnekleri (Maşathöyük Eski Tunç Çağı).

Fot.18- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Avludan görünüm.

Fot.19- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Mezartaşları örnekleri.

Fot.20- Tokat /Gök Medrese Müzesi. Ön bahçeden görünüm.

Fot.21- Sulusaray/Sebastapolis Antik Kenti. Sütunlu Yapı (Hamam) dan görünüm.

Fot.22- Sulusaray/Sebastapolis Antik Kenti. Roma Köprüsü.

Fot.23- Sulusaray/Sebastapolis Antik Kenti. Açık Hava Müzesi.

Fot.24- Sulusaray/Sebastapolis Antik Kenti. Açık Hava Müzesi Roma Dönemi eserleri.

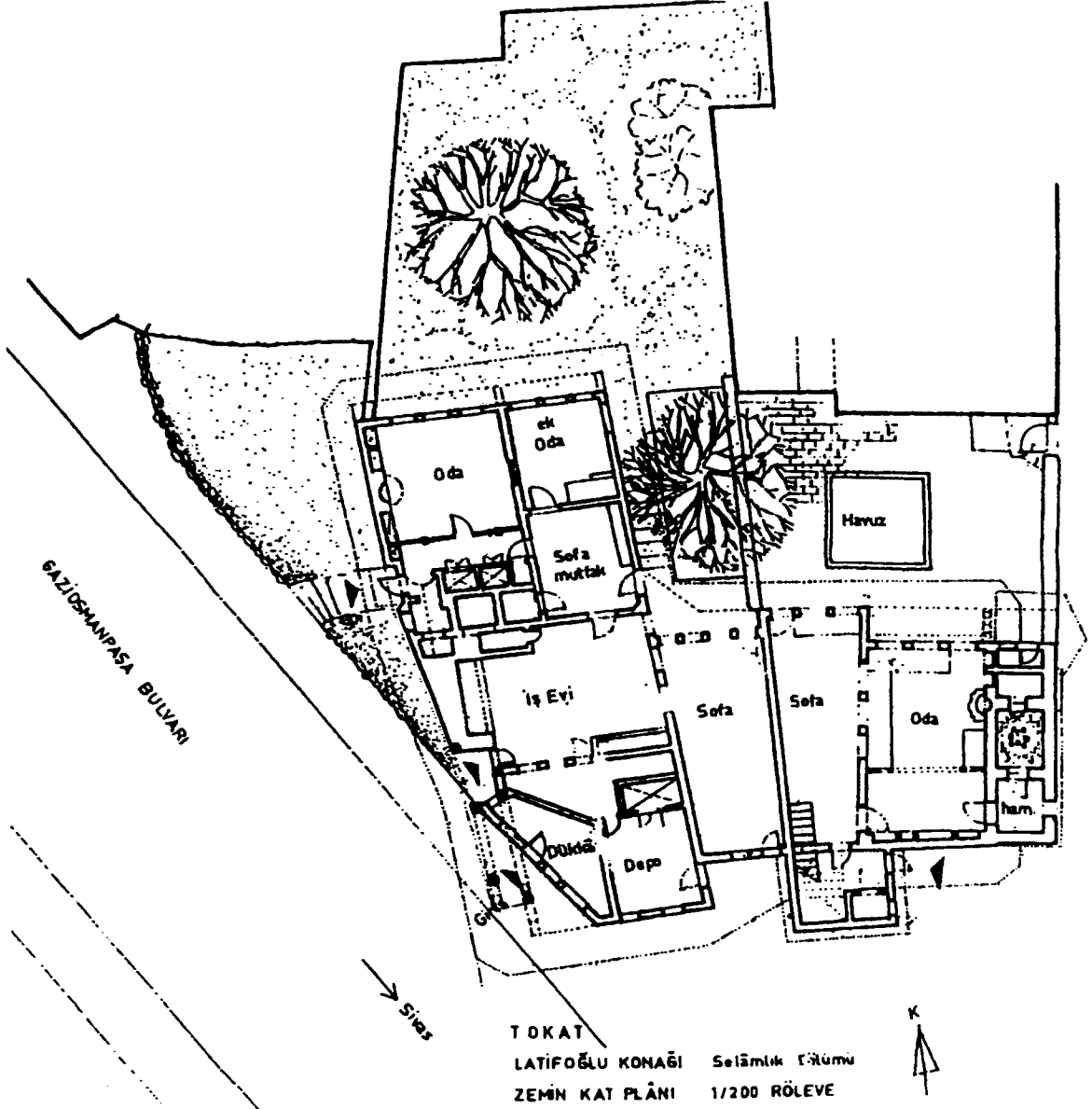
Fot.25- Sulusaray/Sebastapolis Antik Kenti, Mozaik Müzesi, Roma Dönemi yer mozaikleri.

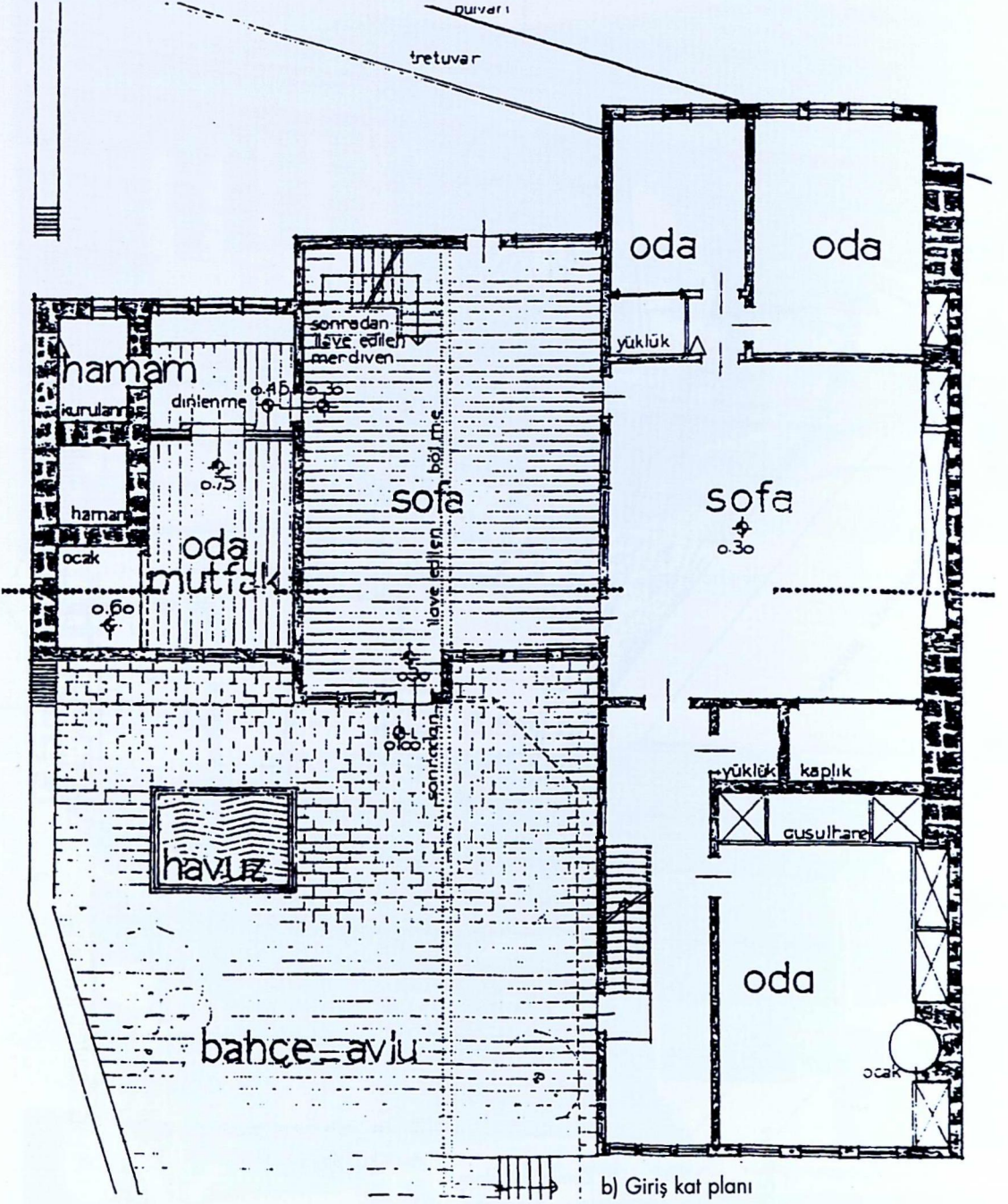
Fot.26- Tokat Latifoğlu Konağı. Ön Cephe Genel Görünüm.

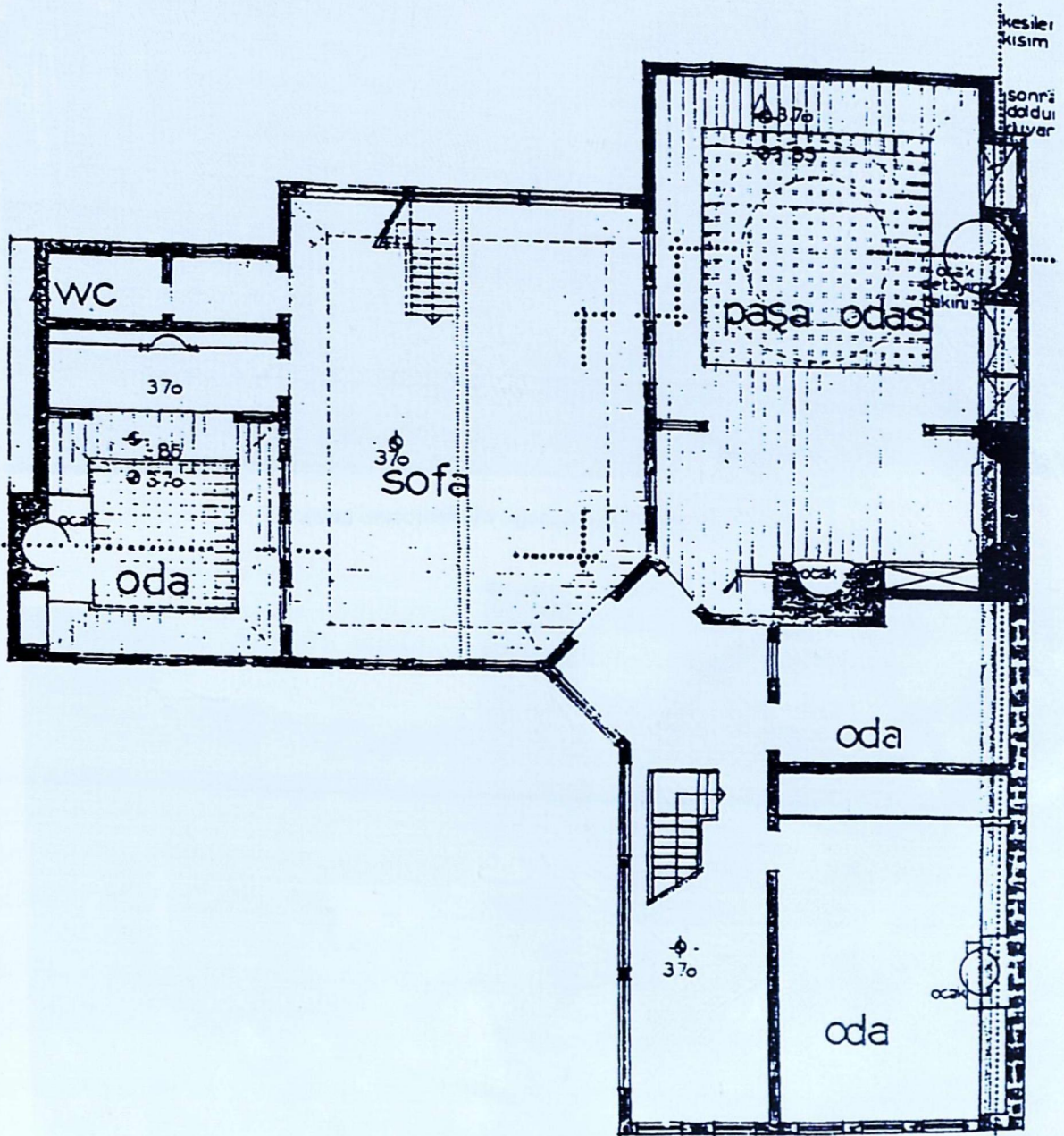
Fot.27- Tokat Latifoğlu Konağı. Onarım Öncesi Görünüm.

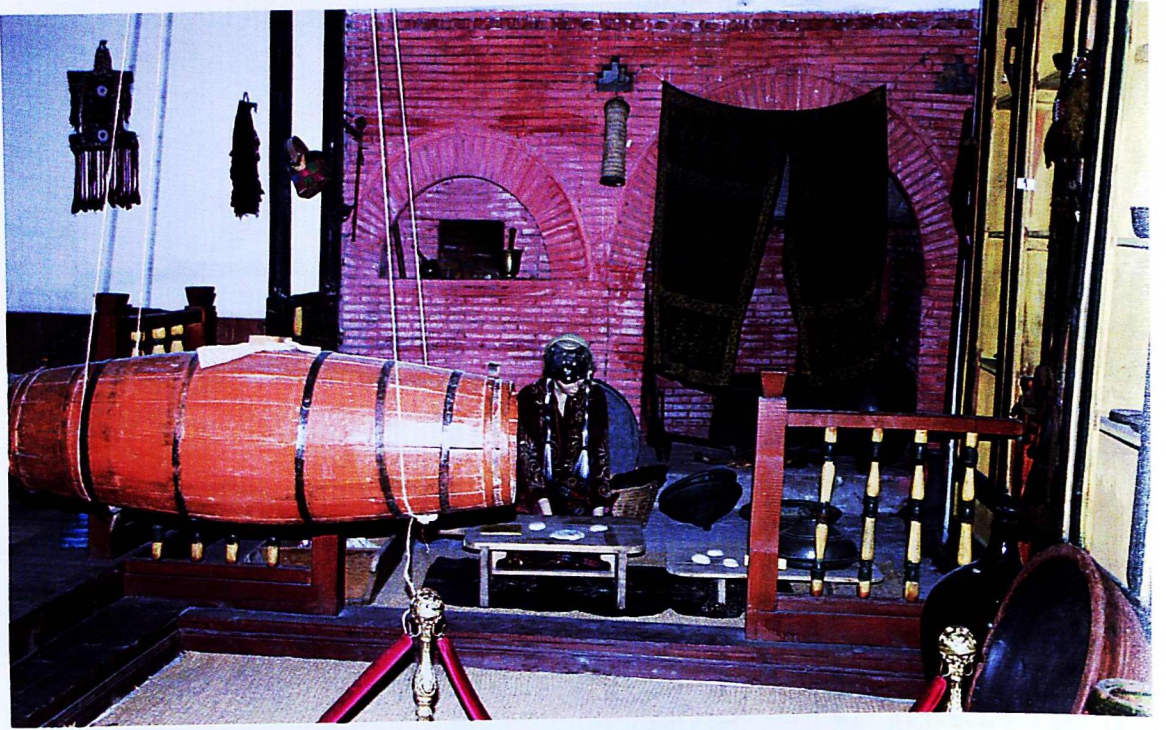
a) Zemin kat planı,

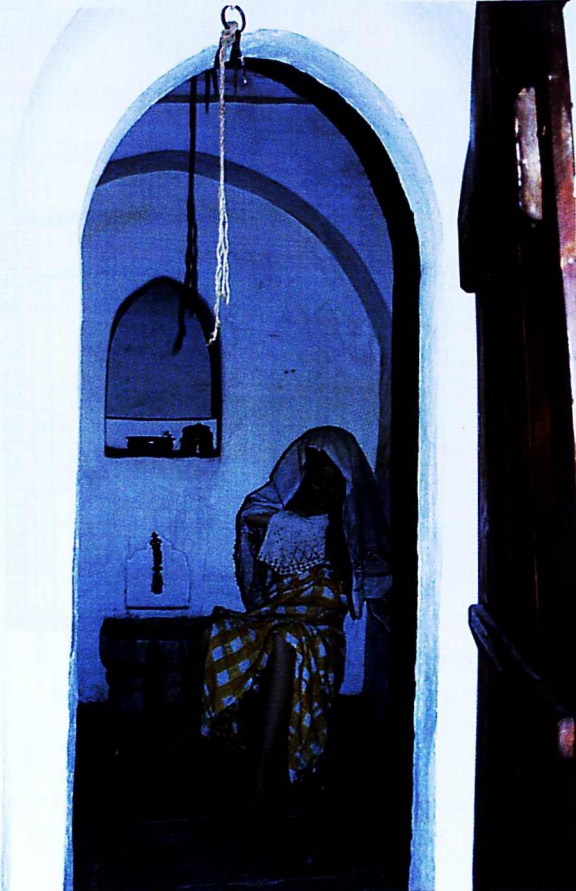
b) Giriş kat planı

c) Birinci kat planı.

Fot.29- Tokat Latifoğlu Konağı. Mutfak (aşevi/işevi).

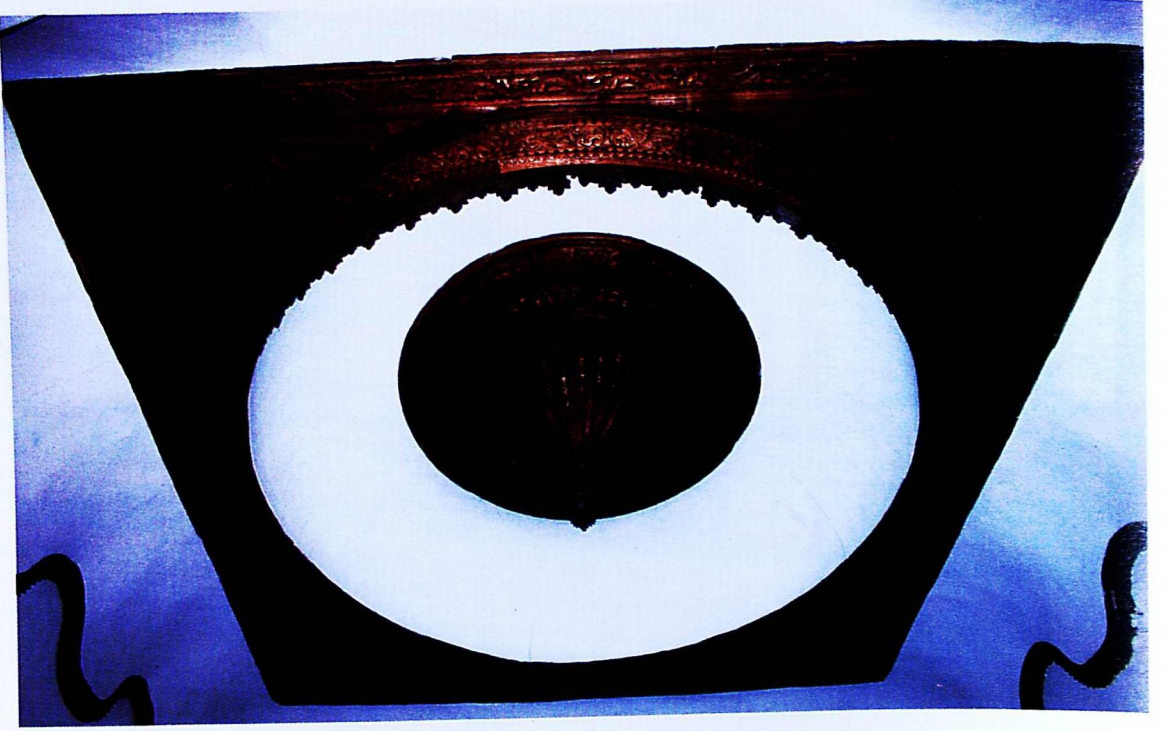
Fot.30- Tokat Latifoğlu Konağı.
Hamam.

Fot.31- Tokat Latifoğlu Konağı. Üst kat sofadan görünüm.

Fot.32- Tokat Latifoğlu Konağı. Paşa odası.

Fot.33- Tokat Latifoğlu Konağı. Paşa odası tavan göbeği.

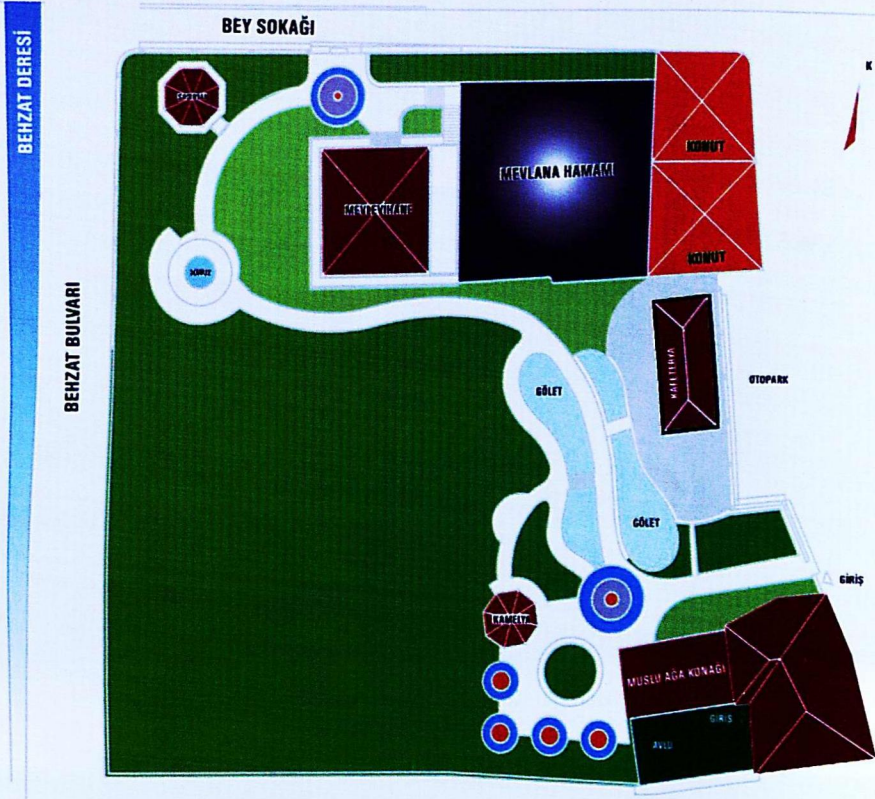
Fot.34- Tokat Latifoğlu Konağı. Havuz başı odası.

Fot.35- Tokat Latifoğlu Konağı. Havuz başı odası tavan göbeği.

Fot.36- Tokat Latifoğlu Konağı. Havuz başı odası ocak davlumbazı.

Fot.37- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi Planı (Müze arşivinden).

Fot.38- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Onarım Öncesi.

Fot.39- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Genel görünüm.

Fot.40- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Maden sanatı örnekleri.

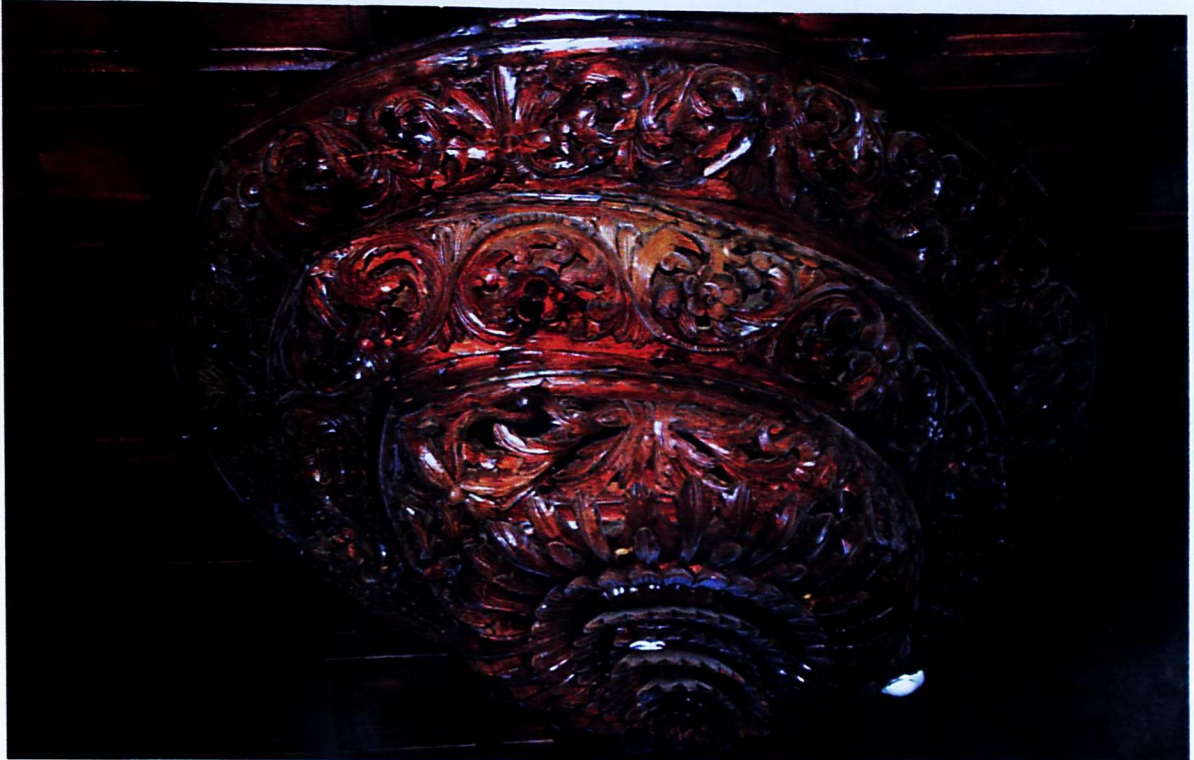
Fot.41- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Halı örnekleri.

Fot.42- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Pişmiş topraktan gözyaşı şişeleri.

Fot.43- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. El yazması eserler.

Fot.44- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Baş oda (Şeyhin kabul odası) tavan göbeği.

Fot.45- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Üst kat Semahane girişi.

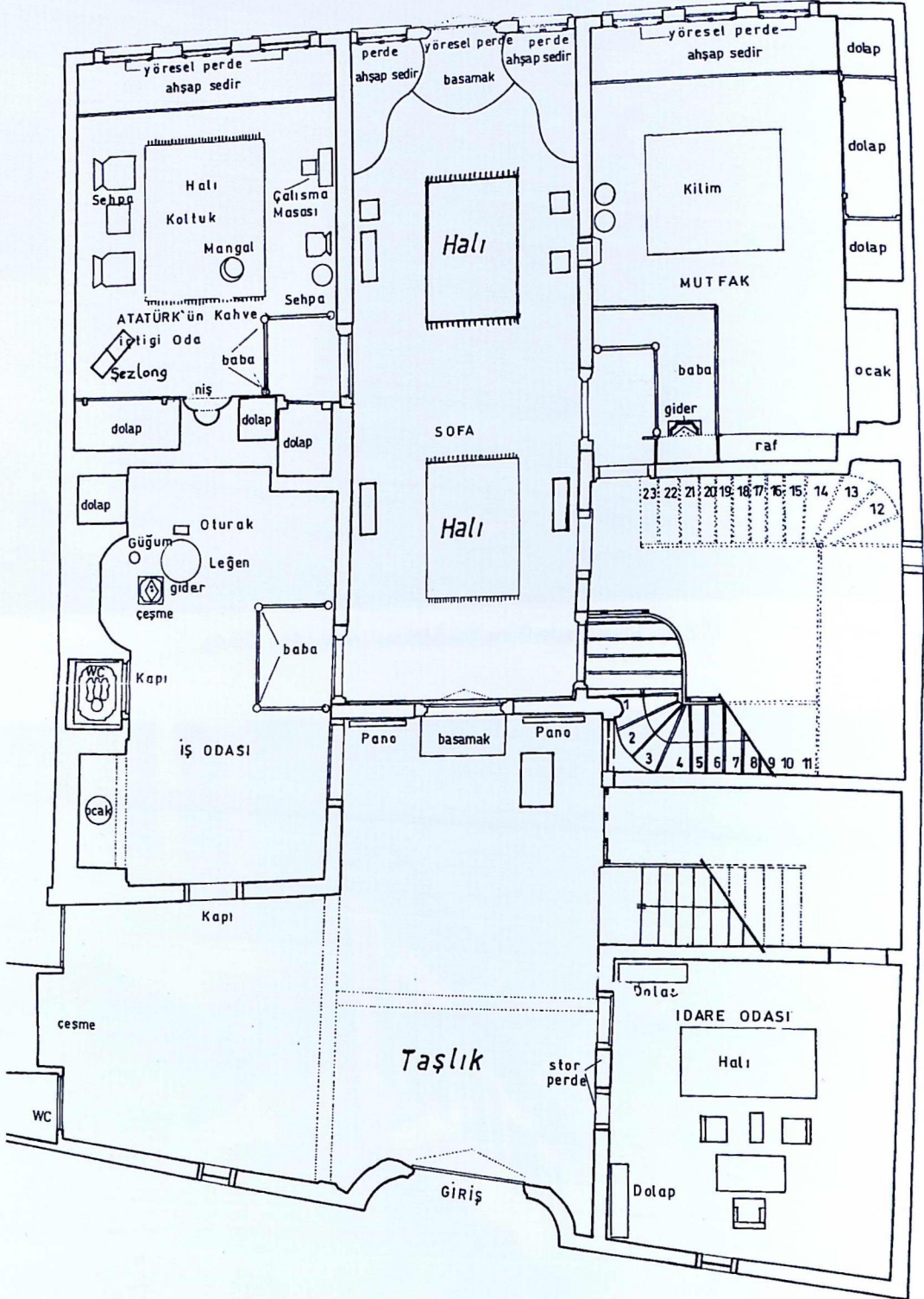
Fot.46- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Semahane içi.

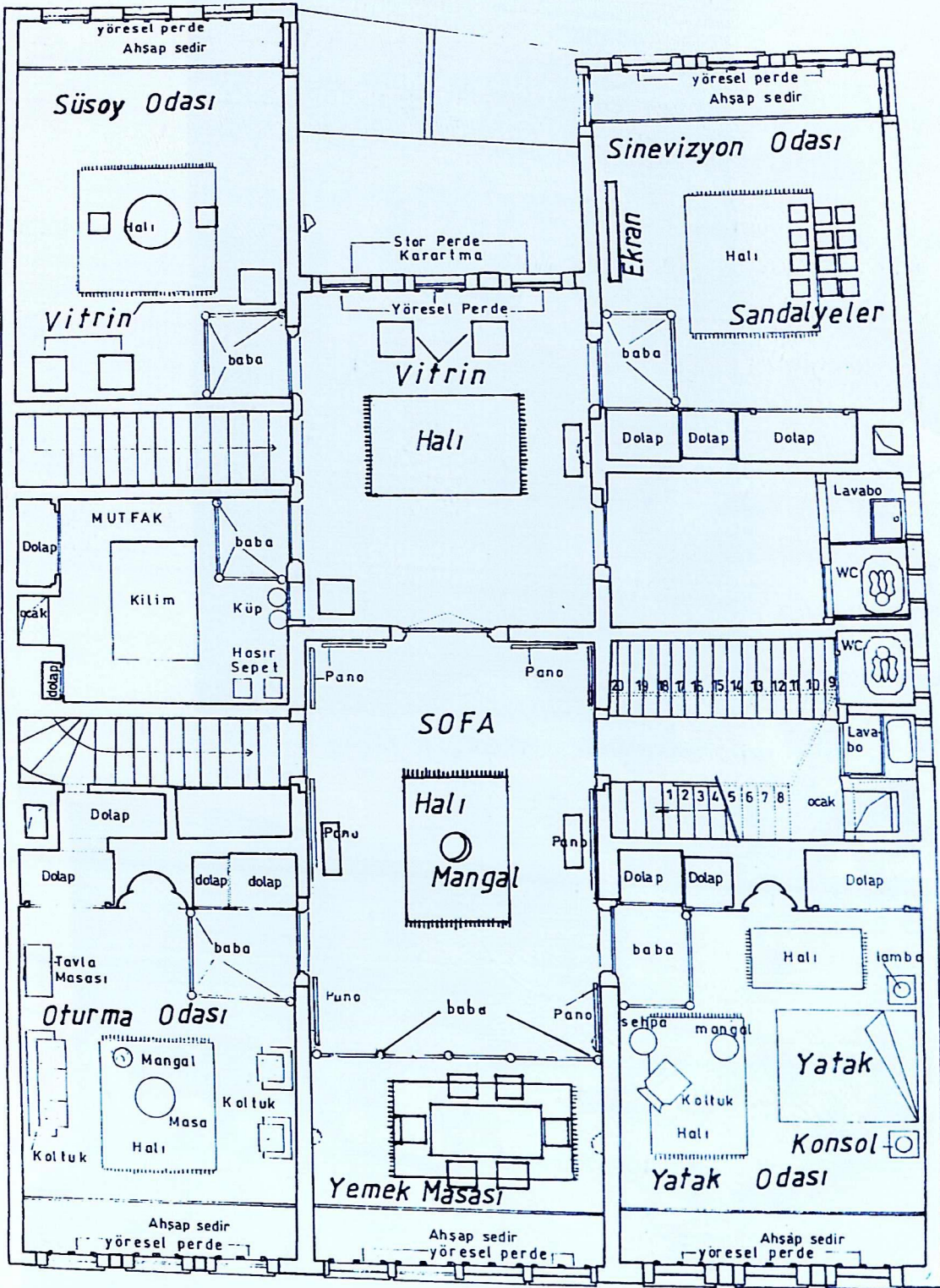
Fot.47- Tokat Mevlevihane Vakıf Müzesi. Muslu Ağa Konağı.

Fot.48- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Ön Cepheden görünüm ve Devegörmez Mahallesi.

Fot.49 a- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi planı (Müze arşivinden).

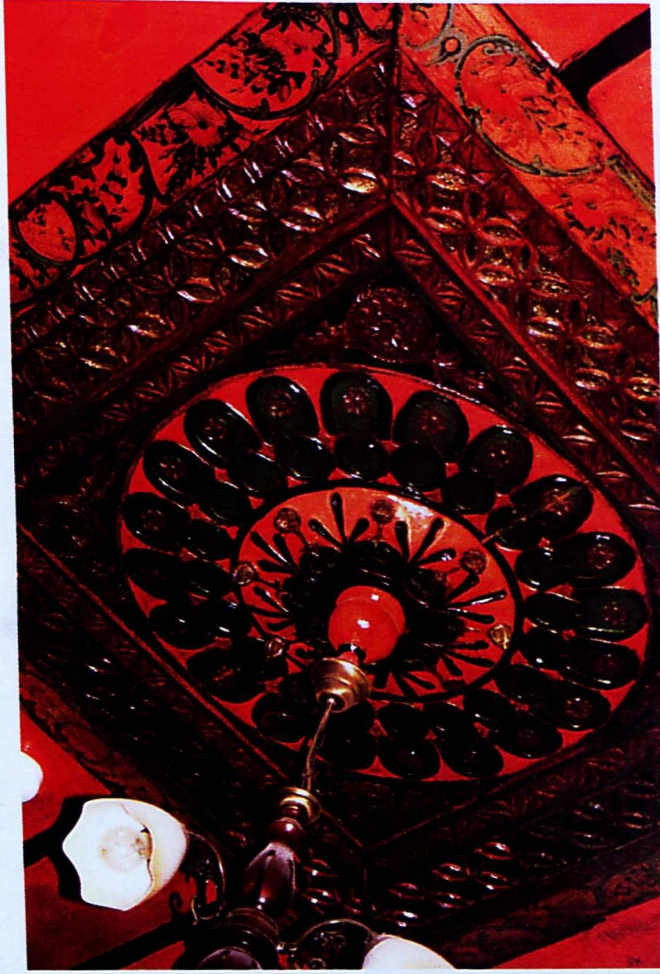
Fot.50 b- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Zemin kat sofası.

Fot.51 b- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Zemin kat sofası.

Fot.52- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Zemin kat, mutfaktan görünüm.

Fot.53- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Zemin kat mutfak tavanı.

Fot.54- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Zemin kat iş odasında ocak.

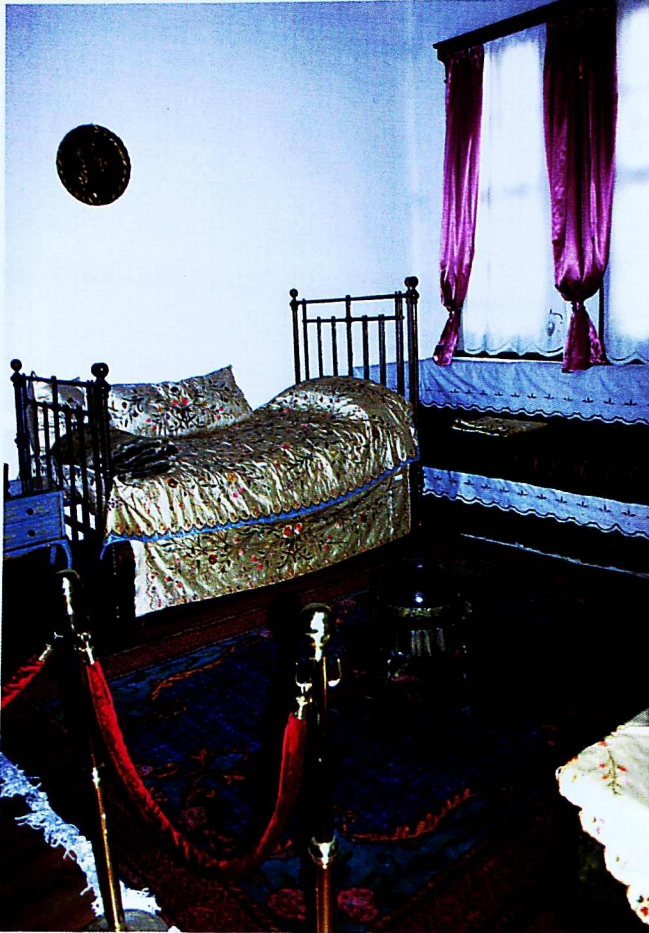
Fot.55- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Zemin kat, Atatürk'ün kahve içtiği oda.

Fot.56- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Üst kat sofası.

Fot.57- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Üst kat, oturma odası ahşap dolapları.

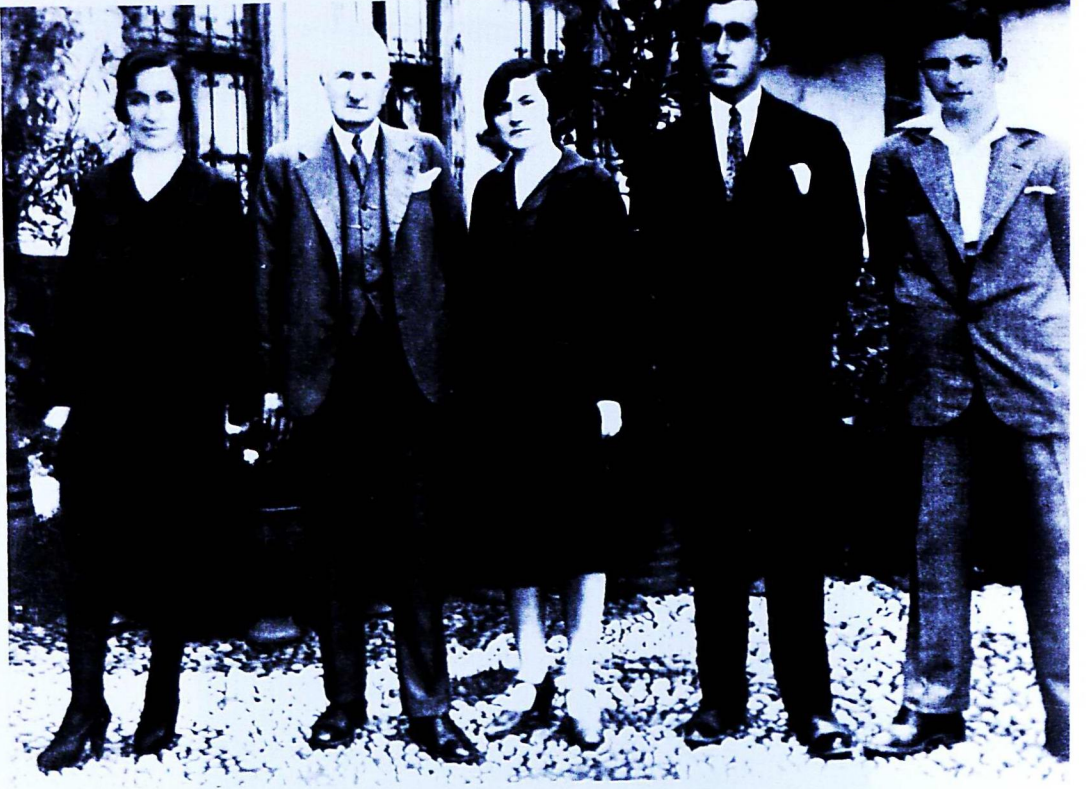
Fot.58- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Üst kat, Atatürk'ün yatak odası.

Fot.59- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Üst kat, mutfaktan görünüm.

Fot.60- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Üst kat Süsoy odası.

Fot.61- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Mustafa Vasfi Süsoy, Eşi ve çocukları.

Fot.62- Tokat Atatürk Evi ve Etnografya Müzesi. Üst kat sofası vitrinleri.

* Nilgün ÇEVİMLİ

**NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ MÜZESİNDEKİ TEKKE
EŞYALARINDAN BİR GRUP MADENİ KEŞKÜL**

ÖZET

Nevşehir-Hacı Bektaş Müzesindeki maden eserlerden keşküller üzerinde yapılan inceleme sonucunda tespit edilen 17 Keşkül araştırma konusu olarak seçilmiştir. Eserler 18.yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başına tarihlenmektedir.

Keşküller; çekik badem göz şeklide bir ağız, gemi teknesi şeklinde bir gövde ile yanlarda iki kulptan oluşmaktadır. Kulplar 13 tanesinde ejder başı, üç tanesinde kuş gagası ve bir tanesinde spiral şeklindedir. Keşküllerde gövde dövme, kulplar döküm tekniği ile yapılmıştır. Bezemelerde geometrik, bitkisel, figürlü süsleme ve yazı dikkati çekmektedir. Kitabeler genellikle eserin ağız bandında, gövdede ve bazen kulpların altında yer alır. Kitabelerin içeriğinde ise; Bektaşî kültürüne özgü 12 imam isimleri, usta adları, vakfeden kişi ve kurumlar ile tarih vardır.

Eserlerin yapımında geleneksel maden yapım ve süsleme teknikleri kullanılmış olmasına rağmen, süslemede bitkisel, geometrik, yazı gibi hem geleneksel motifler, hem de Osmanlı Dönemine özgü yeni motiflerin uygulandığı görülür.

SUMMARY

Sufism, bearing essential roles in the formation of our culture, presents also important data about history of art as well as literature and music. Among the keşkuls which are indispensable objects for the Bektaşis, 17 keşkuls have been examined in this study from the Hacı Bektaş Museum. These objects are dated to the late 18th and early 19th centuries.

Keşkuls are made of copper, brass and silver. All of the keşkuls have boat-shaped bodies with mouths in the form of almond-eye. Although most of the keşkuls have flat bases, some of the samples have flanged bases. Handles are either dragon-head or beak shaped. Keşkuls are made by forging technique

decorated by inlaying, engraving, niello and appliqué techniques and forged or moulded reliefs.

The objects are ornamented with plant motifs, geometrical patterns and inscriptions. In these inscriptions are found the names of the 12 imams peculiar to the Bektaşî culture, the names of the craftsmen who made the objects and the dates of production.

Maden sanatının özgün örneklerinden olan ve araştırmanın konusunu oluşturan 17 adet keşkül Nevşehir lline bağlı Hacı Bektaş İlçesinde, bugün müzeye çevrilen Hacı Bektaş Müzesinde bulunmaktadır. Müzenin teşhirinde ve deposunda bulunan ve daha önce üzerinde hiçbir araştırma yapılmamış, kültürümüzün bir dönemine damgasını tasavvuf kültürüne ait bu eserlerin incelenerek gerek maden sanatı, gerekse bu kültüre ait bazı noktaların aydınlatılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Keşküller Anadolu'da Abdallar, Kalenderiler ve Bektaşiler tarafından dervişlerin olgunluklarını geliştirmek "kibri yok etmek"¹ için tasavvufi bir eğitim yöntemi olarak kullanılan dilenmenin sembolik birer aracı olurken, sanat tarihinde araştırılması gereken bir konu olan tekke sanatı açısından da önemli birer veri olarak günümüze kadar gelmişlerdir.

Söz konusu keşküllerin çok azı teşhirde yer alırken, büyük bölümü müze deposunda

* Sanat Tarihçisi, Ankara Vakıf Eserleri Müze Müdürü V.

¹ Turuk-i Aliyye denilen Mevlevilik, Kadirilik ve Nakşibendilik gibi tarikatlarda hoş karşılanmamıştır. Bu tarikat mensupları sadakat ve olgunluklarını başka yollarla tamamlamış, ancak kendilerine verilene reddetmemek için almışlardır. Bizzat müridlerine dilenmeyi yasaklayıp bir sanat veya bir işle meşgul olmalarını isteyen Mevlânâ, İslam'ın dilenme, yoksulluk ve fakir hususundaki görüşlerini, misâl ve teşbihlerle anlatırken devrinin dilenme ve dilencilerle ilgili âdetlerinden de bahseder. Dilencilerden bahsederken, onların eski, kirli elbiseler giyerek dilendiklerini, topladıkları yiyecek ve eşyaları zenbil, keşkül içerisine koyduklarını, halkı başlarına toplamak gayesiyle bayrak açtıklarını, yünden aslan yaptıklarını ve halkın acıma duygusunu uyandırmak amacı ile de yollar üzerine oturup, sakatlıklarını teşhir ettiklerini anlatır. Bkz. Fadime Geleş, "Tasavvufta Dilencililiğin Kısa Tarihi", Hürriyet Gazetesi, 22 Mayıs Perşembe, 2003, s.5.

bulunmaktadır. Çoğunun üzerindeki korozyon yüzünden kitabelerin okunmasında zorluklar yaşanmıştır.

Araştırma yöntemine gelince; Keşköller tek tek resimlenerek, üzerlerinde bulunan yazılar okunmuş² form, malzeme, teknik ve süsleme açısından değerlendirilip karşılaştırılarak, bazılarının verdiği tarihlerle de belli bir döneme yerleştirilmeye çalışılmış, diğer müze ve koleksiyonlardaki değişik maden eser örnekleriyle karşılaştırma ve değerlendirme yapılmıştır.

Keşkül Tanım ve Tarihçe:

Farsça keşkül (çanak), Arapça fakir(yoksul) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiş olan kelimenin Türkçe'si "yoksul çanağı" anlamında olup, "keşköl"de denmektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Dervişlerin ahval ve şekillerinden bahsederken keşköl taşımanın dervişlerce "Bahır-ı Ummanım" olarak nitelendirildiği belirtilmektedir³.

Güneydoğu ve Güney Asya'da bu konuda söylenen menkıbelerde, bir dervişin ruhani alemde çıktığı yolculuk, sonu gizemli deniz yolculuğuna benzetilmiştir. Bu durumda dervişin taşıdığı kasenin de gemi şeklinde olması bu felsefeyle uygunluk göstermektedir. Bu formun kolaylıkla elde edilebileceği en uygun materyal ise Hindistan cevizidir⁴. İki parçaya ayrılan Hindistan cevizinin iki ucuna takılan madeni halkalar ve bu halkalara geçirilen zincirden oluşur. Derviş bunu boynuna asarak veya elinde tutarak ilahi, mersiye okuyup halka uzatıp dilenir. Başka madenden de yapılarak üzerine ayet ve hadislerin kazınmasıyla bir sanat eseri haline getirilmiştir⁵.

Keşköl, Kamus-ı Osmanî'de dilenci çanağı, bazı dervişlerin ellerinde taşıdıkları Hindistan cevizi, ağaç ve benzeri malzemeden yapılmış kayık şeklindeki kap olarak tanımlanır. Dervişlerin "şeyen lillah" diyerek dilendiklerinden, dervişlerin keşköl ile dolaşmasına da "Selmana çıkmak" dendiğinden söz edilir⁶.

Nurhan Atasoy'un Derviş Çeyizi adlı eserinde; Keşköllerin gemi biçiminde yapıldıkları, bir Bektaşî'nin dilenmesine izin verilmediği, dilenmek için önce üç gün oruç tuttuğu, dilendiği yedi kapıdan bir şey alamazsa bu işi bıraktığı, dilenen dervişe ise Selman Farisi'den dolayı Selman denildiğinden bahsedilir. Bektaşîlerde doğrudan dilenmenin yasak olduğu bilirse de bazen mürşit tarafından gönderilen Selmani denen bir mürit sokakta herhangi bir ferde hitap etmeksizin "şeyen lillah"(Allah için bir şey) diyerek günlük yeme ihtiyacını keşkölüne toplayabilirdi⁷.

Yine aynı eserde keşkülle ilgili olarak ...keşköl de bunun gibidir. Sofra gibi içti kuvvet-i la -yemut, kifaf-ı nefis, (nefsi köreltme) olacak miktardaki yiyecek konulur. Kadiri'de Kalenderi kolu kullanır.... keşköl de bir çeşit tarikat çehizidir ki, Nuh'un gemisine benzer. Askı gibi zincirle asılır. Gezgin derviş daima ellerinde taşırlar. Kendileri sebükdür, yani hem kendi, hem de yükü hafif olduğu için keşköl onlara dağarcık yerine geçer. İçine hane olur ise koyarlar ve gerektiğinde 'şeyen lillah'(Allah rızası için) diye hak dost ederler, yani dilenirler, el açarlar"⁸. şeklinde ifadeyle yer verilmiştir.

Bu ifadelerden keşkölün Kalenderi dervişleri tarafından kullanıldığı anlaşılıyorsa d.

² Keşköller üzerindeki kitabeler Doç. Dr. Fatih KÖKS tarafından okunmuştur. (Ahi Evran Üniversitesi, Fe Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü).

³ Evliya Çelebi Seyahatnamesi; Sad.Tevfik Temelkura Necati Akataş, C.II, İstanbul 1993, s. 385.

⁴ Art of Islam Heavenly Art Earthly Beauty Sergisi Kataloğu, Nederland 2000, s.130.

⁵ Abdülbaki Gölpınarlı, Tasavvuf Terimleri Deyimler Sözlüğü, İstanbul 1977, s.192.

⁶ M.Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1973, C.3,s.251.

⁷ Nurhan Atasoy, Derviş Çeyizi -Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi, 259; J.P.BROWN,The Dervishes and Oriental Spiritualism, London 1968, 185,197,d.n.2.

⁸ Nurhan Atasoy, Derviş Çeyizi-Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi, İstanbul 2000 ,s.256; Ağa Efendi(bkz. Şeyh Yahya Ağa Efendi, Mecmuatü'z Zeraif Sandukatü'l Ma'arif, İstinsah:Celaledin b.Ali 1325, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, 13400/1, 1322/1904 yılları).

keşkülün Rum Abdalları, Bektaşî dervişleri tarafından da kullanıldığı bir gerçektir. Başlangıçta olmasa bile zamanla İslam içinde teşekkül etmiş bazı tarikatlarda dilenmek, dervişlerin gurur ve kibirlerini yenmeleri için mecbur kılınmıştı. Bir çok Veli, dervişlerini halvet ile terbiye etmiş ve yetiştirmişlerdir. Bununla beraber halveti (Riyazet-Çile çekirtmeyi) benimseyen veliler de daha başka usul ve yollardan müritlerini yetiştirmek için sistemler oluşturmuşlardır.

Dervişler topladıkları sadaka ve kendilerine verilen gıdayı keşkül içine koyarlar ve bir zincir ile omuzlarına asarlardı. Omuz dışında boyuna asılarak, kemere takılarak ve elde taşınarak da kullanıldığına kaynaklardaki derviş tiplelerinde rastlanmaktadır. Keşkül gezginci dervişin küçük bir dünyasıdır. Çölde su kabı, susadığında maşrapa, kuyu bulduğunda su çekecek küfesi, yiyecek deposu, kumbarası gibidir.

Hacı Bektaş Müzesinde Hindistan cevizinden ve ağaçtan yapılmış keşküllere de rastlanmıştır. Dünyanın değişik müze ve koleksiyonlarında abanoz ve seramikten⁹ yapılmış keşküller de bulunmaktadır.

Keşküller üzerindeki süsleme formlarında; ayetli yazı bordürleri, geometrik formlar içerisinde bitkisel düzenlemeler, insan ve hayvan figürleri kullanılırken, malzemede sedef, altın, gümüş, yapım tekniğinde genellikle dövme, süslemede ise kazıma, oyma, kakma teknikleri denenmiştir.

Keşküllerden altısı(K.1-fot.1, K.2-fot.2, K.3.-fot.3, K.4-fot.4, K.6-fot. ,K.7-fot.7)¹⁰ Hacı Bektaş Müzesinin Hacı Bektaş Veli Türbesi bölümündeki vitrinlerinde teşhir halindedir. Bazı keşküller (K.5-fot.5, K.8-fot.8, K.9-fot.9- K.10-fot.10- K.11-fot.11, K.12.- fot.12, K.13.-fot.13, K.14-fot.14,K.15-fot.15, K.16.- fot.16, K.17.-fot.17.) depoda yer almakta olup, keşküllerin hepsi Ankara Etnoğrafya Müzesi'nden devir olmuştur¹¹.

İncelenen 17 keşkülden beşinin üzerinde tarihe rastlanmıştır. En erken tarihli ikisinde (K.1, K.2 'nolu keşküllerde) H.1181, (M.1767), tarihleri, (K.3,K.4'nolu keşküllerde), H.1223, (M.1817) ve K.5'nolu keşkülde ise H.1225, (M.1810) tarihleri mevcuttur. Bu tarihsel sıralamaya göre eserleri incelediğimizde erken örneklerdeki keşküllerde malzeme, teknik ve süslemede daha itinalı bir işçiliğin olduğu dikkati çekmektedir.

KEŞKÜLLERİN FORMLARINA GÖRE İNCELENMESİ:

Ağız, gövde, kulp, gibi bölümlerden oluşan keşküllerin çok azında kaide mevcuttur. Bazılarında taşınabilme kolaylığı açısından kulplara bağlanan zincir veya tel bulunmaktadır.

Ağız:

Keşküllerin tamamında ağız, çekik göz şeklindedir.

Gövde:

Eserlerde gövde, bir yarım küre parçasının yanlara doğru çekilerek saplara doğru yukarı uzatılması ile oluşmuş adeta gemi teknesine benzer şekilde yapılmıştır. Bazılarında (K.1, K.3, K.4) daha şişkince bir gövde mevcutken, çoğunda (K.2, K.5, K.6, K.7, K.8, K.9, K.10, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15, K.16) kulplara doğru hafif uzatılmış, bir gövde dikkati çeker. Bir eserde ise (K.17) gövde kesik koni şeklindedir.

Bakırdan yapılmış keşküllerde gövdeleri üzerinde yapımları sırasında içten dışa dövme-kabartma olarak yapılmış kademeli profiller bulunmaktadır. Sade örneklerin yanı sıra (K.1, K.2, K.3, K.4, K.7) bazılarında (K.8, K.10, K.17.) dışa taşkın birer profil, bazılarında ise

⁹ Anonim, Art of Islam Heavenly Art Earthly Beauty Sergisi Kataloğu, Niderland 2000. s.132.res.76.

¹⁰Keşküller makale metni içerisinde " K" olarak belirtilerek, resimler 17'ye kadar eşleştirilmiştir.

¹¹H.Zübeyr Koşay,"Hacı Bektaş Tekkesi" Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1928. S.2, s.366-382.

(K.5, K.6 ,K.9, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15, K.16) iki profil bulunmaktadır. Keşköllerden ikisi hariç (K.1, K.2 diğerlerinde (K.3, K.4, K.5, K.6, K.9, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15, K.16) gövdede iki küre parçasının birleşerek uzatıldığı yanlarda dipten kulpların altına kadar devam eden birer profil dikkati çekmektedir.

Kulp :

Ağızla gövdenin birleştiği yanlarda kulplar mevcuttur. Eserlerin çoğunda kulplar ejder başı şeklinde yapılmış ve bazı kulplarda (K.1, K.2, K.7) ejder başları adeta üç boyutlu bir görünümünde olup, ağızlar açık ve başlar yanlara doğru uzanır şekilde tasvir edilmişlerdir. Bazılarında ise (K.5, K.6, K.8, K.9, K.11, K.13, K.14, K.15, K.16) daha stilize edilmiş ve başlar aşağı dönük haldedir. Üç eserde (K.3 ,K.4, K.12) kulplar kuş gagası, birinde ise (K.17) spiral şeklindedir. İki eserde (K.5, K.6,) kulplara geçirilmiş birer halka vardır. Keşköllerden sadece birinde (K.1) askı bir kulp mevcuttur.

Kaide:

Üç eserde (K.1, K.3, ve K.4) göz şeklinde yere paralel dışa dönük kenarlı birer kaide vardır. Diğerleri ise kaidesiz(K.2, K.5, K.6, K.7, K.8, K.9, K.10, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15, K.16, K.17) düz diplidir.

Zincir:

Keşköllerden sadece birinde (K.1) zincir bulunmaktadır. Küçük dikdörtgenler şeklinde birbirine geçirilmiş bakılardan oluşturulmuş ve daha küçük bir zincire takılarak tasma şeklinde kulplara geçirilmiştir. İkisinde (K.5, K.16) ejder başlarına bağlanmış birer bakır tel mevcuttur.

Söz konusu keşköller formlarına göre incelendiğinde aşağıdaki şekilde bir tipoloji oluşturmak mümkündür.

Gövde biçimine göre;

Şişkin gövdeli keşköller

Ortası basık kulplara doğru uzayan gövdeli keşköller

3. Kesik Koni gövdeli keşköller

Kaide durumuna göre

1.Kaideli

2.Kaidesiz

Keşköllerin ağız çapı, ağız kalınlığı ve yükseklikleri değişiktir. Ağız çapları ve yükseklikleri dikkate alındığında, ağız çapları 38.2-29.5 cm arasında, yükseklikleri 19.5-9cm arasında değişen altı eser (K.1, K.6, K.7, K.8, K.13 K.17) en büyük boyutluları olarak kabul edilir. Üç eser ise (K.5, K.10, K.11, K.12, K.14) ağız çapları 28-27cm, yükseklikleri 8,5cm arasında değişen ölçüleri ile bir alt grupta sayılabilir. İki keşkül (K.9, K.15) 23.5cm.ağız çapı, 8,5cm yükseklikleri ile aynı ölçülerde üçüncü grubu oluştururken, yine başka iki eser (K.2, K.16) 21.5-20cm.ağız çapı,5-6 cm arasında değişen yükseklikleri ile dördüncü grubu oluşturur. Ölçüleri açısından eşit iki keşkül (K.3, K.4)16.4cm.ağız çapı,10cm. yükseklikleriyle en küçük boyutlu eserler arasında yer alır. Ağız kalınlıkları üç eserde(K.1, K.2, K.7) 5mm.iken, bir eserde (K.6) 4mm, yine bir eserde (K.5) 3mm, beş eserde (K.3, K.4, K.9, K.14, K.15) 3.5mm'dir. Bir eserde 2.5mm, diğer beş eserde ise (K.8, K.11, K.12, K.16. K.12) 2mm'dir.

MALZEME VE TEKNİK

Malzeme:

İnceleme konusu keşköllerden ikisi (K.1, K.17) pirinçten, ikisi (K.3, K.4) gümüşten , geri kalan on üç tanesi (K.2, K.5, K.6, K.7, K.8, K.9, K.10, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15, K.16) bakırdan yapılmıştır.

Yapım Tekniği:

Keşköllerin hepsinde ((K.1-K.17) gövde dövme, kulplar döküm olarak yapılmıştır. Dövme tekniğinde işlenecek olan maden levha ısıtıldıktan sonra soğuk suya daldırıp ılık hale getirilir ve işlenmesi kolay hale gelen maden bir

kütük üzerinde çekiçle dövülerek istenilen şekil verilir¹². Sığ ve ağız geniş kap yapımında içten çekiçleme yönteminin uygulandığı çökertme usulünden başka, yüksek ve derin kapların yapılmasında, dıştan çekiçleme yöntemi ile gerçekleştirilen yükseltme usulünün tercih edildiği dövme tekniği kullanılır.

Döküm tekniğinde ise potada eritilen madenler önceden hazırlanan kalıplara dökülerek dondurulur¹³. Eserin kilden bir modelinin yapılarak, tekrar buna bir dış kalıp hazırlanması ve dış kalıba eritilen madenin dökülmesi ile yapılan içi dolu döküm tekniğinin genellikle büyük boyutlu eserlerin yapımında kullanıldığı bilinmektedir. Diğer bir döküm eser yapma tekniği ise, kil kalıp içerisine yine kilden bir çekirdek yerleştirilmesi ve kalıpla kil çekirdek arasına eritilmiş madenin dökülmesi ile gerçekleştirilen içi boş döküm tekniğidir¹⁴. Gerek içi boş, gerekse içi dolu döküm tekniğinde kullanılan diğer bir yöntem de Cire Perdue (balmumu) tekniğidir. Bu teknikte ufak boyutlu eserlerde içi dolu döküm, büyük boyutlu eserlerde içi boş döküm uygulanır¹⁵.

Bezeme Tekniği:

Maden eserlerin süslemesinde, önce süsleme yapılacak eserin üzerine küt uçlu çalma kalemleri ve çekiçle vurularak düz ve kavisli çizgiler elde edilir. Çalma ve kazıma adı verilen bu teknikte çalmada, açılan yivlerden çıkarılan parçalar yivin iki tarafa itilir.

Kazıma tekniğinde ise bu parçalar dışarı çıkarılır. Tek başına veya diğer süsleme teknikleri ile bir arada kullanılan çalma ve kazıma teknikleri, her devirde ve bölgede her çeşit maden üzerinde uygulanmıştır¹⁶. İncelenen keşküllerden on tanesinde (K.1, K.2, K.3, K.4, K.5, K.6, K.7, K.9, K.13, K.15) kazıma tekniği uygulanmıştır. Eserlerin ağız bandında ve gövdedeki profiller arasına yerleştirilen yazı kuşakları genellikle kazıma olarak işlenmiştir.

Maden eser süslemesinde uygulanan ikinci bir teknik ise üzerine kabartma aletleri ve çekiç

kullanılarak yapılan "repousse" (çarpma-çekme) denilen tekniktir. Alçak kabartma desenler dıştan çekiçleme, yüksek kabartma desenler içten çekiçleme yöntemi ile yapılır. Eser yüzeyi tebeşir tozu ve bitkisel bir zımpara karışımı solüsyonla kaplanarak, uygulanan desenin konturları ucu küt çalma kalemi ile yivler halinde çizilir ve içten veya dıştan çekiçleme yapılır. Diğer bir yöntemde ise desenin hatları dışında kalan zemin oyularak çıkartılır¹⁷.

Sadece bir eser (K.5) dışında diğer eserlerde gövde üzerinde (K.1, K.2, K.3, K.4, K.6, K.7, K.8, K.9, K.10, K.11, K.12, K.13, K.15, K.16, K.17) dövme kabartma yöntemi ile esere estetik bir görünüm kazandıran profiller mevcuttur.

Süsleme yapılacak eserde bir desenin tekrarlanması isteniyorsa, desenin negatifi, tavllanmış maden üzerine konularak kuvvetli bir darbe ile çekiçlenir. Desen pozitif olarak eser üzerinde belirir, bu da kalıpla kabartma tekniği olarak adlandırılır. Örneklerden üç tanesinde (K.3, K.4, K.7) kalıpla kabartma tekniğinde desenlerin uygulandığı görülmektedir. Bir eserin gövdesi üzerinde (K.7) içi rumi ve palmetlerle doldurulmuş dilimli şemse motifleri ters yüz edilerek zemin boş bırakılmayacak şekilde yan yana yerleştirilmiştir. Diğer ikisinde de gövde üzerinde oluşturulan üçgen alan içerisindeki palmet ve rumilerden oluşan kompozisyonlar işlenmiştir.

Kakma tekniği ise, maden eserlerin üzerine çelik kalemlerle açılan çukurlara başka cins ve renkte maden kakılması ile yapılan süsleme tekniğidir. Bu teknik sadece bir eserde, (K.1) kulpları oluşturan ejder başlarındaki gözlere

¹² Ülker Erginsoy, Türk İslam Maden Sanatının Gelişimi, Ankara 1978, s.20.; H.Maryon, Metalwork and Enamelling, New York 1971, s.89-92.

¹³ Ülker Erginsoy, age., s.25

¹⁴ Ülker Erginsoy, age., s.26.; H.Maryon, age., s.122

¹⁵ Ülker Erginsoy, age., s.26.

¹⁶ Ülker Erginsoy, age., s.32-33

¹⁷ Ülker Erginsoy, age., s.34-36.; H.Maryon, age., s.114-116.

yakut olduğu tahmin edilen toplam dört adet taşın yerleştirilmesinde uygulanmıştır.

Bazı eserlerde ise K.3, K.4) gövde üzerine yerleştirilen oval madalyon ve uçlarındaki palmet motiflerinin yapımında uygulanan kakma tekniğine yakın olan, aplike rölyef tekniği tercih edilmiştir.

Niello veya savat maden eserlerde özellikle gümüş eserlerin süslenmesinde sıklıkla kullanılan bir tekniktir. Madeni eser üzerine açılan yivlere ve yuvalara, kükürt ve maden karışımı olan siyah renkteki niello (savat) dökülerek eserin fırınlanması şeklinde uygulanır¹⁸. Örneklerden ikisinde (K.2, K.7) bu teknikle süsleme yapılmıştır.

BEZEME

Keşküllerdeki süsleme programında geometrik, bitkisel, figürlü süsleme ve yazı hakimdir.

Geometrik Süsleme

Profil veya silmeler:

Keşküllerin bazılarında ağız kenarlarında, çoğunluğunun gövdesi üzerinde oluşturulan dışa taşkın profillerle gövdeye hareketli bir görünüm kazandırılmıştır. Keşküllerin tümünde profiller mevcuttur. Ancak eserlerin bir kısmında (K.1, K.2, K.3, K.4, K.7.,K.17) ağız kenarında, silmeler şeklinde, bazı keşküllerde (K.5, K.6, K.9, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15,) gövde üzerinde kademeli iki sıra profil, dört eserde de (K.7, K.8, K.10, K.16) gövde üzerinde birer sıra profil halindedir.

Üç eserin ağız kenarındaki (K.1, K.2, K.7) silmeler daha belirgindir. Silmeler kulplara kadar devam eden kitabe kuşağını alttan ve üstten çevreler. İki eserde ise (K.2, K.7) ağız bandındaki kitabe kuşağını alttan ve üstten, diğer iki eserde (K.3, K.4) ağız kenarında ve altındaki yazı kuşağını alttan sınırlayan ince silmeler hakimdir.

Kartuşlar:

Keşküllerin ikisinde (K.3, K.4) gövdenin bir yüzünde ortada aplike olarak yapılmış oval kartuşlar vardır. Eserin ağız bandında her iki yüzde, kazıma olarak yapılmış yatık dikdörtgen, uçları palmet şeklinde motiflerle bitirilmiş kartuşlar yer alır.

Maden eserler üzerinde yer alan kartuşlar içerisinde her türlü geometrik, bitkisel figürlü süsleme yapılabildiği gibi, yazıların daha çok yer aldığı görülür.

Mühr-ü Süleyman:

Keşküllerde az da olsa rastlanan diğer bir motif de Türk Sanatında yaygın kullanılan Mühr-ü Süleymandır. Keşküllerden sadece birinde (K.5) gövdenin kaideye yakın yerinde bir yuvarlak içine yerleştirilmiş Mühr-ü Süleyman motifi vardır¹⁹.

Eski çağlardan beri bir ki Yahudi cemaatler tarafından daha yaygın kullanılmıştır²⁰.

Mühr-ü Süleyman motifi, sikkelerde, şifa taşları üzerinde, tepsilerde, alçı süslemelerde, mimaride²¹, Rufai, Mevlevi ve Bektâşi tarikat bayraklarında, silahlarda, barutluklarda, teber ve baltalarda, çakmaklı tüfeklerin kabzalarında, kolçaklarda, el yazması eserlerde çok sık kullanılan semboller arasındadır²².

Bu motifin Tanrıya ait bir sembolü olabileceği, Tanrının yarattığı her çeşit mahlukatın şerrinden, yine yaratıcıya sığınılması ve Hz. Süleyman'a Allah tarafından verilen

¹⁸Celal Esad Arseven, Türk Sanatı, 1970 İstanbul, s.239-240.; Ülker Erginsoy, age., s.42.

¹⁹Sadi Bayram, "Mühr-ü Süleyman ve Türk Kültüründeki Yeri" Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, 1993 Ankara, s.61-67. (Hz. Süleyman Ben-i İsrail kavmine mensup bir hükümdar ve peygamberdir. Allah'ın ona verdiği insanüstü gücün amblemi ise; onun imzası yerine geçen iç içe geçmiş iki üçgen olup bir nevi tilsimdir.)

²⁰Nusret Çam, "Türk ve İslam Sanatında Altı Kollu Yıldız (Mühr-i Süleyman)", Prof.Dr. Yılmaz Önge Armağanı (1), Konya 1993, s.209.

²¹Nusret Çam, agm., s.214-217.

²²Sadi Bayram, agm., s.65.

ilimden, kuvvet ve kudretten bir nasip alma şeklindeki yorumlar nedeniyle sıklıkla kullanıldığı kanısı yaygındır²³.

Zencirek :

Keşküllerden ikisinde (K.2, K.7) gövdenin ağız kenarına yakın bölümünde ve her iki yüzde kulplara kadar devam eden basit zencirek motifleri dikkati çeker. Birinde (K.2) yatık Z harflerinin sırt sırta bindirilmesi ile oluşturulmuş bir görünüm arz ederken, diğerinde (K.7) yatık S harflerinin art arda dizilmesi ile oluştuğu görülür.. Zencirek motifi maden eserlerde, özellikle mimaride taç kapı süsleme frizlerinde, mozaiklerde, el sanatlarında sıklıkla kullanılan motifler arasındadır.

Şemse:

Şemse motifi maden eserlerden başka, çok değişik şekilleri ile özellikle cilt sanatında, Osmanlı dönemi kumaşlarında oldukça sık kullanılan bir motiftir.

Bir eserde (K.2) gövdenin her iki yüzünde ortada, kulpların altındaki bölümde tam şemse şeklinde süslemeler mevcuttur. Bir eserde (K.7) de yine şemseler eser gövdesi üzerinde bir yarım, bir tam şemse şeklinde ters yüz edilerek münavebeli olarak yerleştirilmiştir.

Bitkisel Süsleme

Keşküller üzerindeki bitkisel motifler palmet, rumi, stilize lale, yaprak, kıvrık dallardan oluşmaktadır.

Palmet, rumi ve kıvrık dal motifleri:

Palmet, rumi ve kıvrık dal motifleri, Türk Sanatının vazgeçilmez motifleri arasında yer almakta olup, mimari başta olmak üzere seramik, maden, kumaş, halı, ahşap gibi sanat ürünlerinde çok sık kullanıldıkları görülür. Helenistik dönemde, Roma devrinde Milattan önceki ve sonraki yıllarda her tür mimari yapıda, lahitlerde, kapı ve pencere lentolarında oldukça sık kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra milattan sonraki dönemlerde ve özellikle İslami çevrelerde giderek yaygınlık kazanarak palmet

ve rumilerin milattan önceki bin yıllık dönemde Orta Asya Türk sanatında ortaya çıkarak kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir²⁴.

Palmet motifi örneklerden dördünde karşımıza çıkar (K.2, K.3, K.4, K.7) . İki eserde (K.3, K.4) eser gövdesi üzerindeki yatık dikdörtgen kartuşların uçları ile oval kartuşların uçları palmet şeklinde sonuçlandırılmış, oval kartuşların uçlarındaki palmetler oldukça yüksek kabartma olarak işlenmiştir. Ağızdan kaideye doğru oluşturulan üçgen alanların içinde ise zemin boş bırakılmadan kıvrık dallarla birlikte barok bir tarzda işlenmiştir. İki eserde (K.2 ve K.7) ise şemselerin içerisinde kıvrık dal, rumi ve palmetlerle zemin boş bırakılmaksızın kompozisyonlar oluşturulmuştur.

Yaprak:

Keşküllerde yaprak motifinin oldukça natüralist şekilde işlendiği bir tek eser (K.2) mevcuttur. Yapraklar, eserin gövdesi üzerindeki şemselerin iki yanlarına diyagonal olarak yerleştirilmiştir. Osmanlı Döneminde 17. yüzyılın başlıca süsleme motifleri arasında yer almakta olup, dönemin halı, kumaş, çini ve maden eserlerinde çok sık kullanılmıştır.

Lâle:

Bir döneme adını veren lâle motifi Osmanlı sanatının vazgeçilmez süsleme motiflerindedir. Dönemin çini, seramik, halı ve cilt sanatı örneklerinde oldukça sık kullanıldığı görülür. Eserlerden sadece birinde (K.1) kaidenin üzeri stilize lâle motifleri ile boş yer bırakılmadan süslenmiştir.

Figürlü Süsleme

Ejder:

Keşküllerde görülen figürlü süsleme kulplarda karşımıza çıkmaktadır. Keşküllerin on dört tanesinde (K.1, K.2, K.5, K.6, K.7, K.8,

²³Sadi Bayram,agm.,s.66.

²⁴Hazma Gündoğdu, "İkonografik Açından Türk Sanatında Rumi ve Palmetler" Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Ankara1993, s.198-204.

K.9, K.10, K.11, K.12, K.13, K.14, K.15, K.16) kulplar ejder başı şeklindedir. Üç tanesinin (K.3, K.4, K.12.) kulpları kuş gagası şeklindedir. Hacı Bektaş Müzesinde ahşaptan yapılmış bir çift keşkülde de aynı şekilde kuş gagası şeklinde tutaçları görmek mümkündür. Bir eserin (K.17) kulpu ise spiral şeklindedir. Üç eserdeki (K.1, K.2, K.7) ejder başları daha gerçeğe yakın ve üç boyutlu bir görünüm arz ederler. Bunlarda ejder başları yanlara doğru uzanmakta ağız açık, dudaklar, dişler, gözler belirgin bir şekilde tasvir edilmişlerdir.

Türk Sanatında pek sık rastlanan ejder motifine değişik anlamlar yüklenmektedir. İslamiyet'ten önce bazı Türk kabilelerinde ejderin dünyayı taşıdığına inanılır. Ölüm ve ruhun devamı ile ilgili kuvvetlerin simgesi olarak görüldüğü gibi, Türk hayvan takviminde bir yeri olan, gezegen ve burç örneği²⁵ bir yaratıktır. Hareket ve evrenin, karanlık ve kötülükle savaşın, bazen iyiliğin, bolluğun, bereketin, diğer taraftan kötülük, düşmanlık ve cehennemim simgesi olarak kullanılmıştır²⁶.

Ejder motifinin gerek İslamiyet öncesi, gerekse İslamiyet sonrası Anadolu Türk Sanatında mimari eserler, mezar taşları, alemler, kapı tokmakları²⁷, silahlar, çeşme muslukları ve kitap resimleri ve halılarda kullanıldığını görüyoruz.

Ejderler, ölümle ve ruhun devamı ile ilgili kuvvetlerin sembolleri olarak da bilinirler²⁸. Ejder uzak doğu Çin sanatının tipik, sembolik anlamlar yüklenen bir figürüdür. Özellikle Selçuklu Dönemi yapılarında koruyucu, uğur getirici, dünya, evren ve gezegen simgesi, ruhun devamlılığının, simgesi olarak kullanılmıştır²⁹.

Selçuklu ejderi olarak betimlenen ejder tipinde; sivri kulaklar, iri gözler, açık ağız ayırt edici özelliklerdendir. Orta Asya inançlarına göre gök kubbenin idaresi, ahengi bir ejder çiftine bağlıdır. Dişi ve erkek ejderler dünyanın dönüşünü sağlarlar hatta kainatı temsil ettikleri de söylenebilir. Ayrıca karanlığın ve kötülükle mücadelenin sembolüdürler³⁰. Bir çok anlamlar

yüklenen ejder figürü, tasavvufi anlamda iyilik ve kötülüğün, insan nefsinin, kainatın simgesi olarak da yorumlanmaktadır.

Tasavvuf ve halk inanışlarında da görülen ejderha yüzlerce yıllık bir inanış ve geleneğin devamıdır. Eski inançlarda göğün sahibi olan ejderha, Anadolu'da kötü ruhları korkutan bir varlığa dönüşür. Tasavvufta nefsi temsil eden ejderha, saldırgan, azgın ve obur oluşu ile; yılan gibi kindar ve sinsiliği ile bilinir. Ancak başı kesildiğinde bertaraf edilebilecek bir düşmandır³¹.

Yazı:

Keşküllerdeki en belirgin süsleme ögesi ise yazı olup, hem dekoratif hem de önemli bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Genellikle eserlerin gövdesinde profillerle oluşturulmuş kademeli alanlarda, kulpların altında, ağız kenarında bir bant halinde yazı şeritleri vardır. Bunlar keşkül kaplarına özgü bir bezeme tarzı olup, genellikle on iki imam ismidir. Kazıma ya da zemin oyularak yapılmıştır.

Eserlerin ikisinde (K.2, K.7) ağız bandı üzerinde zemin oyularak yazılmış arapça istif yazı şeklindedir. Üç eserde (K.1, K.3, K.4) ise düz yazı karakterinde Osmanlıca olarak verilmiştir. Eserden ikisinde birbiriyle aynı (K.3, K.4) diğer ikisinde de (K.9, K.15) birbiriyle aynı yazılar vardır.

²⁵Can Keremli, İslam Sanatında Burç Figürleri, T.T.O.K Belleteni, S.36/315, İstanbul 1972, s.14.

²⁶Tülin Çoruhlu, "Askeri Müze'deki Ejderli Osmanlı Tüfekleri", Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.9, İstanbul 1990, s.59.

²⁷H.Acun, "Ejder Motifli Kapı Tokmakları ve Değişik Örnekler", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Ankara 1993, s.1-19.

²⁸Beyhan Karamağaralı, Ahlat Mezartaşları, Ankara 1972, s.15.

²⁹Tülin Çoruhlu, agm., s.59.

³⁰Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuklu Sanatında Ejder Figürü" Belleten, Ankara 1969, S.171-216.

³¹Ayşe Yücel, "Hacı Bektaş Velâyetnâmesinde Ejderha Motifi", Kadri Erogan Hacı Bektaş Veli Armağanı, Ankara 1997, s.117.

³²Erzincan'ın bugün Tercan olarak adlandırılan ilçesi.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ MÜZESİNDEKİ TEKKE EŞYALARINDAN BİR GRUP MADENİ KEŞKÜL

Altı eserde ise (K.8, K.10, K.11, K.12, K.14, K.17) herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Üç eserde (K.2, K.3, K.4, K.7) ağız bandında Bektaşilik inancında önemli 12 imam ismi yer almaktadır. Bunlar sırasıyla; Hz. Ali, Hasan, Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bakır, Cafer'üs Sadık; Musa-i Kazım, Ali Rıza, Ali Naki, Muhammed Takii, Hasan'ül Askeri ve Muhammed Mehdi'dir. Bir eserde (K.1) eseri tekkeden çıkararak için "Allahın laneti üzerine ola" şeklinde beddua ifadesi yer almaktadır. İki eserde (K.5, K.6) ise korozyon nedeniyle satırın bütünü okunamadığı için anlam ifade etmeyen yazılar şeklindedir.

Keşküllerin bazılarında yazılar (K.5, K.6, K.9, K.13, K.15, K.17) profillerle oluşturulmuş kademeli alanlarda yer almaktadır. Bunların çoğunun estetik kaygılardan öte eserin sahibi, veya vakfeden kişinin nişanesinin belirtilmesi kaygısıyla yazıldığı düşünülmektedir. Formu, ebatları ile aynı iki eserin (K.9, K.15) Musa Baba Asitanesi tarafından, yine benzer iki örneğin Tercan Livası'ndan³² (K.3, K.4) Hacı Bektaş Tekkesine hediye edildiği üzerindeki yazılardan anlaşılmaktadır. Bazı eserler üzerinde (K.5, K.7, K.13, K.16) farklı karakterde yazı örnekleri dikkati çekmektedir. Bu da eserlerin farklı kişilerce ve farklı zamanlarda tekrar kullanıldığı izlenimini vermektedir.

Keşküller üzerinde bulunan yazılardaki ifadelerden, 1767 'li yıllarda Bektaşilikte ikinci önemli şahsiyet olan Balım Sultan adına hediyeler gönderildiği gibi, halen Bektaşiliğin en büyük piri olan Hacı Bektaş Veli adına da hediyelerin sunulduğu anlaşılmaktadır.

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Araştırma konusu keşküllerle ilgili olarak değişik yayınlarda ve müze koleksiyonlarında form, malzeme ve süsleme programı, bezemede kullanılan motifler açısından eserlerimize benzer örneklerle rastlanmıştır.

Keşküllerin tasavvuf kültürünün önemli bir eşyası olarak, ahşap, çini, hindistan cevizi, seramik ve metalden yapılarak 16. Yüzyıldan itibaren yaygın olarak kullanıldığı bilinmekte, bugün Türk ve Dünya Müzelerinde de benzer örneklerine rastlanmaktadır.

İncelen metal keşküllerden başka Hacı Bektaş Müzesinde ahşap ve Hindistan cevizinden yapılmış örneklerle de rastlanmıştır. (fot.18) Ahşap keşküllerden ikisi gövdelerinin gemi teknesi şeklinde ve hafif şişkince, kulplarının kuş gagası şeklinde olması nedeniyle metal örneklerden ikisine (K.3, K.4) benzemektedir(fot.19).

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan 18. Yüzyıla ait, A. 1196 env. no'lu döküm tekniği ile yapılmış keşkül³³, kaideli oluşu, tutaçları oluşturan ejder başlarındaki üç boyutluluk, ejderin gözlerindeki değerli taş kakma özelliği, ağız kenarındaki silmeler, yazı kuşağı ile (K.1) bir örneğimize oldukça benzer durumdadır. Form bakımından da keşküllerin formuyla aynıdır(fot.20).

Keşküllerden sadece bir örnekte daire içine yerleştirilmiş Mühr-ü Süleyman motifine diğer maden eserlerde de rastlanmaktadır. Ankara Etnografya Müzesinde bulunan 13195 env.nolu bir lengerin ortasında, daire içinde sekiz dilimli bir madalyon, yıldızın kolları arasında kalan boşluklarda ise yaprak motifleri dikkati çeker. Yine aynı müzedeki 13235 env.nolu sininin ortasında, 13082,131.96 env.nolu tepsinin³⁴ ortasında bir daire içine yerleştirilmiş Mühr-ü Süleyman motifleri vardır(Fot.21).

Topkapı Sarayı Maden eserler seksiyonunda yer alan 25/3871 env.no'lu 18. yüzyıla

³²Anonim,Kültür ve Turizm Bakanlığı,Hicretin 15. Yüzyılında İslam Sanatları Sergisi (Maden ve Ağaç İşleri Sergisi), İstanbul1983, fot.26.

³³Perihan Çetin, "Etnografya Müzesindeki Bakır Eserler Üzerinde Araştırma" Türk Etnografya Dergisi,S.1 Ankara 1957, Lev.VI,XXXIV,

³⁴"Anonim,Versailles A Topkapı:Tresors de la Cour Ottomane" Sergisi Kataloğu, Paris 1999,s.155 (Resno:109)

ait tombak gülabdan³⁵ gövdenin ortasında içinde beş yapraklı bir palmet motifinin yer aldığı madalyon ve madalyonun iki yanındaki oldukça natüralist yaprak motiflerinin oluşturduğu kompozisyon bakımından bir eserdeki (K.2) süsleme programı ile çok benzerdir(fot.22).

Sadberk Hanım Müzesinde yer alan 16.yüzyıl ortasına tarihlenen M.971-9111 env. nolu bakır bir maşrapa³⁶ gövdesi ve boynunda, içleri palmet ve rumilerle doldurulmuş şemse motifleri dikkati çeker. Eserin süslemesinde kazıma ve niello tekniklerinin uygulandığı görülür. Bu açıdan iki (K2, K.7)eserle ortak özellikler gösterirler (fot.23).

Polonya'daki Varşova Müzesinde bulunan, SZT 1473 env. nolu, 16.yüzyıl sonu Osmanlı Dönemi ipek atlas kumaş bir parçanın³⁷ üzerinde uzun saplı lale motifleri biraz stilize edilerek işlenmiştir(fot.24). Yine Topkapı Sarayı Müzesinde 13/268 envanter nolu I.Ahmet'in kaftanı³⁸ üzerinde Şemse şeklindeki madalyonların içinde yapraklı lale motifleri dikkati çeker. Eserlerimiz üzerinde nadir de olsa görülen (K.1,K.8), stilize işlenmiş lale motifleri vardır(fot.25).

Hacı Bektaş Müzesinde teşhirde bulunan, Dimetiko'dan geldiği belirtilen bir şamdanın kollarının ucunda ağız açık, üst dudak yukarı kıvrılmış üç boyutlu ejder başları yer almaktadır(fot.26). Yine aynı müzede sergilenen Bektaşî kültürünün önemli eşyalarından olan bazı nefirlerin de ağız kısımlarının ejder başı şeklinde işlendiği dikkati çekmektedir .

Rusya'daki The State Hermitage Müzesinde bulunan 19. yüzyıla ait bir seramik keşkül³⁹ kaidesiz, beyzi bir formda, üst kısmında kulplardan birine yakın açılan bir ağız kısmı ile adeta bir kumbara görünümündedir. Yanlardaki üç boyutlu ejder başları ise metalden yapılmıştır. Ağız bandında düzensiz istif yazılardan oluşan bir kitabe kuşağı dikkati çeker. İncelenen örneklerden farklı olarak üzerinde atlı av sahnesi resmedilmiştir(Fot.27).

Yine Hermitage Müzesinde bulunan 18.yüzyıl sonlarına tarihlenen, İran eserlerinden diğer seramik bir keşkül⁴⁰ çekik badem göz şeklinde ağız formu ve gemi teknesi şeklindeki kulplara doğru uzayan gövdesi,başlar aşağı sarkık, ağız açık şekilde betimlenmiş ejder başlı kulpları ve alttaki kaidesi ile araştırma konusu keşküllere benzemektedir. Üzerinde natüralist çiçek motifleri, profilden tasvir edilmiş bir kuş figürü yer almaktadır(Fot..28).

Victoria Albert Museum'da bulunan 18. yüzyıla ait bir bakır keşkül⁴¹ gemi teknesi şeklindeki formu, malzemesinin bakır oluşu, ağız kenarındaki zencerek motiflerinin işleniş ve alttaki 12 imam ismini içeren sülüs yazı kuşağı, eser gövdesi üzerindeki palmet ve rumilerden oluşan yarım şemse motifleri ile bir örneğe(K.7) çok benzemektedir. Farklı olarak kulplar halka şeklinde ve buna geçirilmiş basit bir zincirden oluşmaktadır(Fot.29). Söz konusu eserin incelenen bazı örneklerle olan diğer bir benzerliği de farklı dönemlerde tekrar kullanılmış veya tamir görmüş olduğuna dair üzerinde farklı nişaneler bulunmasıdır. Bu eser 18.yüzyıla ait olmasına rağmen,üzerine 19 yüzyılda bir başka sahibin nişanı işlenmiştir.

İsrail'deki L.A. Mayer Museum for Islamic Art'da bulunan 17. Yüzyıl başı Safavi Dönemine verilen bakır alaşım bir keşkül⁴², çekik badem

³⁵Fulya Bodur, Türk Maden Sanatı (The Art of Turkish Metalworking), İstanbul 1987, (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Sanat Yayınları:2,s.110.

³⁶Anonim, Savaş ve Barış (15-19.Yüzyıl Osmanlı -Lehistan İlişkileri) Sergisi Kataloğu, İstanbul 1999, s.125.res.no:23.

³⁷Anonim, Versailles A Topkapı:Tresors de la Cour Ottomane" Sergisi Kataloğu,Paris 1999,s.232(fot.185).

³⁸Anonim, Art of Islam Heavenly Art Earthly Beauty Sergisi Kataloğu ,Nederland 2000, s.132(Res.no:76).

³⁹Bu konuda bkz:http://hremitagemuseum.org/html_En/04/hm4_2_15.html.11.07.2003

⁴⁰Assadullah Soren-M.Chirvani, Victoria and Albert Museum Catalogue, Islamic Metalwork from the Iranian World,8-18.Centuries, Londra 1982, s.253-254(res.112).

⁴¹Rachel Haason, Masterworks from the Collections of teh L.A. Museum for Islamic Art, Tel Aviv 2000,s.71.

⁴²Anonim, Art of Islam Heavenly Art Earthly Beauty Sergisi Kataloğu, Nederland 2000, s.166(res.121)

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ MÜZESİNDEKİ TEKKE EŞYALARINDAN BİR GRUP MADENİ KEŞKÜL

göz şeklindeki ağız, gemi teknesi şeklindeki gövde formu, kulpların üç boyutlu ejder başı şeklinde yapılması, ağız bandındaki silmeler ve ağız bandındaki sülüs kitabe kuşağı ile gövde üzerindeki rumi ve palmetlerden oluşan madalyonlar ve süslemede uygulanan kazıma ve niello teknikleri açısından incelen keşkülere benzer örneklerden biridir(Fot.30).

Ejder motiflerinin diğer maden eserler üzerinde de kullanıldığı görülür. ABD'deki Metropolitan Müzesinde bulunan 13. yüzyılın ilk yarısına ait bir mangalın⁴³ dört kenarında karşılıklı iki ejder başı ,ağız açık dudaklar kıvrık vaziyette betimlenmiştir(Fot.no:31).

Londra The Nasser D.Khalili Collection of Islamic Art'ta bulunan MTW 1444 env.nolu şamdan⁴⁴ üzerinde,birbirine dolanmış, üstte adeta Y harfi oluşturan şamdan kollarının ucu birer ejder başı ile sonuçlandırılmıştır. Ejder başları ağızlar açık, dişler belirgin olarak üç boyutlu bir şekilde yapılmıştır (Fot.no:32).

SONUÇ:

Tasavvuf kültürünün önemli bir yönüne ışık tutan keşküllerin yapımında kullanılan başlıca malzeme madendir. Araştırma konusunu oluşturan 17 adet keşkül de metal keşkül örneklerinden olup, gemi teknesine benzer ve kulplara doğru uzayan bir formda yapılmış ve başları aşağıya doğru sarkık ejder başı şeklinde kulplara sahiptirler.

Madenin yanı sıra Hindistan Cevizi, ahşap ve seramikten yapılan birçok keşkül örneğinde de gemi teknesine benzer formlara sadık kalındığı gözlenmektedir.

İncelenen eserlerin yapımında malzeme olarak bakır, pirinç ve az da olsa gümüşün tercih edilmesi, yapım ve süsleme teknikleri ve bezemede geleneksel biçim ve bezemelerin ağırlıklı olması gibi özellikler bakımında maden sanatının bir devamı sayılırlar. Ancak bezemede önceki kültürlerin etkisi ile süregelen rumi, palmet, zencirek, yazı gibi motiflerden başka,

Osmanlı dönemine özgü lale, yaprak gibi natüralist motiflerin de kullanılması dikkat çekicidir.

Dövme tekniği ile yapılan keşküllerde kazıma, niello gibi başlıca maden süsleme teknikleri kullanılmış olup, bezemede; bitkisel, geometrik, figürlü süsleme ve yazı oldukça yoğun kullanılmıştır.

Maden eserler mimari eserler gibi kitabe veren eserlerdendir. Bu özellikleriyle bir eserin farklı dönemlerde kullanıldığı bu kitabeler sayesinde öğrenilmektedir. İncelen keşkül örneklerinden bazıları da bu özelliğe sahiptir.

Bazı eserlerin üzerlerinde yer alan tarihler de dikkate alınarak, 18.yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başına tarihlenen bu eserler, gerek yurtiçi gerekse yurtdışı müze ve koleksiyonlardaki örneklerle karşılaştırıldığında, form, malzeme, süsleme programı yönünden benzer özellikleri gösterirler.

Bektaşî kültüründe dervişlerin omuzlarında taşıdıkları metal teber örnekleri ile birlikte özgün bir eşya grubunu oluşturmaktadırlar. Keşküller üzerinde bulunan yazılardaki ifadelerden, 1767'li yıllarda Bektaşîlikte ikinci önemli şahsiyet olan Balım Sultan adına hediyeler gönderildiği gibi, halen Bektaşîliğin en büyük piri olan Hacı Bektaş Veli adına da hediyelerin sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu da Hacı Bektaş Veli Tekkesinin Bektaşîler için merkez tekke konumunda olmasının getirdiği bir sonuç olarak yorumlanabilir.

Sanat Tarihi açısından kendine özgü bir kültürün sembol ürünleri olarak kabul edilen keşküller, form, süsleme ve malzeme kullanımı açısından maden sanatının zenginliğine katkı sağlamalarının yanı sıra sosyo-kültürel olayların incelenmesine ışık tutan önemli verileri barındırmaları açısından araştırılmaya değer bir eser grubu olarak kabul edilebilirler.

⁴³Anonim, age., s.178.(res.134)

KAYNAKÇA:

Acun, Hakkı, "Ejder Motifli Kapı Tokmakları" *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar* Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s.1-19.

Anonim, Art of Islam Heavenly Art Earthly Beauty Sergisi Kataloğu, Netherland 2000.

Anonim, Hicretin 15.Yüzyılında İslam Sanatları Sergisi, (Maden ve Ahşap İşleri)Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.

Anonim, "Versailles a Topkapı:Tresors de la Cour Ottomane" Sergisi Kataloğu, Paris 1999.

Anonim, "Islamic Art from the State Hermitage Museum",

http://hremitagemuseum.org/html_En/04/hm4_2_15.html.

Arseven,C.Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, C.2., İstanbul 1961.

Assadullah,Souren.-M.Chırvani, Victoria and Albert Museum Catalouge,İslamic Metalwork from the Iranian World 8 -18thCenturies, London 1982, s.253-254.

Atasoy,Nurhan.,Derviş Çeyizi-Türkiye'de Tarikat Giyim Kuşam Tarihi, İstanbul 2000.

Atsız, H.Nihal, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Seçmeleri , Ankara 2001.

Bayram, Sadi, "Mührü-Süleyman 've Türk Kültüründeki Yeri".

Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan, Ankara 1993, s.61-72.

Bodur, Fulya, *Türk Maden Sanatı (The Art of Turkish Metalworking)*, İstanbul 1987, (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Sanat Yayınları:2.

Çam, Nusret, "Türk ve İslam Sanatında Altı Kollu Yıldız (Mühr-i Süleyman){1}, "Prof.Dr. Yılmaz Önge Armağanı,1993 Konya,s.209.

Çetin, Perihan, "Etnoğrafya Müzesindeki Bakır Eserler Üzerinde Araştırma", *Türk Etnoğrafya Dergisi* /s.95-99,Ankara 1957.

Çoruhlu, Tülin," Askeri Müzedeki Ejderli Osmanlı Tüfekleri" *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*" S.9.,İstanbul 1990,s.59-61.

Çoruhlu, Tülin, Osmanlı Tüfek ve Teçhizatları (Askeri Müzeden Örneklerle) Ankara 1993.

Erginsoy, Ülker, Türk İslam Maden Sanatının Gelişimi, Ankara 1978.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Sad.Tevfik Temelkuran, Necati Akatş, C.II,

İstanbul 1993, s. 385.

Geleş, Fadime,"*Tasavvufta Dilencililiğin Kısa Tarihçesi*", Hürriyet Gazetesi (22Mayıs 2003).

Gündoğdu, Hamza, "İkonografik Açından Türk Sanatında Rumi ve Palmeler" *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar*, Ankara 1993, s.198-204.

Hasson, Rachel, Masterworks from the Collections of teh L.A. Mayer Museum for Islamic Art, Jerusalem 2000.

İnal, Güner, "Susuz Handa'daki Ejder Kabartmalarının Asya Kültür Çevresi İçindeki Yeri" *Sanat Tarihi Yıllığı*, V . İstanbul 1971,s, 153-184.

Karamağaralı, Beyhan, *Ahlat Mezartaşları*, Ankara 1971.

Kerametli, Can, "İslam Sanatında Burç Figürleri", *T.T.O.K. Belleteni*, S.36/315, İstanbul1972,s.10-14.

Koçu,R.E. Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü, Ankara 1967.

Koşay, H.Zübeyr,"Hacı Bektaş Tekkesi" *Türkiyat Mecmuası*,S.2, s.366-382, İstanbul 1928.

———,1949 "Tekke ve Türbeler Kapandıktan Sonra" *Güzel Sanatlar*, S.6., İstanbul,1949.

Maryon, H. *Metalwork and Enamelling*, New York 1971.

Ocak, Ahmet Yaşar, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik:Kalenderiler, Ankara 2000.

Önder, Mehmet, "30 Yıllık Bir hatıra- Hacı Bektaş Dergahı Nasıl Açıldı" *Hacı Bektaş Kültürünü Araştırma Dergisi*,S.I,Ankara 1994,s.35-39.

Öney, Gönül "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri". *T.T.K. Belleten*,

XXXIII.Ç. 130., S. 4, Ankara 1969, s.171-216.

Öz,Baki, Bektaşilik Nedir? (Bektaşilik Tarihi),İstanbul 1997.

Pakalın, M.Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III.Cilt, İstanbul 1973.

Yahya Âgâh b. Sâlih el- İstanbulî'.Sad. Ülker AYTEKİN, Mecmu'âtü'z- Zarâ'if Sandukatu'l -Ma'ârif (Tarikat Kıyfetlerinde Sembolizm, Ankara 2001.

Yücel, Ayşe, "Hacı Bektaş Velâyetnâmesinde Ejderha Motifi", *Kadri Erogan- Hacı Bektaş Veli Armağanı*, Ankara, 1997, s.115-120.

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ MÜZESİNDEKİ TEKKE EŞYALARINDAN BİR GRUP MADENİ KEŞKÜL

Fot.1-K.1

Fot.2-K.2

Fot.3-K.3

Fot.4-K.4

Fot.5-K.5

Fot.6-K.6

Fot.7-K.7

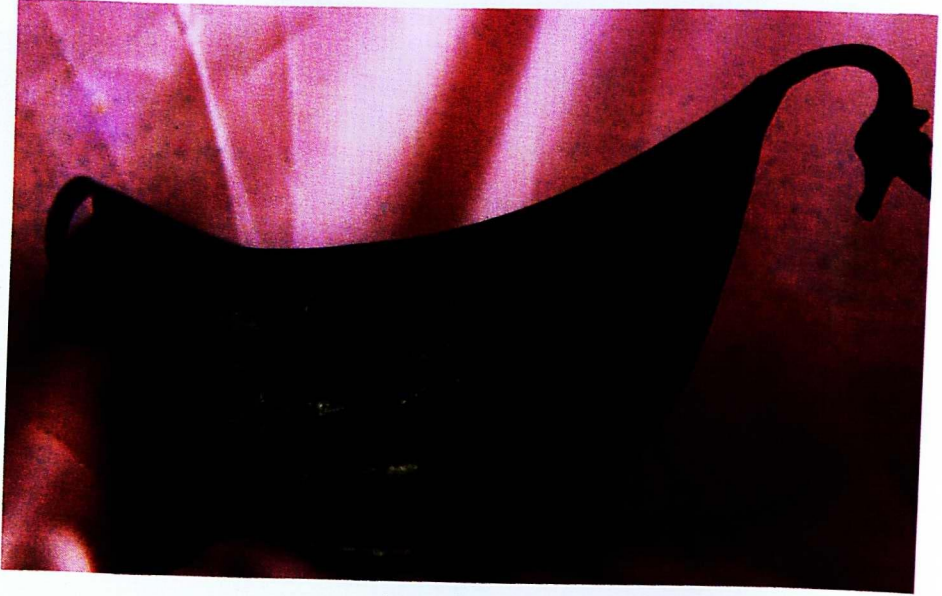
Fot.8-K.8

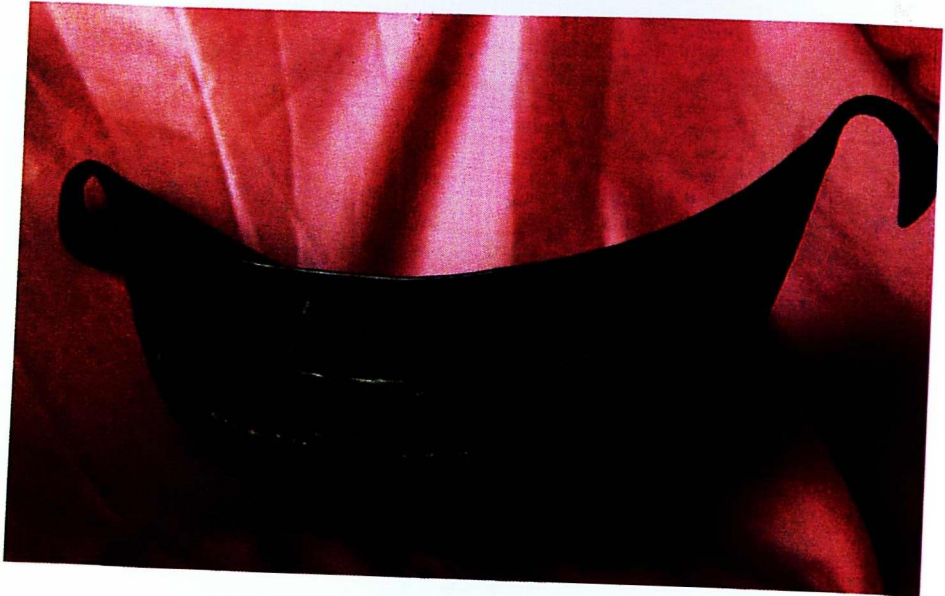
Fot.9-K.9

Fot.10-K.10

Fot.11-K.11

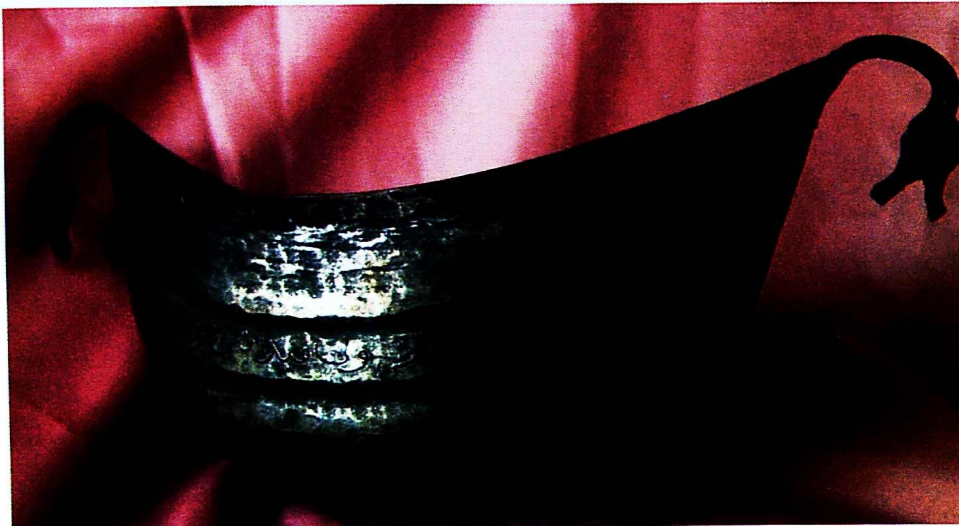
Fot.12-K.12

Fot.13-K.13

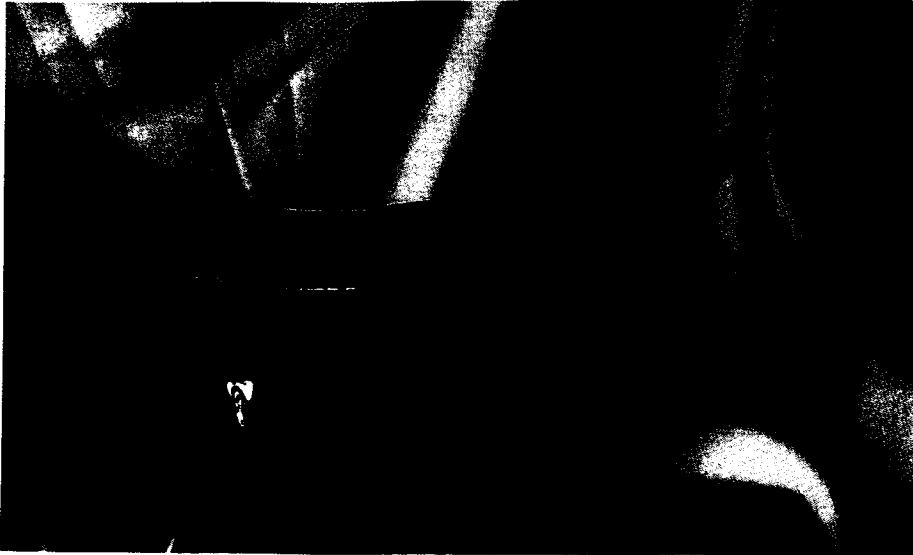
Fot.14-K.14

Fot.15-K.15

Fot.16-K.16

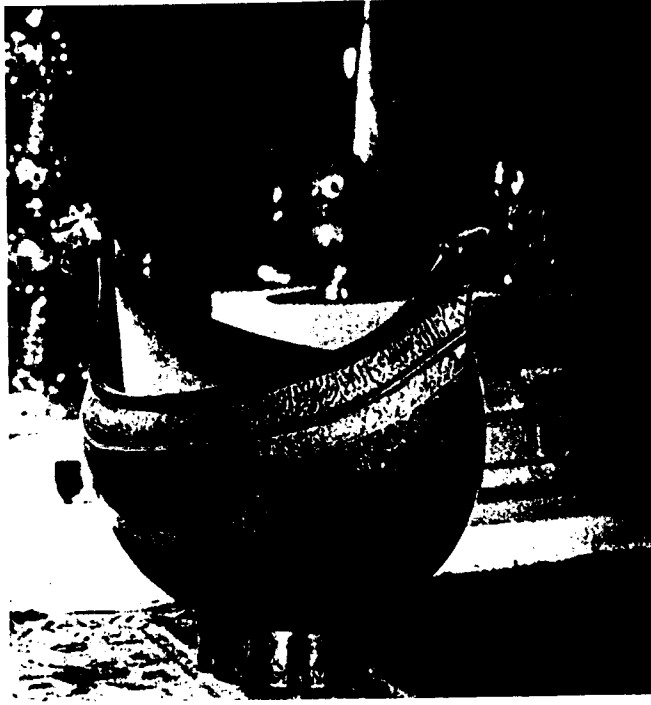
Fot.17-K.17

Fot.18

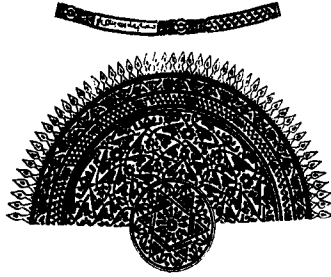
Fot.19

Fot.20

Etnoğ. Muz. 12156 Lapağı

Etnoğ. Muz. 12271 S-41

Etnoğ. Muz. 13063 Topuz

Etnoğ. Muz. 13104 Topuz

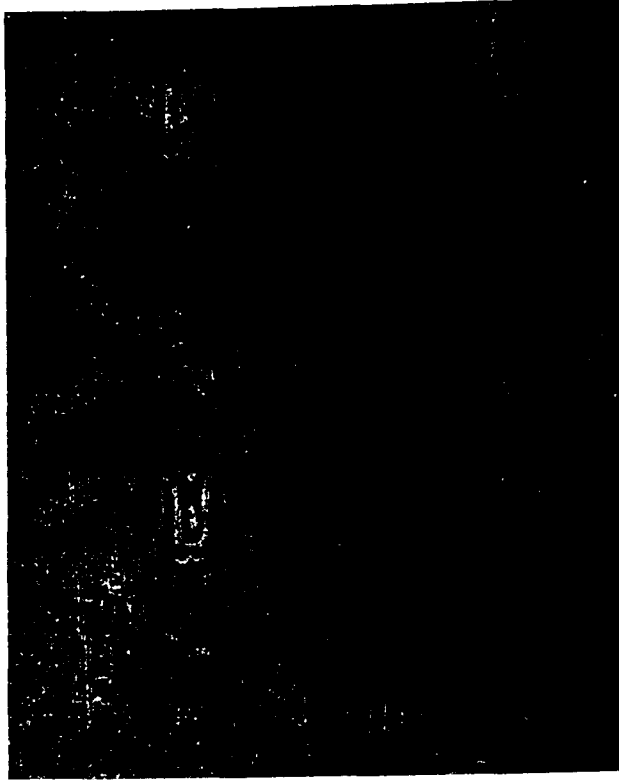
Fot.21

Fot.22

Fot.23

Fot.24

330

Fot.25

Fot.26

Fot.27

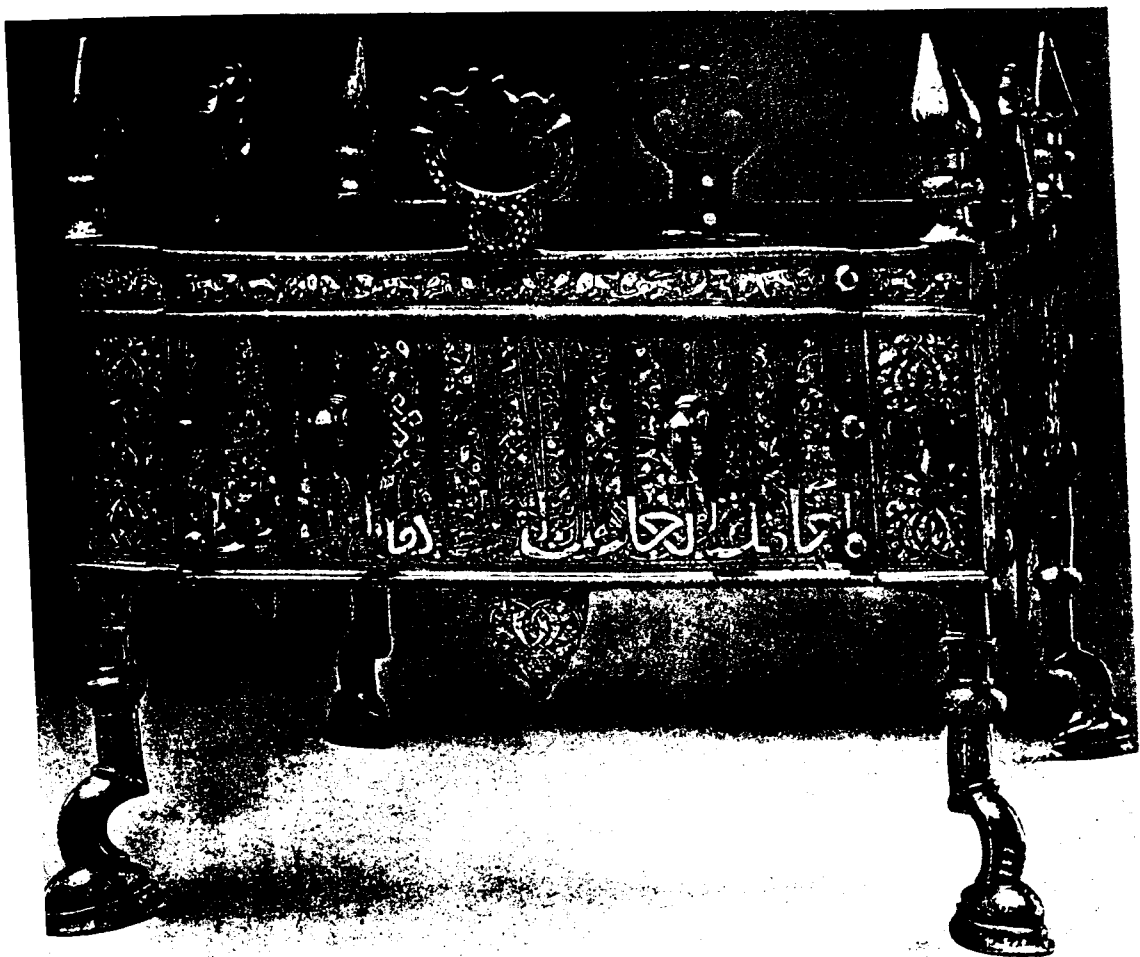
Fot.28

Fot.29

Fot.30

Fot.31

334

Fot. 32